

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2013
5(67)

вересень-жовтень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. – книжкова серія; з 26.10.2009 р. – періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: Левенець Ю.А. – доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* – доктор історичних наук

Відповідальний редактор: *Панчук М.І.* – доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. – доктор історичних наук

Войналович В. А. – доктор політичних наук

Панчук М.І. – доктор історичних наук

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.Л. – доктор історичних наук

Пахарев А.Д. – доктор політичних наук

Рафальський О.О. – доктор історичних наук

Рудич Ф.М. – доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. – доктор історичних наук

Шкляр Л.С. – доктор політичних наук

Номер підготовлено у відділі національних меншин

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол № 7 від 21 листопада 2013 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013

З М І С Т

Зорич О. Феномен ідентичності: конфлікт інтерпретацій 4

Панчук М. До питання про ідентифікацію громадян України .. 13

Ковач Л. Етнічні спільноти Донбасу
в суспільно-політичному просторі регіону 32

Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект
«руського мира» і політичні переваги
та уподобання населення українського Донбасу 53

Горбань Т., Коцур В. Цивілізаційний вибір Луганщини
наприкінці 80-х та початку 90-х рр. ХХ ст. 77

Ніколаєць Ю. Роль мас-медіа дискурсу у формуванні
регіональної ідентичності жителів Донбасу
наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. 84

Макаренко Н. Основні чинники змін етнічної структури
України наприкінці ХХ ст. (на прикладі Донбасу) 108

Калакура О. Культурні виміри етнополітичної
історії Донбасу..... 130

Кривицька О. Актуалізація історичного минулого:
ризиковий контекст за умов поляризації суспільства 150

Кочан Н. Солідаризуюча функція держави:
український контекст 165

Сенюшкіна Т. Проблема досягнення
міжпоколінної солідарності в Україні 184

Левітас Ф. Україна в Другій світовій війні (1939-1945 рр.):
битва за історичну пам’ять 221

Бевз Т. Всеукраїнські референдуми: ініціативи і реалії..... 237

Кармазіна М. Питання науково-технічної модернізації країни
у програмах політичних партій 254

Зеленько Г. Опозиція інституціоналізована
та неінституціоналізована: аналіз ефективності в Україні 275

Круглашов А., Щербатюк О. Регіональні аспекти
діяльності груп інтересів в Україні
(на прикладі Чернівецької області) 290

Беззуб’як М. Політичне управління й індивідуальна свобода:
націоналізм та індивідуалізм 306

Толстокорова А. Значення питань міграційної політики та менеджменту серед програмних пріоритетів українського політикуму	316
Євсєєв К. Прояви та структура політичних образів	322
Мельник Н. Небезпеки політики ідентичності в ліберальному суспільстві	334
Козерод О. Ісламський тероризм та єврейська громада Європи: основні проблеми та виклики	344
Гайдай Д. Інший як альтер-его сербської ідентичності	356
Ткаченко І. Розвиток взаємин України та Чеської республіки після здобуття незалежності та їх перспективи в ХХІ столітті..	372
Климишин П. Основні вектори геостратегії Китайської Народної Республіки на початку ХХІ століття.....	384
Відомості про авторів.....	399

Оксана Зорич

ФЕНОМЕН ІДЕНТИЧНОСТІ: КОНФЛІКТ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

У статті проаналізовано семантичну генеалогію та основні смислові детермінанти теорій ідентичності, визначено зміст та специфіку процесів самоідентифікації, доведено їх конститутивну роль для соціальних практик.

Ключові слова: ідентичність, суб'єктивність, самість.

Oksana Zorych. Identity phenomenon: conflict of interpretations.

The article provides the analysis of the semantic genealogy and basic determinants of identity theories, defines certain intension and specific of the self-identification processes, proves their basic role for social practices.

Key words: identity, subjectiveness, self.

Ми не здатні усвідомити, хто ми є,
без погляду та відповіді Інших

У. Еко

Пошук відповідей на питання про можливості операціоналізації політичної науки в напрямі застосування її ключових теоретичних положень для аналізу широкого спектра суспільних практик є наріжним завданням більшості сучасних дослідницьких праць. Цей аспект наукової роботи зумовлює ревізію наукового тезаурусу, з'ясування та реінтерпретацію смислових контрапунктів базових понять та стратегій суспільного розвитку.

Потенціал одного з найбільш потужних концептів з точки зору його аналітичної ваги в сучасному політичному дискурсі має поняття ідентичності, що дедалі більше входить до слововжитку політиків, політичних технологів, журналістів, які активно впливають на формування суспільної думки та виборчих преференцій широкого кола громадськості. Без належного рівня аналітичного осмислення такого явища, як ідентичність, з'ясування умов його формування, розвитку, трансформацій, неможливо говорити про вичерпність всіх розмов довкола ідентичності, що на сьогодні радше

констатують її наявність чи потребу того чи іншого її переформування, однак при цьому, як правило, не вдаються до ґрунтовного з'ясування сутності та генези цього явища.

Понад те, не тільки якісні ознаки ідентичності та індикатори їх оцінювання підпадають під знак питання. Сам феномен ідентичності, його очевидність теж стають наріжним каменем інтелектуальних дискусій у широкому колі сучасних європейських мислителів. Так, Умберто Еко у своїй роботі «Коли на сцену приходить Інший» (1996), з'ясовуючи, чи існують елементарні поняття, що є загальними для всього людського роду та мають свої відповідники у будь-якій мові, зазначає, що «у багатьох культурах відсутні поняття, що здаються нам очевидними: наприклад, поняття субстанції, що має певні властивості (як у виразі «яблуко – червоне»), або поняття ідентичності ($a=a$)» [17, с. 11-12]. Таким чином, концепт ідентичності не є ані очевидним, ані гомогенним конструктом, що має беззаперечний смисл і цінність у різних соціокультурних контекстах.

Ще більшої дискутивності питанню «чим є ідентичність?» додає те, що навіть в авторитетних виданнях довідкового характеру тема ідентичності часто ігнорується або ж висвітлюється вкрай обмежено. Так, в Оксфордському політичному словнику 1996 року (українське видання 2006 року, видавництво «Основи») статті про ідентичність взагалі немає, а Енциклопедія Британніка, найбільш повна універсальна енциклопедія англійською мовою, видання 1994 року [22], містить статтю під назвою «теорія ідентичності», однак інтерпретує її як один із напрямів сучасного матеріалізму, що утверджує єдність мислення та матерії. При цьому будь-які згадки про ідентичність як концепт політичної науки в зазначеному виданні відсутні. Ці обставини зумовлюють необхідність прояснення ключових підходів у тематизації та проблематизації поняття ідентичності, які, понад власну інтелектуальну релевантність, дають змогу багатогранніше зрозуміти та оцінити вагу ідентичності у практиках конструювання та трансформацій соціального поля. Завдання цієї статті, таким чином, полягає у осмисленні феномену ідентичності, з'ясуванні засадничих відмінностей між основними концептуальними підходами в його розумінні та інтерпретації.

Етимологічно термін ідентичність походить з латинської мови, від дієслова *identificare* – ототожнювати, встановлювати співпадіння. У соціально-політичному вимірі це поняття актуалізовано в незліченній кількості контекстів: національної свідомості (Й. Гердер, Е. Ренан, Б. Андерсон, Е. Гелнер, Ф. Майнеке, Г. Сетон-Вотсон, Е. Сміт та ін.), зв'язку національної ідентичності з процесами демократизації суспільств (Е. Гобсбаум, Ю. Габермас та ін.), етнонаціоналізму (У. Альтерматт, П. Брас, К. Вулф та ін.), пошуків основ української національної ідентичності (М. Міхновський, І. Франко, Д. Донцов та ін., а також наші сучасники – Л. Нагорна, М. Кармазіна, О. Майборода, Є. Головаха, Г. Касьянов, Р. Шпорлюк та ін.), мультикультуралізму (Ч. Тейлор, М. Кастельс та ін.), критики концепту ідентичності (С. Холл, З. Бауман, В. Хьосле, Р. Брубейкер, Ф. Купер та ін.). Серед ідентичностей, що впливають на конструювання політичного самовизначення та саморепрезентації індивідів та груп, у поле уваги дослідників потрапляють гендерна, релігійна, мовна, громадянська, етнічна, родинна, професійна, регіональна ідентичності. Це вимагає конкретизації того, що саме ми маємо на увазі під ідентичністю як феноменом соціального світу. Як робоче визначення ідентичності в межах статті ми приймаємо дефініцію Еріка Еріксона, який у своїй роботі «Ідентичність: юність та криза» (1967) характеризував ідентичність як «суб'єктивне натхненне відчуття тотожності і цільності... формування ідентичності передбачає процес одночасного відображення та спостереження, процес, що відбувається на всіх рівнях психічної діяльності, завдяки якій індивід оцінює себе з точки зору того, як інші, на його думку, оцінюють його порівняно із собою і в межах значимої для них типології; у той же час він оцінює їх судження про нього з точки зору того, як він сприймає себе порівняно з ними та з типами, що є значимими для нього... описаний процес відбувається в постійній зміні та розвитку» [18, с.28, 31-32].

Цікаво, що в романській та західнонімецькій мовних групах поняття ідентичності (англійською – «*identity*», французькою – «*identité*», німецькою – «*Identität*») означає не тільки «тотожність» та «аутентичність», але і «особу», «особистість». Компоненти самовизначення та саморепрезентації є неусувними у здійсненні

життєвого проекту кожної соціалізованої людини. Зігмунд Фрейд, якого визнають за передвісника «вибуху ідентичності» як однієї з центральних тем політичної науки в Новітній час, звернув увагу на ідентифікацію як явище емоційного зв'язку, співвіднесення суб'єкта з іншою особою (особами). Тридцять перша лекція зі Вступу до психоаналізу Фрейда (1933) [14] містить визначення ідентифікації як «уподібнення» (*Angleichung*) одного Я іншому Я, коли перше Я наслідує певні моделі поведінки Іншого (передовсім це батько й мати кожної людини), тим самим адаптуючись до його ціннісної системи та узгоджуючи власні життєві орієнтири з нормами поведінки в оточуючому середовищі. Саме психоаналіз, на думку Фрейда, є інструментом виявлення прихованої ідентичності, що відчужена від особистості через низку соціальних приписів та стримувальних механізмів психіки. А. Руткевич зазначав, що «... фрейдівська картина людини є неповною, оскільки в ній домінує те, що лежить *всередині* та *знизу* (курсив автора – О.З.), але ігнорує те, що співвідноситься зі світом *зовні*, що веде людину *вперед* та *вгору*» [11, с. 6-7]. Можливо, з цією оцінкою погодився би сам Ерік Еріксон, адже він продовжив лінію психоаналітичного трактування ідентичності в новому контексті – особистісного розвитку, ставши піонером розробки теорії ідентичності Новітнього часу.

Саме Еріксон у своїх роботах «Дитинство і суспільство» (1950), «Психоаналітичне історичне дослідження» (1958), «Ідентичність: юність і криза» (1967), «Життєва історія та історичний момент» (1975) ввів в обіг фрейдистів поняття «соціальне оточення», «історичний момент», «криза ідентичності». Працюючи у клініці для реабілітації офіцерів-підводників Першої світової війни, він вивчав проблему дисоціації – відщеплення частини пам'яті у людей, що пережили важкі психологічні травми. Спілкуючись із солдатами, Еріксон зауважив, що стресові події вони часто пам'ятали й описували в найменших дрібницях, при цьому самі себе не визнавали їх безпосередніми учасниками. Цей «ефект кіно» зумовив інтерес Еріксона до вивчення різноманітних психопатологій через дослідження граничних станів свідомості. У результаті цих розвідок він дійшов висновку, що так звані «кризи ідентичностей» є характерними не тільки для окремих пацієнтів післявоєнних реабі-

літаційних центрів, але і для всіх людей загалом. Ця обставина фокусує увагу Еріксона на «психоісторії» внутрішніх колізій видатних постатей, серед яких – М. Лютер, Б. Шоу, Т. Джефферсон, М. Ганді. Цікаво, що книга, присвячена останньому, під назвою «Правда Ганді» (1969) була нагороджена однією з найпрестижніших світових премій у галузі літератури – Пулітцерівською премією, що підтверджує не тільки неабиякий психоаналітичний, але і літературний хист її автора. Еріксон розрізняє поняття «ідентичності» та «ідентифікації», хоча і визнає, що і в лінгвістичному, і в психологічному плані вони мають спільне походження. Ідентифікація – це співвіднесення, наслідування та уподібнення себе з іншими людьми, у той час як ідентичність є результатом цих процесів, вона генералізує усі соціальні образи, ролі та статуси в єдину картину свого «Я», певний психологічний автопортрет. Засадничим поняттям для розуміння генези ідентичності є життєві цикли та пов'язані з ними «кризи ідентичності», які людина переживає не тільки у підлітковому віці, а впродовж всього життя. Вони супроводжують людину як певні віхи соціокультурної адаптації та інтеграції в часі та просторі. Еріксон зазначав, що «дослідження ідентичності залежить від трьох чинників..., а саме: особистісного зв'язку індивіда з рольовою інтеграцією в його групі; спрямовуючих його образів з ідеологіями його часу; його життєвої історії – з історичним моментом» [19, с. 20]. Вдале подолання ідентифікаційних криз є запорукою персонального поступу в просторі суспільної комунікації.

Амбівалентність феномену ідентичності розвинули у власних розвідках представники напряму символічного інтеракціонізму – Дж. Мід та Ч. Кулі, які безпосередньо не вживали поняття ідентичність, однак важливого значення надавали терміну «self» (самість). Остання, на їх думку, формується через систему комунікативних практик – між індивідом і соціальними групами, до яких він себе відносить та частиною яких його визнають інші суб'єкти інтеракції. Самість включає в себе два структурних компоненти – «me» та «I». Перший з них формується дедуктивним шляхом, через соціальні маркери, які індивід отримує в процесі власної соціалізації. Другий конструюється через індуктивні механізми самовизначення особи, наближення, ототожнення чи навпаки – ди-

станціонування від тих чи інших соціальних груп та статусів. Таким чином фіксується взаємна детермінованість соціального простору – колективна ідентичність безпосередньо впливає на індивідуальне самовизначення і навпаки. Згодом ці ідеї Дж. Міда та Ч. Кулі набули свого розвитку в рольових теоріях М. Куна, П. Бергера, Е. Гофмана, Г. Блумера, які констатували рольову розмаїтість як вихідну характеристику феномена ідентичності. Саме через опанування репертуару соціальних ролей індивід відкриває можливості розуміння себе в ролі «Іншого», разом з тим примірює «Іншості» стосовно власного «Я». Такого роду соціальна драматургія є вагомим фактором формування відкритого суспільства, орієнтованого на солідарність та консенсус як вищі цінності суспільно-політичного життя. Це в теорії. Однак на практиці, як контраргументує символічним інтеракціоністам З. Бауман, посилаючись на К. Леша: «ідентичності, до яких прагнуть у наші дні, уявляються чимось, що можна вдягнути та зняти на кшталт костюма; якщо вони вільно обрані, то вибір ніяк більше не пов'язаний із обставинами та наслідками, і тим самим свобода вибору зводиться на практиці до утримання від вибору» [1, с. 187]. Крім цього, в умовах сучасного світу ми все частіше маємо справу з маніпулятивними технологіями, що прямо не розпізнаються її реципієнтами. Це спричиняє, зокрема, зростаючу віртуалізацію суспільно-політичного життя, продукування ефемерних, інсценізованих ідентичностей, коли, наприклад, боротьба за політичну владу та її підзвітність перед громадянами переводиться у телевізійний, споглядально-некритичний режим, який значною мірою культивує естетичний компонент політичних практик, виводить на перший план оцінку політичної комунікації, зважаючи на її розважальність, видовищність та скандальність. Це призводить до мінімізації раціонального судження про політичну сферу загалом та виключення можливості виявлення та утвердження аутентичного виміру ідентичності індивідів та соціальних груп.

Ідентичність не є лише певним атрибутом, властивістю суб'єкта, вона є відношенням суб'єкта до себе самого та до інших собі подібних людей. Французький мислитель Жак Рансьєр у своїй роботі «На межі політичного» (1990), ґрунтуючись на аналогічній пресупозиції, пропонує розрізняти процеси ідентифікації та суб'єктивації.

Якщо перший визначається певними стратифікаційними, статусними ролями, які внаслідок соціальних приписів чи самостійного життєвого розвитку здобуваються кожним окремим суб'єктом, то процес суб'єктивації вирізняється певною деідентифікацією та навіть декласифікацією. Це своєрідна зустріч людини із самою собою. Зустріч, яка відкриває можливості для того, щоб «звірити годинники» між аутентичним «Я» та соціальною роллю та/або функцією кожної людини у просторі суспільної комунікації. Рансьєр зазначає, що «побудова таких випадків рівності не є ідентичністю у дії або ж демонстрацією цінностей, що притаманні певній групі. Це процес суб'єктивації... формування певної одиничності, що не є самістю, але відношенням самості до будь-кого іншого» [9, с. 103-104]. Базовим елементом ідентичності постає відношення індивіда та групи, з якою він себе асоціює. Роберт Мертон називав ці системи кореляції референтністю, а групи, з якими проводиться та чи інша асоціація – «референтними групами» [6]. Таким чином, логічна лінія семантико-сислової генеалогії терміну ідентичність вибудовується у ланцюжок (само)тотожність = аутентичність (суб'єктивація)+ ідентифікація (суспільна детермінованість саморепрезентації).

Узагальнюючи наведені вище магістральні лінії розвитку парадигми ідентичності, які ми можемо визначити як психоаналітичну (З. Фрейд, Е. Еріксон), соціологічну (Дж. Мід, Ч. Кулі) та антропософську (Ж. Рансьєр), логічно стверджувати, що ідентичність як соціальний феномен має дві базові смислові детермінанти: інформаційно-комунікативну та нормативно-регулятивну. Перша з них означає неусувну діалогічність, яка притаманна будь-якій ідентичності – чи то внутрішній (індивідуальній), чи то зовнішній (соціальній). Водночас друга, нормативно-регулятивна детермінанта, є гарантом підтримання соціального порядку, що сьогодні чимдалі більше трансформується у формат «життєвих стилів», які вільно обираються та змінюються. Е. Гідденс зараховує до них «розповсюдження екологічного споживання, вегетаріанства та соціально орієнтованого підприємництва» [20, с. 81].

Крім означених вище підходів в осмисленні феномену ідентичності, варто акцентувати увагу на загальних теоретичних передумовах будь-якого дискурсу про ідентичність: есенціалізм, примордіалізм, конструктивізм. Есенціалізм ґрунтується на тезі про те, що є пев-

на початкова даність (доля, природа людини, фатум, призначення) – есенція, що визначає ідентичність. Прикладами тут можуть бути вроджені характеристики – чоловік/жінка, належність до негроїдної/європеїдної рас тощо. Примордіалізм базується на припущенні, що певні ознаки соціальних груп, етнічних чи національних, є константними та практично не підлягають зміні в темпоральному вимірі. З цих позицій, наприклад, свого часу виходили найбільш приголомшливі політичні проекти «обраних націй» ХХ століття, що перетворювали ідентичність на інструмент деструктивної соціальної інженерії, серед найбільш сумнівних зразків якої – прояви расизму та фундаменталізму. Конструктивізм – позиція, що обстоює гнучкість та змінність ідентичностей, їх множинність та взаємоузгоджуваність. Конструктивістська риторика виключає апріорний характер ідентичностей, характеризує останні через процеси постійного оновлення комунікаційних зв'язків, їх розгалуження та віртуалізацію.

Таким чином, незгасимий та багатогранний інтерес до феномену ідентичності дає підстави говорити про незавершеність і відкритість дискурсу про ідентичність як категорію політичної науки та одночасно констатувати потребу в проясненні перспектив подальших досліджень в цьому напрямі, щонайменше через дослідження двох аспектів: по-перше, методик виявлення та оцінки феномену ідентичності в малих та великих соціальних групах в обставинах зростаючого рівня соціальної поляризованості та недовіри до інститутів дослідження та впровадження соціально вагомих рішень, тобто переведення риторики про ідентичність з індивідуально-психологічного на соціально-культурний рівень; по-друге, що не менш важливо, підходів до розрізнення «справжньої» ідентичності, її так званого аутентичного виміру від «ситуативних» ідентичностей в умовах опортунізму атомізованих суспільств, яскравим прикладом якого є сьогодні Україна.

---

1. Бауман З. Идентичность в глобализирующемся мире / Зигмунд Бауман; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева] // Индивидуализированное общество. – М.: Логос, 2002. – С. 176-192.

2. Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности» / Роджерс Брубейкер, Фредерик Купер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://identities.org.ru/readings/nartova1.htm>

3. Габермас Ю. Громадянство та ідентичність / Юрген Габермас // Умови громадянства: Зб. ст. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – С. 49-70.

4. Кармазіна М. Ідентичності у сучасному науковому дискурсі / Марія Кармазіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – №3(65) (травень – червень). – С. 4-29.

5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс; [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М.: Высш. шк. экономики, 2000. – 606 с.

6. Мертон Р. К теории референтно-группового поведения / Р. Мертон [пер. с англ. В.Ф. Чесноковой] // Референтная группа и социальная структура. – М.: Институт молодежи, 1991. – С.3-105.

7. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – Київ: ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 271 с.

8. Національна ідентичність. Хрестоматія / Упоряд. Т.С. Воропай. – Харків: Крок, 2002. – 316 с.

9. Рансьєр Ж. На краю политического / Жак Рансьєр; [пер. с фр. Б. М. Скуратова]. – М.: Практис, 2006. – 237 с.

10. Рікер П. Сам як інший / Поль Рікер. – 2-е вид. – К.: Дух і Літера, 2002. – 456 с.

11. Руткевич А. «Психоистория» Э. Г. Эриксона / А. Руткевич // Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. – М.: Медиум, 1996. – С. 3-22.

12. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політика визнання» / Чарльз Тейлор; [пер. з англ. Р. Димерця]. – К.: Альтпрес, 2004. – 171 с.

13. Труфанова Е. Идентичность / Елена Труфанова // Телеканал «Просвещение», программа «История идей», тема передачи: «Идентичность» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/page23101521.htm>

14. Фройд З. Вступ до психоаналізу: лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / Зігмунд Фройд; [пер. з нім. Петро Тарашук]. – К.: Основи, 1998. – 709 с.

15. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / Витторіо Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112-123.

16. Шляхи та чинники формування спільної ідентичності українського суспільства: позиції фахівців // Національна безпека та оборона. – 1997. – №9. – С. 32-44.

17. Эко У. Когда на сцену приходит Другой / Умберто Эко; [пер. с ит. Е. Костюкович] // Пять эссе на темы этики. – СПб.: Симпозиум, 2005. – С. 9-24.

18. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон; [пер. с англ. В.И. Ривош, А.М. Прихожан, А.Д. Андреева]. – Москва: Прогресс, 1996. – 340 с.

19. Erikson E. Life history and the historical moment / Erik Erikson. – New York: Norton&Company, 1975. – 283 p.

20. Giddens A. Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 264 p.

21. Hall St. Introduction: who needs identity? // Question of cultural identity / ed. by Stuart Hall Paul du Gay. – London, 2000. – P.1-16.

22. The New Encyclopedia Britannica. – Vol. 6. Micropedia. – Chicago, 1994. – 982 p.

М.І. Панчук

ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕНТИФІКАЦІЮ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У статті в контексті формування загальнодержавної ідентичності українців йдеться про регіональні особливості цієї ідентичності, її історико-культурні та політичні виміри.

Ключові слова: загальнодержавна/політична ідентичність в Україні, регіональна ідентичність.

Pancuk Maj I. The Identifications of the citizens of Ukraine. Regional specificities of historical, cultural, and political identifications of Ukrainians are analyzed in the perspective of formation of common national/political identity.

Key words: political identity in Ukraine, regional identities.

З часу суверенізації та незалежнення України мозаїчністю позначений процес ідентифікації її громадян. У руслі думки В. Євтуха, що «ідентифікація – парасольковий термін, який використовується для відтворення сприйняття (розуміння) самого себе як складної особливої істоти з тими чи тими соціальними, культурними, етнічними маркерами» [1, с. 66], в сучасному українському суспільстві помітними є різні види ідентичності, такі як амбівалентна (суперечлива, мінлива), національна (усвідомлення своєї

належності до тієї чи іншої політичної нації або ж нації – держави), етнічна (співвідношення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою), просторово-територіальна (співвідношення себе з конкретним місцем проживання – локальна або ж регіональна), релігійна (співвіднесення себе з тією чи іншою релігією) тощо. Причому такі види ідентичності (національна, етнічна, мовна, релігійна) походять від схожих культурних критеріїв класифікації, часто перекривають і посилюють одна одну. Поодинокі або разом вони можуть мобілізувати й підтримувати міцні спільноти. За таких умов, як би не парадоксально це виглядало, мобілізуюче-маніпулятивну роль відіграє ідентичність еліти – кон'юнктурна ідентичність, яку нерідко, як в минулому, так і в наш час, демонстрували і демонструють справжні чи позірні провідники тих чи тих спільнот з метою зайняти престижні для них ніші серед еліти України або й отримати симпатії чи якісь дивіденди в інших країнах.

Досвід регіоналізації України свідчить про домінування в окремих регіонах регіональної ідентичності, тим часом як, наприклад, у Франції та інших країнах регіональна ідентичність існує паралельно, а не за рахунок національної. Такий стан пояснюється не в останню чергу, діяльністю справжньої чи позірної політико-адміністративної еліти регіонів і країни в цілому, впливами політичних партій, громадських товариств, груп інтересів та зовнішніх сил. У цьому контексті має рацію Л. Нагорна, наголошуючи, що «ідентичності (а відповідно й самоідентифікації) формуються й постійно видозмінюються на основі багатьох чинників – як об'єктивних, так і суб'єктивних». Значення останніх – в розумінні цілеспрямованого впливу еліт на формування національної свідомості – не можна недооцінювати. Конструювання ідентичностей – це складний і тривалий у часі когнітивний процес, в якому беруть участь сотні політичних акторів – від владних верхів до голови сільської громади. Забезпечити односпрямованість зусиль у цьому потоці непросто. Але кожен учасник політичного процесу має розуміти, що ресурс ідентичності і її емоційний вплив прямо залежить від міри здорового глузду і налаштованості на конструктивну взаємодію [2, с. 92].

Отже, йдеться про співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників формування ідентичності. Об'єктивні чинники (природні, історичні, духовні та ін.) при цьому виступають як даність, яка має

враховуватися в спрямованості суспільно-політичних процесів, які, у свою чергу, мали б опиратися на ментальність та історичну пам'ять мешканців того чи іншого регіону. Однак про політику пам'яті Української держави часів її незалежності, що має безпосереднє відношення до проблеми національної ідентичності, можна говорити з великою натяжкою. Спостерігається брак стратегічної визначеності і послідовності, більш того, постійно дається взнаки зв'язок між політичною орієнтацією еліти і маніпулюванням історією, пам'яттю в політичних цілях.

Одним із живучих стереотипів доволі інерційної суспільної свідомості мешканців південно-східного регіону та АПК, що продовжує впливати на формування і збереження регіональних ідентичностей та їх актуалізацію, особливо в умовах маніпулятивної політичної мобілізації, є усталене сприйняття в єдності історії, мови, культури, традицій українців, росіян та білорусів. Упродовж сторіч (з часу колонізації території Дикого поля і до сьогодення), цей стереотип підживлюється владними інституціями та церквою Російської імперії, Радянського Союзу, Російської Федерації та використовується для обґрунтування потреби і становлення політичної єдності українців і росіян (Переяславська рада 1654 р., утворення Союзу РСР 1922 р.) або ж для утримання України в полі геополітичних інтересів Москви (законодавство РФ про захист співвітчизників за кордоном, концепція єдиного «Русского мира») із сподіваннями на об'єднання в майбутньому («Хартія возз'єднання народу Росії, України і Білорусії» – підкреслення наше – Авт.).

Було б некоректним заперечувати очевидний факт, що згадана близькість історії, мови, культури українців і росіян полегшувала їхню життєдіяльність у процесі освоєння Дикого поля, в реалізації їхніх соціально-економічних інтересів, проте з кожним десятиліттям на колонізованих землях став все більше проявлятися політичний чинник – політика Російської імперії, а потім і СРСР, спрямовувалася на забезпечення в цьому регіоні, як і в інших, домінування російської мови, культури, на «обрусіння» краю.

Така політика мала безпосередній вплив на самосвідомість мешканців регіону, їхню самоідентифікацію. З огляду на це, зішлемося на окремі факти, якими оперує соціогуманітористика. Зокрема, визначний дослідник процесу освоєння території Дон-

басу В.О. Пірко дійшов висновку, що упродовж XVI-XVIII століть участь в освоєнні краю брали представники різних етносів, серед яких вихідці з території сучасної України становили 60-70 відсотків [3, с. 180]. А в наступному, XIX сторіччі, наслідком реалізації цілеспрямованої політики Російської імперії стало значне збільшення росіян серед переселенців до Донбасу. 46,7 відсотка всіх переселенців походило з російських губерній, а 37,9 відсотка – з українських [4, с. 86]. За переписом населення Російської імперії 1897 р. більшість населення Донбасу становили малороси (українці) – 62,5 відсотка, великороси (росіяни) – 24,2 відсотка, що було на 10,7 відсотка більше, а малоросів на 12,5 відсотка менше, ніж за даними 10-ої ревізії 1858 р. [5, с. 74-75] Вже у 1865 р., як свідчать матеріали Міністерства державного майна Російської Імперії, царський уряд вважав кількість російських переселенців у Донбас достатньою для «обрусіння» краю [6]. Крім представників російської національності усілякими пільгами й привілеями урядом заохочувалося переселення німецьких колоністів, які вважалися більш благонадійними, аніж представники інших етнічних груп із західних країн. Внаслідок такої цілеспрямованої політики уряду найпомітнішою рисою культури населення Донбасу ставало домінування російської мови, що, у свою чергу, обумовлювало процес формування самосвідомості, а отже, й ідентифікації населення Донбасу.

На таку домінуючу в країні ідеологічну кон'юнктуру у загальному руслі політики русифікації як щодо колонізованих (Дике поле), так і інкорпорованих (Крим) регіонів упродовж століть чутливо реагувала і громадська думка. Найбільш впливова її складова – преса – не тільки бачила а й всіляко підтримувала «прогрес» у реалізації такої політики. Зокрема, літературно-політична газета «Северная пчела» 1834 р. констатувала: «Все пишущие и читающие малороссияне отказались от родного языка; помещики в домашнем быту говорят не иначе как по-русски; одни только чумаки сохранили свое старинное наречие. Малороссийские паны и помещики отказались от своего национального костюма, оделись в петровские фраки и сюртуки, в циммермановские шляпы и фуражки; они хотят быть русскими, не хотят быть похожими на малороссиян..., и все потому, что в высших сословиях нет уже

малороссийского духа» [7, с. 138]. Автори подібних публікацій вважали, що історія, мова та звичаї України збереглись лише в нижчих верствах її народу, а всі інші обрусіли. А тому «к чему создавать литературу в таком народе, который утратил свою особенность, свою частную физиономию» [7, с. 138]. Згадаймо при цьому, не вдаючись до деталізації, численні акти Російської імперії та СРСР, спрямовані на заборону і обмеження української та винищування російської мови. Наслідки такої політики даються взнаки і сьогодні. У національній доповіді НАН України «Національний суверенітет України в умовах глобалізації», підготовленої науковцями кількох інститутів академії за редакцією видатних вчених (академіки Гесць В.М., Левенець Ю.А., Жулинський М.Г., Лібанова Е.М., Мамутов В.К., Пахомов Ю.М., Шемшученко Ю.С.), констатується, що «Україна успадкувала деформовану мовну ситуацію, яка характеризується мовною деетнізацією (русифікацією) не лише значної частини національної більшості, а й майже усіх (крім поляків, угорців та румунів) національних меншин, перебування мов деяких з них на межі зникнення».

Консервування деформованої мовної сфери характеризує й сучасну політику держави. За ширмою узгодження потреб мовних груп криється намагання закріпити пріоритетне становище тієї мови, яка використовується правлячими колами Російської Федерації для завоювання домінуючих позицій в інформаційному просторі, у духовному і культурному житті України. «Спроби на законодавчому рівні закріпити деформований стан мовної сфери, до яких вдаються провладні політики, – зазначають автори доповіді, – несе в собі перспективи не мовного компромісу, а мовної фрагментації країни, оскільки, по-перше, орієнтовані не на досягнення індивідуальної дво- чи багатомовності кожного громадянина, а на поділ України на різні мовні частини, а по-друге, відкривають інформаційний простір російськомовних регіонів для зовнішнього впливу, у т.ч. ідеологічного, і, навпаки, відчужують його від загальноукраїнського простору» [8, с. 39]. Не сприяє така мовна політика і формуванню загальноукраїнської державницької ідентичності.

Не сприяє консолідації українського соціуму й інформаційна експансія північно-східного сусіда, джерелами якої є представники державних, політичних, наукових, культурно-освітніх, релігійних

та інших інституцій. Попри певну специфіку їхніх інформаційних матеріалів, що вкидаються в інформаційний простір Росії й України, їх об'єднує антиукраїнська спрямованість. Ілюстрацією такої спрямованості серед величезної кількості інформаційних маніпулятивних матеріалів, що заповнили мережу Інтернету, може бути наступний: «Вступая в геополитическую борьбу за Украину, русским принципиально, критически необходимо сначала доказать, что Украина – исконно-русская земля. А завоевание и контроль ее – не завоевание вовсе, а защита. Да и не Украина это никакая, а самая что ни есть Малороссия. Теоретически все грамотно. Язык объявить диалектом, уже хорошо внедренный концепт «братского народа» заменить на «ветвь единого народа», несогласных назвать галичанами – теоретически все не трудно, тем более, работа в этом направлении ведется давно» [9].

У цьому випадку залишимо поза увагою цілий ряд відвертих українофобських тверджень (про них вже йшлося і далі буде йти мова), а зупинимось на двох: 1) «несогласных назвать галичанами» і 2) «работа в этом направлении ведется давно». Як перше, так і друге з них підтверджує публікація Д. Табачника «От Риббентропа до майдана» (московські «Известия», вересень 2009 р.). «Как показала уже Великая Отечественная война, а затем и развитие постсоветской Украины, галичане практически не имеют ничего общего с народом Великой Украины ни в ментальном, ни в конфессиональном, ни в лингвистическом, ни в политическом плане, – писав він. – У нас разные враги и разные союзники. Более того, наши союзники и даже братья – их враги, а их «герои» (Бандера, Шухевич) для нас – убийцы, предатели и пособники гитлеровских палачей». «Между тем, хотя история и не имеет сослагательного склонения, большей части сегодняшних проблем можно было избежать, если бы Галичина в 1939 году была включена в СССР на правах самостоятельного субъекта. Не говоря уже о том, что в 1945 году ее можно было бы безболезненно вернуть Польше.

Тем не менше в любом, даже самом плохом, решении или событии есть и зерно хорошего. По крайней мере последние двадцать лет сосуществования украинцев и галичан показали, что государство, возводимое на насильственно навязываемых галицийских идеологемах и чуждых украинцам ценностях, которые не разделяет

большинство населения, становится нежизнеспособным. Последние же пять лет галицийского засилья так близко подвели государство к грани, за которой крах, распад, гражданский конфликт, что галичане должны быть сами заинтересованы покинуть если не Украину, то по крайней мере ее властные институты» [10].

Отже, така «робота» ведеться не тільки з Росії, але, на жаль, і в Україні. До неї залучені й окремі політичні сили, що ностальгують за радянським минулим, і деякі інтелектуали, що хизуються і водночас маніпулюють своєю ерудицією. Упродовж усіх років незалежності в Україні було і є немало політичних сил («ЗУБР» – За Україну, Білорусію, Росію, «За Союз», Русский блок, КПУ та інші), готових поступитися державним суверенітетом заради відновлення нового міждержавного об'єднання. Як і немало політиків, байдужих до історичної, мовної, культурної самобутності українців, ладних поставити під сумнів сам факт незалежності України. «Для більшості з тих, кому зараз за 30, тобто на час набуття Україною незалежності було 15 і більше років, – пише один з них, – очевидно, що сучасна українська держава – багато в чому історична випадковість, породжена розламом цивілізацій, протидержав наддержав і економічних систем, ситим отупінням радянської безвільної номенклатури» [11, с. 35].

В Україні таким чином живиться дуалізм ідентичностей. З одного боку, конструюється мовна, культурна, релігійна ідентичність, а з іншого боку, продовжується процес пошуку ідентичності загальнонаціональної (державницької). Причому, якщо перші з названих ідентичностей є продуктом стихійного (у тому числі як примордалістського, так і політичного) вибору самоідентифікації громадян, то загальнонаціональна ідентичність ускладнюється її «східноукраїнським» і «західноукраїнським» вибором та геополітичною орієнтацією на Європейський Союз чи то на Митний, або ж Євразійський Союз. За роки незалежності України відбувалися зміни, що суттєво впливали на процес самоідентифікації громадян держави, однак кристалізація загальноукраїнської ідентичності все ще залишається суспільним ідеалом. До того ж, сучасне українське суспільство набуває нові канали міжпоколінської трансляції міфів та ідентифікаційних установок. Бачимо це, наприклад, у визначенні українцями свого громадянства.

Як показують дослідження Інституту соціології НАН України, національно-державницька ідентифікація громадян держави, як визначальна в процесі консолідації політичної української нації, далека від свого завершення. У свідомості, пам'яті значної частини громадян тією чи іншою мірою, залежно від регіону проживання, все ще проявляється туга за радянським минулим. Громадянами колишнього Радянського Союзу передусім вважають себе 0,9 % етнічних українців Заходу країни (33,3% росіян), 4,0% українців Центру (27,0% росіян), 5,8% українців Півдня (17,2% росіян), 10,5% українців Сходу (26,1% росіян) [12, с. 367]. У той же час, як свідчить дослідження «Research & Branding Group» (липень 2011 р.) Україну вважають своєю Батьківщиною 99,1% жителів Західного регіону, 99,6% – Центрального та 88% – Південно-Східного. А на питання, «чи пишаються респонденти тим, що є громадянами України», за тим же дослідженням, позитивну відповідь дали відповідно 86,3%, 79,5% і 60,2% респондентів. Не вважають себе патріотами України 12% респондентів Західного регіону, 14,6% – центрального та 24,8% – Південно-Східного регіону. Суттєві регіональні відмінності спостерігаються у відповідях респондентів і на питання щодо втрат чи здобутків України в результаті набуття державної незалежності. Якщо в Західному регіоні 23,5% респондентів вважають, що Україна внаслідок усамостійнення більш втратила, ніж здобула, то в Південно-Східному регіоні таких 56,7% [13].

Наведені результати соціологічних досліджень свідчать про досить помітні в українському суспільстві регіональні особливості ідентифікаційних маркерів громадян країни. З урахуванням мовних, релігійних, політичних та інших складових самоідентифікації мешканців регіонів слід погодитися з російським дослідником О. Міллером. Він пише про західноукраїнську і східноукраїнську ідентичності. Наголошує, що «ситуація такого дуалізму ідентичностей ненормальна, тимчасова і має вирішитись перемогою якоїсь однієї з цих ідентичностей в масштабі всієї України» [14, с. 100]. Подібну думку висловлює й український політолог і публіцист І. Лосєв. Він відкидає рекомендації окремих науковців і політиків, щоб у нас у кожному регіоні були свої історичні традиції, своя історична пам'ять і свої герої. Він переконаний, що дві принципово різні історії, дві різні історичні пам'яті принципово інші свята та

інші герої неминуче і неодмінно призведуть до виникнення двох різних національних ідентичностей, а відтак і двох різних держав. «Є такі принципові питання, де не можна примирити чорне і біле, де переможе або одне, або інше, – пише він. – У нашому випадку або переможе україно-центрична позиція, або комуно-імперська. *Tertium non datur*» [15]. На нашу думку, стан дуалізму ідентичностей, про який пише О. Міллер, як і стан «третього не дано» І. Лосєва, Українська держава приречена пережити. На це має бути спрямована зважена і ефективна гуманітарна політика держави, поки що кон'юнктурно мінлива політика пам'яті та поки що і не задекларована політика ідентичностей. Для влади всіх рівнів, яка покликана оберігати суверенітет, самостійність і цілісність держави, згуртувати український соціум заради соціально-економічного прогресу, нейтральність у вирішенні цих доленосних проблем недопустима, а створення спільної історичної та духовно-культурної основи для формування єдиної загальнодержавної ідентичності громадян України – громадянський, патріотичний, моральний імператив для всіх, хто щиро опікується майбутнім і держави, і народу.

Не перебільшуючи значення окремих пропагандистських центрів і структур, нерідко з іноземним фінансуванням, діяльність яких має здебільшого прихований антиукраїнський характер, зауважимо, що вирішення проблем суверенності та цілісності країни, єдності українського соціуму цілком і повністю залежить від чіткої визначеності політики держави, зваженості схвалюваного законодавства, заяв і дій представників політичної та інтелектуальної еліт України. На жаль, у силу різних обставин, досягти бажаного не завжди вдається. Досить згадати при цьому розгляд Верховною Радою України відомих Харківських угод, закону про основи мовної політики, згадану вже оцінку Д. Табачником місця Галичини і галичан в історії України, звернення значної частини депутатів Верховної Ради до Сейму Польщі про оцінку Волинської трагедії. У цьому контексті певне сум'яття викликають публікації того ж Д. Табачника «Утиный суп» по-українски. Беседи с украинским политикомом: диалог с глухими» (Харків. – 2009), В. Корнилова «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта» (Харків. – 2011) та книжка знаного в Європі вченого-археолога, академіка НАН України П. Толочка «Украина в оранжевом интерьере» (К. – 2012).

Звичайно, кожен громадянин України, на скільки йому дозволяє знання історії, політична орієнтація та сумління і причетність до долі країни і її народу (громадян України будь-якої етнічності – Авт.), має право на власну оцінку історичного минулого та власне бачення майбутнього країни. Таке ж право мають і політики та суспільствознавці, державні чиновники та депутати, починаючи від А. Александровської, І. Богословської та О. Бондаренко і завершаючи В. Ющенком, В. Януковичем та А. Яценюком. Сповна скористався таким своїм правом і П. Толочко. Тож не будемо вступати в дискусію з ним щодо ідеологічно-політичної спрямованості згаданої книжки. Він виходить далеко за межі «оранжевого інтер'єра» України. Тут і «наша і не наша історія» і «слава шведським визволителям», і «пам'ять про війну в суверенній Україні», і «якою Росією нас лякають», і «чим не догодив українським націонал-патріотам Патріарх Кирило», і «російська мова – спільна культурна спадщина Росії і України», і багато чого іншого в непогрішимому викладі автора. Цю «непогрішимість» продемонструємо лише кількома фактами. На стр. 156 книжки він пише, що «російська мова в Україні є ...другою рідною для більшої частини українців». Академіку НАН України, певно, недоступні результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. За даними цього перепису, «російську мову назвали рідною 29,6% (14,3 мільйона) населення, що на 3,2 відсоткових пункти менше, ніж у 1989 році. Крім росіян, найбільше таких осіб серед греків (88,5%), євреїв (83,0%), німців (64,7%), білорусів (62,5%), татар (58,7%), грузинів (54,3%), вірмен (43,1%), азербайджанців (37,8%)» [16, с. 11].

Статистичний характер, здавалося б, не підвладний світоглядній інтерпретації, має і наступний факт. Серед земель, які, на думку П. Толочка, «заселені переважно росіянами», і які були включені до складу Радянської України, він називає Донбас. При цьому відсилає читача до згаданої публікації В. Корнілова, в якій про етнічний склад населення Донецько-Криворізької республіки взагалі не йдеться, але є інше: «Отцы-основатели ДКР, – твердить В. Корнілов, – никогда не помишляли об отделении от Российской Федерации и планировали стать ее автономным субъектом» [17, с. 14]. Інших мотивів відсилки П. Толочком читачів до

публікації В. Корнілова ми не бачимо. Тим часом, за переписом населення Російської імперії 1897 р. (сподіваємось, що результати цього перепису мають бути доступними академіку), більшість населення Донбасу становили малороси (українці) – 62,5 відсотка, великороси – 24,2 відсотка [5, с. 102-105]. Усі наступні переписи населення в Україні, у тому числі і перепис 2001 року, показували чисельну перевагу в регіоні українців.

І нарешті, ще один пасаж П. Толочка. «Даже и после двадцатилетнего независимого существования говорит о единой духовно-культурной идентичности украинского народа (підкреслення наше – Авт.) невозможно. Фактически, он продолжает быть разделенным на три основных субэтнуса: центрально-северо-украинский, западно-украинский и юго-восточно-украинский» [18, с. 14]. Автор не наводить жодного з аргументів, чому ж не можна говорити про єдину ідентичність українського народу, як не подає і критеріїв, за якими він визначає вигадані ним три субетноси українського народу (підкреслення наше – Авт.). В Україні, як визнано етнологією, існує кілька субетносів української нації – бойки, гуцули, лемки, поліщуки, русини та ін. Що ж до дуалізму ідентичностей, про які пише О. Міллер, то цей дуалізм має завершитись не перемогою однієї з них, а перемогою загальноукраїнської національної (в розумінні: Україна – нація = держава) ідентичності.

Опосередкованим критерієм національної (державницької) ідентичності громадян України можна розглядати їхню зорієнтованість на майбутнє держави. Зокрема, як свідчить соціологічне дослідження, проведене кілька років тому в 129 населених пунктах Київським інститутом проблем управління ім. Горшеніна, значна частина респондентів ставлять під сумнів унітарність (неподільність) держави.

На питання «Яким Ви уявляєте політико-адміністративний устрій України через 20 років?» 45,8% респондентів відповіли – унітарна держава, водночас 12,1% бачать Україну федерацією економічно самостійних республік з єдиним політичним центром, 7,7% респондентів вважають, що Україна розділиться на кілька самостійних незалежних держав, 7,4% – буде у складі іншої держави, 6,2% – буде конфедерацією самостійних держав, що об'єднані спільними економічними та політичними інтересами.

Підставами такої орієнтації респондентів на перспективу були названі, у тому числі етнічні, соціально-економічні, історичні, культурні, природні особливості регіонів та вплив зовнішніх факторів, тобто ті чинники, вплив яких на формування етнічної, національної та інших ідентичностей не підлягає сумніву. Залежно від закоріненості згаданих особливостей у тому чи іншому регіоні проявляється й мозаїка регіональних ідентичностей та їх співвідношення з ідентичністю національною (державницькою).

Уже в період перебудови та розпаду СРСР його адепти докладали чимало зусиль для мобілізації етнічних росіян у неросійських республіках (поза межами РРФСР), наголошували на етнополітичній небезпеці для них суверенізації республік СНД. Сьогодні ця небезпека, за їхнім переконанням, виявляється у «забороні» російської мови, нищенні російської культури, обмеженні інформаційних потреб тощо.

Ще одним важливим аспектом міжнаціональних відносин, що безпосередньо впливає на ідентифікацію громадян країни, є суперечності між 1) новоутвореними на просторах колишнього СРСР державами, 2) національними меншинами в них, 3) зовнішніми національними вітчизнами, до яких меншини «належать» за етнічністю, а не за правом громадянства. Такі тріадичні взаємини в країнах – нащадках СРСР проаналізував Р. Брюбейкер [19]. Він наголошує на суперечці, конфлікті інтересів складових цієї тріади. Погоджуючись із висновком Р. Брюбейкера, все ж відзначимо, що консенсус між ними залежить від політики їх еліт, від спрямованості цієї політики. Україна немало зробила для справжнього відродження і українського етносу, і численних етнічних спільнот країни. Цьому сприяло ухвалення Верховною Радою низки законодавчих актів, імплементація у вітчизняне законодавство міжнародно-правових актів щодо прав і свобод національних меншин України, укладання угод про співробітництво у цій сфері України з державами, які мають діаспори в нашій країні.

Та консенсусні взаємини згаданої тріади залежать не лише від новоутворених країн-нащадків СРСР, включно з Україною, а й від національних меншин у них (ній) та зовнішніх національних вітчизн цих меншин. Зважаючи на численні діаспори росіян у новостворених країнах, Р. Брюбейкер звертає увагу, що «існують оче-

видні причини для зосередження на Росії та росіянах – пише він, – ... Якщо представляти Росію як несправедливо усічену, принижену велику державу, то вона є потенційно ревізійською державою... Наявність близько 25 мільйонів росіян у неросійських державах-нащадках, гігантська військова потуга Росії й унікально радикальний упадок статусу, що його пережили як нові російські меншини, так і ключові сегменти російської еліти в Росії, можуть зробити ревізійську Росію потенційно набагато серйознішою загрозою регіональній та навіть глобальній безпеці, ніж інші держави-нащадки» [19, с. 69-70].

Після публікації Р. Брюейкера появились й інші відтінки цієї тріади, які впливають на самоідентифікацію громадян України. Це, зокрема, законодавчі акти, ухвалені в останні роки в країнах, які мають діаспори в Україні – Польщі, Угорщині, Російській Федерації.

У Польщі таким актом є Закон про Карту поляка, схвалений Сеймом 2007 р. Карту поляка пропонується отримати тим громадянам України, хто зможе підтвердити, «що принаймні один з батьків (батько або мати), дідусь чи бабуся або ж прадід та прабабуся (обоє) були польської національності або ж мали польське громадянство». Власнику Карти поляка надається право безкоштовно отримувати візу на довготривале перебування та легальну працю в Польщі, займатися підприємницькою діяльністю та здобувати освіту на тих же умовах, що й громадяни Польщі, користуватися безкоштовною медичною допомогою та певною знижкою на залізничні квитки тощо. Відзначене безумовно розширює коло потенційних претендентів на Карту поляка з-поміж громадян України. З 2008 по 2012 рік Карту поляка отримали 46,1 тис. громадян України. Водночас значно зросла кількість тих, хто вивчає польську мову та історію. Наприклад, кількість студентів київської школи Жако, яка спеціалізується на підготовці для отримання Карти поляка, за останні кілька років зросла на 20 відсотків. А кількість бажаючих вивчати польську мову в столичному Польському Домі за п'ять років збільшилась вдвічі [20].

Не можна не враховувати і процес трудової міграції, який є загальносвітовою тенденцією. У випадку ж України він посилюється тривалою суспільно-політичною, економічною нестабільністю,

високим рівнем корумпованості усіх сфер, важливих для життєдіяльності особи. Доки ситуація у Республіці Польща залишатиметься привабливішою у порівнянні з Україною, доти найбільш соціально активна частина українців польського походження, переважно молодого і середнього віку, намагатиметься самореалізуватися там, де їхня праця матиме вищу ефективність і оплату, а вони самі – кращі можливості професійного зростання, кращий соціальний і медичний захист, якіснішу освіту і можливості культурного розвитку.

У січні 2011 р. в Угорщині оголосили про видачу угорських загальногромадянських паспортів етнічним угорцям, які проживають на території інших країн. Умови для отримання угорського громадянства мінімальні: несудимість, базове знання угорської мови чи угорське походження. Причому поняття «походження» досить умовне: достатньо, щоб хтось із найближчих родичів народився на території, що належала Угорщині до 1920 р. або в 1938-1945 роках. А ще раніше, 2003 р., Угорщина зробила перший стратегічний крок до повернення закордонних угорців на історичну батьківщину. Цим кроком стала масова і безкоштовна видача так званих «зелених паспортів». Цей документ мав право отримати будь-який громадянин іншої держави за наявності лише одного з трьох чинників: 1) бути членом будь-якого угорського національно-культурного товариства (лише на Закарпатті діє більше десятка таких товариств: від «Національно-культурної спілки угорської інтелігенції Закарпаття» до «Спілки угорських бібліотекарів»); 2) володіти угорською мовою на розмовному рівні (для цього не доводилося складати іспиту, достатньо лише продемонструвати знання мови чиновникам, які приймали документи на оформлення «зелених паспортів» і 3) бути членом сім'ї будь-якої особи, яка відповідає одній з перших двох вимог.

Приймати документи і видавати «зелені паспорти», які друкувалися і оформлялися в Угорщині, були уповноважені ті самі національно-культурні товариства. Ці посвідчення не давали якихось серйозних преференцій, а лише 90% знижку на проїзд територією Угорщини на будь-яку відстань двічі на рік, право навчатися в угорських вузах із значною знижкою і пільгами при вступі тощо,

однак ажіотаж за ними був аналогічний тому, яким є зараз для отримання справжніх паспортів.

Безпосереднє відношення до росіян України мали і мають нормативно-правові акти Російської Федерації. Це, зокрема, федеральний Закон «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом» (ухвалений Державною Думою 1999р., із багатьма змінами, внесеними у наступні роки) [21] та «Государственная программа по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом», (затверджена Указом Президента РФ від 22 червня 2006 р.), до якої в наступні роки також були внесені зміни [22]. Насамперед, звертає на себе увагу досить довільне визначення поняття «співвітчизник». У редакції Закону від 23 липня 2010 р. «співвітчизниками є особи, які народилися в одній державі, проживали або проживають в ній і характеризуються ознаками спільності мови, історії, культурної спадщини, традицій, звичаїв, а також нащадки вказаних осіб по нисхідній лінії...», а також особи, «які зробили вільний вибір на користь духовного, культурного і правового зв'язку з Російською Федерацією, родичі яких по прямій висхідній лінії раніше проживали на території Російської Федерації, у тому числі: особи, які мали громадянство СРСР, проживають в державах, які входили до складу СРСР, і отримали громадянство цих держав або стали особами без громадянства». З цього визначення «співвітчизник» виходить, що будь-який громадянин України може ідентифікувати себе як співвітчизник. Згідно з цим законом співвітчизники правомочні розраховувати на підтримку Російської Федерації в забезпеченні своїх основних свобод і громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і у своїх діях, спрямованих проти проявів дискримінації за ознаками раси, роду, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, належності до співвітчизників, майнового стану чи будь-яких інших обставин. Таке, знову ж таки, довільне, всеохоплююче трактування сфер можливого застосування норм закону РФ щодо співвітчизників відкриває широкі можливості політичної спекуляції навколо проблем, як реальних, так і вигаданих, які

врегулюються законодавством України та на врегулювання яких спрямовується дія згаданого Закону Російської Федерації.

Вказані та інші нормативно-правові акти країн-сусідів спрямовані на активізацію різнопланової діяльності діаспорних об'єднань, збереженню етнічної, мовної, релігійної ідентичностей громадян держави іноетнічного походження, що цілком правомірно. Та водночас за таких обставин, по-перше, нівелюється значення, втрачається пріоритетність загальнодержавної національної ідентичності, покликаної консолідувати поліетнічний український соціум, по-друге, актуалізується своєрідна регіональна ідентичність, що формувалася історично під впливом соціально-економічних, політичних, культурно-освітніх, інформаційних та інших чинників.

Для розуміння ситуації в Донбасі, південно-східних областях і АРК слід розглянути проблему: російська меншина в Україні – Україна – держава – нація і Росія як зовнішня національна вітчизна українських росіян. Очевидним є той факт, що росіяни в незалежній Україні (8934,1 тис. осіб, або 17,3 відсотка всього населення) відчували певний психологічний дискомфорт, пов'язаний із законодавчим унормуванням їхнього статусу як національна меншина, у той час як українці стали титульним етносом держави. Сталися й відчутні для представників усіх національностей України зміни (не завжди логічні) у соціально-економічній, політичній, культурно-освітній, інформаційній, релігійній сферах суспільно-політичного життя країни, що безпосередньо зачіпали індивідуальні і колективні права, запити та інтереси громадян. Їх задоволення/незадоволення виступало своєрідним маркером ставлення населення до нової держави, його самоідентифікації.

Попри декларовані заяви Москви і Києва про дружні взаємини держав і народів, про стратегічне партнерство, в Російській Федерації все чіткіше простежується консолідація різних (провладних, політичних, громадських, близьких до науки та засобів масової інформації тощо) сил, які вважають непорозумінням, випадковістю унезалежнення України, заперечують самобутність та самодостатність культури та мови українського народу, пропагують етнологічну єдність росіян, українців і білорусів та історично обумовлену необхідність і неминучість їхнього державного «возз'єднання».

У цьому плані особлива увага приділяється південно-східним регіонам України. Одним з численних підтверджень цьому може бути міжнародна науково-практична конференція «Донбасс в евразийском проекте», що відбулася у жовтні 2012 р. в м. Донецьк. У роботі конференції взяли участь представники як російських, так і українських рухів та організацій – «Интернациональная Россия», «Донбасс за евразийский союз», «Донецкая республика» та інших. «Учасники конференции заявляют о своей основной задаче – создании «Евразийского Союза» как единственно реального и способного вывести народы постсоветского пространства на путь подлинного и всеобъемлющего развития... В качестве первого шага на этом пути может стать проект первичной консолидации системообразующих будущей союз стран и народов, представленный «Хартией воссоединения народа России, Украины и Белоруссии». Присоединяясь к инициаторам Хартии, мы требуем проведения трехстороннего одномоментного общенационального референдума в указанных странах. Донбасс может и должен стать стартовой площадкой и опорным регионом для запуска подлинного евразийского проекта (підкреслення наше – Авт.). Будучи геополітичним і історическим продуктом і наслідием русскої лінії розвитку, наш край представляє собою оптимальну міжрегіональну модель майбутньої інтеграції. Наш регіон – органіческа частина Русского мира, епіцентр Новоросії – последнего оплота і залога єдинства України і Росії. В нинішніх умовах актуальною стає проблема превращення Донбасса из сугубо социально-экономической реальности в политический фактор. Руководствуясь принятым Верховной Радой Украины Законом о всеукраинском референдуме, участники конференции требуют от высшего руководства страны создать необходимое условие, подготовить и провести общенациональный референдум по вопросу о присоединении Украины к Таможенному (а в перспективе – и Евразийскому) союзу. Таким образом, будет организовано и зафиксировано всенародное волеизъявление по одной из ключевых тем современного развития нашего общества», – сказано в тексті резолюції [23].

Оцінюючи значення згаданої конференції, представник «Евразийского союза молодежи» (Російська Федерація), помі-

чник депутата Держдуми Росії Є. Федорова Андрій Коваленко заявив, що «після прийняття резолюції (конференції – Авт.) ми сформуємо оргкомітет з підготовки до референдуму за вступ України в Євразійський союз і навколо нього вже надалі і буде розгортатися і експертна, і організаційна робота».

Доречно зауважити, що новий імпульс активізації подібної «роботи» дали рішення першого (листопад-грудень 2004 р.) та другого (березень 2008 р.) з'їздів депутатів всіх рівнів у Сєвєродонецьку. На цих з'їздах сталася маніпулятивна актуалізація важливих проблем суспільно-політичного розвитку України. Йшлося, зокрема, про насильницьку українізацію, дискримінацію російськомовних громадян країни і необхідність піднесення статусу російської мови, про фальсифікацію історичного минулого України, про можливість проведення референдуму щодо зміни адміністративно-територіального устрою країни [24]. Певною специфікою етнополітичних процесів позначені й інші регіони України, розвиток яких відбивається на конструюванні загальнодержавної ідентифікації громадян країни. Йдеться, насамперед, про АРК, Буковину та Закарпаття. Ці процеси вимагають постійного моніторингу органів влади та науковців, а їх спрямованість має регулюватися Концепцією етнополітики держави, її політикою пам'яті та політикою ідентифікації. Поки-що, на жаль, опрацювання та удосконалення цих актів Верховною Радою України, інститутами центральної та регіональної влади значно відстає від динаміки етнополітичних процесів в Україні.

-
1. Євтух В.Б. Етносоціологія: довідник. – К. – 2011. – С.66.
  2. Нагорна Лариса. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К. – 2011. – С. 92.
  3. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIIIст. – Донецьк. – 2003. – С.180.
  4. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №2. – С. 86.
  5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897. Екатеринославская губерния. – Т. XIII. – СПб. – 1904. – С. 74-75; Харьковская губерния. – Т. XVII. – СПб. – 1904. – С. 102-105.
  6. ЦДАВО України. – Ф. 442. – Оп. 815. – С.463. – Арк. 4; С.151. – Арк. 55.

7. Цит. за: Александровский И.С. «Украинский вопрос» на страницах периодических изданий второй четверти XIX в.// Русские об Украине и украинцах. – СПб. – 2012. – С.138.

8. Національний суверенітет України в умовах глобалізації. Національна доповідь (НАН України). – К. – 2011. – С. 39.

9. Письма русскому другу: восточная Украина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: reznichenko-d.livejournal.com/

10. Табачник Д. От Риббентропа до майдана // Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/353329>

11. Табачник Д. «Утиный суп» по-украински. Беседы с украинским политиком: диалог с глухими. – Харьков. – 2005. – С. 35.

12. Панчук М.І. Політологічні розвідки. – К. – 2012. – С. 367.

13. «Украинцы и их страна». Общенациональное исследование [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rb.com.ua>

14. Прошлое и историческая память как факторы формирования дуализма идентичностей в современной Украине // Политическая наука. – 2008. – №1. – С. 100.

15. Лосев Ігор. Цілісність України і плюралізм регіональних історій. Режим доступу: <http://www.3republic.org.ua/ua/ideas/11752>

16. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К. – 2003. – С. 11.

17. Корнілов В. Донецько-Криворожская республика: расстрелянная мечта. – Харьков. – 2011. – С. 14.

18. Толочко П. «Украина в оранжевом интерьере». – К. – 2012. – С. 14.

19. Брюбейкер Роджерз. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі (переклад з англійської). – Львів: Кальварія, 2006. – С. 69-70.

20. Тимків Кароліна. Из украинцев в шляхтичи // Кореспондент. – 2013. – 4 октября (№39).

21. Федеральный закон «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruvek.ru/?module=docs&action=view&id=63>

22. Государственная программа по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/>

23. Донбасс - становление Евразийского Союза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusmir.in.ua/pol/3350>

24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oblrada.lg.ua/tag/severodonetskii-sezd>

Леся Ковач

ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ ДОНБАСУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ РЕГІОНУ

У статті проаналізовано діяльність громадських об'єднань національних меншин на території Донецької і Луганської областей. Особливу увагу приділено їх ролі у збагаченні національної культури, процесах національної консолідації та становленні громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: Донбас, національно-культурні товариства, етнополітика, національні меншини, міжнаціональні відносини.

Леся Ковач. Этнические сообщества Донбасса в общественно-политической жизни региона. В статье проанализирована деятельность общественных объединений национальных меньшинств на территории Донецкой и Луганской областей. Особое внимание уделено их роли в обогащении национальной культуры, процессах национальной консолидации и становления гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: Донбасс, национально-культурные общества, этнополитика, национальные меньшинства, межнациональные отношения

Lesia Kovach. Ethnic groups of Donbas are in social and political life of region. In the article activity of associations of national minorities on territory of the Donetsk and Lugansk areas is analyzed. The special attention is spared their role in enriching of national culture, processes of national consolidation and becoming of civil society in Ukraine.

Key words: civil organizations of national minorities, ethnic policy, national minorities, ethnic relations.

В Україні права громадян – представників різних національностей, а також гарантії цих прав зафіксовані в Конституції України (1996 р.), Законах України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), «Про громадянство» (1991 р.), «Про свободу совісті і релігійні організації» (1991 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу)

в Україні» (1992 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про об'єднання громадян» (1992 р.) «Про радіо і телебачення» (1993 р.), «Про освіту» (1991 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про місцеве самоврядування» (1997 р.); *міжнародно-правових актах* – «Загальній декларації прав людини» (1948 р.), «Рамковій конвенції про захист національних меншин» (ратифікована Верховною Радою України 9 грудня 1997 р.), «Європейській хартії регіональних мов або мов меншин» (2003 р.) та в деяких інших. Також національним законодавством взято до уваги такі документи як Гаазькі рекомендації з прав національних меншин на освіту (1996 р.) та Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998 р.). Крім того, чинне законодавство України передбачає захист прав національних меншин шляхом укладення міждержавних договорів та угод. Такі договори і угоди наша країна уклала з Російської Федерацією, Угорщиною, Польщею, Словаччиною, Румунією, Молдовою, Литвою та іншими країнами.

За оцінками таких авторитетних міжнародних організацій, як ООН, РЄ, ОБСЄ, українське законодавство щодо захисту прав національних меншин відповідає принциповим засадам і основним вимогам міжнародно-правових стандартів у цій сфері.

Сьогодні ми маємо всі підстави стверджувати, що одним із найвагоміших здобутків Української держави, після отримання нею державної незалежності, є стабільність міжнаціональних відносин, відсутність гострих широкомасштабних конфліктів та протистоянь, хоча випадки спалахів міжетнічного невдоволення все ще трапляються.

Подальше формування мирного поліетнічного суспільства потребує поєднання процесу етнічної самоідентифікації та формування нації у розумінні її як громадянського співтовариства. Значне місце у цьому процесі посідають громадські організації національних меншин. Адже, виконуючи роль соціальних посередників між групами виразників різних інтересів і урядовими структурами, між громадянським суспільством і державою, вони спрямовують свою діяльність «на розвиток міжнаціональних відносин, відродження і розвиток національних культур, задоволення духовних запитів іноетнічного населення» [1, с. 527]. Національно-культурні товариства також є одним з основних інститутів, через які представники

національних меншин залучаються до суспільно-політичного та культурного життя країни та є єдиною можливістю вираження їхніх колективних прав у правовому полі. При цьому за своєю формою вони можуть бути досить різноманітними: існувати у вигляді асоціацій, спілок, земляцтв, конгресів, центрів, федерацій та рад, бути формалізованими або не мати жодного офіційного статусу. Спрямованість діяльності таких організацій досить різнопланова, хоча переважаючою є культурницька.

Зокрема, етнополітичній суб'єктності громадських організацій етнічних меншин України присвячено дисертаційне дослідження Л.І. Лойко [2, с. 473], діяльності громадських об'єднань Східної України наприкінці 1980-х рр. початку 1990-х рр. – праці Т.В. Болбат [3]. Проблема самоорганізації греків, євреїв, німців та інших етнічних меншин на території Донецької області, а також питанням їхньої взаємодії з державою – наукові публікації та дисертаційне дослідження А.З. Шайхатдінов [4, с. 25].

Початок формування організованого громадського руху представників національних меншин Донеччини розпочався у 1988-1989 рр., коли партійне керівництво області вслід за рішенням центральної влади стало запроваджувати заходи із задоволення національно-культурних потреб етносів. Значним поштовхом, після якого процес офіційної самоорганізації набув певної інтенсифікації, можна вважати вересневий пленум ЦК КПРС, що відбувся 20 вересня 1989 р. і був повністю присвячений національному питанню. На ньому було прийнято Платформу ЦК КПРС «Національна політика партії у сучасних умовах», яка стала головним орієнтиром роботи з поліетнічним загалом. Зокрема, в ній окреслювалися такі напрямки національної політики як: задоволення культурно-освітніх запитів і потреб етносів, забезпечення представництва національних меншин в органах державної влади, надання можливості етнічній самоорганізації, причому у вигляді не тільки громадських об'єднань, але й національних територіальних одиниць (районів та сільрад) [5, с. 38].

До прийняття цього документа виникали лише деякі поодинокі громадські організації національних меншин, які, як правило, створювалися не як самостійні структури, а як філії впливових і офіційно визнаних громадських об'єднань, та які повністю пере-

бували під контролем влади. Зокрема, Маріупольське міське товариство греків було створене у січні 1989 р., але спочатку його зареєстрували як секцію грецької мови товариства рідної мови ім. Т.Г. Шевченка, засновником якого виступило Донецьке обласне відділення Українського фонду культури [6, с. 4]. Аналогічний механізм формалізації було застосовано і щодо етнічних структур обласного рівня. Так, 4 червня 1989 р. у м. Донецьку, за дієвої підтримки Донецького обкому партії, було створено обласний єврейський культурно-просвітницький центр «Алеф», засновником якого також виступило Донецьке обласне відділення Українського фонду культури (УФК). Центр було створено як секцію Донецького обласного товариства рідної мови ім. Т. Г. Шевченка.

У першій редакції статуту центру «Алеф» зазначалося, що ця громадська організація підтримує розпочату за ініціативою КПРС «перебудову» і буде свою роботу на принципах інтернаціоналізму, соціалістичного плюралізму, у контакті та взаємодії з іншими секціями обласного товариства рідної мови ім. Т.Г. Шевченка. Основною метою цієї організації проголошувалося сприяння у вивченні, розвитку та користуванні рідних мов представниками усіх національностей, що проживали на території Донецької області, у тому числі мов ідиш та іврит. Центр також виступав за гармонізацію та розвиток «українсько-російської та російсько-української двомовності», «вільне та рівноправне користування рідною мовою своїх національностей, ленінські принципи демократії у національно-мовній політиці» [4, с. 150].

Раду «Алефу» – очолив представник творчої інтелігенції І. Горник. На сьогодні «Алеф» є недільним клубом, де читають лекції з іудаїки, історії єврейського народу, знайомлять з його традиціями, літературою, пам'ятками архітектури та мистецтва. Регулярними є зустрічі з керівництвом єврейської общини області, представниками влади та журналістами, вченими, діячами літератури та мистецтва. Діяльність клубу відбувається завдяки фінансовій підтримці Донецької релігійної общини іудеїв.

23 грудня 1989 р. у Донецьку відбулася установча конференція Республіканського товариства греків України (РТГУ). На ній були присутні делегати з міст Донецька, Маріуполя, Одеси, Києва

та багатьох інших населених пунктів Донецької області. Прийняті статут та програма товариства, його головою обрано І.Ялі [8].

Донецьке обласне об'єднання німців «Wiedergeburt» (Відродження) було створене 10 лютого 1990 р. під час установчої конференції, в роботі якої взяли участь 87 делегатів з Макіївки, Тельманово, Артемівська, Волновахи, Донецька. У резолюції, прийнятій на конференції, було заявлено про підтримку програмних положень Всесоюзного та Республіканського товариств радянських німців «Відродження», створених у 1989 р. Очолив організацію Г. Мартенс [9, с. 118-130].

У науковій літературі, де аналізується початковий етап становлення громадських об'єднань національних меншин України, домінуючою є думка про тотожність їх програмних цілей та завдань, а саме: згуртування представників національних меншин навколо спільних етнічних інтересів; сприяння реалізації національно-культурних запитів, особливо у сфері освіти, народної творчості, задоволення релігійних потреб; видання літератури, розвиток національних культурних центрів тощо. Натомість, вже на прикладі громадських об'єднань Донбасу можна помітити, що перші статuti новостворених організацій містили певну диференціацію пріоритетів. Так, Республіканське товариство греків України та інші грецькі товариства області у своїх статутах дійсно мало виходили за межі традиційних національно-культурних завдань. Центр «Алеф» спочатку проголошував досить нейтральну головну мету – сприяння вивченню та розвитку рідних мов представників усіх національностей, що мешкають у Донецькій області. Але у його наступних редакціях уже з'являються тези про відродження культури, обрядовості та самосвідомості представників єврейського населення Донбасу, а також такі завдання, як розвиток національно-культурної автономії євреїв, захист їхніх громадянських та політичних прав, честі, гідності, протистояння антисемітизму та націоналізму, розвиток співробітництва та взаєморозуміння з усіма етнічними групами Донецької області [10, с. 14].

У Статуті «Wiedergeburt» акцентуються такі суспільно-політичні пріоритети: досягнення повної реабілітації німців, що мешкають на території СРСР; забезпечення політичного рівноправ'я з іншими народами шляхом відновлення німецької державності,

національних районів та сільських Рад у місцях компактного проживання німців; захист громадянських і політичних прав, честі і гідності німців, громадян інших національностей [11, с. 15].

Визначення головних завдань було пов'язане з тим, що Донецькі обласні організації етнічних меншин входили до складу загальносоюзних об'єднань відповідних національностей, а тому в той чи інший спосіб мали узгоджувати з ними свої статутні положення. Утім, ця практика не була абсолютною. Так, німецькі та грецькі об'єднання всесоюзного масштабу висували питання національно-територіальної автономії. Донецькі ж осередки етнічних груп ставилися до цієї ідеї дуже обережно.

Перші кроки в напрямку формування власної етнополітики, що відбувалися в процесі суверенізації України і були означені в Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), Декларації прав національностей України (1 листопада 1991 р.), Законі України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), свідчили про намір Української держави враховувати інтереси представників усіх національностей і забезпечувати їм рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права, у тому числі шляхом створення власних національно-культурних організацій, як однієї з форм захисту своєї самобутності та комунікації з органами державної влади.

Водночас широкий загал Донецької області спочатку дуже обережно поставився до утворення громадських об'єднань національних меншин. Зростання міжнаціональної напруги у різних регіонах СРСР, ескалація конфліктів на ґрунті міжетнічних стосунків викликали побоювання будь-яких національних новацій. Поширеною була думка, що об'єднання громадян за національною ознакою сприятимуть розпалюванню міжетнічної ворожнечі. Так, у 1989 р. на сторінках газети «Радянська Донеччина» виникла дискусія, викликана листом мешканців Тельманівського району Донецької області, греків за національністю, у якому заперечувалася необхідність і корисність створення національних товариств, а їх діяльність у цьому напрямку визнавалася як загроза міжнаціональному миру та злагоді. Однак у ході дискусії окреслилася інша думка, а саме: національно-культурні товариства, якщо вони не мають екстремістського характеру, надзвичайно потрібні задля

збереження і розвитку етнічної самобутності та культури. З часом саме вона стала домінуючою [12, с. 15].

Вже на початкових етапах своєї діяльності національно-культурні товариства нашоствхнулися на труднощі, пов'язані з внутрішнім розколом. У липні 1991 р. із складу «Алеф» вийшла група його членів (67 осіб), які прийняли рішення про створення Донецького міського товариства «Тхір». На установчих зборах, які відбулися 16 липня 1991 р., було прийнято Статут організації, створено Раду, обрано її голову. Ним став В. Гуревич. Принципових відмінностей від товариства «Алефу» ні за своїми цілями, ні за напрямками діяльності новостворена організація не мала.

Розкол грецького руху відбудеться пізніше, у середині 1990-х рр., але вже з перших років функціонування грецьких громадських організацій встановилися досить складні відносини між керівництвом Республіканського товариства греків України (РТГУ), з одного боку, та Донецьким і Маріупольським міськими товариствами греків, з другого.

Отже, період 1989 – 1992 рр. можна охарактеризувати як початковий етап етнічної самоорганізації національних меншин Донбаського регіону. У цей час розпочинається процес легітимізації національно-культурних рухів, проведення установчих зборів, затвердження програмних документів та статутів, розбудова їх організаційних структур, юридична реєстрація. Цьому сприяли як загальна демократизація суспільно-політичного життя в країні, утвердження багатопартійності, так і початок національно-культурного відродження етносів.

В умовах відновлення незалежної Української держави перед етнічними групами, які проживали на її території постало завдання коригування своїх стратегій, цілей та завдань, методів їх здійснення, фіксації власної самодостатності, створення нових орієнтирів і пріоритетів.

У грудні 1991 р. у Донецьку відбувся установчий з'їзд Союзу греків України (саме так відтепер стало називатися Республіканське товариство греків). На з'їзді було прийнято Статут організації. У ньому зазначалося, що Союз греків України (СГУ) є добровільною громадською і культурно-просвітницькою організацією, що об'єднує через первинні осередки греків та осіб інших національностей, що визнають цей Статут. Основною метою Союзу ви-

значалася координація діяльності первинних осередків із відродження і розвитку культури, мови, розв'язання соціально-економічних проблем грецького етносу, відродження і збереження його традицій та історичних цінностей [13, с. 13].

Німці України після розпаду СРСР опинилися осторонь боротьби за відновлення німецької автономії на Волзі. Утім, зв'язки з німецькими організаціями колишніх радянських республік зберігалися. Донецька делегація брала участь у роботі з'їзду німців колишнього СРСР, що проходив у Москві в березні 1992 р. На з'їзді було підтримано пропозицію Президента України Л. Кравчука про добровільне переселення німців на територію України, хоч це і не розглядалось як альтернатива відновлення німецької республіки у Поволжі [14, с. 120].

23 січня 1992 р. було створено Українсько-Німецький Фонд для вирішення питання про переселення німців в Україну. Згідно з рішенням Українсько-німецької міжурядової комісії припускалось переселити понад 400 тис. німців у райони їхнього історичного мешкання на півдні України. Однак протягом 1993 року переселилось тільки 2 тис. осіб.

У Донецьку було створено координаційний центр Українсько-Німецького Фонду, основна мета діяльності якого полягала у визначенні можливостей переселення німців у Донецьку область. У 1993 р. до с. Пречистовка (Мар'їнський район) переїхало 16 родин (50 осіб), головним чином з Узбекистану, Таджикистану та Якутії.

Подальше розширення та структурування відбулося в єврейському русі. 16 червня 1992 р. Головним управлінням юстиції у Донецькій області зареєстровано Донецьке обласне відділення товариства «Україна – Ізраїль» (№82) на чолі з відомим у регіоні директором шахти ім. Засядько промисловцем Ю. Л. Звягільським. Спираючись на співробітництво з історичною батьківщиною, організація започаткувала кілька культурно-просвітницьких та освітніх проектів (кількість членів – становила 5 000 осіб).

Станом на 1 липня 2009 р. у Донецькій області визначилися як національні меншини, тобто утворили свої громадські організації, які активно представляють і відстоюють перед органами державної влади і органами місцевого самоврядування права та інтереси своєї національності, 23 етноси (158 об'єднань). У 2011 р. їх кількість

зменшилася до 156. З них дві мали всеукраїнський статус, 40 – обласний, 93 – міський, 19 – районний [15].

У Луганській області було зареєстровано 36 таких об'єднань (24 – обласних, 6 – міських і 6 – районних) [16]. За національною спрямованістю вони класифікуються наступним чином.

1. Луганське обласне культурно-просвітницьке товариство німців «ВІДЕРГЕБУРТ» (дата і номер реєстрації – 09.04.1993 р., № 32).

2. Луганське обласне товариство греків «Форос» (30.07.1993 р., № 46).

3. Центр російської культури імені В.І. Даля (28.01.1994 р., № 78).

4. Національна громадська організація «Русская община Луганской области» (05.07.1996 р., № 185).

5. Луганський французький альянс (19.07.1996 р., № 190).

6. Африканське національне товариство (20.12.1997 р., № 220).

7. Луганська обласна спілка поляків України «Полонез» (10.06.1997 р., № 248).

8. Обласний благодійний фонд міжнаціональних і культурних зв'язків імені народного артиста СРСР Юрія Богатікова.

9. Комітет біженців з Афганістану в Луганській області «Хевад» (19.03.1998 р., № 317).

10. Національно-культурне товариство «Дагестан» (14.12.1998р. № 350).

11. Луганське обласне товариство культурних та економічних зв'язків «Україна - Білорусь» (29.01.1999 р., № 355).

12. Луганська обласна єврейська громада (02.04.1999 р., № 359).

13. Вірменське національно-культурне товариство «Крунк» (20.04.1999 р., № 363).

14. Товариство любителів польської мови та культури «Варшава» ім. М. Река (06.08.1999р. № 387).

15. Луганський обласний благодійний фонд «Центр грузинської культури» (14.10.1999 р., № 109).

16. Луганське болгарське товариство (10.07.2001р., № 513).

17. Луганська обласна організація Конгресу Азербайджанців України (27.02.2002 р., № 544).

18. Громадська організація «Луганський обласний російський центр (25.11.2004 р., № 695).

19. Громадська організація «Еллада» (22.07.2005 р., № 740).

20. Громадська організація «Луганське обласне товариство українців, депортованих з Польщі «Ватра» (17.11.2005 р., № 765).

21. Луганська обласна громадська організація «Русское наследие» (09.12.2005 р., № 773).

22. Громадська організація «Ведичне товариство українсько-індійської культури» (30.08.2006 р., № 808).

23. Громадська організація «Луганське обласне ромське національно-культурне товариство «Ромале» (25.09.2006 р., № 809).

24. Луганське осетинське національно-культурне товариство «Аланія».

Міські громадські організації:

25. Луганська громадська організація «Русская община». Відомостей щодо реєстрації та місцезнаходження керівних органів громадських організацій немає.

26. Стаханівське товариство німців «ВІДЕРГЕБУРТ».

27. Сєверодонецьке товариство німців «ВІДЕРГЕБУРТ».

28. Краснолуцьке товариство німців «ВІДЕРГЕБУРТ».

29. Стаханівський Центр польської мови, культури й економічних зв'язків «Краків'янка».

30. Сєвєрдловське міське ромське культурно-просвітне товариство «Романо дром».

Районні громадські організації:

31. Старобільське районне товариство любителів польської мови та культури «Міст Надії» (30.01.1997 р., №19/46).

32. Лутугинське районне відділення Всеукраїнської громадської організації «Руський рух України» (13.12.2000 р., № 15).

33. Відділення Всеукраїнської громадської організації «Руський рух України в Станично-Луганському районі» (23.07.2001 р., № 17).

34. Сватівська районна громадська організація «Армянська община АНІ» (29.01.2003 р., № 13).

35. Кремінська районна громадська організація «Роми Кремінщини» (8.11.2007 р., № 12/07).

36. Кремінська районна громадська організація «Бахтало дром» (19.12.2007 р № 13/07).

З 17 квітня 2007 р. при Луганській обласній державній адміністрації почала функціонувати Рада з питань етнопонаціональної політики, було затверджено її склад і Положення. До складу Ради увійшли керівники найбільш впливових за чисельністю обласних національно-культурних товариств. На її засіданнях обговорюються перспективи діяльності громадських організацій національних меншин, фінансування та проведення міжнаціональних заходів, виявляються проблемні питання, які існують в окремих сферах, вивчаються шляхи їх можливого вирішення [17].

У Донецькій області найбільшу кількість громадських організацій мають греки. Найчисельнішою і найвпливовішою серед них є Федерація грецьких товариств України, яка була заснована під час конференції 8-9 квітня 1995 року в м. Маріуполі за участі 87 делегатів 17 товариств греків України. Вирішальним для долі Федерації став її перший з'їзд, який відбувся 1997 року і виявив чимало прибічників іншого об'єднання — Союзу греків України. Завдяки твердій позиції В.Г. Хари, Ф.Д. Стамбулжи, Н.Х. Теміра, С.П. Хараджі відбулося становлення Федерації грецьких товариств України та поповнення її новими членами. Наступні – другий (2000 р.) та третій (2003 р.) з'їзди продемонстрували згуртованість греків України.

Незмінним головою ФГТУ залишається Олександра Проценко-Пічаджі. Двічі – у 1995 і 1999 роках – вона обиралася секретарем Всесвітньої Ради греків Зарубіжжя (ΣΑΕ), суб'єктом якої Федерація є з 1995 р. Завдяки організаторським зусиллям О. Проценко-Пічаджі, а також фінансовій допомозі Греції, ΣΑΕ Європи, Маріупольської міськради і ВАТ «ММК імені Ілліча» в селищі Старий Крим побудована сучасна поліклініка, а в селищі Сартана – церква.

Метою діяльності Федерації є збереження національної самосвідомості греків, розповсюдження цінностей світового елінізму, розвиток національної освіти, культури, традицій та звичаїв. Нині грецьку мову в Україні вивчають понад 7 тисяч школярів у 89 навчальних закладах країни, де викладають 115 учителів новогрецької мови. Під егідою Федерації кожні два роки проходять: фестиваль грецької культури Мега-Йорти та фестиваль грецької пісні імені Тамари Каци.

Федерація грецьких товариств України також надає консультаційну допомогу населенню, веде благодійну діяльність, спря-

мовану на підтримку освітньої системи шкіл (Фонд «Ясон») і здоров'я (медичний Фонд «Гіппократ»).

Результатом послідовного і цілеспрямованого курсу ФГТУ є її авторитет у греків і широкої багатонаціональної громадськості як центру українського елінізму, мосту дружби і співробітництва з історичною батьківщиною, фактору гармонії і стабільності у суспільстві [18].

Іншою громадською організацією греків Донецької області зі всеукраїнським статусом є Спілка греків України (zareєстрована Головним управлінням юстиції у Донецькій області 04.11.1992 р.).

Інтереси німецької спільноти Донеччини відстоює Донецьке обласне національно-культурне товариство німців «Відергебурт» (16.09.1989 р., №65). Станом на 01.01.2011 р. кількість його членів становила 1200 осіб. Важливою особливістю товариства є поєднання уваги до національно-культурної сфери з акцентом на питаннях еміграції німців на історичну батьківщину. Товариство надає постійну і всебічну допомогу Уряду Федеративної Республіки Німеччини в передачі «Пакетів допомоги» (продуктові набори, побутова хімія, одяг) етнічним німцям Донецької області. У 2011 р. таку допомогу отримало 112 похилих, хворих, самотніх та малозабезпечених людей у 49 населених пунктах Донецької області [19].

З приїздом у 1995 р. в м. Донецьк Іцхака Пінхаса Вишедського, якого було обрано головним Раввіном Донбасу, і створенням під його керівництвом «Донецької обласної єврейської громади» (19.07.2002 р., №663; станом на 01.01.2011 р. організація налічувала 10 000 членів) відбулося істотне переформатування єврейської самоорганізації в Донецькій області. Її лідером стала Обласна єврейська громада, яка має виразний релігійний характер та спирається на допомогу прикордонного єврейства, благодійні і релігійні фонди.

З особистої ініціативи та значної фінансової допомоги Пінхаса Вишецького засновано Благодійний фонд «Рахамім» («Милосердя»). Фонд надає матеріальну підтримку тим, хто її потребує. Жодне звернення не залишається без відповіді. Кошти виділяються на придбання ліків, теплої одягу та взуття, продуктів харчування, на оплату комунальних послуг. Крім цього, значні суми щомісячно виділяються членам общини похилого віку, які потребують

допомоги не тільки в певних критичних ситуаціях, але і в повсякденному житті.

Донецька область з її значною кількістю росіян та російськомовного населення є одним із головних центрів російського руху України, якому притаманний чітко виражений політичний характер із висуненням вимог щодо підвищення статусу російської мови, встановлення тісних відносин із Росією тощо. Сукупність російських (або проросійських) організацій, що в різні часи виявляли активність на Донеччині, можна розподілити на дві групи:

1. Громадсько-політичні об'єднання – Інтеррух Донбасу, Громадянський конгрес, Конгрес російських організацій України (були активними у 1990-х рр.) Російський рух (кінець 1990–2000-ні рр.), «Донбаська Русь» (кінець 2000-х рр.) тощо, і тісно пов'язані з ними товариства росіян «Русь» (діє з 1991 р.), Російська громада (кінець 1990-х – 2000-ні рр.), Російський дім у Донбасі (2000-ні рр.).

2. Політичні партії та їх донецькі осередки, що взяли на озброєння етнокультурні та мовні гасла – «Слов'янська партія», «Російський блок», партія «Російсько-український Союз «Русь».

Незважаючи на помітне місце російських організацій у суспільно-політичному житті Донеччини, їх діалог зі спеціалізованими органами влади, що займаються питаннями етнонаціонального розвитку, є мінімальним. Очевидно, громадсько-політична спрямованість більшості російських організацій та неприйняття ідентифікації національної меншини зумовлюють низький рівень такої взаємодії.

Інтереси білоруського населення Донецької області відстоює Донецька обласна організація «Культурно-просвітницьке товариство білорусів «НЕМАН», яке було створене 3 серпня 2000 р. Першим головою організації став депутат Донецької обласної ради, Генеральний директор АТЗТ «Фірма Меблі» А. Окушко, якого згодом було призначено Почесним Консулом Республіки Білорусь у Східних областях України. Наразі його очолює С. Пасинкова (2000 членів).

Основною метою діяльності товариства є відродження і популяризація культурної і духовної спадщини білоруського народу; зміцнення міжнаціональної дружби в регіоні; сприяння розвитку

торговельно-економічного та культурного співробітництва між Україною та Республікою Білорусь [20].

Свої організації мають і малочисельні етнічні групи. Наприклад, в місті Константинівка Донецької області створено «Союз громадян закавказьких національностей». До нього увійшли азербайджанці, вірмени, грузини, лезгини. Союз заявив про досить широкий спектр своєї діяльності – від культурно-освітніх програм до координації дій у сфері торгівлі та громадського харчування.

22 лютого 1994 р. було зареєстровано «Спілку дагестанських народів Донбасу» (№52). Станом на 01.01.2011 р. кількість її членів становила 2 695 осіб.

Частина етнічних спільнот регіону сьогодні поки що не скристалася своїм правом і не створила свої громадські об'єднання, можливо через малочисленність або через відсутність об'єктивної потреби у такій самоорганізації.

На стан створення і діяльність громадських об'єднань національних меншин впливає передусім фінансова підтримка з боку держав, які є їхніми історичними батьківщинами, держав, на території яких вони постійно проживають, членські внески, спонсорська допомога, а також фінансування проектів та програм національно-культурного відродження міжнародними фондами, акредитованими в Україні.

Відповідно до статті 16 Закону України «Про національні меншини в Україні» державою надається фінансова підтримка на забезпечення діяльності національно-культурних організацій національних меншин, що спрямована на збереження і розвиток їхньої етнічної самобутності [21]. Кошти для виконання цієї норми закладаються у Державний бюджет України.

Головними розпорядниками коштів Державного бюджету є спеціалізований орган центральної виконавчої влади – Міністерство культури України. Раніше ця функція входила до компетенції Державного комітету України у справах національностей та релігій (у різні роки він мав різну назву і статус і розпоряджався понад 90-відсотковою частиною загальних бюджетних коштів), який було ліквідовано у грудні 2010 р. На переконання Уповноваженого з прав людини України, після його ліквідації упродовж 2011 р. роль

державного управління у сфері етнонаціональної політики фактично було зведено нанівець.

Зокрема, у Державному бюджеті України на 2011 р. було передбачено 1 млн. грн. на реалізацію положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, однак навіть ці, порівняно невеликі кошти, так і не були виділені.

Протягом 2011 р. тривалий час залишалася не затвердженою «Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2015 року». Строк дії попередньої такої програми закінчився ще 30 грудня 2010 р., що фактично зупинило фінансування заходів з облаштування осіб, депортованих за національною ознакою. Наприклад, на ці цілі із передбачених Державним бюджетом України на 2011 р. 48 млн. грн. лише на початку IV кварталу минулого року було виділено 10 млн. грн.

І хоча фінансові ресурси Державного бюджету України, передбачені для розвитку власне етнонаціональної сфери, тільки малою мірою забезпечують потреби національно-культурного розвитку, зокрема, станом на 2007 р. обсяг коштів, виділених Держкомнацрелігій для фінансової підтримки діяльності національно-культурних товариств, становив усього 2 млн. 675 тис. грн. Але виділення навіть цих, досить незначних коштів, відбувається не прозоро, відсутні чіткі критерії ефективності їх використання, а програми виконувані різними розпорядниками, у своїй переважній більшості, залишаються не узгодженими.

Товариства заздалегідь подають плани у відповідні державні структури. Але як просуваються виділені кошти, їх інформують не завжди. Вплинути на це вони не в змозі. Рішення про використання фінансових ресурсів приймається без урахування думки громадськості. Отримає організація бюджетні кошти чи ні, в основному залежить від рівня налагодження комунікаційних зв'язків між представниками влади і лідерами тієї чи іншої національної громади. Саме тому з боку національно-культурних товариств частими є скарги на непрозорість фінансування та суб'єктивізм державних чиновників, які сприяють одним проектам і не дають кошти на інші. Часто такі скарги є

справедливими, в окремих випадках – безпідставними або такими, щодо обґрунтованості яких складно визначитись.

Особливо гострим є питання надання фінансової допомоги національно-культурним товариствам на регіональному рівні, оскільки в Бюджетному кодексі України не передбачено відповідного рядка про виділення їм коштів з місцевих бюджетів. Відповідно до статті 8 Закону України «Про об'єднання громадян» (від 16.06.1992) Верховна Рада затверджує вичерпний перелік всеукраїнських громадських організацій, яким держава надає матеріальну допомогу [22]. Тож представники регіональної влади нерідко мають рацію, коли відмовляють національно-культурним товариствам у запитаних коштах. Особливо тоді, коли в одному регіоні існують кілька товариств тієї ж самої етнічної групи і кожне з них позиціонує себе як єдиного або, щонайменше, найповажнішого виразника потреб та інтересів всієї громади, чи принаймні її регіональної більшості, незалежно від того, чи підтримують це товариство представники національної громади, чи ні.

Вирішенню подібних колізій сприяло б впровадження таких правових інструментів, які б дозволили змінити принцип фінансування національно-культурних товариств і відійти від ієрархічної системи бюджетних призначень, на користь впровадження конкурсних механізмів фінансування. Нагальним видається також внесення змін до Бюджетного кодексу України в частині виділення місцевим органам виконавчої влади окремим рядком видатків на збереження і розвиток етнокультурної самобутності.

Брак належного фінансування та непрозорість розподілу бюджетних коштів уже сьогодні призводять до негативних тенденцій у розвитку етнонаціональної сфери. Зокрема, швидкими темпами скорочується мережа національних громад. Якщо у 2009 р. їх налічувалось близько 1800 одиниць, то наразі менше 1500 – тобто скорочення становить майже 20%. Забезпечено приміщеннями лише 419 громадських організацій національних меншин, або кожна четверта. Через відсутність фінансової підтримки з місцевих бюджетів більше як у п'ять разів скоротилася й мережа недільних шкіл з вивчення рідних мов, звичаїв та традицій – з 3 тис. у 2008 р. до 570 у 2011 р. [23, с. 242].

Водночас регіональна влада робить все, у міру своїх повноважень та фінансових ресурсів, щоб призупинити процес згортання розбудови громадянського суспільства, у тому числі й в сегменті етнопонаціональної сфери. Так, у 2004 р. на проведення культурно-освітніх та інших заходів, спрямованих на розвиток і зміцнення міжнаціональних відносин, із обласного бюджету Донецької області було виділено 90,0 тис. грн., у 2005 р. – 100,0 тис. грн., у 2006 р. – 65,0 тис. грн.

У 2013 р. було проведено Конкурс проектів і заходів, розроблених громадськими організаціями національних меншин Донецької області. За його підсумками визначено 13 проектів, які отримали фінансову допомогу із обласного бюджету. Ними стали: Федерація грецьких товариств України, Старобешівська районна громада греків «Патріна», Донецька обласна громадська організація польської культури «Полонія», громадська організація польської культури Донбасу. Гранти від обласної влади також отримали: Український культурологічний центр, Донецька обласна громадська організація «Бойки», Донецьке болгарське культурно-просвітницьке товариство «Відродження», Донецьке обласне культурно-просвітницьке товариство ромських жінок «Мірикля», Донецьке обласне товариство грузин «Руставелі», а також Донецьке міське товариство греків «Ф. Стамбулжи».

Поширеною в регіоні є підтримка зарубіжними країнами (історичними батьківщинами) національних меншин, які мешкають на території Донбасу.

Особливу активність проявляє Греція. Так, в грудні 1998 р. завдяки організаційній і фінансовій допомозі Ради греків зарубіжжя (САЕ, створена у 1995 р.) почала реалізовуватись програма «Гуманітарна допомога», покликана сприяти економічній підтримці грецьких товариств та соціально незахищених громадян грецького походження. У ході реалізації цієї програми протягом 1998-2001 років Федерація грецьких товариств України отримала 33 контейнери з одягом, тканинами, медичним обладнанням. З 2002 по 2003 рр. надійшло ще 16 контейнерів, з них 10 – з вантажем медичного призначення. Гуманітарна допомога була розподілена між грецькими товариствами, медичними установами, інтернатами, товариствами інвалідів.

Починаючи з 2002 р. САЕ, спільно з Жіночою організацією Кіпру, реалізує програму соціальної допомоги дітям з неповних родин та дітям-інвалідам Причорномор'я («Матері еллінізму»). Її суть полягає в тому, що кожна жінка – «приймальна мати» – з Греції та Кіпру, за бажанням, може надіслати кошти на визначений рахунок у грецькому банку, які потім витрачаються на виховання і навчання конкретної дитини з грецької родини країн Причорномор'я. Спеціальні органи зобов'язані інформувати цих жінок про життя дітей, які отримують від них допомогу.

Упродовж 2003 р. тривав процес збирання інформації про дітей та осіб, які виявили бажання отримати допомогу від жінок-грекинь. Поступово зав'язувалося листування між родинами України та Греції. У 2004 р. близько 70 дітей грецького походження з України отримали допомогу за цією програмою [24, с. 184].

Особлива роль у підтримці зв'язків греків України з історичною Батьківщиною належить програмам гостинності. Вони розробляються і повністю або частково фінансуються Генеральним Секретаріатом греків зарубіжжя, меріями міст Греції та Кіпру або приватними особами (дорога, проживання, харчування, екскурсії). Програми гостинності передбачають відвідування Греції українськими дітьми, молоддю та пенсіонерами грецького походження.

Водночас діяльність громадян України грецького походження не обмежується лише соціальною допомогою своїм менш забезпеченим співплемінникам. З метою вдосконалення форм і методів спільної взаємодії за рахунок консолідації власних зусиль і ресурсів як на території України, так і поза її межами, ними створено Міжнародну асоціацію греків-підприємців у формі суспільної некомерційної організації (МАГП). Стати її членом може будь-яка особа, яка займається підприємницькою діяльністю (незалежно від національності), що бажає взяти участь у формуванні національного й міжнародного ринків збуту, а також національних і міжнародних комерційних проєктів [25]. Також діяльність організації покликана сприяти прискоренню інтеграції українського бізнесу у світове співтовариство. А вже вступ України до Всесвітньої організації торгівлі (ВТО) актуалізував перед вітчизняним бізнесом цілу низку проблем, серед яких – необхідність адаптації вітчизняного законодавства до вимог світових міжнародних стандартів.

Цей процес може затягнутися. «З огляду на цю обставину, – значають засновники організації, – партнерство з МАГП є вигідним як для українських, так і міжнародних інвесторів, оскільки дає можливість отримувати будь-які посередницькі, юридичні, консультаційні, логістичні та інші види послуг, а також використовувати досвід, знання і підтримку всіх членів МАГП».

Для членів перевагами перебування в організації є:

1. Можливість участі та виступу на заходах МАГП: прес-конференції, круглі столи, саміти, конференції, семінари, форуми.

2. Можливість участі та надання сприяння в бізнес-заходах МАГП в Україні та поза її межами: спільні проекти, тендери, консультаційні та правові послуги, надання роз'яснень щодо дозвільної системи; маркетингові дослідження, сприяння в комерційній, рекламній діяльності, допомога в пошуках партнерів.

3. Інформаційна підтримка МАГП: розміщення логотипу компанії, інформації про компанію з прямим посиланням на сайт, включення новин про компанію в новинну стрічку МАГП та в друковані засоби масової інформації.

У 1999 р. за ініціативою і за підтримки Донецького обласного національно-культурного товариства німців «Відергебурт» створено Асоціацію німецьких підприємців Донецької області «Дойчес Хайм» (АНП «Дойчес Хайм»). Її метою є координація зусиль німців Донецької області, які займаються підприємницькою діяльністю, у налагодженні та розвитку українсько-німецького співробітництва, допомога їм в започаткуванні власної справи (розробка проектів, пошук партнерів).

Членами Асоціації можуть стати етнічні німці, які працюють у сфері малого і середнього бізнесу (сільське господарство, транспорт, будівельні матеріали тощо). АНП «Дойчес Хайм» організовує для них семінари, консультації, поїздки з метою налагодження контактів із підприємцями Німеччини). Організація користується фінансовою підтримкою Делегації німецької економіки в Україні.

Загалом у Донбасі склалася досить дієва система взаємовідносин між регіональною владою та етнічними громадами, що забезпечує безконфліктний, інтегративний тип розвитку міжнаціональних відносин. Здійснюючи постійну комунікацію з етнічними громадами та їх лідерами, допомогу у проведенні культурно-

просвітницьких та організаційних заходів, проведення «круглих столів» та конференцій з етнополітичної проблематики, влада формує активний діалог із етнічними меншинами, сприяє вирішенню найбільш гострих питань їхньої життєдіяльності.

Значно активізувався в регіоні процес встановлення контактів етнічних громад із країнами свого походження. Створюються і діють спільні підприємства й установи, розробляються інвестиційні проекти, соціальні, економічні, культурно-освітні, екологічні, молодіжні, дитячі та лікувально-оздоровчі програми.

Уже сьогодні громадські організації постають суспільно-політичним механізмом, у якому кристалізуються і через який транслюються на владно-політичний рівень інтереси етнічних громад України.

Утім, недосконалість і певна застарілість законодавчої бази з питань етнополітики, постійні зміни у структурі центрального державного органу етнополітичного управління, брак фінансових ресурсів та недостатня дієвість у пошуку позабюджетних джерел фінансування, відсутність сучасної технологічної бази інформаційного забезпечення етнополітичної діяльності, невідпрацьований механізм протидії нагнітання міжетнічної напруги у період передвиборчих кампаній знижують ефективність етнополітичного менеджменту в регіоні.

Не зважаючи на існуючі проблеми, можна прогнозувати подальше зростання суспільно-політичної ролі етнічних громадських організацій як вагомих суб'єктів етнополітики, а отже ґрунтових наукових досліджень їх діяльності як важливих інститутів громадянського суспільства.

---

1. Антонюк О. Культурно-національні товариства // Мала енциклопедія етнодержавознавство / Інститут держави і права ім. В. Корецького НАН України / Відп. Редактор Ю. Римаренко. – К.: Довіра, Генеза. – С. 527.

2. Лойко Л.І. Етнополітична суб'єктність громадських організацій етнічних меншин України: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Лойко Л.І.; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 473 с.

3. Болбат Т.В. Періодизація історії громадських об'єднань Східної України (квітень 1985 – червень 1996) // Донецький вісник наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Т. 13. – Донецьк: Український культурологічний центр, 2006. – С. 107 – 123; Болбат Т.В. Общественные объединения Донбасса / Т.В. Болбат // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 7. / За ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 1999. – С. 145 – 154.

4. Шайхатдінов А.З. Культурна самобутність етнічних меншин Донецької області на межі ХХ – ХХІ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.З. Шайхатдінов; Донецький національний університет. – Донецьк, 2010. – 25 с.

5. Платформа КПСС «Национальная политика партии в современных условиях // Материалы Пленума ЦК КПСС (сентябрь, 1989). – М.: Госполитиздат, 1989. – С. 38.

6. Мариупольскому греческому обществу – 10 лет: историческая справка. – Мариуполь, 1999. – С. 4.

7. Болбат Т. Общественные объединения Донбасса (1985-1996 гг.) // Нові сторінки історії Донбасу: статті. – Кн. 7. / За ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 1999. – С. 150.

8. Республиканское общество греков Украины (Устав, программа). – Донецк, 1990. – 25 с.

9. Дынгес А., Дынгес Ю. Этапы, специфика и перспективы немецкого ренессанса в Украине // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С. 118 – 130.

10. Шайхатдінов А.З. Культурна самобутність етнічних меншин Донецької області на межі ХХ – ХХІ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.З. Шайхатдінов. Донецький національний університет. – Д., 2010. – С. 14.

11. Там само. – С. 15.

12. Там само. – С. 15.

13. Там само. – С. 13.

14. Дынгес А., Дынгес Ю. Назв. праця. – С. 120.

15. Перелік громадських організацій національних меншин Донецької області станом на 01.01.2011 р. // Донецька обласна державна адміністрація. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donoda.gov.ua:81/main/ua/publication/content/11126.htm>

16. Перелік громадських організацій національно-культурного спрямування, зареєстрованих Головним управлінням юстиції у Луганській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.loga.gov.ua/oda/about/depart/religion/activity/net-nat-m-lug/>

17. Матеріали відділу у справах національностей та релігій Луганської облдержадміністрації на тему: «Реалізація державної етнонаціональної політики та забезпечення прав національних меншин у Луганській

області» // Луганська обласна державна адміністрація. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www-old.al.lg.ua/n_17_12_08_02.do

18. Донецька обласна державна адміністрація. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donoda.gov.ua:81/main/ua/publication/content/590.htm>

19. Дынгес Л. Социальная акция в Донецкой области // gfe-odessa.blogspot.com/2011/12/blog-post_27.html

20. Донецька обласна громадська організація «Культурно-просвітницьке товариство білорусів «НЕМАН» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donoda.gov.ua:81/main/ua/publication/content/584.htm#top>

21. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №36. – Ст. 529.

22. Закон України «Про об'єднання громадян» // Голос України. – 1992. – 18 липня.

23. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. – К., 2011. – С. 242.

24. Балабанов К.В. Пархоменко С.П. Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття / Балабанов К.В. Пархоменко С.П. – Маріуполь, 2006. – С. 184.

25. Міжнародна організація греків-підприємців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.greeks.ua/content/pro-nas_ua/ua

*Віктор Котигоренко,
Олег Рафальський*

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПРОЕКТ «РУССКОГО МИРА» І ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕВАГИ ТА УПОДОБАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ

Розглянуто питання сутності і походження ідеологічного проекту «русского мира», його генетичних зв'язків з державною ідеологією Росії та новітніми тенденціями у російській політиці. Окреслено межі впливу ідеології «русского мира» на російськомовне населення українського Донбасу.

Ключові слова: державна ідеологія, православ'я, наднаціональна спільнота, регіональна ідентичність, політичні переваги.

В. Котигоренко, О. Рафальский. Идеологический проект «русского мира» и политические предпочтения населения украинского Донбасса

Рассмотрены вопросы сущности и происхождения идеологического проекта «русского мира», его генетических связей с государственной идеологией России и новейшими тенденциями в российской политике. Очерчены границы влияния идеологии «русского мира» на русскоязычное население украинского Донбасса.

Ключевые слова: государственная идеология, православие, наднациональная общность, региональная идентичность, политические предпочтения.

V. Kotygorenko, O. Rafalskyi. “Russian World” ideological project and political preferences of Ukrainian Donbas population

The work considers questions of essence and origins of «Russian World» ideological project, its genetic connections to the Russian state ideology and contemporary trends in Russian politics. The article outlines the limits of the impact of «Russian World» onto Russian-speaking population of Ukrainian Donbas.

Key words: state ideology, Orthodoxy, supra-national community, regional identity, political preferences

Однією з відмітних рис внутрішньополітичного життя сучасної України на всіх етапах її суверенізації та розбудови як незалежної держави є постійна присутність у публічному політичному дискурсі зовнішніх мотивів і чинників. Певним виявом такої присутності є демонстративна орієнтація окремих політичних сил і політиків на зарубіжні приклади і цінності. Така орієнтація започаткована з кінця радянської доби, коли активізувалася ідеологічна дискусія між прихильниками західної моделі розвитку суспільства та консервативними силами, зацікавленими у збереженні радянської спадщини (від відносно м'якого варіанта вимог забезпечення офіційних радянських стандартів соціальної справедливості в незалежній національній державі до радикальних гасел щодо захисту, а згодом – відновлення Радянського Союзу).

Зазнавши за пострадянський період деяких трансформацій, дві означені позиції залишаються сутнісно незмінними: як і на рубежі 1980 – 1990-х років, одним зі смислових центрів політичної риторики є боротьба західного та східного політичних векторів.

Певні зміни, що відбулися за цей період, пов'язані, головним чином, з появою Європейського Союзу як геополітичної інституції, до якої тяжіє західний вектор розвитку України, а з іншого боку – набуттям, по суті, офіційно-державницького статусу ідеології і політики утвердження статусу Російської Федерації як євразійського центру тяжіння – інтегратора слов'янських та інших республік колишнього Радянського Союзу, за винятком хіба що прибалтійських. Відтак відбулося макроструктурування українського політикуму на прихильників протилежних геополітичних векторів. Однак це структурування досі не набуло ознак полярності.

Попри радикально проросійську риторичку, навіть Компартія України не ставить до європейського вектора як до абсолютного антагоніста її геополітичних переваг. В українській політичній практиці прихильникам і проєвропейського, і проросійського векторів розвитку властива доволі висока ступінь амбівалентності – одні й ті самі політичні сили часто поєднують чи «ієрархізують» у своїй публічній риторичці прозахідні та проросійські гасла й ідеологеми, що корелюється з нестійкістю, невизначеністю та неоднозначністю зовнішньополітичних орієнтацій великої частини українського суспільства.

З огляду на те, що в Україні мешкає значна кількість представників російського етносу і чимало громадян вважають рідною мовою російську, зростає актуальність проблеми впливу російської державної ідеології на політичні переваги та уподобання громадян України. Особливого значення це питання набуває щодо регіонів компактного проживання переважно російськомовних громадян, одним із яких є Донбас (Донецька та Луганська області). Нагадаємо, що, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, частка етнічних росіян у Донецькій області становила 38,2% [1]. При цьому більшість населення становили українці (2744,1 тис. осіб, або 56,9%), значно випереджаючи росіян за чисельністю – на 18,7%. Варто також відзначити, що у деяких містах Донецької області росіяни становлять більшість – це, зокрема, міста Донецьк (46,7%), Єнакієве (45,3%), Макіївка (45%). Приблизно таким самим є і етнічний розподіл на Луганщині (при дещо більшій кількості українців – 58%) [2]. Мовна ситуація на Донеччині та Луганщині характеризується домінуванням російської мови. За даними Всеукраїнського перепису 2001 року, українську мову назвали рідною

24,1% мешканців Донецької області, тим часом як російську визнали рідною 74,9% [3]. Подібна картина спостерігається у Луганській області, хоча з дещо вищими результатами української мови і нижчими російської: 30,0% і 68,8% для української і російської мов відповідно [4].

Порівняно з попереднім переписом 1989 року на Донбасі відбулося зростання кількості громадян, які називають рідною мовою російську. Така динаміка навряд чи може вважатися безсумнівним свідченням спонтанної русифікації населення Східної України. Науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України А. Момрик пропонує таке міркування з приводу скорочення частки україномовних українців на Донбасі: «пропорція змінилася саме за рахунок отих трьох мільйонів росіян, які переінакшили ідентичність на українську. Вони-то залишилися російськокомовними. Отож постає питання: це є прогрес українського етносу, бо його кількісно побільшало, чи це трагедія, бо він стає російськокомовним?» [5].

Залишаючи автору наведеного міркування право самому відповісти на поставлене ним питання, зазначимо, що міжреспубліканська міграція в період між двома переписами населення України характеризувалася виїздом з України і прибуттям в Україну осіб різних національностей, у тому числі поверненням на Батьківщину українців, що за часів СРСР через різні причини опинилися і проживали в російськокомовному середовищі в Росії та інших колишніх союзних республіках. Серед 1 240 721 прибулих в Україну упродовж 1991–1997 років українці становили 585 798 осіб, або ж 47,2%. Найвищим був відсоток українців серед іммігрантів з країн Балтії, Туркменистану, Казахстану, Російської Федерації, Білорусі. Більшість з них поселялися в регіонах зі значним переважанням етноукраїнського населення. Від 60 і більше відсотків українців було серед прибулих до Вінницької, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Волинської, Житомирської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Черкаської та Чернігівської областей, від 40 до 60% – серед тих, хто поселилися в Дніпропетровській, Закарпатській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Чернівецькій областях та місті Києві.

Серед іммігрантів до Донецької, Запорізької, Луганської, Одеської та Харківської областей українців нараховувалося від 30 до 40%.

Водночас у 1989–2001 роках відчутно зменшилася кількість українського населення, яке називало себе росіянами за національністю – на 3 021 441 особу, або 26,6% від загальної чисельності росіян в Україні на початку вказаного періоду. Їхня частка в етноструктурі населення країни скоротилася на 4,8% – до 17,3%. Таке скорочення не було компенсоване збільшенням на 5,1% – до 77,8% – питомої ваги титульного етносу – українців – серед населення держави. В абсолютних числах це збільшення становило лише 122 640 осіб (приріст дорівнював 0,3% від загальної кількості українців на січень 1989 року). Упродовж тринадцяти міжпереписних років багатоетнічна людність України загалом скоротилася на 6,2%. Перепис наприкінці 2001 року зафіксував населення держави в кількості 48 240 902 осіб – на 3 211 132 менше, ніж було в Українській РСР на початку 1989 року.

При цьому помітним є розбіжність показників і динаміки показників означення жителями України, з одного боку, своєї національності (етнічної належності), а з іншого – визначення ними ж певної національної мови як рідної. Явна кількісна перевага в такому незбігові на боці російської мови [6, с. 51-54]. Цю обставину взяли до уваги ідеологи так званого «русского мира» та прихильники відповідної внутрідержавної і зарубіжної політики Росії. Поміж них чимало державних діячів та інтелектуалів, які вважають російськомовність однією з головних ознак належності до «русского мира» тієї чи іншої особи або групи осіб у будь-якій країні світу, а найперше – на пострадянському просторі. Тож проблематика ідеології і політики «русского мира» вельми актуальна для України, передовсім для російськомовних її регіонів.

Серед наукових праць, дотичних до теми «русского мира» і його впливу на Україну, – роботи І. Кресіної, Р. Рукомеди, В. Скуратівського, С. Шергіна (присвячені головним чином неоевразійству та геополітичним аспектам сучасної російської зовнішньої політики), О. Вишняка, Є. Головахи, В. Євтуха, В. Котигоренка, В. Кулика, О. Майбороди, Л. Нагорної, О. Рафальського, М. Панчука, М. Шульги (місце і роль російської етнічної меншини, російської мови і культурної традиції в сучасному українському соціумі),

О. Сагана (новітня ідеологія Російської православної церкви), І. Немчинова («російська ідея» у філософії і культурі ХІХ–ХХ століть), О. Богомолова та О. Литвиненка (сучасна російська зовнішня політика крізь призму популярної нині концепції «м'якої сили») та ін.

У вітчизняних друкованих та електронних ЗМІ можна знайти багато публіцистичних матеріалів, присвячених Росії, зокрема сучасній офіційній ідеології цієї країни та її реальному чи позірному впливу на українське суспільство. Значна політична обтяженість цієї теми, як і бажання авторів посісти ту чи ту позицію при її розгляді, назагал не сприяють належній науковій неупередженості. Тому, попри велике розмаїття публіцистичних матеріалів (у багатьох з них нерідко трапляються цінні спостереження і цікаві думки), надзвичайно потрібний науково-коректний розгляд проблематики «русского мира» зразка ХХІ століття в його проекції на українське суспільство.

Більшості українських науковців, журналістів і політиків приділяють основну увагу двом аспектам сучасної ідеології і практики «русского мира», а саме: конфесійному (православ'я) та геополітичному (неоєвразійство і геополітичні амбіції Росії). Значна частина наукових і публіцистичних праць (за винятком набагато менш численних суто наукових історичних, історико-філософських та культурологічних) присвячена обговоренню різних аспектів впливу ідеологічних чинників, що походять з Російської Федерації, на українське суспільство. Попри всю актуальність такого підходу, його застосування, на жаль, часто призводить до того, що значущі моменти сучасної російської ідеології залишаються поза увагою. Тому видається доцільним окреслити обриси концепції та ідеології «русского мира» у його іманентних внутрішньоросійських координатах.

Поняття «русский мир» – поряд із «суверенною демократією», «модернізацією» і «патріотизмом» – упродовж останніх 10 років стало однією з основ офіційної політичної риторики в Російській Федерації. Нагальною потребою збереження, зміцнення і подальшої розбудови «русского мира» обґрунтовуються практичні кроки російської влади, у тому числі й ініціативи, що зачіпають громадян інших країн. Водночас «русский мир» відіграє важливу роль у

внутрішньополітичному житті Російської Федерації, слугуючи однією з фундаментальних ідей, на яких базується публічна ідеологія сьогодношньої російської влади, широко використовувана як інструмент забезпечення її легітимності та підтримки з боку населення РФ. Особливе місце в концепції «русского мира» відводиться Україні, що додатково зумовлює потребу пильної уваги до цієї ідеологічної концепції, наявних наслідків її реалізації та перспектив розвитку.

Під «русским миром» у політичній риторичі керівництва РФ, Російської православної церкви та багатьох представників сучасних російських інтелектуальних кіл розуміється спільнота людей, так чи інакше пов'язаних із Росією, що формується на основі спільності: а) мови і культури; б) історичної пам'яті та пов'язаних з цією спільною історичною пам'яттю цінностей; в) православ'я; г) лояльності до сьогодношньої Російської держави, що прагне виступати всередині країни і на міжнародній арені як органічна правонаступниця російської державницької традиції, складовими якої є Російська імперія та СРСР. На православ'ї та лояльності до Російської держави як складових концепції й ідеології «русского мира» провідні державні діячі РФ наголошують менше. Проте ці складові (найперше – ознака лояльності до Російської держави) є так само важливими, як мова і культура та спільність історичної пам'яті. Понад те, нині спостерігається тенденція до розуміння керівництвом РФ спільноти пов'язаних з Росією людей (незалежно від їхньої етнічної належності), що проживають у різних країнах, як представників єдиної надетнічної і наднаціональної спільноти, нерозривно пов'язаної з Російською державою [7].

На сутнісному зв'язку сучасного «русского мира» з Російською державою (у минулому – імперією і СРСР) наголошують і деякі з найменш політично заангажованих науковців, що працюють над цими питаннями у самій Росії. Так, А. Мігранян зазначає: «Русский мир» пов'язаний не з російським народом, а з Російською державою... Власне «русский мир» у плані культурно-мовної експансії – це, звісно, спадщина Радянського Союзу... Реальний «русский мир» створив Радянський Союз за рахунок, у тому числі, просування російської мови, культури, російської літератури у Східну Європу і Південно-Східну Азію...

Зберігається передусім не етнічність, не мова, не належність до релігії, а історична пам'ять» [8]. Той самий науковець безпосередньо пов'язує перспективи «русского мира» як спільноти із впливом Російської держави. Саме від потужності цього впливу, на його думку, залежить майбутнє «русского мира».

До широкого громадсько-політичного дискурсу РФ термін «русский мир» ввів президент РФ Володимир Путін. Наприкінці 2006 та на початку 2007 року у своїх публічних виступах він кілька разів наголосив питання мовної, культурної та цивілізаційної єдності «співвітчизників, що проживають за кордоном». У жовтні 2006 року у вітальному слові до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників В. Путін заявив: «Цей день [День народної єдності, державне свято РФ, відзначається 4 листопада], безумовно, об'єднує не тільки багатомільйонний народ Росії, а й мільйони наших співвітчизників за кордоном, об'єднує весь так званий [так у тексті] *русский мир*. Ми справді єдині, і жодні кордони й перешкоди не стануть на заваді цій єдності. Ми маємо лише одну спільну мету – зробити цю єдність якомога міцнішою» [9]. Згодом на зустрічі із представниками творчої інтелігенції В. Путін, розповідаючи про проголошення Року російської мови, уточнив зміст поняття: «*Русский мир* може і має об'єднати усіх, кому дорогі російське слово і російська культура, хай там де вони живуть, у Росії чи за її межами. Частіше вживайте це словосполучення – *русский мир*» [10]. Ще одне важливе уточнення, що переводить «русский мир» із суто діаспорної площини у площину «історичного братерства народів», яка географічно збігається з кордонами колишнього СРСР, було зроблено у Посланні президента В. Путіна до Федеральних зборів 2007 року: «Наша країна історично формувалася як союз багатьох народів і культур. І основу духовності самого російського народу споконвіку становила ідея спільного світу – спільного для людей різних національностей і конфесій. Цього року, оголошеного Роком російської мови, маємо нагоду ще раз згадати, що російська – це мова історичного братерства народів, мова справді міжнародного спілкування. Вона є не просто хранителем цілого пласта по-справжньому світових досягнень, а й живим простором багатомільйонного «русского мира», який, звичайно, є значно ширшим, ніж сама Росія» [11].

Упродовж останніх п'яти років у вживанні терміна «русский мир» першими особами РФ відбулися певні зміни: сам термін почав звучати значно рідше, де-факто ставши прерогативою РПЦ та значною мірою поступившись місцем терміну «патріотизм». Однак смислове наповнення по суті не змінилося, а в деяких значущих аспектах навіть посилювалося. Свідченням цьому є останнє за часом Послання Президента РФ Федеральним зборам (2012), у якому, зокрема, містяться й такі заяви: «Для відродження національної свідомості нам потрібно зв'язати воедино історичні епохи й повернутися до розуміння тієї простої істини, що Росія почалася не з 1917 і навіть не з 1991 року, що ми маємо єдину, нерозривну тисячолітню історію, спираючись на яку ми віднаходимо внутрішню силу і смисл національного розвитку. Ми повинні берегти унікальний досвід, який передали нам наші предки. Росія століттями розбудовувалася як багатонаціональна держава (споконвіку так було), держава-цивілізація, скріплена російським народом, російською мовою й російською культурою, які для всіх нас рідні, які нас поєднують і не дають розчинитися у цьому багатоманітному світі. Для планети ми, незалежно від нашої етнічної належності, були й залишаємося єдиним народом» [7].

З огляду на цей фрагмент із Послання Президента В. Путіна 2012 року варто зауважити ще одну важливу особливість ідеологічної риторики сучасної російської влади, а саме її змістовну багатозначність. Цитовані висловлювання В. Путіна допускають широкий спектр інтерпретацій – від настанови щодо дій до спокійної констатації певного становища у спосіб, найбажаніший для значної частини цільової аудиторії. Як зауважує український історик Я. Грицак, «“русский мир” як поняття може бути прочитане у різний спосіб: як національний, релігійний або навіть цивілізаційний проект. Уся його краса і привабливість полягає власне у його амбівалентності. Тому до його прихильників можуть належати і ліберали, і комуністи, і націоналісти, віруючі, агностики і невіруючі» [12]. Звісно, зв'язок такої риторики з реальними діями може бути будь-яким – залежить він виключно від волі та потреб її авторів. Та й ідеологічна риторика такого штибу допускає широке поле для маневру у реальних діях та можливість швидкої їх зміни. У патріотичній ідеологічній риториці навколо «русского мира» також по-

стійно наголошують на тому, що «російська цивілізація» являє собою окремих, самобутній тип людської спільноти, зі своїми власними законами історичного розвитку, відмінними від «нав'язуваних» Заходом усьому світу.

Після програмного виступу патріарха РПЦ Кирила на III Асамблеї «Русского мира» (регулярний захід, що його організує фонд «Русский мир») 3 листопада 2009 року сам термін «русский мир» почав більше асоціюватися із позицією та діяльністю Російської православної церкви, ніж з керівництвом Російської держави. У промові патріарх Кирило виклав власне бачення «русского мира», яке відрізняється від офіційного світського акцентом на православ'ї як на головній об'єднавчій основі та, крім того, чіткішими формулюваннями моментів, пов'язаних з народами колишніх слов'янських республік СРСР. Зокрема, патріарх Кирило зазначив: «Ядром «русского мира» сьогодні є Росія, Україна, Білорусія, і святий преподобний Лаврентій Чернігівський висловив цю ідею відомою фразою: «Росія, Україна, Білорусь – це і є свята Русь». Саме це розуміння «Русского мира» закладено в сучасній самоназві нашої Церкви. Церква називається «Русской» не за етнічною ознакою. Це найменування вказує на те, що Церква виконує пастирську місію серед народів, які приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності або принаймні як її істотну частину. Ось чому в цьому сенсі ми і Молдову вважаємо частиною «Русского мира»... В основі «Русского мира» лежить православна віра, яку ми набули у спільній Київській купелі хрещення» [13]. Двома іншими (крім православ'я) «опорами» «русского мира» патріарх Кирило називає «російську культуру і мову» та «спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток» [13].

Як бачимо, тлумачення «русского мира» РПЦ відрізняється від риторики представників російської влади наголошуванням на засадничій ролі православ'я та дещо більшою радикальністю заяв. Виразніший радикалізм заяв представників РПЦ зумовлений також і тим, що вони розраховані на зміцнення безпосередньої підтримки з боку переважно людей старшого віку, які здебільшого негативно сприймають соціально-економічні та політичні перетворення останніх десятиліть і які водночас становлять соціальну базу РПЦ.

Втім, повну солідарність із думкою керівників РПЦ з приводу єдності російського та українського народів часом демонструють також і високопоставлені представники російської світської влади [14].

Уявлення про особливу всесвітньо-історичну місію Російської держави та базована на цих уявленнях ідеологія бере початок з XV–XVI століть – часів гострої конкуренції російського православ'я з католицизмом і тодішньої ж консолідації та експансії Великого князівства Московського (згодом Російського царства і Російської імперії). У концепції старця Філофея «Москва – третій Рим», сформульованій у його посланнях 1523–1524 років, Російське православ'я та Російська держава як його хранитель проголошуються прямими наступниками Рима і Константинополя – центрів християнської віри і великих християнських держав. При цьому у початковій концепції Третього Риму важливе місце посідає яскравий есхатологічний мотив, відлуння якого чути до сьогодні: Москва, за цією концепцією, не просто Третій Рим, вона Рим останній («два убо Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти» [15]). Тобто, саме Московська держава (та її історичні наступники) проголошуються останньою твердиною християнської віри, від якої залежить доля цілого світу. Також від самого початку наголошується на пов'язаності духовної місії Москви і Росії з державною владою та на богообраності російської влади.

Разом з утвердженням Росії як імперії й однієї з найпотужніших держав Європи викристалізовується й імперська державна ідеологія. До її духовно-релігійної та державницької складових з часом додається національно-культурна компонента. Саме така трискладова державна ідеологія, що сформувалася протягом XVIII – початку XIX століття, стала основою ідей «русского мира» у їх сучасному офіційному варіанті. Суть цієї ідеології було сформульовано 1833 року міністром народної освіти Росії графом С. Уваровим у його доповідній цареві Миколі I: «...таких начал, без яких Росія не може благоденствувати, посилюватися, жити, – маємо ми три головних: 1. Православна Віра. 2. Самодержавство. 3. Народність» [16]. Прикметно, що в листі до царя з того ж питання, датованому 1832 роком, С. Уваров називає православ'я «національною релігією», що ще більше наголошує на нерозривності російської церкви та імперської влади [17].

Поряд з офіційною державною ідеологією у російській суспільно-політичній думці XIX століття наявні й інші російсько-центричні течії. Найпотужнішою серед яких стало слов'янофільство, яке мало на меті виявити основи самобутності Росії, її відмінності від західної цивілізації, обґрунтувати особливий шлях розвитку, йдучи яким, Росія доносить православну істину до європейських народів. Російське слов'янофільство XIX століття, прихильниками якого були, зокрема, Ф. Достоевський та Ф. Тютчев, донині справляє потужний вплив на розвиток російської літератури і культури в цілому. Як засвідчує назва, слов'янофільство не обмежувалося Росією: на думку його представників, Росія є природним лідером усіх слов'янських народів, які, відповідно, поділяють з нею особливий історичний шлях та унікальну духовну місію у світі. На практиці ідеї російського слов'янофільства, пов'язані з іншими слов'янськими народами, близькі до ідей центральноєвропейського панславізму XIX століття, часто виконували функцію ідеологічного обґрунтування намагань Росії втягнути інші слов'янські народи і країни в орбіту свого впливу. Тому панславістські інтелектуальні та політичні течії в інших слов'янських країнах значного успіху в цілому не мали, за винятком початкового періоду свого розвитку у XIX столітті.

У ближчій до сучасності історії період – після Другої світової війни – ідею слов'янської конфедерації Й. Сталін спробував поєднати з ідеологією революційного пролетарського інтернаціоналізму. Сам себе він називав «слов'янофілом-ленінцем» [18] та висловлювався на підтримку «нових слов'янофілів, що стоять за *союз незалежних слов'янських держав*» [19]. Хвороба і смерть Й. Сталіна, початок холодної війни та запеклий опір південнослов'янського комуністичного диктатора Й. Броз Тіто завадили планам створення «слов'янського союзу» у 1950-х роках. Проте «Союз Незалежних Держав» (з промовистим збігом у назві наддержавного утворення) постав як наступник СРСР у 1990-х.

Зі слов'янофільством XIX століття генетично пов'язані інтелектуальні течії XX–XXI століть – євразійство та неоевразійство. Представники євразійства виступили за відмову від європейської інтеграції Росії, як і від європейського вектора її розвитку. Альтернативою проголошувалося зближення з центральноазійськими країнами і народами: тими, що раніше входили до складу Ро-

сійської імперії, а також з іншими, поміж яких називали Туреччину та балканські народи, Іран, Монголію. Основою такого зближення називалася не етнічна спорідненість, а спільна історична доля, пов'язана, крім територіального сусідства, зі схожістю умов та способу життя. Особливе значення для сучасної офіційної російської ідеології має концепція суперетносу Л. Гумільова, згідно з якою «суперетнос» є найвищою ланкою етнічної ієрархії, що складається з кількох етносів, які одночасно виникають в одному ландшафтному регіоні та пов'язані між собою економічним, ідеологічним та політичним спілкуванням, проявляючись в історії як певна мозаїчна цілісність [20]. У термінах історії, антропології і політології «суперетнос» транлюється у поняття «цивілізації», таким чином обґрунтовуючи існування особливої російської цивілізації – «русского мира».

Концепція та ідеологія «русского мира» активно розроблялися у російських інтелектуальних колах упродовж 1990-х років, являючи собою природну реакцію на розпад СРСР і тимчасове домінування прозахідної інтелектуальної парадигми. Примітно, що велика збірка праць російських інтелектуалів «Иное. Хрестоматия нового российского самосознания» [21], укладена Б. Чернишовим за участі Г. Павловського у 1992–1995 роках, до якої увійшли, зокрема, праці П. Щедровицького, М. Гефтера, В. Цимбурського, А. Кураєва, С. Курґіняна, мала безпосереднє полемічне спрямування проти іншої, впливової кількома роками раніше, збірки 1988 року «Иного не дано» [22]. У збірці відомі радянські інтелектуали та громадські діячі обстоювали потребу зламу радянського ладу та відповідного йому способу мислення, виступали за зближення із Заходом та прийняття ліберальних і демократичних («загальнолюдських») цінностей. Руйнування СРСР також вивело на передній план питання самосвідомості росіян як нації, якій у нових історичних умовах потрібні були нові цілі й орієнтири. Також тоді актуалізувалися проблеми розвитку держави і державної влади.

За словами одного з найактивніших учасників інтелектуальної дискусії 1990-х – початку 2000-х років навколо ідеї «русского мира» С. Градиловського, цю дискусію в 1995 році було започатковано публікацією книги історика і соціолога М. Гефтера «Мир миров: российский зачин» [23]. То була збірка текстових

фрагментів, написаних у різні роки. В «Мире миров» автор подає метафоричний опис великих «культурних світів» (англійського, арабського, французького, іспанського, російського), доводячи, що всі вони співіснують у певному більшому «світі світів». Завданням національного чи цивілізаційного «світу», що твориться на основі відповідних спільнот людей і культур, є знаходження власного унікального місця у великому «світі світів», кожен з яких, на думку М. Гефтера, в умовах сучасності – «і сам по собі, і проєкція пошукуваної світової спільноти; кожен з яких зацікавлений у тому, щоб інші не були схожими на нього, зберегли і збагатили свою несхожість. Чи вижити людям без такої зацікавленості, переведеної у культуру і політику, у Слово й у технологію, у світовий поділ і світову кооперацію праці, у вселюдську інформатику і вселюдську зайнятість?» [23] Стверджуючи життєву потребу під-тримання багатоманітності, М. Гефтер вважає, що можливість існування гармонійного «світу світів» визначатиметься також заборонами на певні руйнівні дії («чого не робити»). Очевидно, що у царині великих людських спільнот (держав, народ, цивілізація) місія визначення правил і відповідальність за дотримання цих правил має покладатися на лідерів. До числа яких – на переконання самого М. Гефтера та інших російських продовжувачів дискусії щодо «русского мира» – має належати Росія та її «цивілізація».

Одна з найбільш оригінальних ранніх концепцій, дотичних до «русского мира», належить В. Цимбурському, який у своїй праці 1993 року «Остров Россия» [24] та подальших геополітичних роздумах висунув ідею неізоляціоністської Росії як своєрідного континентального острова. За В. Цимбурським, Росія – це окремо розташована частина суші серед сухопутного «океану», що відділяється від Європи широкими «протоками» країн Балтії та Східної Європи. Головними постійними геополітичними ознаками Росії-острова є територіальна цілісність геополітичної ніші російського етносу, наявність величезних територій Сибіру і Далекого Сходу, що слугують природним захистом, та відділеність від Європи на заході поясом країн і народів («лімітрофів»), що примикають до Європи, водночас до неї не належачи. До таких країн-«проток» В. Цимбурський відносить, зокрема, Чехію, Угорщину та Польщу.

Для подальшого розвитку ідей «русского мира» ідеї В. Цимбурського виявилися плідними передусім через те, що в основі його геополітичних побудов лежить ідея Росії як окремої унікальної цивілізації, що розвивається за власними історичними законами, які не збігаються із законами розвитку інших цивілізацій, часто призводячи до конфліктів з ними. Також значний вплив В. Цимбурського на російські інтелектуальні кола справляє його безкомпромісна позиція щодо російських пострадянських владних і бізнесових еліт, які він характеризував як «корпорацію з утилізації Великої Росії» [25].

Значну роль в інтелектуальній дискусії щодо «русского мира» у 1990-х роках відіграли Г. Павловський та С. Чернишов. Великою мірою завдяки їхнім зусиллям було створено потужні дискусійні майданчики, на яких активно і плідно розробляли ідеї «русского мира» в контексті пострадянської дійсності та глобалізаційних процесів у світі. Г. Павловський та С. Чернишов ініціювали створення 1996 року «автономної некомерційної організації» «Русский институт». Метою її діяльності було оголошено «сприяння становленню російської культурної самосвідомості та інститутів нової суспільної ідентичності» [26]. Одним з найпомітніших та найуспішніших проєктів «Русского института» став заснований 1997 року провідний російський інтернет-ресурс «Русский журнал» [27], на веб-сторінках якого розгорталася, зокрема, дискусія щодо «русского мира» та пошуків місця Росії у світі. У змістовному плані внесок Г. Павловського та С. Чернишова в розробку тем, пов'язаних з «русским миром», визначається передусім їхньою першістю в чіткій постановці питань щодо необхідності переосмислення в пострадянський період російської національної ідентичності. Так, у програмному тексті 1996 року «К возобновлению русского» Г. Павловський пише: «Є складність бути росіянином. Говорити російською мовою, навіть зватися росіянином – тяжко, і ця тяжкість все наростає, нагромаджується на повсякденні, і неможливо жити, не іменуючи й самому при цьому не іменуючись. Катастрофа СРСР, потягнувши у Лету «радянське», не повернула росіянинові його колишніх прав. У цьому імені сьогодні звучить не так ідентичність, як турбота про ідентичність... Ми не так російський народ, як вид, що втратив ім'я, – навіть цим не

об'єднаний у спільноту» [28]. У 2000-х роках Г. Павловський став відомим як політолог-практик і політичний технолог, близький до Кремля. Звернення керівництва Росії 2000-х років у своїй публічній риторичі до тем національної самосвідомості, ідентичності та патріотизму, поза сумнівом, зазнали певного впливу Г. Павловського та інтелектуальних кіл, пов'язаних з «Русским институтом», «Русским журналом» та його іншими медійними і політ-технологічними проектами.

Геокультурний варіант «русского мира» у спектрі різних трактувань цієї ідеї представлений розробками С. Градиловського та Б. Межуєва [29]. На думку названих авторів, «русский мир» не є геополітичною чи гео економічною сутністю, а отже, не збігається ні із СНД чи проєктованими неоевразійцями варіантами Євразійського Союзу, ані з мережею російськомовних «діаспор». «Русский мир» у його геокультурному варіанті не передбачає входження до глобалізованої західної цивілізації у політичному й економічному сенсі. С. Градиловський та Б. Межуєв, спираючись на аналіз антропотоків («людських течій») до країни та від неї), обстоюють думку щодо потреби першочергової інтеграції з країнами – джерелами такого антропотоків, тобто з країнами походження трудової міграції до Росії. Оскільки життя в деяких центральноазійських республіках колишнього СРСР сьогодні великою мірою залежить від трудових мігрантів, ці люди, незважаючи на суперечливе ставлення з боку російського суспільства, в цілому позитивно налаштовані до Росії і готові активно вивчати російську мову й засвоювати російську культуру. Слід відзначити, що геокультурний варіант «русского мира» С. Градиловського та Б. Межуєва відзначається реалістичним тлумаченням сьогоденної складної демографічної ситуації в Росії та наявністю позитивного потенціалу для використання трудових мігрантів з Центральної Азії з метою зміцнення позицій Росії в Азії і світі. Кроки, спрямовані на реалізацію геокультурної версії проєкту «русского мира», справді можуть пом'якшити гостроту проблеми трудової міграції в Росії, а в перспективі навіть перетворити цей антропотік на важливий ресурс посилення Російської держави.

Також у російському інтелектуальному дискурсі присутні і більш агресивні щодо інших країн і народів розуміння «русского мира».

За словами політолога А. Окари, «деякі «православні» «політологи» відверто називають концепт «русского мира» інструментом боротьби з «войовничим українством» і «безбожним білорусизмом». Вони зазвичай виступають за ієрархічний, москвоцентричний устрій «русского мира», а держави Україну і Білорусь розглядають як помилки історії, які необхідно якомога швидше виправити...» [30].

У зв'язку з проектом створення Євразійського Союзу, запропонованого 2011 року тодішнім прем'єр-міністром РФ В. Путіним [31], зросло зацікавлення ідеями російського публіциста-геополітика О. Дугіна, який нині позиціонує себе як неоєвразієць і консерватор. О. Дугін критикує російську владу за відсутність ідеології і непослідовність, закликаючи до створення нової євразійської держави і нової цивілізації, авангардом формування якої має виступати Росія і російський народ. На думку німецького політолога А. Умланда, ріст зацікавлення російських ЗМІ та піднесення позицій О. Дугіна в російському істеблішменті зумовлене передусім прагненням представити офіційні наміри щодо створення Євразійського Союзу більш реалістичними у порівнянні з радикально-утопічними проектами, які водночас знаходяться в тому ж ідеологічному річищі, популярному у значної частини сьогоденного російського суспільства [32].

Особливе місце серед інтелектуальних розробок ідей «русского мира» належить П. Щедровицькому, зокрема його статті 2000 року «Русский мир и Транснациональное русское» [33]. Скорочений варіант цієї статті, опублікований в «Независимой газете» під заголовком «Русский мир» [34], викликав жваву суспільну дискусію. Деякі засадничі моменти названої праці П. Щедровицького у значно спрощеній, модифікованій відповідно до потреб публічного ідеологічного дискурсу формі, лягли в основу концепції та ідеології «русского мира» від світської і церковної влади нинішньої Росії. За П. Щедровицьким, «русский мир» являє собою «мережну структуру великих і малих спільнот (*со-обществ*), які думають і говорять російською мовою». Ідея щодо ключової ролі російської мови у конструюванні «русского мира» розроблялася П. Щедровицьким спільно з іншим активним учасником дискусій 1990-х – початку 2000-х років Ю. Островським. Визначальною рисою ідеології «русского мира» у варіанті П. Щедровицького є її

спрямованість назовні, прагнення до розширення сфер впливу, в жодному разі – не обмеження територією сучасної Росії і російським етносом: «Чим більшої кількості окремих громадян інших держав потрібна Росія, тим стійкіші позиції Росії у світі. Основи стійкості й потрібності російська державність, що формується, може і повинна шукати в межах «русского мира», у політиці конструктивного розвитку його світових мереж» [34]. Для П. Щедровицького «русский мир» – це гіпотетичний інструмент отримання доступу до глобальних економічних та фінансових ресурсів за допомогою російськомовних діаспорних спільнот. Крім економічного, трактування П. Щедровицького мало також і футуристичний характер, спираючись на уявлення про радикальні зміни у світовій економіці та політиці, швидку зміну головних суб'єктів соціальних та економічних процесів, ослаблення ролі держав і транснаціональних корпорацій у світовій економіці, їх заміну містами та світовими діаспорними мережами тощо. Безперечно, окремого дослідження заслуговує зв'язок положення статті П. Щедровицького «уявлення є реальністю» [34] з постмодерністськими філософськими концепціями, зокрема Ж. Бодрійяра [35], які стали значущим елементом популярної культури 1990–2000-х років та, за посередництва інтелектуальної спільноти, справили значний вплив на взаємини влади і суспільства у різних країнах світу.

Слід відзначити, що розробки концепції «русского мира» 1990-х – початку 2000-х років в усіх її варіантах значною мірою мали суто теоретичний, а часом і відверто утопічний характер. У середині 2000-х років, після того, як ідеї «русского мира» та зміцнення держави і державництва стали складовими офіційної ідеології і риторики, дискусія в інтелектуальних колах майже припинилася. За словами С. Градиоровського, дискусія навколо «русского мира» «стихла, тому що в Росії почала домінувати груба сила. А ще пізніше словосполучення «русский мир» підхопив Ніконов, створив фонд, почав робити проекти, все це з іншими грошима й іншою політичною вагою. За тему взявся і новий патріарх. Але, слід визнати, РМ віднині виглядає як геополітичний, а ще більше як бізнесово-діаспоральний проект» [30].

Наприкінці 2000-х – на початку 2010 років відбувається поступова прагматизація ідеології «русского мира» та наближення

концепції до потреб поточної політичної боротьби. При цьому спостерігається зміна основного ідеологічного опонента: якщо на початку 2000-х це були «ліберали» і «західники», які втратили масову підтримку і великою мірою маргіналізувалися, то зараз державницькій ідеології «русского мира» найбільшою мірою протистоїть інше явище, яке набрало сили у 2000-х – російський етнічний націоналізм, що виступає під загальним гаслом «Росія – для росіян!». Прихильники російського націоналізму успішно завойовують дедалі ширшу підтримку громадськості, наголошуючи, зокрема, на непослідовності міграційної політики російської влади та недостатньому захисті інтересів росіян у нинішній РФ.

Несумісність етнічного націоналізму з ідеологією держави імперського типу, а відтак і з сьогоdnішнім «русским миром», доводить низка провідних російських науковців, що стоять на державницьких позиціях, серед яких А. Мігранян, В. Тішков, Н. Нарочницька, О. Ципко. Одна з праць останнього спрямована проти російського етнічного націоналізму, представленого, зокрема, С. Сергеевим та В. Солов'єм, має промовисту назву ««Росія для росіян» – гра зі смертю» [36]. В ній автор обстоює думку, що єдиною альтернативою багатонаціональній, спрямованій назовні Росії («русский мир») є загибель Російської держави в теперішній її формі.

Не претендуючи на вичерпність, наведений вище розгляд деяких питань генези і сутності ідеології «русского мира» підводить до висновку, актуального для сучасного українського наукового та суспільно-політичного дискурсу. «Русский мир» не є монолітною концепцією чи доктриною, як не є він і ретельно вивіреною ідеологією; він більше подібний до конструкції *ad hoc* (від лат. *ad hoc* — виключно з метою) – правила, що регулюють діяльність певних об'єднань, створених для виконання спеціальних завдань), яка постійно еволюціонує, розпадаючись на різні, часто конкурентні течії і напрямки.

«Русский мир» як багатогранна й багатоскладова інтелектуальна і політична концепція відображає настрої значної частини представників російських інтелектуальних кіл та широких верств населення. Деякі його спрощені і модифіковані положення зручні для тиражування і публічної роботи російської влади з населенням РФ. Особливість ідеології «русского мира» також полягає в тому,

що завдання «русского мира» значною мірою мають внутрішньо-політичний характер і не спрямовуються на безпосередню роботу з певними групами і верствами суспільств інших країн, про що свідчить, зокрема, брак фінансування просвітницьких та культурних проєктів, спрямованих на зарубіжних співвітчизників [37]. При цьому «русскому миру» притаманні численні сутнісні суперечності, які використовуються його опонентами в самій Росії. Для прикладу наведемо дві: 1) між «православ'ям і слов'янством» у риторичі РПЦ та «новим євразійським проєктом» російського істеблішменту, великою мірою орієнтованим на етнічно неросійське і неправославне населення РФ; 2) між декларованою прихильністю до традиційних національних, російських та «загальнослов'янських» цінностей і реальною політикою в галузі трудової міграції в сьогodнішній РФ, яка часто не відповідає інтересам етнічних росіян та представників інших слов'янських етносів, які мешкають у Росії чи розглядають можливості для переселення до неї.

Також попередній аналіз інтелектуальної історії та основних складових концепції й ідеології «русского мира» дає змогу знайти відповідь на деякі актуальні для сучасного українського суспільства питання, зокрема щодо впливу російської ідеології та орієнтованих на Росію громадсько-політичних організацій. Головний висновок полягає в тому, що для адекватної оцінки впливу «русского мира» на російськомовні регіони України необхідно зважати на внутрішні протиріччя цього ідеологічного проєкту. Саме його внутрішня суперечливість і водночас невідповідність особливостям регіональної самоідентифікації населення Сходу України обмежує потенціал впливу «русского мира» в регіоні, який, з першого погляду, видається найбільше для такого впливу відкритим. Як було зазначено, належність до «русского мира» визначається далеко не тільки російськомовністю та не надто чітко окресленою «російськокультурністю», котрі справді є його необхідними, але недостатніми компонентами. Так само, якщо не більш важливими, є також конфесійна належність (православ'я), спільність історичної пам'яті та цінностей і, найголовніше, лояльність до російської держави.

Донбаська регіональна ідентичність не відповідає ключовим критеріям належності до «русского мира». Відповідність спостерігається тільки щодо російської мови. Православна конфесійна

належність не є домінуючою на Донеччині, де переважає світськість (малорелігійність), а серед «оцерковлених» жителів значним впливом користуються протестантські громади (у Луганській області кількість номінальних парафіян УПЦ МП є тільки трохи більшою за кількість протестантів). При цьому священнослужителі мають не надто великий вплив на політичну поведінку населення регіону (на Донеччині лише близько 3% мешканців області визнають вплив священників на їх політичний вибір) [38]. Результати парламентських та президентських виборів останнього десятиліття переконливо свідчать про лояльність мешканців краю не до певних гасел чи ідеологем, а до політичних сил і політиків, безпосередньо пов'язаних з регіоном. При цьому політичні гасла й ідеологія в цілому мають похідний характер. Іншими словами, лояльність більшості населення Донбасу і відповідні політичні уподобання та переваги є гранично конкретними, на рівні опозиції «свій/чужий», яка визначається тісним зв'язком з регіоном, спільністю території походження та проживання. Саме в цьому, вірогідно, полягає причина позірно парадоксальних електоральних результатів Партії «Руський Блок» на виборах 2012 року (0,47% і 0,40% в Луганській та Донецькій областях відповідно) [39]. І ще один парадокс, з'ясований соціологами: за даними опитування Центру імені Разумкова, найменше про «русский мир» знають саме на переважно російськомовному сході України: лише 12,9% на Донбасі проти 36,3% на Заході України [40].

---

1. Про кількість та склад населення Донецької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/donetsk/>

2. Про кількість та склад населення Луганської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lugansk/>

3. Мовний склад населення Донецької області. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/donetsk/>

4. Мовний склад населення Луганської області. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/lugansk/>

5. «Русській мір» вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється [Електронний ресурс] // Інтернет-видання ТЕКСТИ.ORG.UA, 15.03.2011. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/>

6. Котигоренко Віктор. Етнічний склад та етномовна компетенція населення України за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та результатами соціологічних досліджень 1994 та 2001 // Енциклопедія України: в 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 3: Е – Й. – К., 2005. – С. 51 – 54.

7. Послание Президента РФ Владимира Путина Федеральному Собранию, 12.12.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.html>

8. Мигранян Андраник. На орбите языка и государства / Андраник Мигранян // Стратегия России. – №7, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274576&archive=1185275035&start_from=&ucat=14

9. Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом: Вступительное слово президента Российской Федерации Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом, 24.10.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dxb.ru/project/re/detail.php?ID=283>

10. Сычева Лидия. Русский язык, русская культура, русский мир / Лидия Сычева // РФ сегодня, – № 4, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.russia-today.ru/2007/no_14/14_look.htm

11. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента России Владимира Путина, 27.04.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2007/04/27/poslanie.html>

12. Грицак Ярослав. Нові повороти в українській політиці пам'яті: Текст виступу при врученні премії Антона Гінделі, 28 жовтня 2010 р. / Ярослав Грицак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?novi_povoroti_v_ukrayinskiy_poli-titsi_pamyati&objectId=1117515

13. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи «Русского мира», 3 ноября 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

14. Зурабов записал украинцев и русских в один народ, 15 июня 2010 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lenta.ru/news/2010/06/15/zurabov/> – Назва з екрану.

15. Политическая концепция Филофея «Москва – третий Рим» // История политических и правовых учений / Под общ. ред. академика РАН, д. юр. н., проф. Нерсесянца В. С. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://txtb.ru/32/index.html>

16. Уваров Сергей Семенович, граф. Православие, Самодержавие, Народность / Граф Сергей Семенович Уваров // Самодержавная Русь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://samoderzhavnaya.ru/pages/pravoslavie_samoderzhavie_narodnost

17. Уваров Сергей Семенович, граф. Православие, Самодержавие, Народность / Граф Сергей Семенович Уваров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://samoderjavie.ru/uvarov>

18. Зубок В. М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В. М. Зубок. – М. : Российская политическая энциклопедия. – Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 26.

19. Сухоруков Виктор. Славянский проект Сталина / Виктор Сухоруков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.og.com.ua/stalinskiy_plan.php

20. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб. : Кристалл, 2001. – 638 с.

21. Иное. Хрестоматия нового российского самосознания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/>

22. Иного не дано: Судьбы перестройки. Вглядываясь в прошлое. Возвращение к будущему [Сб. ст.] / Под общ. ред. и вступ. ст. Ю. Н. Афанасьева. – М. : Прогресс, 1988. – 675 с.

23. Гефтер М. Мир миров: российский зачин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/geft.htm>

24. Цымбурский Вадим. Остров Россия / Вадим Цымбурский // Русский архипелаг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/cymbur/island_russia/

25. Откуда подует ветер? // Русский журнал, 10 апреля 2003 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.russ.ru/politics/20030410-tz.html>

26. Павловский Глеб; Чернышев Сергей. К возобновлению русского / Глеб Павловский, Сергей Чернышев // Русский журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/ri/index.htm>

27. Русский журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/>

28. К возобновлению русского // Русский архипелаг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/chernishov-perepiska/

29. Див., наприклад: Градировский Сергей; Межуев Борис. Русский Мир как объект геокультурного проектирования / Сергей Градировский, Борис Межуев // Русский архипелаг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/histori2003/gradirovsky-russmir/

30. Окара Андрій. Русський Мір' (3). С. Градировский о РусМире – на берегу Руського (т. е. Чорного) моря: Русские – это искусственно сконструированная идентичность под сверхзадачу Госстроя / Андрій Окара // Українська правда, 22 липня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/4c48444962e33/page_3/

31. Путин Владимир. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня / Владимир Путин // Известия, 3 октября 2011 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/502761>

32. Умланд Андреас. «Евразийские» проекты Путина и Дугина – сходства и различия / Андреас Умланд // Geopolitika (Литва), 22.06.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/politic/20120622/193954633.html>

33. Щедровицкий Петр. Русский мир и Транснациональное русское / Петр Щедровицкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.russ.ru/politics/meta/20000302_schedr.html

34. Щедровицкий Петр. Русский мир / Петр Щедровицкий // Независимая газета, 11.02.2000 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

35. Див., зокрема: Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция [Текст] / Перевод О. А. Печенкина. – Тула, 2013. – 204 с.

36. Ципко Александр. «Россия для русских» – игра со смертью / Александр Ципко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://rosnation.ru/?page_id=681

37. Константину Косачеву нужен дополнительный миллиард // Коммерсантъ-Online, 11.04.2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/2167508>

38. Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку // Центр Разумкова: Національна безпека і оборона, № 1–2, 2011. – С. 35.

39. Партія «Руський блок», Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу в межах регіонів України, Вибори народних депутатів України 28 жовтня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=56>

40. Что такое «Русский мир» не знают в Донецкой области // Донецкая правда, 26.04.2013 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravda.dn.ua/details/201712/>

Тетяна Горбань,
Віталій Коцуур

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР ЛУГАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ 80-Х ТА ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджуються особливості національного руху на Луганщині наприкінці 80-х та початку 90-х рр. ХХ ст. в контексті суверенізації УРСР.

Ключові слова: суверенізація, робітничий рух, Україна, страйки, шахтарі, Луганщина.

Tetyana Horban, Vitaliy Kotsur. Civilization choice of Luhansk region in the end of the twentieth century. The article is devoted the analysis of the features of the national movement in the Luhansk region in the end the twentieth century in the context of the sovereignty UkrSSR.

Keywords: sovereignty, labor movement, Ukraine, strikes, miners, Lugansk.

На сучасному етапі у вітчизняній і зарубіжній історіографії має місце думка про особливі настрої електорату Донбасу, його тяжіння в минулому до оновленого Радянського Союзу, а тепер – політичного союзу з Російською Федерацією.

Такі настрої серед частини населення краю штучно «підігріваються» деякими проросійськими силами в Україні, «кишеньковими» політичними партіями з метою зіштовхнути нашу країну з євроінтеграційного шляху, перешкодити її епохальному цивілізаційному вибору. Водночас суспільно-політичне життя Луганщини кінця 80-х початку 90-х рр. ХХ ст. підтверджує думку про те, що східні терени України на доленосному етапі нашої історії обрали національно-демократичний шлях розвитку – незалежність Української держави. А тому історико-політичний огляд перебігу подій недалекого минулого України особливо сьогодні в умовах цивілізаційних перетворень.

Відомо, що упродовж тривалого часу Луганщина посідала важливе місце в економічній та політичній структурі УРСР. Один

із лідерів робітничого руху Ю.Болдирев зазначав, що лише економічне становище Донбасу може змусити шахтарів підтримати самовизначення України, тому що самостійній Україні буде потрібен Донбас [5].

1990 рік увійшов в історію громадських об'єднань України як рік зародження багатопартійності. Аналогічна громадсько-політична ситуація виникла й на Сході України. З 1990 року тут почали діяти перші організації політичних партій України, зокрема Луганська міська організація «Демплатформи в КПРС» (16 серпня 1990 р.). Упродовж 1990 року в регіоні виникають перші альтернативні комсомолу молодіжні організації, в основному, національно-демократичної спрямованості, зокрема Луганська міська організація Спілки Незалежної Української Молоді (березень 1990 р.) [6].

Важливим чинником політичного пробудження регіону стали ХІХ Всесоюзна партконференція й вибори до Верховної Ради СРСР 1989 р. Протягом 1988 – 1989 років Луганськом, Молодогвардійськом, Краснодоном, Красним Лучом, Лутугиним та іншими населеними пунктами прокотилася хвиля несанкціонованих зборів і «сходок» громадян, на яких обговорювалися питання соціально-економічного становища справ і незаконних привілеїв деяких членів бюро Луганського обкому партії. У результаті під час виборів до Верховної Ради СРСР не було обрано депутатом першого секретаря обкому партії І.А. Ляхова, який очолював обласну партійну організацію з 1987 р. після Б.Т. Гончаренка. Незважаючи на протидію обкому, у ряді округів було обрано депутатів демократичної орієнтації.

Справжнім проривом у політичному пробудженні Луганщини стають весняні вибори 1989 р. у загальносоюзний парламент. Вперше за всю історію радянської системи на Луганщині з'являється можливість висунення декількох кандидатів, насамперед, які не користуються підтримкою у правлячій політичній еліті. Це добре розуміють і працівники обласного партійного апарату. Напередодні виборчої компанії в пресі публікувались численні статті, автори яких закликали керівництво партійних комітетів на місцях «бути готовими до справжньої передвиборної боротьби». Ставилася завдання «вміти виявити і дати належну

відсіч тим, хто під прапором демократії і перебудови намагається вирішити особисті або групові егоїстичні інтереси». Вводяться і «критерії, які повинні застосовуватися при виборах народних депутатів: посади, високі виробничі показники, досвід суспільно-політичної діяльності, рівень політичного мислення, схильність до державної діяльності, авторитет серед трудящих, готовність активно працювати в ім'я розбудови» [3].

Незважаючи на жорсткий контроль політичної ситуації з боку апарату КПУ та КПРС, результати виборів народних депутатів СРСР 26 березня 1989 р. на Луганщині стали справжньою сенсацією. По Краснолучському територіальному виборчому округу №416 вибори виграв безпартійний викладач Краснолучського гірничого технікуму Н. Козирьов (отримав у свою підтримку 126201 голос виборців з 220028), який не приховував своєї демократичної орієнтації. По Старобельському територіальному виборчому округу №419 (де було відмовлено в реєстрації А. Шамрину) жоден з кандидатів, ні Н. Гончарова, ні А. Письмак, не набрали 50 відсотків голосів виборців. Але головним підсумком виборів на Луганщині став повний провал по Ленінському територіальному виборчому округу №413 першого секретаря обкому КПУ КПРС І. Ляхова («за» проголосувало 108776 виборців проти – 152858). Стало очевидним, що місцеве партійне керівництво втрачає довіру народу [2].

Значний внесок у пробудження суспільства з комуністичної летаргії зробила і обласна преса, особливо газета обкому комсомолу «Молодогвардеец» (головний редактор С. Штанько). Політичні статті В. Соколенка, С. Сокорина, П. Шевченка користувалися незмінним успіхом у читачів, сприяли демократизації Луганщини. По-новому дозволяли поглянути на історію краю нариси Ю. Козовського, В. Семистяги, В. Снегерьова. У серпні 1989 р. в Луганську тиражем близько 1400 екземплярів починає виходити самвидав суспільно-політичний і літературно-художній журнал «Черный квадрат». Великий внесок у створення та розповсюдження журналу внесли Г. Бондаренко, А. Еременко, А. Лебедь, В. Федоровська.

Влітку 1989 р. відбувається становлення політичної організації – Народного Руху України за перебудову. Але формуватися в обласну організаційну структуру до установчого з'їзду Руху на початку

вересня 1989 року луганські демократи не встигають. По-перше, на Луганщині вже діяла низка політизованих суспільних організацій міського та обласного масштабу, які не замикалися на республіканських «неформальних» структурах. Багато активістів луганських демократичних організацій були переконані, що створений Народний Рух України лише дублюватиме вже реально діючі місцеві організації демократів і тому особливо не поспішали під крило організації, яка ще не провела свій установчий з'їзд і не мала юридичного статусу. По-друге, досить потужну пропагандистську кампанію проти ще не створеного Руху розпочав Луганський обком КПУ, КПРС. 30 січня 1989 р. ЦК КПРС видає постанову «О мерах по противодействию попыткам антисоциалистических элементов создать оппозиционные КПСС политические структуры». 22 лютого 1989 р. секретар ЦК КПУ Ю. Єльченко і завідувач ідеологічним відділом ЦК Л. Кравчук виносять на розгляд Політбюро ЦК КПУ доповідну записку «О работе по противодействию попыткам создания так называемого Народного Руха Украины за перестройку», а вже через кілька днів на деяких підприємствах Луганщини проводяться засідання рад трудових колективів, учасники яких дружньо засуджують Народний Рух за півроку до його установчого з'їзду. Потім в пресі розпочинається публікація відгуків працівників на події, які відбулися. Відгуки, які упереджено критикують «політичні ігри київських письменників» [4, с. 19-20].

Отже, на Луганщині перша політична організація – Народний Рух України – стала формуватися влітку 1989 р. і остаточно структурувалася в якості крайової структури НРУ зимою 1990 р. Весною 1990 р. Українська Гельсінська Спілка трансформувалася в політичну партію. Цей процес завершився в квітні 1990 р. створенням Української Республіканської партії. На Луганщині перший осередок УГС виник у березні 1990 р. і складався переважно з активних членів Руху, «незгодних з комуністичною ідеологією і тактикою». УГС строїв свою діяльність на принципах відродження державності України, прийняття нової Конституції країни, заснованої «на Декларации прав человека, договорах ООН и Заключительного Акта Хельсинского Совещания 1975 г.» [4, с. 28].

Найбільшою суспільною структурою на Луганщині на той час стала Луганська асоціація виборців, створена прихильниками

демократичних реформ восени 1989 р., яка спільно з іншими громадськими організаціями провела в області низку мітингів прихильників демократичних сил у Луганську, Алчевську, Стаханові, Северодонецьку, спрямованих проти всевладдя КПРС, скасування ст. 6 Конституції СРСР і УРСР, на передачу влади радам і захист прав і свобод особистості.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. І хоча вона не одержала статус конституційного акта, стало зрозуміло, що почалися незворотні процеси у відносинах з центром. Спроба державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 року натрапила на рішучу протидію демократичних сил. У Луганську був створений обласний штаб з протидії ДКНС, що працював 20 – 23 серпня. 23 серпня 1991 р. багатолюдний мітинг на стадіоні «Авангард» вимагав від Верховної Ради України включити до порядку денного позачергової сесії питання «Про проголошення незалежності України», «Про заборону діяльності КПРС на території України», «Про створення Української національної армії».

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР прийняла Акт про проголошення незалежності України. 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі переважною більшістю голосів це рішення Верховної Ради України було підтверджено, і в історії Луганщини почався відлік часу її нового історичного етапу [1, с. 367-368].

Упродовж 1986 – 1987 рр. на Луганщині виникли перші незалежні від владних структур неформальні організації, зокрема на базі ВУЗів: Асоціація молодих істориків, клуби «Діалог», «Квітень – 95», «Рада сприяння перебудові».

Суспільне невдоволення існуючими соціально-економічними проблемами посилювалася, водночас така ситуація ще не впливала на формування альтернативних компартії політичних структур. На новий рівень виходить самвидав, де помітно зростає частка політичної літератури, зокрема з'являються роботи програмного характеру. Проте опубліковані в цей час програмні документи суспільно-політичних рухів, які проходили етап становлення, носили в цілому переважно соціалістичний, і лише подекуди – соціал-демократичний характер.

Зимом та навесні 1989 р. на Луганщині виникають перші організації української національної орієнтації. Їх мета – відродження української мови та культури краю. Так, у лютому 1989 р. при обласній організації письменників створюється ініціативна група для заснування обласної структури Товариства української мови (далі – ТУМ). Установча конференція обласної організації ТУМ пройшла у березні. У червні була зроблена спроба утворити міську організацію ТУМ, але на установчу конференцію з'явилися лише 4 делегати, тож вона постала лише у вересні.

Досить активно на Луганщині розгортається рух екологічної спрямованості: міський екологічний клуб «Лугань», екологічна асоціація «Зелений світ» [4].

У грудні 1989 р. виникло Луганське міське історико-просвітницьке товариство «Меморіал». У лютому 1990 р. організаційно оформилося обласне товариство. Його установча конференція в Києві відбулася ще в березні 1989 р.

Значно виросла й соціальна активність молоді, цьому певною мірою сприяла конструктивна позиція обласної молодіжної газети «Молодогвардієць». Із серпня 1989 р. у Луганську виходить у світ самвидав суспільно-політичний і літературно-художній альманах «Чорний квадрат». Тоді ж, у серпні 1989 р., уперше на Луганщині під час проведення акції «Дзвін за природу, мову й душу» за маршрутом Луганськ-Донецьк з'явилася українська національна символіка.

Проявом політичної активності населення стали численні мітинги та інші масові акції, шахтарські страйки. 18 липня 1989 р. з 93 шахт на Луганщині не працювала 41, страйкувало 27 тис. гірників. (Всього: Саржан – 182 шахти, Вуг. Донбас – 110 шахт, страйкуючих – понад 90 тис.). Поряд з економічними з'явилися й політичні вимоги. З кожним новим страйком політизація вимог шахтарів підсилювалася. І хоча шахтарські страйки призвели до значних економічних втрат, вони доценту потрясли тоталітарну систему, розхитавши її основу.

Найбільшою суспільною структурою на Луганщині на той час була Луганська асоціація виборців, створена прихильниками демократичних реформ восени 1989 – взимку 1990 рр. Спільно з іншими громадськими організаціями вона наприкінці 1989 – початку 1990 рр.

провела в області низку мітингів прихильників демократичних сил, спрямованих проти всевладдя КПРС, скасування ст. 6 Конституції СРСР і УРСР, за передачу влади радам і захист прав і свобод особистості. Фактично вона стала першою політичною організацією загальнодемократичної орієнтації.

З осені 1989 р. наростає хвиля мітингів, спрямованих проти всевладдя КПРС. Їх учасники вимагали передачу влади радам, укладення нового союзного договору, який би визначив економічний, політичний і культурний суверенітет України, прийняття нової Конституції, яка б забезпечила захист свободи людини і зростання добробуту республіки, та прийняття закону про діяльність громадсько-політичних організацій в Україні.

Окрім того, в лютому 1990 р. відбувся мітинг, організований «Зеленим світом», «Меморіалом», НРУ. Серед вимог – повна відміна ст. 6 Конституції СРСР і УРСР, закон про політичні партії, новий союзний договір, що передбачав би об'єднання суверенних держав і народів.

Початок 1990 р. ознаменувався новими явищами в суспільно-політичному житті Луганщини. Уперше на території області сформувалися й відкрито діяли структури трьох політичних партій – Народного Руху України; Української республіканської партії (до весни 1990 р. – УГС), перше відділення партії на Луганщині утворилося у березні 1990 р.; Української партії демократичної платформи.

У березні 1990 р. в Києві було засноване товариство слов'янської культури «Русь», а в травні постала його обласна Луганська організація. Метою її проголошено «всебічний розвиток слов'янських культур, боротьба проти усіх форм націоналізму і шовінізму, створення умов для задоволення культурних запитів громадян УРСР, які вважають своєю рідною російську мову». При цьому підкреслювалося, що «Русь» не є альтернативою ТУМ.

Упродовж 1990 р. відбувається радикалізація політичних сил, витіснення із демократичного руху прихильників центристських поглядів. Починаються вимоги, щодо суверенітету України, обрання демократичного парламенту, дострокових виборів на багатопартійній основі, професійного парламенту, забезпечення Декларації про суверенітет України, прискорення прийняття нової Конституції України.

Водночас радикалізувався й комуністичний табір, який активізував заборону НРУ.

Отже, національно-демократичний рух на Луганщині був важливим складником загальнонаціонального руху за незалежність України.

Історичний екскурс у бурхливі 1990-і роки засвідчує зростання національної свідомості громадян краю, перехід страйкуючих від економічних до політичних вимог, усвідомлення необхідності відмови від комуністичної ідеології та побудови незалежної держави.

1. Історія Луганського краю (за ред. В.С. Курила) – Луганськ: вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 400 с.

2. Незважаючи на жорсткий контроль політичної ситуації з боку апарату КПУ-КПРС результати виборів народних депутатів СРСР 26 березня 1989 р. на Луганщині стали справжньою сенсацією // «Молодогвардець». – №102. – 26 августа 1989 г.

3. Справжнім проривом у політичному пробудженні Луганщини стають весняні вибори 1989 р. // «Луганська правда». – №3. – 4 января 1989 г.

4. Чебаненко С.В. Политические партии Украины. Политические партии Луганщины. / С.В. Чебаненко. // Луганськ. – 1997. – 248 с.

5. Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. – К.: Вид-во тов-ва «Знання» України, 1992. – С. 48.

6. Болбат Т. Періодизація історії громадських об'єднань Східної України (квітень 1985 – червень 1996 рр.) / Тетяна Болбат. // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 13 – Донецьк: Український культурологічний центр. – 2006. – 252 с.

Юрій Ніколаєць

РОЛЬ МАС-МЕДІА ДИСКУРСУ У ФОРМУВАННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЖИТЕЛІВ ДОНБАСУ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Стаття містить аналіз форм впливу мас-медіа дискурсу на формування регіональної ідентичності жителів Донбасу.

Ключові слова: *регіональна ідентичність, регіональний патріотизм, Донбас, урбанізація, конфлікт.*

Статья содержит анализ форм влияния масс-медиа дискурса на формирование региональной идентичности жителей Донбасса.

Ключевые слова: *региональная идентичность, региональный патриотизм, Донбасс, урбанизация, конфликт.*

The article contains the analysis of forms of influence of mass-media diskurs on forming of regional identity of habitants of Donbass.

Key words: *region identification, region patriot, Donbass, urbanization, conflict.*

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в умовах різкого зростання швидкості поширення інформації на електронних носіях і збільшення варіантів її передачі за допомогою мережі інтернет, супутникового зв'язку та бездротових мереж суттєво підвищилася роль мас-медіа у розвитку суспільства, що також посилило вагу мас-медійного дискурсу у спрямуванні та конструюванні сценарію суспільно-політичного і соціально-економічного життя. Оскільки ставлення споживачів інформації до подій та осіб найчастіше залежить від перших оцінок і суджень, що потрапили до засобів масової комунікації, то дискурс фактично перетворився на арену політичної і соціальної боротьби, виступаючи як інструмент соціального і концептуального конструювання і домінування. А перетворення нейролінгвістичного програмування на важливий засіб формування суспільних настроїв поруч із іншими факторами вивело дискурс у сферу політичного протистояння. Надзвичайну загрозу у цьому сенсі становить поширення різного роду фобій у сфері етнополітики, заснованих на переключенні історичних фактів та подій сьогодення.

Особливо поширеним протистояння зацікавлених сторін на полі мас-медійного дискурсу, як правило, виявляється на теренах прикордонних регіонів у дискурсах про міжнаціональні, міжетнічні конфлікти, формування поселенської структури населення поліетнічних регіонів та регіональної ідентичності. Причому ЗМІ не лише висвітлюють певні події, але й виступають одним із засобів забезпечення їх настання та розвитку у бажаному для політичного керівництва руслі [49]. Варто наголосити, що у західній політології посилення регіонального патріотизму нерідко пов'язується із підготовкою певних рішень, які являють собою прояв лобіювання інтересів певних фінансово-економічних груп регіонального рівня.

В Україні прикладом таких дій можна вважати використання дискурсу для формування пріоритету окремих регіональних цінностей із актуалізацією регіонального патріотизму, активної політизації проявів регіональної ідентичності на противагу культивувавши спільних рис жителів різних частин держави. Наслідком стала ситуація, коли на ментальному та ідеологічному рівні фіксується жорстка альтернатива поділу країни на «схід» і «захід», кожна з частин якої намагається суто регіональні підходи, цінності і традиції зробити загальнонаціональними. Радикальними прихильниками вітчизняного регіоналізму досить активно просувається ідея нового типу держави – «регіоналізованої держави», яка по суті є ні чим іншим, як сучасним варіантом добре відомого федералізму. Як всередині країни, так і поза її межами досить активно пропагуються ідеї України як невдалого проекту, а відтак пропонуються альтернативні варіанти та формати організації політичного простору країни, її геополітичного дизайну [11, с. 10-13].

Одним із регіонів, який за активної участі мас-медіа було перетворено на своєрідний символ регіональної ідентичності, став Донбас, де формування поліетнічного середовища супроводжувалося загостренням міжетнічних конфліктів, викликаних особливостями налагодження та розширення сфер економічної діяльності на теренах краю. Саме розташування Донбасу на українсько-російському прикордонні, близькість до поліетнічного Кавказького регіону та великий рівень урбанізації за умови зосередження в регіоні потужних промислових підприємств із залученням великої кількості працівників з різних країв наклали свій відбиток на спрямування мас-медійного дискурсу щодо висвітлення процесу формування регіональної ідентичності, який відбувався із залученням різноманітних засобів впливу на формування історичної пам'яті населення.

Як відомо, механізм формування історичної свідомості має яскраво виражений соціальний характер. Спонукальним чинником тут виступають національні інтереси, які зазвичай слугують виразом інтересів соціальних. Актуалізована історична пам'ять і є основою для історичної свідомості тієї чи іншої спільноти [28, с. 54]. Для жителів Донбасу, переважна більшість яких переїхало сюди у другій половині ХХ ст., такою основою стала радянська

ідентичність, чому сприяла участь основної частини населення краю у Другій світовій війні на боці Червоної Армії та вплив негативного образу західноукраїнського населення, який забезпечувався завдяки офіційному засудженню радянськими органами діяльності УПА. Завдяки мультикультурності поселенців, активному втручанням держави компоненти культурної пам'яті в радянський період заповнювалися не національними складовими, а державницькими радянськими ідеологемами. Пануючою стала штучно створена історична пам'ять, що мала міфо-імперську основу [51, с. 122]. Культивація виключної важливості Донбасу для радянської країни була однією з особливостей формування регіональної ідентичності, основи якої базувалися на уявленнях про працю шахтарів та металургів із підвищеним рівнем її оплати, колективізмі та стійкості перед труднощами. Однак послаблення та розпад СРСР поруч із відновленням державності України вивели на порядок денний вирішення питання про перерозподіл впливу на економічну діяльність на території регіону, для чого досить швидко почало використовуватися культивування регіональної ідентичності. Культивування регіональних відмінностей поглядів місцевих жителів поступово позначилося на популяризації особливого статусу Донбасу, у місцевих мас-медіа стали досить популярними теми, пов'язані із формуванням оцінок історичного минулого в цілому, а також ролі окремих особистостей в історії, із визначенням ставлення до державного статусу російської мови, до ймовірного членства України в НАТО. Аналіз повідомлень мас-медіа Донбасу дозволяє стверджувати про активну участь значної частини видань аналітичного характеру у формуванні образів історичної пам'яті, що використовувалися в рамках мобілізаційних технологій для забезпечення підтримки місцевим електоратом політичних сил, які певний час позиціонувалися як захисники інтересів регіону.

Перші ознаки майбутнього піднесення регіональної ідентичності Донбасу стали помітними у публікаціях преси ще наприкінці 80-х – на початку 90-х років, коли регулярно друкувалися повідомлення про перебіг шахтарських страйків та мітингів із аналізом економічної ситуації в регіоні і позиціонуванням його як такого, що має соціально-економічні інтереси, відмінні від інтересів союзного центру, який звинувачували у наростанні забор-

гованості в оплаті праці шахтарів [7, 10, 18, 25, 35, 45, 46]. Особливої гостроти набули критичні зауваження на адресу партійного керівництва у 1989 р., коли відбулися вибори народних депутатів СРСР (26 березня 1989 року), які проходили на альтернативній основі. Третина депутатів за новим Законом про вибори обиралася від громадських організацій.

На ставленні виборців до кандидатів (комуністів-керівників) позначилася незадоволеність повільними темпами вирішення соціальних питань. До того ж місцеві органи Компартії України тривалий час виступали як господарсько-розпорядчі інституції і тому не мали достатнього досвіду політичної діяльності. Варто підкреслити, що значна частина місцевих газет Донбасу з обережністю поставилася до висвітлення перебігу виборчої кампанії. Агітаційні матеріали розповсюджувалися в основному у вигляді листівок та буклетів, де містилися повідомлення про опозиційних до влади місцевих кандидатів. Такий варіант розповсюдження інформації нагадував відомий «самвидав» і користувався досить великою популярністю. Про його вплив на виборців може свідчити, наприклад, те, що незважаючи на досить жорсткий контроль партійних комітетів, результати голосування виявили провал передвиборчої кампанії частини провладних кандидатів у депутати. Результати виборів народних депутатів СРСР 26 березня 1989 року на Ворошиловградщині були справжньою сенсацією. По Краснолуцькому територіальному виборчому округу №416 вибори виграв безпартійний викладач гірничого технікуму М.Козирев. Він отримав 126201 голосів виборців з 220028 (57%). По Старобельському територіальному виборчому округу №419 жодний кандидат не отримав 50% голосів виборців. По Ленінському територіальному виборчому округу №413 було «провалено» кандидатуру першого секретаря Ворошиловградського обкому КПУ І.Ляхова («за» голосувало 108 776 виборців, «проти» – 152 858). Ці результати свідчили про стрімке падіння авторитету Компартії серед населення регіону та послаблення контролю за розповсюдженням інформації. У виборчій кампанії 1989 року виявився феномен масової підтримки тих, хто зазнав критики з боку офіційних структур, та тих, хто виступив з різкою критикою інституцій влади, їх провідних представників. Вибори черговий раз продемонстрували

величезний потенціал друкованих ЗМІ у формуванні політичної свідомості населення.

Відповідь Компартії у вигляді протидії демократичним ініціативам на території Донбасу не забарилася. За ініціативи Компартії України у вигляді буклету поширювався проект Основних принципів Народного руху Донбасу за перебудову. У цьому документі відзначалося, що Народний рух Донбасу поділяє програму Народного Руху України з питань демократизації суспільства, утвердження прав людини, соціальної справедливості, укріплення суверенітету республіки, екологічної безпеки, відродження національної культури, але не може згодитися з «декларативністю многих формулировок, необязательностью личного участия в выполнении поставленных задач, однобоко митинговым характером деятельности, ...решительно отвергает явные и скрытые националистические идеи, ...считает недопустимым растворение в рядах НДУ членов УХС и других формирований, реабилитирующих бандеровщину, ратующих за выход Советской Украины из СССР, развитие ее по несоциалистическому пути». А вже 25 листопада 1989 року відбулася перша конференція Народного руху Луганщини (НРЛ) за перебудову, ще до створення обласної організації Народного руху України (грудень 1989 року). Першою назвою організації була «Народний рух Донбасу», але на конференцію не прибула делегація від Донецької області і була прийнята назва «Народний рух Луганщини». Спочатку його ініціатори планували стати складовою, але самостійною частиною НРУ, тому на зборах були присутні представники Руху. Позиція новоствореної організації у вирішенні національного питання, що полягала у звинуваченні НРУ у націоналізмі та шовінізмі, призвела до її окремого організаційного оформлення. У зв'язку з цим на сторінках преси поширювалася інформація про діяльність Народного руху Луганщини, що являла собою приховану кампанію дискредитації роботи НРУ. Так, працівник обкому КПУ Є.Селіванов заявив, що обком підтримує будь-яку неформальну громадську організацію, якщо її діяльність спрямована на підтримку перебудови, а не націоналізму, шовінізму та екстремізму [9].

Варто підкреслити, що прагнення до трансформації сприйняття гасел, пов'язаних із національним відродженням України,

як виявів «націоналізму» та «шовінізму» поширювалося завдяки втручанням як загальносоюзного керівництва, так і верхівки Компартії України. Навіщування подібних ярликів без ґрунтовного аналізу змісту вимог НРУ було розраховане на суспільство Донбасу, обтяжене, за висловом Л.Нагорної, «радянською ідентичністю». Тиражування подібних штампів широко використовувалося для зомбування населення поруч із створенням негативного образу жителів західноукраїнських областей, і передовсім галичан, значна частина яких, як зазначалося у повідомленнях друкованих ЗМІ, була схильна до сепаратизму.

Водночас критика на адресу провладних кандидатів на виборах 1989 р. сприяла поширенню дискурсу, темою якого стала перспектива збереження СРСР у незмінному вигляді. Як правило, авторами висловлювалися полярні точки зору: збереження СРСР мотивувалося «глибокою спорідненістю народів країни» [47], а ліквідація – перспективами економічних і соціальних здобутків [29]. Водночас лунала й критика на адресу учасників мітингів, які звинувачувалися у нерозумінні стану справ у державі та йшли на повідку у політичних спекулянтів [13]. Автори публікацій замислювалися над загальним станом справ у Радянській країні, висловлюючи думки щодо перспектив побудови демократичної правової держави у СРСР. Висловлюючи незадоволення затягуванням страйків, вказувалося, що проблеми регіону можуть бути вирішені тільки у комплексі із загальносоюзними [50]. Водночас висловлювалися й думки про можливість збереження СРСР за умови відновлення суверенітету України [36].

Полярність суджень пояснювалася як послабленням центральної влади, так і посиленням ролі страйкових комітетів, підтриманих частиною місцевого керівництва, зацікавленого у посиленні контролю над економічною діяльністю в регіоні. 20 квітня 1991 р. у газеті «Вечерний Донецк» була надрукована заява Донецької міської Ради народних депутатів «Про соціально-політичну ситуацію», де підтримувалися вимоги страйкуючих підприємств, висувалася вимога про проведення референдуму щодо висловлення недовіри союзному уряду та про необхідність вирішити питання про відкликання народних депутатів СРСР від Донецька [12]. У виданні зверталася увага на напружену соціально-політичну си-

туацію в регіоні із аналізом стану справ на окремих підприємствах області. Причому негаразди пов'язувалися, як правило, із не-далекоглядними діями загальносоюзного керівництва [34].

Подібні публікації сприяли піднесенню регіонального патріотизму, який фокусувався на проблемах шахтарів. Вирішення більшості проблем вбачалося в обмеженні участі загальносоюзного керівництва в управлінні підприємствами, зміні місцевого керівництва. Поступово звинувачення загальносоюзного керівництва у наростанні соціально-побутових проблем гірників стали поєднуватися із подібними висловами й на адресу українського уряду. Разом із цим критика на адресу керівництва України на сторінках друкованих видань Донбасу лунала й у зв'язку із загостренням так званого «мовного питання», яке нерідко пов'язували із розгортанням українізації. «Мовне питання» стало однією з найбільш поширених тем обговорення у мас-медіа Донбасу практично відразу після прийняття у 1989 р. «Закону про мови». Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. у гаслах страйкуючих працівників Донбасу досить широко була розповсюджена вимога відмови від «українізації російських шкіл», що фіксувалося на сторінках друкованих видань [7, 10, 18, 25, 35, 45, 46].

Потрібно вказати на специфіку висвітлення діяльності такої організації, як Інтеррух Донбасу. Восени 1989 року у м. Донецьку почали діяти його перші групи, а організаційне оформлення відбулося на установчій конференції 18 листопада 1990 р. Основні принципи його Маніфесту спочатку були надруковані не у місцевих виданнях, а на сторінках газети Інтерфронту Латвії «Єдинство». Головними завданнями визначались: послідовна боротьба проти будь-яких проявів націоналізму на ідеологічному, політичному та побутовому рівнях, а також захист національних прав людини. «Націоналізм» розумівся як «особое мировоззрение, трактующее нацию как высшую внеисторическую форму сообщества людей, ... причем интересы нации считаются выше интересов классов и людей, эту нацию составляющих». Інтеррух був однією із перших громадських організацій на Сході України, яка поставила за мету запровадження в Україні «государственного двуязычия». У Маніфесті саме поняття «державна мова» для поліетнічної держави визначалося як порушення прав людини.

Мовне питання залишалося серед найбільш поширених тем у мас-медіа Донбасу і в майбутньому в рамках аналізу етновних та етнокультурних особливостей населення регіону. Так, у 1991 і 1996 роках місцеві газети «Жизнь Луганска» і «Наша газета» провели опитування з визначення політичних настроїв населення Донбасу. 54,9% 1991 року і 45,4% 1996 року від числа опитаних визначили: «Населення Донбасу – особлива спільність людей, що мають джерела як в Україні, так і в Росії». 16,4% (1991 р.) і 10% (1996 р.) вважали, що «тут живуть переважно українці». 9,4% (1991 р.) і 31,9% (1996 р.) констатували, що «тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, що обрусіли». 6,4% (1991 р.) і 7,5% (1996 р.) відповіли: «Населення Донбасу – це денаціоналізовані елементи». 11,9% (1991 р.) і 5,2% (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю. Культурне майбутнє Донбасу респонденти визначали так: 53,2% (1991 р.) і 13,3% (1996 р.) відповіли, що «відбудеться українізація», 4,9% (1991 р.) і 7% (1996 р.) задовільно відповіли на оцінку «відбудеться русифікація» і 24% (1991 р.) і 36,6% (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю [21, с. 30-31]. Остання цифра підтверджувала тезу про зростання непевності жителів Донбасу щодо свого культурного майбутнього [37].

У середині 90-х років ХХ ст. на сторінках преси Донбасу поряд із критикою на адресу українських урядів, які звинувачувалися у недалекоглядній економічній політиці, що сприяла закриттю ряду шахт і посиленню безробіття, обговорювалися перспективи розвитку регіону у складі Української держави, досить обережно висловлювалося занепокоєння посиленням українізації у вигляді розширення вживання української мови, особливо в офіційному спілкуванні. Стало помітним певне «приглушення» тем, пов'язаних із культивуцією регіональної ідентичності жителів Донбасу.

Ситуація змінилася наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст., коли в умовах прискорення розмивання ідеологічних засад партій і посилення ролі регіональної належності у спрямуванні їх діяльності у партійному будівництві найбільш активну роль почали відігравати представники бізнес-структур. Це посилювало вплив особистісних, фінансово-економічних і регіонально-культурних факторів на формування тематики проблем, які висвітлювалися мас-медіа Донбасу.

Оскільки відбувалося посилення електоральної спрямованості політичних інтересів більшості політичних партій із окресленням прагнення вибороти якомога більшу кількість голосів у розрахунку на рейтинг конкретних політиків, частина мас-медіа Донбасу на початку XXI ст. брала активну участь у різного роду піар-кампаніях. У цій ситуації мас-медіа були задіяні у своєрідному «розмиванні» ідеологічних пріоритетів у політичній діяльності окремих політичних сил із акцентуванням на повідомленнях, що мали конфліктогенний потенціал, виходячи із особливостей регіональної ідентичності населення певних територій. У першу чергу варто відзначити посилену увагу до «мовного питання», яке використовувалося з метою мобілізації місцевого електорату.

Акцент на «необхідності захисту російської мови» виглядає дивним з огляду на досить широке поле її вживання на території Донбасу і розширення його на початку XXI ст. у зв'язку із відповідними діями місцевої влади. Так, за даними перепису населення 1989 року, у Донецькій області мешкало понад 130 національностей. Українці склали 50,7%, росіяни – 43,6% населення. Попри це, у комунікативних сферах суспільного життя регіону домінувала російська мова. Станом на 1 червня 2005 р. управлінням у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації зареєстровано 1012 періодичних друкованих видань місцевої сфери розповсюдження, з них україномовних – тільки 18. В інформаційному просторі Донецької області працювали 136 телерадіоорганізацій, з них 38 телерадіокомпаній (ТРК) і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 операторів кабельного мовлення і 13 радіостанцій дротового мовлення. Обласна ДТРК «Регіон» здійснювала телевізійні передачі українською (60% ефірного часу), російською (39%) і мовами інших національних меншин (1%). Інші телерадіоорганізації області вели свої передачі в основному російською мовою (55% ефіру) [31].

Сприяла витісненню української мови із мас-медіа Донбасу і позиція місцевої влади. У травні 2008 р. XIX сесія Донецької міськради прийняла постанову, якою доручила управлінню освіти міськради з метою «задоволення потреби Донецька в отриманні освіти рідною мовою» не допускати планового збільшення кількості учнів, які навчалися українською мовою. У 2008 р. також було

прийнято «Национальную программу развития русского языка и культуры в Донецкой области на 2008–2010 гг.». Занепокоєні «звуженням сфери використання російської мови» автори програми наголосили на важливості розвитку російської мови у сфері освіти і у засобах масової інформації.

Загалом мовне питання, за точним висновком М.І.Панчука, у мас-медіа дискурсі України набирало гостроти в основному напередодні і під час проведення відповідних виборчих кампаній [38, с. 234-245], слугуючи одним із засобів мобілізації електорату так само, як і обговорення зовнішньополітичного курсу України.

Варто підкреслити, що в рамках висвітлення (або ж навіть піднесення) різних аспектів регіональної ідентичності жителів Донбасу на початку XXI ст. поруч із різноманітними публікаціями, автори яких негативно висловлювалися з приводу розширення сфер вживання української мови на території регіону, стали досить помітними критичні зауваження у місцевих ЗМІ на адресу української влади та держави в цілому із акцентом на успіхах Російської Федерації у державному будівництві. Наголошувалося на важливості розширення економічних контактів із російською стороною за рахунок певного обмеження євроінтеграційних процесів. Така думка мотивувалася спільністю історичного минулого, мовної практики значної частини населення України та жителів Росії. У публікаціях Російська Федерація постає монолітним об'єднанням, яке забезпечує вищий рівень життя для своїх громадян у порівнянні із громадянами України (проводиться вибіркова оцінка рівня та якості життя населення окремих регіонів України та Росії), здійснює протекціоністську політику в інтересах власного виробника (більшість ілюстрацій пов'язані із успішними прикладами роботи російських автомобілебудівних заводів та підприємств військово-промислового комплексу) та проводить активну політику у сфері захисту інтересів російського та російськомовного населення поза межами Російської Федерації. Поза увагою багатьох авторів залишаються проблеми, пов'язані із поглибленням соціального розшарування в Росії, а також аналіз рівня та якості життя населення різних регіонів Росії. Як приклад чи зразок високих статків виступають жителі насаперед Москви та Санкт-Петербурга.

Політичний підтекст мовної проблеми в Україні може бути підтверджений штампами та відвертим кепкуванням, яке увійшло в практику українських ЗМІ із доведенням дискусій до повного абсурду, коли російська мова оголошувалася «язиком блатняка и попсы», а неякісним перекладом інструкцій до ліків українською мовою пояснювалося зростання рівня дитячої смертності у деяких російськомовних виданнях. Головною ж причиною турботи українськомовного населення оголошувалося витіснення української мови у спілкуванні не російською мовою, а англійською [20].

Водночас варто виділити повідомлення у ЗМІ Донбасу кінця ХХ – початку ХХІ ст., автори яких, апелюючи до певних історичних подій, наголошували на важливості регіональної ідентичності жителів регіону, яка подавалася як один із засобів «цементування» жителів шахтарських поселень, «уособлювала дух Донбасу» чи «сприяла економічним успіхам». У контексті цього досить часто згадувалася близькість регіону до кордонів із Російською Федерацією попри значну відстань від Донбасу до Києва, робилися натяки на те, що лише вихідці з краю здатні змінити на краще стан справ в українській політиці й економіці. Особливо помітними такі повідомлення стали у період з 2002 по 2010 рр. Для них був характерним наголос на «донецькій ідентичності» (у деяких варіантах «донбаської ідентичності»), яка нерідко протиставлялася світогляду жителів західноукраїнських областей. Інтерпретація історичних подій часто мала на меті підкреслити «штучність Української державності», «наявність глобальних протиріч між східноукраїнським і західноукраїнським населенням». Однією з найбільш важливих ознак Донбасу називалося домінування у краї українського і російського населення із нівелюванням відмінностей та «взаємним глибоким проникненням двох родинних народів, які на побутовому рівні втратили будь-які відмінності». Причина цього вбачалася у домінуванні спілкування російською мовою за відсутності будь-яких ознак русифікації, оскільки начебто «українською мовою в Донбасі практично ніколи не розмовляли, хіба що лише у сільській місцевості та окремі представники націонал-патріотичної інтелігенції». У зв'язку з цим домінуючою рисою суспільного і культурного життя Донбасу проголошувалася російська і радянська культура і історія. Крім того, однією з ознак Донбасу називалася байдужість

переважної більшості його населення до національних закликів, що розглядалося як засіб протидії екстремізму та націоналізму. Водночас наголошувалося, що саме Донбас забезпечив левову частку голосів на користь відновлення незалежності України, але політична аморфність населення регіону зробила його зручним об'єктом для різного роду політичних маніпуляцій. А ностальгія частини жителів регіону за радянським минулим та незадоволення політикою центральної влади не вступає у протиріччя із асоціюванням абсолютною більшістю мешканців Донбасу із Україною, «на відміну від російськомовних жителів Криму». Загалом донбаський патріотизм, на думку авторів публікацій, включав у себе любов до свого краю, збереження всього комплексу історичного спадку, включаючи дореволюційний і радянський періоди, і «особливо роки боротьби проти німецько-фашистських загарбників» [53].

Одним із символів «донецької ідентичності» часто виступала Донецько-Криворізька республіка, яка позиціонувалася як одне із найбільших досягнень місцевого населення – власна держава [22, 23, 24]. На противагу цьому подавалися матеріали, де відзначалося, що Донбас під час «короткого пробудження від колоніального сну став бойовищем для як мінімум 7 сил: махновців, більшовиків, денікінців, військ генерала Корнілова, Врангеля, Гетьманської Варти, австрійських частин армії кайзера». Підкреслювалося, що більшовицька влада, наприклад, в Юзівці (нині Донецьк) була встановлена після того, як емісар П. Альфьоров привіз із Петрограду два вагони зброї, яка була роздана пробільшовицьким робітникам, що й вирішило долю місцевих українських есерів та соціал-демократів, які здобули більшість на виборах в Юзівці та підтримували Українську Центральну Раду. З іншого боку, ще один центр Донбасу, місто Бахмут (нині м. Артемівськ), яке не тільки підтримало Українську Центральну Раду, а й навіть мало власну українську воєнізовану частину [52].

На фоні інших видань досить значною кількістю публікацій, де історія України протиставлялася історії Донбасу, виділялася газета «Салон Дона и Баса», що позиціонувалася як така, що орієнтована на висвітлення соціально-економічної, етнічної та політичної історії Донбасу із визначенням пріоритетів розвитку краю та його позиціонуванням серед інших регіонів України та

Російської Федерації. Газету «Салон Дона и Баса» було засновано 1992 року і тривалий час вона позиціонувалася як лідер регіонального ринку реклами (62% від загального обсягу). Водночас тут публікувалися матеріали, де наголошувалося на «російських коренях» Донбасу», відсутності тісного зв'язку між регіоном і іншими українськими землями [24] та пріоритетності економічних інтересів Донбасу у виборі подальшого спрямування економічного розвитку регіону.

До формування історичної пам'яті жителів регіону долучилися також численні інтернет-ресурси. Моніторинг таких електронних ресурсів Донецького регіону за 2004–2013 рр., як dkr.com.ua («Донецький комунікаційний ресурс»), dnews.donetsk.ua («Донецкие Новости»), donbass.ua («Донбасс»), ngo.donetsk.ua («Портал неполітичних новин»), hatanm.org.ua («Український портал Донеччини»), ostro.org («Остров»), dn.ua («Интернет-газета Донбасса») дозволяє стверджувати, що автори сайтів у переважній більшості випадків акцентували увагу на розбіжностях у сприйнятті і оцінці історичних подій та політичних діячів населенням східноукраїнських і західноукраїнських областей. Відзначимо вкрай негативне сприйняття особистості С. Бандери, акцент на його контактах із представниками Німеччини та антирадянській діяльності. Досить часто у цьому ракурсі простежується порівняння дій С. Бандери та УПА з діями фашистів. Критичні зауваження лунають на адресу українського інтегрального націоналізму, основні положення якого оголошуються тотожними ідеям німецьких націонал-соціалістів. Зауважимо, що присвоєння С. Бандері В. Ющенком звання Героя України потягнуло за собою порівняння із фашистами представників Помаранчевої революції. Так, на сторінці Донецького комунікаційного ресурсу, найбільш категоричного із донецьких інтернет-ресурсів у цьому питанні, відзначалося, що «так называемая инициатива по присвоению звания Героя Украины фашистскому прихвостню Степану Бандере целиком и полностью вписывается в тот курс на возрождение фашизма, который Президент Украины Ющенко проводит с первых дней своего правления» [39]. У ЗМІ Донбасу також наголошувалося на політичному аспекті цієї події із коментарями, що В. Ющенко пішов на такий крок наприкінці своєї кар'єри Президента України, не маючи шансів на продовження своїх

повноважень [19]. Вимагалось притягнути В. Ющенка до суду за присвоєння С. Бандері звання Героя України за порушення порядку його присудження і різку критику з боку частини населення України [8]. А у 2013 р. ставлення до колабораціонізму в «Донецком кряже» було назване свідомством цивілізаційного розколу України через позицію західноукраїнського населення, для більшості якого бійці УПА залишаються борцями за незалежність України [14].

Особливу увагу впродовж 2005–2009 рр. донецькі ЗМІ приділяли критиці В. Ющенка за так зване «переписування» історії» із нав'язуванням «ідеалів Західної України» та «фашистських стереотипів». Остання теза мусувалася у зв'язку з так званим штучним перетворенням «українських націонал-фашистів на борців за незалежність» [1]. Асоціативний ряд, де присутнє ім'я С. Бандери, як правило, будувався поруч із згадкою про осіб, які у переважній більшості випадків негативно сприймалися населенням України, таких як Й. Сталін, А. Гітлер. Нерідко навіть все західноукраїнське населення звинувачувалося у співпраці із гітлерівцями із наголосом, що у роки правління В. Ющенка героям, які воювали у складі Червоної Армії, не приділялася увага, у той час, як суспільству нав'язувався культ С. Бандери та Р. Шухевича, що ставило під сумнів всю історію війни проти Німеччини [6]. На хвилі таких звинувачень і з'являлися публікації, автори яких протестували проти «фашизації Донбасу». Зважаючи на євроінтеграційний курс України, донецькі ЗМІ активно концентрували увагу на тому, що героїзація Бандери завдає шкоди міжнародному іміджу України та ставить під загрозу її авторитет серед Європейських сусідів. Особливо наголошувалося на негативній реакції поляків з приводу надання звання Героя України С. Бандері, що за думкою авторів ставило під сумнів європейський шлях розвитку України [33].

У руслі штучного «конструювання» «донбаської ідентичності» особливої «популярності» впродовж 2004–2010 рр. набула проблематика, пов'язана із визначенням перспектив перетворення України на федерацію, що мало б супроводжуватися підвищенням рівня життя у першу чергу в промислово-розвинутих регіонах [17]. Наголошувалося, що лише федералізація може врятувати Україну як єдину державу у нинішніх кордонах [14]. Перетворення України на федерацію мотивується також відмінностями у культурному,

етнічному і релігійному складі населення різних регіонів, а також різницею у сприйнятті різними його частинами зовнішньої та внутрішньої політики держави, трактовки певних історичних подій і ролі у них окремих осіб. Наголошувалося на тому, що лише за умов перетворення України на федерацію кожен з її регіонів зможе «самореалізуватися у найбільш вигідному для нього ключі» [15]. Причому загрозою на шляху федералізації України оголошується Галичина, де після прийняття такого рішення «почнеться геноцид російського населення» [30]. Важливо відзначити, що досить часто думки про перетворення України на федерацію, розміщені на сторінках видань Донбасу, висловлювалися російськими політологами або працівниками Української філії Інституту країн СНД у бесідах із кореспондентами відповідних видань.

Хоча за результатами соціопитувань, проведених центром «С-цис» восени 2010 року, населення негативно сприймає можливість федералізації України або передачі Російській Федерації земель, оголошених частиною її представників «споконвічно російськими»: у першу чергу Криму та Донбасу. Причому «проросійські настрої» збереглися в основному у значній частині представників старшого покоління [40]. Соціологічні дослідження свідчать про більше тяжіння молоді до проукраїнської орієнтації. Але все ж значно більше хвилюють населення Донбасу економічні проблеми України та перспективи їх успішного вирішення [44].

Одним із результатів формування образів історичної пам'яті населення Донбаського регіону України його пресою впродовж 2000–2010 рр. стало нав'язування думки про державність України як «тимчасове непорозуміння», «невважений крок» такої собі провінції Росії, що відзначається певною своєрідністю думок та поглядів, але завжди перебувала у руслі загальноросійських інтересів попри необдумані «прояви місцевого націоналізму». А також про те, що вибір зовнішньополітичного курсу Україною, який не буде орієнтований на поглиблення співробітництва з Російською Федерацією, безумовно призведе до ліквідації бодай найменших здобутків української незалежності. У цьому випадку «донбаська ідентичність» розглядалася як засіб протистояння невваженим крокам політичного керівництва України на чолі із В. Ющенком, яке «ініціювало загострення стосунків» з Росією. А мовна пра-

тика, конфесійна належність [43], «додержання українських традицій», «усвідомлення своєї національної приналежності» не розглядалися як важливі для багатьох жителів Донбаського регіону України [5]. Саме на тлі цього з 2006 року проросійські сили, які прийшли до влади в місцевих радах Півдня та Сходу ухвалили масу рішень щодо розвитку російської культури в Україні і ліквідації проукраїнського руху. Обласні ради Донецької, Запорізької, Харківської, Миколаївської, Луганської, Херсонської областей визнали російську мову регіональною. В цих областях приймали рішення про оголошення «території поза НАТО» і ухвалювали програми з розвитку російської культури, якими передбачали заборону переведення шкіл на українську мову, виділення коштів на закупівлю літератури в Росії, відправлення дітей для «духовного очищення» в російські дитячі табори тощо.

Варто зауважити, що протиставлення населення Донбасу і Галичини у багатьох донецьких ЗМІ досить тісно перегукується із окремими матеріалами російських мас-медіа, де галичани іноді навіть характеризуються як «галицькі покидьки». Причому тема протистояння східноукраїнського і західноукраїнського населення останнім часом навіть перекинулася на твори художньої літератури, які видаються в Росії, що не може не насторожувати. Інформаційна війна, покликана сприяти розколу України, на жаль залишається одним із засобів тиску російської сторони на Україну. Росіяни Донбасу називаються «стабілізуючим компонентом», завдяки якому начебто вдалося уникнути міжетнічного протистояння у краї [2]. Однак на сторінках друкованих ЗМІ й інтернет-видань Донбасу практично відсутня інформація стосовно ролі українського населення в освоєнні краю.

Варто зауважити, що явища подібні «регіональному патріотизму», а точніше ментально-культурного сепаратизму є проблемою, яка актуальна не тільки для України, але й для деяких інших країн світу (побутова ворожнеча та антагонізм між валлонами та фламандцями у Бельгії, мовне протистояння мешканців Квебеку та іншого населення англомовної Канади), але інспірування конфліктів на цьому ґрунті із залученням мас-медіа ресурсів зацікавленими сторонами без будь-якої вагомості протидії з боку державних органів України може розглядатися як одна із загроз національній безпеці.

Саме хитросплетіння різних ідентичностей консервативного Донбасу, незавершеність формування громадянського суспільства і страх перед змінами патерналістських відносин, що створився в результаті об'єктивних обставин і є історично зумовленим – основні причини загострення сепаратизму та регіоналізму. Але потрібно усвідомлювати, що саме від позиції Української держави найбільше буде залежати майбутнє Донбасу та його ідентичності [48]. Варто наголосити, що антиукраїнські випадки на шпальтах донбаської преси та в інтернет-ресурсах до останнього часу не зустрічали комплексної протидії з боку вищого керівництва країни.

Економічна політика Російської Федерації, поєднана із регулярними торговельними війнами та визначенням найвищої в Європі ціни на природний газ для України продемонструвала зацікавленість російської сторони у послабленні економічної могутності України, що відповідним чином відбилося на рівні життя населення. Тому аналіз економічних проблем поступово витіснив із сторінок донбаських видань упродовж 2010–2013 рр. розробку конструктивів «донбаської ідентичності».

У публікаціях преси Донбасу в цей час став помітним поступовий відхід від позиціонування розколу українського суспільства на східноукраїнське та західноукраїнське. Натомість наголошується на поділі за майновою ознакою: суспільство розкололося на «світ шикарних яхт, великих віл за міцними парканами» і світ, де «особу можуть у будь-який момент образити, покалічити, вимагати в неї хабара». Досить популярною стала думка, що єдність українського соціуму можна досягнути в умовах підвищення рівня життя населення України за поступального розвитку економіки, що призведе до «стирання регіональних відмінностей». Звертає на себе увагу той факт, що починаючи з 2011 р. суспільно-політична газета «Салон Дона и Баса», що належить компанії Ріната Ахметова «Систем Кепітал Менеджмент», в силу, за висловом керівництва «виключно економічних причин», була позбавлена текстової частини, обмежуючись лише розміщенням рекламних повідомлень.

Критика Уряду М. Азарова почала супроводжуватися висловленням сумнівів у можливості швидкого піднесення української економіки в умовах високих цін на енергоносії та невиваженої економічної політики. Так, газета «Донецький кряж» наприкінці

2012 – на початку 2013 рр. розмістила ряд аналітичних матеріалів, у яких помітна обережна критика оцінок Урядом перспектив розвитку економіки України, висловлюються побоювання у можливості плідної співпраці між М. Азаровим та С. Арбузовим в силу різниці у їхніх поглядах, викликані різницею у віці [26]. У матеріалах висловлене порівняння України із великим старим кораблем, який гарантовано йде на дно, але наголошується, що якщо «сам корабель вже врятувати не можливо, то людей, які плывуть на ньому, ще можна пересадити на інше судно – «не нове, але бодай модернізоване». У контексті поданого матеріалу чітко прослідковується думка про неможливість виходу України із економічної кризи власними зусиллями, але допомога міжнародних фінансових організацій розглядається як один із вагомих засобів негативного впливу на українську економіку.

На початку 2013 р. критика дій Уряду М. Азарова у пресі Донбасу ставала все більш помітною. Негативні коментарі почали лунати щодо оцінки перспектив збереження стабільності української фінансової системи. Причому наголошувалося, що отримати черговий кредит МВФ не можливо через невиконання Україною раніше взятих на себе зобов'язань, а перспективи отримати додаткові надходження за рахунок розширення бази оподаткування населення не забезпечать бажаного результату через зростання кількості малозабезпечених громадян та посилення критичних настроїв у суспільстві.

Водночас у пресі Донбасу відзначалася неможливість залучення для реалізації найбільш нагальних державних програм коштів українських олігархів, значна частина яких ухиляється від сплати податків. З обуренням констатувалася наявність найбільшої в Україні заборгованості по виплаті заробітної плати в Донбасі [41].

Разом з тим значна увага стала приділятися загостренню демографічної ситуації в Донбасі. Посилаючись на дані Державної служби статистики, автори публікацій донбаських ЗМІ вказали на скорочення населення регіону з 5332400 осіб у 1989 р. до 4375400 осіб на початку 2013 р. Порівнюючи показники народжуваності і смертності в Донбасі та окремих африканських країнах, журналісти вказують, що недалекоглядна політика українських урядів призвела до скорочення населення регіону майже на 1000000 осіб,

підкреслюючи, що Донбас втратив таку кількість жителів, яка майже дорівнювала числу мешканців Донецька [27].

Варто зазначити, що повідомлення ЗМІ про рівень життя населення, скорочення числа жителів Донбасу сприяють формуванню критичних настроїв у суспільстві, посилюють незадоволення як владою зокрема, так і станом справ в Україні в цілому, породжуючи сумніви у здатності Української держави змінити життя на краще. Причому критичні зауваження адресовані як представникам Партії регіонів за не виважену економічну політику, так і їх політичним супротивникам. Водночас нерідко відзначається «антиукраїнська» позиція представників опозиційних сил у 2010-2013 рр., які «зادля задоволення своїх вузькокорпоративних інтересів» створюють у європейців негативний імідж України, критикуючи владу, наголошуючи на проблемах українського судочинства, масовій корупції, що гальмує спрощення безвізового режиму з ЄС, збільшення товарообігу, покращення іміджу України у світі [3].

Проте починаючи з 2010 р. у повідомленнях та аналітичних матеріалах преси Донбасу стає помітною певна стриманість в оцінці окремих дій Російської Федерації. Критичні зауваження стали лунати на адресу дій Росії у справі тиску на українських виробників сталі, прокату, труб, залізничних вагонів та їх складових частин, м'яса та молочних продуктів, постачання яких з України до Російської Федерації обмежувалося або припинялося через позицію Росії, яка, діючи в стилі класичних «торговельних воєн», забезпечувала таким чином тиск на українську економіку. Обережна критика також висловлювалася у зв'язку із введенням Російською Федерацією так званого «утилізаційного збору» для автомобілів, що досить болюче мало вдарити по українських автомобільних виробниках, чії авто на російському ринку мали подорожчати (цей факт, до речі, вирішальним чином сприяв тимчасовому припиненню роботи або скороченню обсягів виробництва українських автовиробників).

Упродовж 2010–2013 рр. у пресі Донбасу стала поширюватися обережна критика російської сторони, пов'язана із визначенням ціни на природний газ для України, яка за визнанням донбаських ЗМІ «залишається найвищою у Європі» [4]. У 2013 р. у донбаській пресі вже висловлювалася думка про необхідність якомога довше

балансувати між інтересами ЄС та Росії, відстоюючи національні інтереси України. Така позиція найбільш поширена у виданнях, автори яких коментували укладення Україною договору із компанією «ШЕЛЛ» про видобуток сланцевого газу в регіоні і може бути пояснена зацікавленістю окремих фінансово-промислових груп у розширенні своєї присутності на ринку енергоносіїв із певним обмеженням доступу російських кампаній на українських енерго-ринках. Варто вказати, що така позиція продиктована не лише прагненням особистого збагачення, а й мотивована високими цінами на російські енергоресурси та використанням ціноутворення у цьому секторі економіки російською стороною для забезпечення економічного тиску на Україну.

Проведене дослідження дозволило визначити, що вплив мас-медіа Донбасу на формування регіональної ідентичності місцевого населення наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. виражався через дискурс про регіональну ідентичність, дискурс-конфлікт та конфлікт дискурсів. Власне регіональна ідентичність трактувалася з огляду на її культивування як одне із важливих надбань краю, яке дозволяло зберегти «традиційні цінності» мешканців усупереч прагненню деяких політичних сил до їх нівелювання та розмивання. Воно також слугувало для дифамації противників ідеалізації «донецької ідентичності» та мало на меті об'єднання жителів Донбасу навколо ідеї протистояння «виявам націоналізму з боку західно-українського населення». Конфлікт дискурсів особливо чітко виявився на початку ХХІ ст. в умовах посилення політичної боротьби і зосереджувався у сфері формування уявлення про Донбас, як про регіон, де відсутнє міжетнічне протистояння та успішно розвивається промислове виробництво, на протигагу твердженню про Донбас, як край, де більшість населення не в ладах із законом.

Використання різних оцінок подій минулого мало забезпечувати відповідний вплив на формування історичної пам'яті, а виділення найбільш конфліктних трактувань – фокусуванню уваги на подіях минулого, а не проблемах сьогодення. Використання лексичних обмежувачів виконувало функцію обмеження відповідальності, приховання ставлення до інформації та захисту від небажаних інтерпретацій, що залишається нетиповим для комерціалі-

зованого дискурсу засобів масової інформації і може слугувати однією з ознак загальної маніпулятивності.

У дискурсі відзначено перевагу лексичних стилістичних засобів у вигляді ідеологічних оціночних епітетів та метафор, а також накладання табу на надання альтернативної інформації, що супроводжувалося посиланнями на неясне джерело інформації, подвійні посилання, які мали б характеризувати ступінь інтерпретації наданих даних. Структура і прийоми подачі аргументації та контраргументації дискурсивних версій формування регіональної ідентичності населення Донбасу в певних мас-медіа наводять на думку про зацікавленість російської сторони у формуванні уявлень про Донбас як про «виключно російський край» із ігноруванням участі українського населення в освоєнні та господарському розвитку регіону. А відтак деякі досліджені дискурсивні версії дійсно містять певні стереотипи і застереження, що мають на меті формування конфліктного середовища в українському суспільстві по вісі Схід-Захід.

---

1. Болезни истории [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dkr.com.ua/index.php?new=12275>

2. Бунтовский С. Была такая русская страна / С. Бунтовский // Спецназ России. – 2007. – № 4(127) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://specnaz.ru/article/?1073>

3. Ветицкая И. Имидж Украины страдает от «проевропейских» политиков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dkr.com.ua/index.php?new=17325>

4. Вечерний Донецк. – 2013. – 25 марта.

5. Гаташ В. Мені 14 років. Я українець / В. Гаташ // Дзеркало тижня. – 2005. – №46 (574). – 26 листопада.

6. Герман считает, что Бандера, Шухевич и Сталин останутся героями украинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.donbass.ua/tags/stepan-bandera.html>

7. Глотова Т. Все это было бы смешно... / Т. Глотова // Вечерний Донецк. – 1991. – 24 апреля.

8. Гордеева Л. Гаранта с Бандерой – к суду! / Л. Гордеева // Донецкий кряж. – 2010. – 5-11 февраля.

9. Грибенко Е. Народное движение Луганщины / Е. Грибенко // Ворошиловградская правда. – 1989. – 2 декабря.
10. Ермаков М. В долгах, как в шелках / М. Ермаков // Социалистический Донбасс. – 1991. – 20 апреля.
11. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: ІСПЕНД. – 2011. – С. 10-13.
12. Заявление Донецкого городского Совета народных депутатов «О социально-политической ситуации» // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 апреля.
13. Значит дело его живет. Заметки с одного митинга // Социалистический Донбасс. – 1991. – 23 апреля.
14. Иванов А. Мысли об украинском федерализме / А. Иванов // Донецкий край. – 2010. – 26 ноября-2 декабря.
15. Иванов А. Денис Денисов: «Для Украины наиболее приемлима федерация» / А. Иванов // Донецкий край. – 2010. – 15-21 октября.
16. Иванов А. Олег Романько: «Отношение к колаборационизму – свидетельство цивилизационного раскола Украины» / А. Иванов // Донецкий край. – 2013. – 10-16 мая.
17. Иванов А. Олесь Бузина: «Федеративное устройство сразу покажет, чего стоит каждый регион» / А. Иванов // Донецкий край. – 2010. – 28 мая-3 июня.
18. Ильюшенко В. Ситуация усложняется / В. Ильюшенко // Вечерний Донецк. – 1991. – 22 марта.
19. Канадцы продвигают Бандеру в герои [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://donbass.ua/news/politics/2011/01/12/juschenko-vlastotmeniv-prisvoenie-zvaniya-geroi-ukrainy-bandere-brosila-vyzov-obschestvu.html>
20. Коваль Е. Слово за слово: язык наступающий... / Е. Коваль // Донецкий край. – 2010. – 5-11 февраля.
21. Кононов И. Ф. Гуманистическое значение украинско-русского культурного синтеза в Донбассе / И. Ф. Кононов // Человек. Время. Гуманизм. – Луганськ.: «Світлиця», 1998. – С. 30-31.
22. Корнилов В. В. Была такая республика / В. В. Корнилов // Жизнь. – 1993. – 23 февраля.
23. Корнилов В. В. Забытая страна / В. В. Корнилов // Донецкий край. – 1998. – 19 февраля.
24. Корнилов В. В. Однажды была такая страна / В. В. Корнилов // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 декабря.
25. Куписок Б. Площадь Октябрьская: 17, 18, 19 апреля / Б. Куписок // Социалистический Донбасс. – 1991. – 20 апреля.
26. Лях Л. Дежавю: программа активизации экономики – выход из кризиса или прожекты для МВФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=17344>

27. Лях Л. Миллион в погребальной корзине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=17328>
28. Масненко В. В. Исторична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 54.
29. Мельниченко Г. Имею мнение / Г. Мельниченко // Вечерний Донецк. – 1991. – 13 марта.
30. Михайлова Е. Цивилизационный выбор / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 26 июля-1 августа.
31. Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://klich.at.ua/publ/movnij_prostir_donbasu_chi_e_ukrajinska_mova_derzhavnoju/1-1-0-171
32. Мы за ценой не постоим... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=14513>
33. Надання Бандері Героя України знеславало державу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ngo.donetsk.ua/news/padannya-banderi-geroya-ukrayini-zneslavilo-derzhavu>
34. Наши тревоги // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 апреля.
35. Нужны неотложные меры // Вечерний Донецк. – 1991. – 22 марта.
36. Обновленному Союзу, суверенной Украине – да! // Вечерний Донецк. – 1991. – 18 марта.
37. Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=36&c=659>
38. Панчук М. І. Коли в Україні порушується мовне питання, значить невдовзі слід очікувати виборів (за матеріалами регіональної преси) / М. І. Панчук // Політологічні розвідки. – К., 2012. – С. 234-245.
39. Польский шлагбаум для львовских бандеровцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=13336>
40. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.from-ua.com/news/480a81af0d363.html>
41. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=17344>
42. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lavra.kiev.ua/ru/society/2003/filip.php?file=filip_1.htm
43. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kievpatr.org.ua/sobor2004/deklaracia.htm>; <http://www.kievpatr.org.ua/docs/0007.html>
44. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://glavcom.ua/news/41577.html>
45. Серебрякова Н. Обстановка сложная / Н. Серебрякова // Вечерний Донецк. – 1991. – 13 марта.

46. Серебрякова Н. Тревога нарастает / Н. Серебрякова // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 марта.
47. Скажем – да! // Вечерний Донецк. – 1991. – 5 марта.
48. Смуток М. Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40-donbaska-identichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html>
49. Тишков В. Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.impulse.kz/mif/Obch/teor.html
50. Тищенко С. Быть или не быть демократическому правовому государству СССР / С. Тищенко // Социалистический Донбасс. – 1991. – 24 апреля.
51. Туренко О. Обрії принципу солідарності Донбасу: соціально-філософська розвідка питання / О. Туренко // Схід. – 2009. – № 7. – С. 122.
52. Федорчук С. Розпізнавання Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=1279>
53. Федькин И. О Донбассе и донбасском патриотизме / И. Федькин // Донецкий кряж. – 2010. – 5-11 февраля.

Наталія Макаренко

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ЗМІН ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

У статті розглядаються причини кількісних змін українців та росіян на Донбасі наприкінці ХХ ст. Серед основних чинників розглянуто особливості природного приросту, народжуваності, міграційного руху серед найчисельніших етнічних груп регіону – українців та росіян. Увага приділена соціополітичним чинникам, які мали безпосередній вплив на кількісну динаміку українців та росіян, процес етнічної реідентифікації.

Ключові слова: етнічна структура, природний приріст, народжуваність, біетнор, етнічна ідентифікація.

Nataliia Makarenko. Modern transformation process in ethnic structure of Ukraine (on Donbas example). Investigational dynamics of changes of ethnic composition of the Donetsk and Lugansk areas in a

period between the censuses of population 1989 and 2001, the specific of self-identification and territorial placing of the most numeral ethnic groups of region – Ukrainians, Russians, Greeks, Byelorussians and Tatars is considered.

Key words: *ethnic structure, ethnic self-identification, biethnor.*

Одним з основних напрямів сучасної етнодемографії став аналіз регіональних тенденцій демографічних процесів, чинників змін етнічної конструкції регіонів України наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Як фактори, які призводять до змін етнічного складу населення того чи іншого регіону, виступають відмінності в показниках природного і міграційного рухів, а також соціальні процеси, які можуть спричиняти зміни в етнічній самосвідомості і самоідентифікації. Дослідження кумулятивного ефекту цих складових, вплив кожного з них окремо на зміну етнічної конструкції Донбасу на перетині ХХ–ХХІ ст., є *метою даної статті*. Особливий наголос в роботі ставиться на соціально-політичному чиннику, його ролі в трансформаційних процесах.

Сучасні вчені-етнодемографи останнім часом звертають пильну увагу на соціальну сферу. Ми поділяємо, запропоноване російським демографом А. Г. Волковим тлумачення демографії як «науки про закономірності відтворення населення в суспільно-історичній обумовленості цього процесу [1, с. 113]. Додамо, що не існує «неетнічних» носіїв-суб'єктів суспільного життя, що реальне суспільне життя відбувається в конкретно-історичній етнічній формі і «етнічність» є невід'ємною формою цього процесу, невід'ємною властивістю всіх відомих науці локалізацій суспільного життя.

Український етнодемограф В. Піскунов, поділяючи таку точку зору наголошує, що центральна за актуальністю проблема сучасної демографії – проблема осмислення механізму «суспільно-історичної обумовленості» відтворення населення [2, с. 8]. Дослідник також акцентує на тому, що зміна іпостасі демографії можлива тільки тоді, коли до сфери наукового інтересу фахівців-демографів потрапить предмет дослідження, який характеризує не тільки «чисте» в абстракції від соціального та суспільного (*етнічного – прим. Авт.*) існування носіїв суспільного життя, а їх буття у певній,

а саме – «суб'єктній» формі-якості, тобто коли вони стануть фіксувати людей... як носіїв, яким притаманні «суб'єктивні» властивості-потенції, які вони багатьма способами і у різних формах маніфестують-являють, використовують... у зв'язках між собою [3, с. 178-205].

Акцент, зроблений в статті на соціополітичному чинникові, який мав безпосередній вплив на динаміку чисельності українців та росіян, і, зокрема, на процес етнічної реідентифікації, посилює *актуальність і новизну* статті.

Досить активно заповнююватись наявні дослідницькі прогалини у вивченні специфіки етнодемографічних процесів в Україні почали в останні півтора десятиліття. Окреме місце в системі сучасного аналізу з етнодемографічної проблематики посідає монографія, підготовлена колективом Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та фахівцями Державного комітету статистики України за науковою редакцією І. Кураса та С. Пирожкова [4]. Основними завданнями видання стали презентація теоретико-методологічних та методичних питань проведення перепису населення, обробки та аналізу його результатів, а також розробка на їх основі концептуальних засад державної демографічної політики. Втім, автори праці не ставили за мету здійснення системного дослідження соціально-демографічного розвитку України 1959–2001 рр. Ґрунтовний історико-етнодемографічний аналіз змін чисельності українців за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. був одним із напрямків наукового доробку В. Євтуха, В. Котигоренка, О. Майбороди, В. Зінича, В. Крисаченка, О. Чиркова [5]. Вагомим внеском у дослідження демографічного розвитку України стало видання колективної монографії, підготовленої співробітниками Інституту економіки НАН за наукового керівництва В. Шешенко [6]. У книзі проаналізовані теоретико-методологічні та методичні засади вивчення кризових феноменів, зокрема депопуляції, надана загальна характеристика передумов її виникнення. Однак регіональні тенденції демографічних процесів, особливості етнодемографічного розвитку суспільства в роботі вивчені епізодично.

Останнім часом з'явився ряд наукових розвідок, в яких вивчаються етнодемографічні процеси в окремих регіонах країни. В етногеографічних, економічних, демографічних дослідженнях доведено, що кількісні та якісні показники відтворення населення визначаються соціополітичними-чинниками і умовами життя. Для нашої держави характерний дуже великий діапазон коливання цих умов і, відповідно, істотні територіальні відмінності в рівнях та динаміці показників відтворення населення. З'явилися роботи, в яких за результатами підсумків переписів населення 1989 та 2001 рр. аналізувалися регіональні фактори, які впливають на динаміку сучасних етнодемографічних процесів: особливості коефіцієнтів природного приросту, етнічної диференціації смертності, народжуваності, тривалості життя, міжнаціональних шлюбів [7]; а також територіальні особливості відтворення населення [8]; вплив навколишнього середовища на демографічну специфіку тощо [9].

Почнемо розгляд причин змін етнічної конструкції Донбасу наприкінці ХХ ст. з динаміки кількісного складу населення. Так, загальна кількість населення Донбасу за 1989-2001 рр. скоротилась на 799 000 осіб (486,2 тис. – у Донецькій і 316,8 тис. – у Луганській) [10, с. 63]. На Донеччині кількість українців зросла на 50 717 тис. осіб, або на 1,7%. При цьому питома вага українців серед жителів Донецької області зросла (порівняно з 1989 р.) на 6,2% [10, с. 199-210] і становила у 2001 р. 56,9%. Частково це можна пояснити тим, що збільшення кількості українців відбувалося на фоні скорочення загальної чисельності населення. У Луганській області за 1989-2001 рр. кількість українців зменшилась на 9 847 осіб, або 0,7%. Проте питома вага українців серед жителів області зросла на 6,1 відсоткових пунктів (з 51,9% до 58%). У цілому, кількість українців на Донбасі за міжпереписний період зросла на 40 870 осіб, а питома вага українців серед загальної чисельності населення Донбасу збільшилась на 6,2% від 51,3% у 1989 р. до 57,4% у 2001 р.

Росіяни є другою за чисельністю етнічною групою на Донбасі. За міжпереписний період Донецька область стала регіоном, де відбувся один з найбільших кількісних спадів росіян. Їхня

кількість за 1989–2001 рр. зменшилася на 471 692 особи, або на 20,4% (для порівняння – в АРК на 512,1 тис., у Харківській області – на 312,2 тис., у Дніпропетровській – на 308,2 тис.) і нараховувала на час перепису населення 2001 р. 1 844,4 тис. осіб. У результаті інтенсивного зменшення чисельності росіян зазнала скорочення і їхня частка серед загальної чисельності населення Донецької області. За період 1989–2001 рр. питома вага росіян зменшилася з 43,6% від всього населення області – до 38,2%, тобто на 5,4 відсоткових пункти [10, с. 193-230].

У Луганській області кількість росіян, порівняно з 2001 р., зменшилась на 287 218 осіб, або на 22,5%, а питома вага на 5,8 відсоткового пункти і складала 39,0% у 2001 р. проти 44,8% – у 1989р. Питома вага росіян серед загальної чисельності населення Донбасу зменшилась з 43,8% у 1989 р. до 38,6% у 2001 р. В абсолютних числах їхня кількість за міжпереписний період зменшилася на 758 900 осіб. Внаслідок того, що сукупна чисельність етнічних меншин в Донецькій і Луганській областях також скорочувалася дуже інтенсивно (протягом 1989-2001 рр. питома вага етнічних меншин у Донецькій області скоротилась з 49,3% до 43,1%, у Луганській з 47,6 % до 41,3%), частка росіян у сукупній чисельності етнічних меншин Донбасу залишилась протягом досліджуваного періоду майже незмінною і становила 88,4% в 1989 р. і 88,6% в 2001 р. Для порівняння, по Україні в 1989 р. частка росіян становила 80,92% сукупної чисельності етнічних меншин, а в 2001 році – 79,29 % [10, с. 193-230].

Постає питання, за рахунок чого сталися вагомні зміни в чисельності всіх етнічних груп в Україні в цілому і на Донбасі зокрема? Згідно з демографічною теорією, зміни у формуванні чисельності населення визначаються характером його природного і міграційного руху.

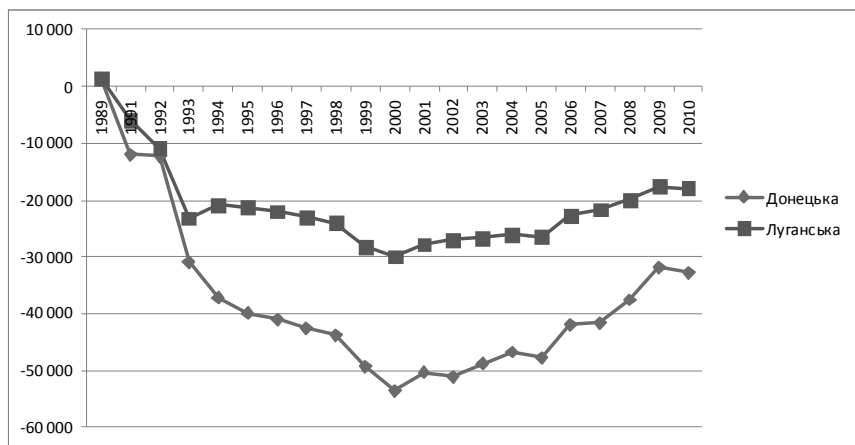
Почнемо з аналізу природного руху населення Донбасу. Для дослідження його характеру нами складений баланс природного руху населення Донбасу протягом 1989–2010-х рр. (див. графік 1).

Очевидно, що протягом 1989–2010 рр. відбувалось природне зменшення населення Донецької та Луганської областей (внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених).

Графік 1

Природний приріст (+/-) населення Донбасу, тис. осіб

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора [11].

Перегляд Міністерством юстиції України у 1993 р. змісту записів актів громадянського стану позбавив нас інформаційних можливостей для етнічно стратифікованого статистичного аналізу. Але в нашому розпорядженні є дані природного руху населення по Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр. Згідно з наявними статистичними даними, протягом 1995–2010 рр. природний приріст населення мав від’ємне значення 40,5 тис. осіб щорічно в Донецькій області і 24,6 тис. осіб в Луганській. Логічно припустити, що природний приріст (зменшення) українців і росіян (які становлять 56,9% і 38,2% населення Донецької та 58,0% і 39,0% Луганської областей на 2001 р.) відбувся відповідно їхньої частки в загальному складі населення (детальніше див. Табл. 2, ч. 2). Для уточнення зауважимо, що коефіцієнт природного зменшення в українців був вищим, ніж у росіян (–4,4‰ в українців і –2,7‰ у росіян за 1989–2001 рр.). Звичайно запропонований алгоритм (розрахунки на його основі природного приросту (зменшення) населення Донбасу протягом 1995–2010 рр. представлені в Табл. 1) не дає абсолютно статистично точної картини природного руху українців та росіян, але дає нам уяву про тенденцію і максимально наближені дані щодо процесу їхнього природного зменшення.

Таблиця 1

	Донецька обл.				Луганська обл.				
	1995-2001 тис.	2002-2005 тис.	2006-2010 тис.	1989-2010 тис.	1995-2001 тис.	2002-2005 тис.	2006-2010 тис.	1989-2010 тис.	
Українці	-182,3	-110,6	-105,6	-450,1	Українці	-122,4	-61,6	-58,0	-256,2
Росіяни	-102,2	-74,2	-70,9	-302,2	Росіяни	-68,8	-41,4	-39,0	-172,3

Джерело: дані Держкомстату України.

Розрахунки автора [12, с. 122-125; 13, с.131-137].

Отже, українці внаслідок процесів природного зменшення, втратили на Донбасі протягом 1989–2001 рр. 409 265 осіб., росіяни – 209 479 осіб.

Найважливішим компонентом природного приросту населення є *народжуваність*. В Україні протягом останніх двадцяти років народжуваність виступала в ролі дестимулятора процесу відтворення населення і, паралельно зі зростаючою смертністю, поглибила процес депопуляції населення. Тривалий спад народжуваності в Україні демографи поділяють на декілька етапів. На першому етапі (1983–1991 рр.) визначальною рисою було зниження коефіцієнту народжуваності по Україні (з 16‰ у 1983 р. до 12,1‰ у 1991 р.), а також перехід до нового режиму плідності. У зазначений період коефіцієнт народжуваності падав неймовірно стрімко – щорічно в середньому на 2,5%. На етапі від останнього радянського перепису населення 1989 р. до першого Всеукраїнського 2001 р. чисельність народжених скоротилась приблизно на 41% (більше ніж на третину). Ключовим дестимулюючим фактором цього скорочення був спад дітородної активності, незважаючи на більш-менш стійкий дітородний контингент. Прикметними для періоду 1983–1991 рр. виявилися два роки, які мали рекордно низьку, за останні 40 років, кількість немовлят: це 1983 р. та 1986 р. Вчені мотивують такі спалахи низької народжуваності демографічною історією країни. Другий етап спаду народжуваності розпочався у

1992 р. і «приніс» депопуляцію населення з найнижчими коефіцієнтами відтворення, зокрема у 2001 р., коли на тисячу населення за рік народилося трохи більше семи немовлят (7,7‰). Протягом цього десятиріччя коефіцієнт народжуваності щорічно скорочувався в середньому на 3,85%. Третій етап розпочався після критичного 2001 р. У новому тисячолітті демографічна ситуація поступово покращується. Протягом 2000-х рр. встановилася позитивна тенденція народжуваності, загальний коефіцієнт якої збільшувався щорічно в середньому на 1,1% і в 2009 р. становив 11,1‰, досягши рівня 1993 р., коли чисельність населення України була найбільшою за всю її історію (52,2 млн.).

Для характеристики народжуваності необхідним є аналіз статевий і вікової структури населення. Важливе значення мають показники *вікової структури* населення Донбасу. Дані перепису 1989 р. свідчать, що за часткою населення працездатного віку росіяни та українці майже не відрізнялися. Баланс українців-росіян у віці, *молодшому за працездатний*, склався на користь росіян, а у віці, *старшому за працездатний*, – на користь українців. Середній вік населення в українців був дещо вищим: тобто російські чоловіки та жінки у 1989 році в середньому були дещо молодшими за українців.

Таблиця 2

**Розподіл населення
найбільш численних національностей Донбасу
за віком [14, с.51-59, 102-109; 15, с. 62-71, 114-121].**

	Питома вага в загальній чисельності населення осіб у віці, %									
	Молодшому за працездатний		Працездат- ному		Старшому за праце- здатний		60 років і старше коефіцієнт старіння)		Середній вік насе- лення	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001
Українці	20,6	17,2	56,8	57,6	22,5	25,2	7,2	22,8	41,0	39,5
Росіяни	24,9	15,0	56,7	59,8	18,5	25,3	6	30,9	40,0	40,7
Греки	14,5	13,9	52,8	52,7	32,7	33,4	9,7	38,2	43,1	43,9
Білоруси	11,6	5,3	67,4	52,5	21	42,3	7,2	27,8	50,4	50,4
Татари	15,8	10,1	65,1	59,3	19,2	30,6	6,8	22,9	45,1	44,6

Таким чином, протягом 1989–2001 рр. відбулися зміни у віковій структурі російського та українського населення на Донбасі, а саме: українське населення помолодшало, а російське – постарішало. Крім того, за період між переписами серед українців збільшилася частка осіб у віці молодшому за працездатний (див. табл. 2), і за цим параметром українці випереджали всі інші етнічні групи (зазначимо, що в сільській місцевості, де відмінності вікової структури українців та росіян менш істотні, ніж в міських поселеннях, зміни співвідношення кількості представників цих етносів протягом 1989–2001 рр. були не такі різкі) [16]. Українці мали кращий демографічний потенціал, через вищу серед усіх етносів частку осіб у віці, «молодшому за працездатний», і найнижчу у віці «старшому за працездатний». Збільшилась питома вага українців серед населення фертильного віку, що вплинуло на динаміку чисельності українців.

Важливою для аналізу змін етнічної структури Донбасу наприкінці ХХ ст. є динаміка *сумарного коефіцієнта народжуваності* (характеризує середню кількість дітей, народжених жінкою за все її життя, за умови збереження в кожній віковій групі існуючого рівня народжуваності). Так, сумарний коефіцієнт народжуваності, який у 1986 р. по Україні становив 2,06 дитини, у 2001 р. – вже 1,09 дитини. Економічні труднощі 1990-х рр. внесли корективи в демографічну поведінку населення і викликали відтермінування до кращих часів укладання шлюбів і народження дітей У 2003 р. сумарний коефіцієнт народжуваності зрушив з критичної позначки і за два роки його значення зросло на 10,1%, що становило 1,21 дитини. Протягом 2002–2009 рр. сумарний коефіцієнт народжуваності щорічно зростав в середньому на 3,6% і становив у 2009 р. – 1,45 дитини (по Україні в цілому), а в Донецькій і Луганській областях – 1,3 (див. Табл. 3). Це означає, що кожна українська жінка в середньому за весь дітородний період може народити більше однієї дитини. Але навіть за таких умов просте відтворення може відбуватися лише наполовину.

Таблиця 3

Сумарний коефіцієнт народжуваності (на 1 жінку)	1989-1990	1999-2000	2000-2001	2001-2002	2002-2003	2003-2004	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009
Україна	1,8	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,3	1,5	1,5
Донецька обл.	1,6	0,9	0,9	0,9	0,9	1	1	1,1	1,2	1,3	1,3
Луганська обл.	1,7	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	1	1	1,1	1,3	1,3

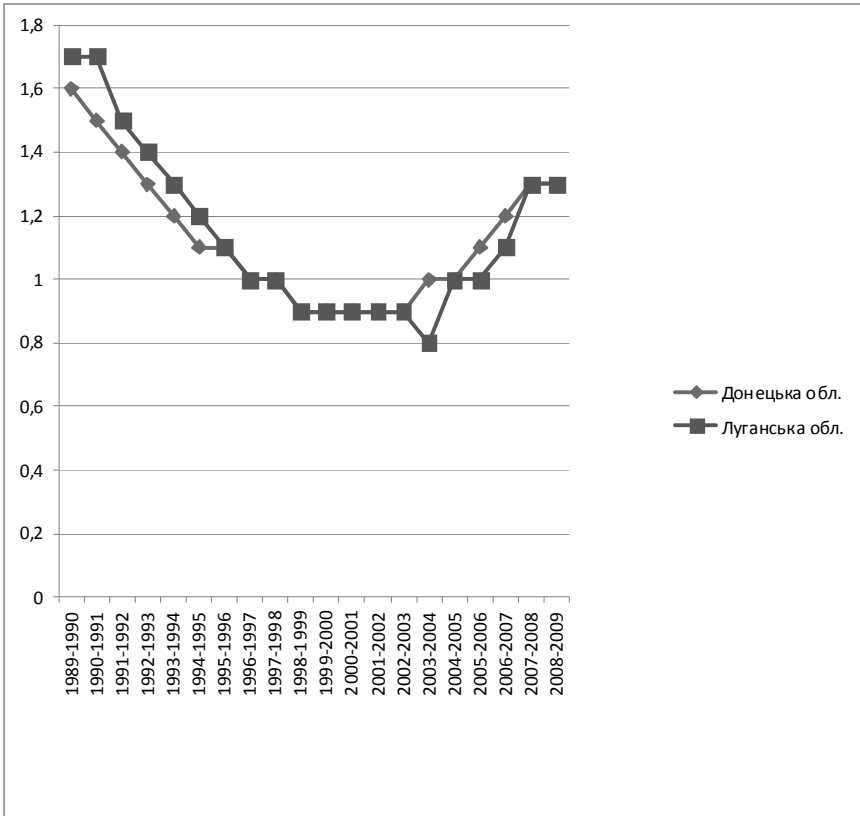
Детальніше динаміка коефіцієнта народжуваності у Донецькій та Луганській областях протягом 1989-2009 рр. зображена на графіку 2.

Як свідчать статистичні дані, порівняно із загальноукраїнською, в Донецькій та Луганській областях відстежується несприятлива ситуація. Народжуваність на Донбасі в 1990 р. була нижчою від середнього рівня по Україні на 10 – 15%, у 2001 р. – на 18%. Порівняно із середньоукраїнським рівнем в 2008 р. (1,5 дитини на одну жінку) сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі був 1,3 дитини, тобто нижчим від середнього рівня по Україні на 13% (у міських жінок Донецької області сумарний коефіцієнт народжуваності є нижчим середнього рівня на 8%, у міських жінок Луганської – на 10%) [11].

Важливим показником відтворення населення є *нетто-коефіцієнт*, який дає узагальнену характеристику сучасних рівнів народжуваності і смертності, вказує на ступінь заміщення поколінь, показує середню кількість дочок, що їх може народити одна жінка за умов реальних рівнів смертності жінок протягом усього дітородного періоду (15-49 років). Якщо нетто-коефіцієнт менший за 1, тоді сучасні умови народжуваності і смертності не можуть забезпечити в майбутньому заміну материнського покоління дочірнім. Гостре зниження відтворення материнського покоління (на 32,95%) відбувалось в Україні протягом 1993–2001 рр. і у 2001 р. досягло найнижчого за всю історію України рівня, коли кожна жінка умовного покоління могла забезпечити собі заміну лише «наполовину» (нетто-коефіцієнт становив 0,51 дівчинки).

Графік 2

**Сумарний коефіцієнт народжуваності Донбасу
1989-2009 рр. (на 1 жінку)**

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора [11].

Аналізуючи загальний нетто-коефіцієнт відтворення населення по Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр., стає очевидним, що порівняно з 1988–1989 рр., у 2002–2003 рр. нетто-коефіцієнт відтворення населення (на 1 жінку) скоротився у два рази! Тобто, нетто-коефіцієнт відтворення українців та росіян (які становлять 95% і 97% населення Донецької та Луганської областей) відповідно у 2002–2003 рр. скоротився у два рази і склав 0,445% проти 0,869% у 1988–1989 рр.

Таблиця 4

Нетто-коефіцієнт відтворення населення у Донецькій та Луганській областях за 2002-2009 рр. (на 1 жінку), ‰ (промiле) [11]

	Донецька	Луганська
2002-2003	0,445	0,453
2003-2004	0,472	0,467
2004-2005	0,487	0,463
2005-2006	0,512	0,493
2006-2007	0,542	0,530
2007-2008	0,582	0,559
2008-2009	0,607	0,588

Протягом 2002-2009 рр. нетто-коефіцієнт відтворення зростає (див. Табл. 4). У 2009 р. він досяг рівня 0,689 по Україні і 0,600 – на Донбасі, що недостатньо для відтворення населення, але в цілому типове для більшості розвинених країн.

Шлюбний стан також став фактором, який вплинув на співвідношення кількості росіян та українців в Україні протягом останніх 20 років. За даними Л.Колесник, серед росіян Південно-Східного регіону лише 42% були у мононаціональному шлюбі. На думку Л.Колесник, низький рівень ендегамності російського населення регіону зумовлений як культурною близькістю росіян та українців і тривалим досвідом міжетнічних контактів, так і високим рівнем урбанізації і дисперсним характером розселення росіян серед українців [16, с. 66].

Протягом 90-х рр. ХХ ст. спостерігалось зменшення частини ендегамних родин на Донбасі. Так, у 1991 р. до шлюбу з нареченими своєї національності вступало 48,1% чоловіків і 46,1% жінок у Донецькій області, 50,9% і 49,1% – у Луганській, а у 1994 р. вже 46,1% і 45,6% – у Донецькій, 48,0% і 48,2% – у Луганській [12, с.122-125; 13, с. 131-137]. Якщо в 1/5 опитаних росіян у 1999 році матері були українками, а у 1/10 – українцями були батьки, то вже половина (45%) самих опитуваних мали шлюб з українцями [17, с. 89]. Про значну роль асиміляційних процесів у формуванні шлюбних пар свідчить і досить високий загальний коефіцієнт народжуваності у

росіян та українців навіть у період несприятливої статевої пропорції (особливо після 1995 р.).

Як наслідок, від початку 1990-х рр. відбувалося неухильне зростання частки дітей, народжених матерями-українками. Частка немовлят, народжених у Донецькій області матерями-українками збільшилася за період 1989–1994 рр. на 4,5%, в Луганській – на 4%, а її щорічний приріст становив, пересічно, 0,8% [18, с. 173-175; 13, с. 131-137]. При цьому частка немовлят, народжених в Донецькій області матерями-росіянками, зменшилась за відповідний період у Донецькій області на 3,3%, у Луганській – на 4,1%, тобто щорічне зменшення становило 1,2% [18, с. 173-175; 13, с. 131-137]. Народжені в таких шлюбах діти переважно визначають власне етнічне походження на користь домінантної більшості. Отже, частина росіян, які мали змішане етнічне походження, тобто були народжені в українсько-російських родин, у 2001 р. визнали свою належність до українців, чим також пояснюється збільшення кількості і питомої ваги українців. Збільшення кількості шлюбів, як вже зазначалось, позитивно впливає на відтворення населення в цілому, а в умовах Донбасу об'єктивно сприяє збільшенню питомої ваги українців.

Таким чином, наприкінці ХХ ст. Донбас мав один з найнижчих, порівняно із загальноукраїнським, рівень народжуваності, який не забезпечував навіть просте відтворення населення, а нетто-коефіцієнт населення за міжпереписний період скоротився вдвічі. Сучасні умови народжуваності та смертності населення на Донбасі не зможуть забезпечити в майбутньому заміну материнського покоління дочірнім. Природній приріст населення Донбасу, зокрема українців та росіян, протягом 1989–2011 рр. мав від'ємне значення і відбувався процес скорочення населення. Зауважимо, що основні демографічні показники природного приросту (зменшення), коефіцієнти народжуваності, вікові, статеві, шлюбні показники для українців та росіян не мають суттєвого розрізнення. Отже, статистично-демографічні розрахунки не дають об'єктивного підґрунтя для пояснення збільшення кількості українців (нагадаємо, що згідно з даними переписів за міжпереписний період кількість українців на Донбасі зросла на 40 870 осіб) і такого масштабного (кількість

росіян за міжпереписний період зменшилася на 758 900 осіб) скорочення росіян.

Можливо причиною змін в етнічній структурі Донбасу наприкінці ХХ ст. стали міграційні процеси? Спробуємо підтвердити або спростувати цю тезу на фактологічному матеріалі. Визначимо для початку загальну міграційну тенденцію, що характерна для українців та росіян наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Зауважимо одразу, що складність подібного аналізу зумовлена тим, що з другої половини 1990-х рр. були введені паспорти нового зразку, в яких була відсутня ознака «національність».

Протягом 1991-1999 рр. на території України спостерігався справжній «міграційний» бум. Росіяни були другою за кількістю (після українців) групою мігрантів, яка прибувала в Україну. Загальна чисельність росіян, які іммігрували в Україну за вказаний період, становила 818,8 тис. осіб, українців – 929,3 тис. осіб. В цій ж самі роки (1991–1999 рр.) з України емігрувало 968,2 тис. росіян (українців – 715,7 тис. осіб). Таким чином, росіяни за кількістю емігрантів займали перше місце серед інших етнічних груп [19]. У сумі, на думку С. Савоскула, внаслідок міграційного обміну з Росією за 1989–1999 рр. російське населення України скоротилося на 1,3%, або на 152 тис. осіб, а українське збільшилось на 214 тис. осіб [17, с. 115]. Дані С. Савоскула підкріплюються даними зі щорічної демографічної доповіді «Населення Росії» за 1996 р. під редакцією А. Вишневського, де зазначається, що сальдо міграції росіян в українсько-російському міграційному обміні за 1990-1999 рр. було на користь Росії і становило 162,8 тис. осіб [20, с. 144]. За даними О. Малиновської у 1990-1998 рр. кількість росіян в Україні зменшилась в результаті міграції майже на 240 тис., при цьому 85% від'ємного сальдо склалося за рахунок виїзду до Росії [21, с. 21]. За даними Ю. Арутюняна, протягом 1990–2000 рр. у міграційному обміні між Росією та Україною остання втратила 350 тис. росіян.

У регіональному розрізі участь у зовнішній міграції (в першу чергу з Росією) була найбільш характерна для населення східних областей, які мають кордон з Росією – Донецької, Луганської, Харківської, Чернігівської [17, с. 118]. Так, у Донецьку область за 1991–1996 рр. росіян прибуло 82,8 тис., що на 34 тис. (майже на третину) більше, ніж українців. Хоча й від'їзд росіян з області був

не менш інтенсивним [22, с. 21-23]. Найбільш відчутним за величиною був міграційний вплив росіян в 1993–1995-х рр. з міських поселень Донецької і Луганської областей (ці області становили 46,1% загального обсягу міграційного впливу росіян з України) [23, с. 79]. Протягом 1993–1995 рр. з Донбасу виїхало приблизно 80 тис. росіян і 48 тис. українців. В цілому, за даними російських та українських дослідників, протягом 1990-х рр. внаслідок міграції кількість росіян в Україні зменшилась на 240 тис. (максимум 350 тис. росіян). На Донбасі ця цифра становить приблизно 100-120 тис. росіян.

Отже, через природне зменшення (як ми вже зазначали, внаслідок процесів природного зменшення росіяни втратили на Донбасі за 1989–2001 р. 209 479 осіб) і міграційний вплив, росіяни втратили на Донбасі за 1989–2001 рр. 309 479 осіб. А, за даними переписів 1989 р. і 2001 р., за міжпереписний період загальна кількість росіян зменшилась на 758 910. Таким чином, дані природного і міграційного зменшення пояснюють нам лише часткове (на 43,7% від загального) зменшення росіян за цей період. А де «поділося» ще 476 431 особа (або 54,3%) росіян?

Як відомо, динаміка чисельності різних етносів та їх складу за соціально-демографічними ознаками є результатом етнічних особливостей природного руху населення та його міграції. Але не тільки, як виявилось. Лише демографічні і міграційні фактори не можуть пояснити скорочення чисельності росіян в Україні. Таким чином, причини зменшення варто шукати і в іншому.

Ми підтримуємо точку зору тих дослідників, які вважають, що значною мірою етнODEMOГРАФІЧНІ зміни відбувалися за рахунок етнічної реідентифікації, відновлення національної ідентичності в середовищі русифікованих українців, переорієнтації етнічних груп з російської на власну або на українську ідентичність. Подібну точку зору висловлює канадський дослідник І. Стебельський, який у доповіді «Чому більше українців і менше росіян від 1989 до 2001 перепису населення України?» на VI Міжнародному конгресі українців (Донецьк, 28 червня – 1 липня 2005 р.) зазначив, що демографічні чинники можуть пояснити лише трохи більше третини від кількості зменшення росіян України (за його розрахунками сума сальдо міграції та природного руху росіян України за період 1989–2001 рр. була від'ємною і складала 1189,3 тис. осіб, а загальне

зменшення росіян в Україні становило 3 021 441). Отже, майже дві третини від кількості зменшення «залишаються для пояснення соціополітичними чинниками».

Тепер докладніше: набуття Україною незалежності сприяло зростанню етнічної самосвідомості, що зумовило вибір на користь української ідентичності серед людей з різними етнічними коренями (як правило, українськими та російськими). Очевидно, першорядним чинником демографічних коливань стали зміни у національній свідомості й ідентифікації росіян [24, с. 37]. Варто підкреслити, що більшість росіян є мігрантами радянської доби та їхніми нащадками в першому поколінні. Генетична структура російського населення УРСР у 1989 р. була такою. Серед всього російського населення 56,7% становили ті, хто народився в Україні. Сумарна частка росіян, які народилися в Україні та мігрантів, які мешкали в країні понад 10 років, складала 79,5% [24, с. 37]. До 1991 р. росіяни не відчували себе етнічною меншиною, і в дійсності вони стали нею лише після здобуття незалежності України. Частина осіб зі змішаним корінням, що за радянських часів, в умовах неофіційного панування російської ідентичності, записувалася росіянами, тепер визначає себе українцями. Відзначимо, що переважно в Україну приїжджали росіяни, які були вихідцями з України або членами змішаних українсько-російських родин.

Український соціолог В. Хмелько вперше застосував для подібної етноситуації в Україні термін «біетнори [25], для визначення людей, які певною мірою ідентифікують себе з двома етнічними групами. При цьому обидві з них можуть мати для особи істотне значення. Поширеність такого феномену засвідчили соціологічні опитування.

У 1996 р., за даними С. Савоскула, серед всього міського населення України з чіткою самоідентифікацією було близько 71% українців і 48% росіян. Відповідно з подвійною ідентифікацією у 1996 р. було 49% росіян та 28% українців [16, с. 91]. Нагадаємо, що за даними опитування громадської думки, в Україні у 1997 р. подвійну ідентифікацію обрали 17,7% «паспортних українців» та 43,3% «паспортних росіян» [26, с. 80-81]. Отже, росіянам України більш притаманна розмита ідентичність як в цілому, так і на регіональному рівні.

Подібні процеси спостерігалися і на регіональному рівні. Так, у 1996-1999 рр. серед населення Південно-Східного регіону за етнічною належністю батьків або одного з них вважають себе росіянами 54% респондентів, українцями – 64% опитаних [17, с. 122]. Фактор батьківщини при визначенні належності до своєї етнічної групи відзначили 32% росіян та 53% українців, фактор етнічного оточення, в якому виріс респондент, відмітили близько 20% українців та росіян [17, с. 124]. У цілому по Україні у 1996–1999 рр. серед факторів етнічної ідентифікації росіян переважала етнічна належність батьків (53%), спілкування російською мовою (32%) та фактор батьківщини (17%) (див. додаток А.9). Також росіяни, які народилися в Україні, значно частіше, ніж росіяни, які приїхали сюди у різні часи, вважають, що етнічна належність не має для них значення. Взагалі 55% росіян та 40% українців визнали, що приналежність до певної етнічної групи не має для них значення [17, с. 127].

При цьому лише 36% росіян та 52% українців Південно-Східного регіону мали чітку ідентичність зі «своєю» етнічною групою. Тобто рівень розмитості етнічної свідомості тут значно вищий, ніж по Україні в цілому. У зазначеному регіоні більшість опитаних росіян (64%) можна віднести до типу маргінальної етнічності (низький рівень ідентичності з обома групами, чітко не виділена етнічна ідентичність, іноді її повна відсутність). Частка українців, які мали такий тип етнічності, у регіоні дещо менша – 48%. Розподіл тих, які зарахували себе до обох національностей (біетнічний тип), виглядав таким чином: 41% номінальних українців та 56% номінальних росіян [17, с. 130]. По всій Україні в цілому відносять себе рівною мірою до росіян та українців близько 1/3 росіян та 1/5 українців [27, с. 79-80]. Отже, в Україні й особливо в її південних та східних регіонах не існує жорстких етнічних кордонів між російським та українським населенням. Таким чином, існує досить широка зона перехідного стану від однієї етнічності до іншої.

У 2001 році, коли проходив перепис, опитування КМІС підтвердили, що серед тих дорослих, які офіційно зараховуються за національністю українцями, кожен п'ятий вважає себе за національністю не лише українцем, але й певною мірою ще і руським, а серед тих, які офіційно зараховуються руськими, кожен двоє з п'яти вважають себе за національністю певною мірою також і

українцями [25]. За даними М. Чаплика, саме така само-ідентифікація характерна для 51% населення трьох областей Східної України – Донецької, Харківської та Луганської [28, с. 75].

Водночас зазначимо, що згідно з даними одинадцяти загальноукраїнських опитувань громадської думки 1994–2004 рр., здійснених Інститутом соціології НАН України за участі Фонду «Демократичні ініціативи» та фірми «Соціс», на питання «Ваша національність?» відповіді респондентів не співпадали з даними перепису 2001 р. (див. Табл. 12) [28, с. 115]. Це можна пояснити віковими обмеженнями – в опитуванні брало участь лише доросле населення віком понад 18 років. У той час, як у переписі 2001 р. було задіяне все наявне населення України на момент перепису. Отже, в соціологічних опитуваннях не враховувалось населення віком від 0 до 18 років, а саме воно, напевно, і є основним джерелом зменшення кількості осіб, які ідентифікували себе або були ідентифіковані батьками як росіяни.

Таблиця 5

Розподіл за національністю згідно з даними соціологічних опитувань

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Українець	72,3	69,8	73,2	73,1	74,8	71,6	76,1	74,6	77,4	75,9	76,6
Росіянин	22,4	24,0	22,9	22,7	22,2	23,8	21,4	22,1	19,6	20,7	19,7
Інша	4,7	6,2	3,9	4,2	3,0	4,6	2,4	3,3	2,8	3,4	3,7
Не відповіли	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0

Таким чином, з таблиці 5 видно, що протягом 1994–2001 рр. відсоток росіян коливався в межах показника перепису 1989 р. (22,1%). Крім того, починаючи з 2002 р., відсоток росіян падає і

коливається в межах від 19,6 до 20,7%. Отже, можливо, що зміни в етнічних показниках проявилися у 2002-2004 рр. через залучення до опитування молодого покоління, якому на той час виповнилося 18 років, і воно потрапило в поле зору соціологів.

Зміна у виборі національності скоріше за все відбувалась після народження в сім'ї дитини, і це стосувалося не тільки дітей зі змішаних сімей. Можлива навіть зміна національності на українську у дітей з етнічно однорідних сімей, у яких обоє батьків не належать до української національності. Для цього може бути багато підстав, починаючи з конформістських (зручніше почувати себе у більшості) та закінчуючи перевагою політичної ідентичності над етнічною (я живу в Україні, отже я – українець, незважаючи на мою національність або національність моїх батьків). Якщо припустити, що зміна етнічної самоідентифікації відбувається при народженні дитини і громадянська ідентичність набуває переваги, то можливе зменшення людей з російською ідентичністю й надалі.

Зауважимо, що за останні 20 років виросло нове молоде покоління, яке формувалося в умовах української державності та нової ідеології, що зумовило зміну у виборі національності. Одним з чинників цього процесу можна вважати пріоритет громадянського визначення національної належності в осіб з розмитою ідентичністю, тобто громадянство України автоматично визначає для них і національність.

Висновки

Кількість українців на Донбасі за міжпереписний період збільшилась на 40 870 осіб, росіян - зменшилась на 758 963 особи. Частка українців зросла в регіоні з 51,3% до 57,5%, а росіян зменшилася з 44,2% до 38,6%. Неритмічні напрямки змін чисельності українців та росіян призвели до певних змін етнічної будови Донбасу.

Постає питання, за рахунок чого відбулося збільшення українського і зменшення російського населення на Донбасі? А також вагоме збільшення в регіоні питомої ваги українців? Природній приріст і українців, і росіян протягом 1989-2012 рр. мав

від'ємний характер. За нашими розрахунками, внаслідок процесів природного зменшення кількість росіян у Донецькій та Луганській областях скоротилась на 209 479 осіб, українців – на 409 265 осіб. Відповідно мало б відбутись і абсолютне скорочення українського і російського населення. Але відбулись дещо алогічніші і суперечливіші процеси. По-перше, за період 1989–2001 рр. абсолютне зменшення українців на Донбасі було в рази меншим, ніж росіян (кількість українців на Донбасі навіть зросла на 40,9 тис. осіб, а росіян зменшилась на 759,0 тис. осіб). Хоча суто демографічні показники (темпи природного скорочення, досить незначна етнічна диференціація народжуваності, плідності, шлюби між українцями і росіянами) свідчать про неприродність такого розвитку демографічної ситуації.

Наукова гіпотеза пояснити зміну етнічної структури Донбасу впливом міграційного чинника теж не знайшла фактологічного підтвердження. Протягом 1990-х рр., внаслідок міграції, кількість росіян на Донбасі зменшилась приблизно на 100 тис. осіб. Отже, разом, через природне зменшення і міграційний вплив, росіяни втратили на Донбасі за 1989–2001 рр. приблизно 309 478 осіб. Між тим, загальна кількість росіян за означений період зменшилась на 758 910 осіб. Таким чином, дані природного і міграційного зменшення пояснюють нам лише часткове (на 39% від загального) скорочення росіян. А «зникнення» решти, ще 449 тис. росіян, можна пояснити, очевидно, соціополітичними чинниками, зокрема процесом етнічної реідентифікації.

Поділяючи таку точку зору, можна досить об'єктивно з'ясувати феномен «зростання» українського населення (попри статистичні дані, які переконливо свідчать про процес природного скорочення українського населення). Отже, збільшення українського населення відбулося не через демографічний бум, прискорені темпи демографічного розвитку чи масштабну імміграцію, а стало слідством масової реідентифікації росіян.

-
1. Народонаселение.Энциклопедический словарь. – М., 1994. – 118 с.
  2. Піскунов В. Теоретико-методологічні аспекти демографічного моделювання // Демографічні дослідження. – Вип. 21. – К., 1999. – С. 3-26.

3. Сергій Піскунов, Володимир Піскунов. Деякі теоретико-методологічні проблеми дослідження етнодемографічності // Піскунов С., Піскунов В. Демографічні дослідження. – Вип. 22. – К., 2000. – С. 123-129.

4. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти (офіційне видання) / Власенко Н., Лібанова Е., Осауленко О. та ін.; наук. ред.: акад. І.Кураса, акад. С. Пирожкова. – К., 2004. – 432 с.

5. Євтух В. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К., 2004. – 204 с.; його ж: Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. – К., 2001. – 204 с.; Євтух В., Трошинський В., Аза Л. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті. – К., 2003. – 200 с.; Євтух В., Трошинський В., Галушко К., Чернова К. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. – К., 2004. – 230 с.; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – 298 с.; Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (За матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – №2. – С. 12–24; Чирков О. Головні риси розвитку етнічної будови української нації від кінця ХІХ до ХХІ ст. // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. Зб. наук. праць / За заг.ред. В. Сергійчука. – К., 2004. – С. 231–239.

6. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В. Стешенко. – К., 2001. – 346 с.

7. Андреев Е. М., Добровольская В. М., Шабуров К. Ю. Этническая дифференциация смертности // Социс. – 1992. – №7. – С.43-50.

8. Піскунов С. В. Етнічні особливості смертності і тривалості життя в Україні у 1959–1989 рр. // Демографічні дослідження. – Вип. 19. – К., 1997. – С. 95-117.

9. Піскунов С. В. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні 1959–1989 рр. // Демографічні дослідження. – Вип. 19. – К., 1997. – С.94-117.

10. Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – 231 с.

11. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

12. Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1993. – 147 с.

13. Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1995. – 132 с.

14. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю, віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За

даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – К., 2004. – 345 с.

15. Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [/http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions](http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions)

16. Колісник Л. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону): дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 239 с.

17. Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – М.: Наука, 2001. – 321 с.

18. Населення України 1993. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1994. – 167 с.

19. Шульга Н. А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 604 с.

20. Население России 1996. Четвертый ежегодный демографический доклад. Отв. ред. А. Г. Вишневский. – М., 1997. – 40 с.

21. Малиновська О. А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К.: НІСД, 1997. – 231 с.

22. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991–1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів. Жовтень 1998 / М. О. Шульга та ін. (уклад.); Представництво МОМ в Україні. – К., 1998. – 36 с.

23. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования - К., 1979. – 146 с.

24. Рыбаковский Л. Л. Миграционный потенциал русского населения в странах нового зарубежья // Социс. – 1996. – №11. – С. 33-39.

25. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//http://www.dt.ua/1000/1030/53764/](http://www.dt.ua/1000/1030/53764/)

26. Белецкий М. И., Толпыго А. К. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Полис. – 1998. – № 4. – С.74-83.

27. Орлов А. В. Украинцы и русские: современные параметры этнокультурного взаимодействия / Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы междунар. науч-практ. конф. (24-25 октября 1996 г.) / Н. А. Шульга (отв. ред.). – К.: Украинское общество русской культуры «Русь», 1997. – С. 78-82.

28. Чаплик М. Росіяни в Україні (1989–2001 рр.): історико-демографічний аспект: дис. ...канд. істор. наук. – Донецьк, 2007. – 255 с.

Олег Калакура

КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ДОНБАСУ

Аналізується культурний контекст історії Донбасу, висвітлюються певні особливості розвитку освіти, науки, мистецтва регіону, з'ясовано вплив політики на культурно-освітні здобутки. Визначено етнокультурну складову формування регіональної ідентичності.

Ключові слова: історія, етнополітика, Донбас, культура, освіта, наука.

Oleg Kalakura. Cultural dimensions of history ethno Donbass. We analyze the cultural context of the history of the Donbas, highlights certain features of education, science, the arts of the region and determined the impact of policies on cultural and educational achievements. Definitely ethnocultural component forming a regional identity.

Keywords: history, ethnic policy, Donbass, culture, education, science.

Серед сучасних політико-економічних регіонів України Донбас вирізняється історією заселення, поліетнічним складом населення, його самоідентифікацією, регіональним патріотизмом, ментальністю. В історико-політологічній науці Донбас розуміється як українсько-російське культурне порубіжжя, своєрідний історико-етнографічний район, що з давніх часів відзначався змішаним складом населення із домінуванням українців та порівняно великою його етнічною та соціальною рухливістю.

Особливості культурного розвитку Донбасу вивчали представники всіх галузей гуманітаристики [1]. Під культурою ми розуміємо комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань [2, с. 3]. Завдання цієї статті полягає у розширенні розуміння культурного контексту етнополітичної історії Донбасу від початку другої колонізації Степу до відновлення незалежності України. Освоювачі Донеччини та Приазов'я – запорізькі та

донські козаки, українські та російські селяни, греки, вірмени, серби, євреї, німецькі колоністи – несли із собою весь багаж традиційної культури: побуту, матеріальних та світоглядних цінностей. Регіональні історико-культурні особливості на Донбасі закладалися як міжкультурний діалог на засадах взаємної поваги та співпраці, спільної оборони власних інтересів.

Разом з духовними традиціями колоністи плекали власні освітньо-культурні традиції. Син антиохійського патріарха Макарія, архідиякон, араб-християнин Павло Алепський у 1653-1656 рр. разом з батьком подорожував Україною. У своїх записках 1655 р. він писав, що вже за часів Хмельниччини незвичайно поширеною була грамотність, навіть селяни і жінки уміли читати та писати, що в той період було неабиякою рідкістю, а в бурсах учили грамоти безпритульних дітей та дітей-сиріт [3, с. 268]. При українських церквах були школи, в яких проживали учителі – дяки. Частина селян мігрувала на Південь з земель Слобожанщини. Як свідчить Д.Багалій, у 1732 р. таких учителів (дяків) було у Харкові 19 осіб [4, с. 193]. При церквах були також і шпиталі. У XVI—XVII ст. нове життя отримує Святогірський монастир над Сіверським Дінцем, було споруджено видатну архітектурну пам'ятку – крейдяну церкву.

Житла українських поселенців із саману, каменю і хмизу тинькувалися різнобарвними глинами. Стіни білили крейдою, а вікна, одвірки обводили розведеною кольоровою глиною. Ворота і віконця мережили фігурним різьбленням. Незалежно від майнового стану навіть убогі хатини відзначалися мальовничістю. Традиційними були парсуни – портрети на тканинах, зокрема картина «Козак Мамай». Масовим було розмальовування фарбами коників, птахів, ромбів і квадратів на воротах, віконницях, дверях. Жінки ткали, крім звичайного полотна і ряден, ще й різнокольорові ліжники, доріжки, а також вишивали рушники, скатертини, жіночий і чоловічий одяг [5, с. 19]. Великий виховний вплив на дітей мали різноманітні види духовного мистецтва (декоративно-ужиткове, музичне, танцювальне, вишивання тощо) та фольклорне виховання (пісні, думи, легенди, перекази, балади, прислів'я, приказки тощо). Вони були пройняті вільнолюбним козацьким духом, пізнавально-виховним потенціалом національної символіки. Чарівні мелодії розлогих степових пісень, журливих і жартівливих, лунали на дозвіллі.

Співали повсюди пісні побутові та історичні, особливо про епічних народних героїв Морозенка і Супруна, які, захищаючи рідний край від нападників, поклали свої голови на Савур-Могилі. Хвилююча картина донецького степу, кам'янистих схилів Савур-Могили змальована в народній думі «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі».

У першій пол. XVIII ст. в північних містечках Донщини в Кальміуській і Самарській паланках Війська Запорізького працювали загальноосвітні школи [6, с. 103]. Українська козацька система виховання – глибоко самобутнє явище, аналогів якому не було в усьому світі. Вона мала кілька ступенів. Передусім – дошкільне родинне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської педагогіки. Другий ступінь козацького виховання можна назвати родинно-шкільним. Пізніше козаки, які прагнули знань, училися у колегіумах, у відомих університетах Європи, отримували підвищену і вищу освіту. Такі молоді люди, освічені і виховані на європейському рівні, часто очолювали національно-визвольний рух, брали активну участь у розбудові освіти, науки і культури України. У січових і козацьких школах, школах джур, а також після закінчення вищих навчальних закладів юнацтво отримувало систематичне фізичне, психофізичне, моральне, естетичне і трудове виховання, національно-патріотичну підготовку, спортивно-військовий вишкіл. Крім того, що козацтво боронило народ, а народ сам почав горнутися до освіти і гуртуватися в церковні братства. Не бракувало в Україні кінця XVII ст. і книжок, поширюється книговидання [7].

З включенням земель Донбасу до Російської імперії започатковується політика внутрішнього колоніалізму, примусового заселення і використання регіональних еліт для укріплення південних кордонів. В адміністративному плані Донбас охопив південні землі Слобідсько-Української (з 1835 р. Харківської) губернії, східну частину Катеринославської губернії і західну частину Області Війська Донського. Розпочався тривалий процес уніфікації та русифікації всіх галузей суспільного життя. Насамперед це стосувалося загальнодержавної освітньої системи. Початкові школи були однією з найпоширеніших форм навчання дітей. Діяли і цифірні школи, в яких діти різних станів здобували елементарні знання.

Це були школи з математичним ухилом. Вони проіснували до середини XVIII ст., відтак поступово об'єдналися з полковими і гарнізонними, що призначалися для солдатських дітей. Полкові школи утримувалися на кошти батьків. В них навчали читати, писати і рахувати. У другій половині XVIII ст. на школи України поширюється русифікаторська політика царського уряду.

З середини XVIII ст. розвивається початкова освіта в Запорозькій Січі. Окрім загальноосвітніх шкіл, тут існували спеціальні школи (школа підготовки полкових старшин, військових канцеляристів тощо), а також Головна Січова школа, в якій вивчали піїтику, риторіку, математику, географію, астрономію, військову справу. За характером навчання вона прирівнювалася до братських шкіл. Набули поширення і народні школи грамоти (школи мандрівних дяків), що існували при православних церквах і призначалися для дітей селян. Дітей навчали рідною мовою лічби, письма і читання, паралельно читали церковнослов'янські тексти, їм також прищеплювали любов до рідної землі, народну мораль тощо. Відомо, що в 1732 р. в Торі (нині Слов'янську) була школа, де дітей навчали дяки [5, с. 18].

У першій половині XIX ст. в українських губерніях Росії з'явилися гімназії в Харкові, Чернігові, Катеринославі, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Херсоні. У Харкові, Полтаві та Одесі було засновано інститути шляхетних дівчат. 1808 р. у Бахмуті (нині Артемівську) відкрилося перше народне училище. У Маріуполі перше парафіяльне училище було відкрито у 1820 р. У Харкові відкрився перший в Україні університет, який відіграв значну роль у розвитку культури, науки, освіти і школи. Він здійснював керівництво навчальними закладами Харківського учбового округу. У 1885 р. у віданні цього університету було 136 парафіяльних училищ, 116 повітових училищ і 13 гімназій. Донбас знаходився під культурно-освітній впливом Слобожанщини. Саме Харків був центром культурних новацій Лівобережжя.

Харків зробився центром просвіти і культури, але не української, а російської. Таким був і Харківський університет і нові гімназії, і повітова школа, і духовна семінарія. Учителі сюди приїздили не тільки з України, а і з великоросійських губерній. Колишні народні церковні школи, де трималася народна мова, були

знищені й їх замінили нові, російські школи. Усе це вело до русифікації, тобто обрусіння, Харкова. На початку XIX ст. Харків ще був українським містом, бо його населення у своїй більшості зберегло і свою мову, і одержу, і звичаї. Протягом усього XIX ст., коли йшла русифікація Харкова й України, коли від українського народу, який проживав у селах Харківщини, за Д.Багалиєм, одірвалися цілі стани, як дворянство, чиновні люди, купецтво, взагалі інтелігенція – у ці ж самі часи почали виявлятися з цієї самої інтелігенції окремі особи, котрі щиро любили український народ і хотіли наблизитися до його, ознайомитися з його життям, з безмірними багатствами його поезії, з його побутом, з його мовою. Одні почали писати українською і утворили нову українську літературу; інші збирали пам'ятки української історії, працювали над науковою історією української мови. Така щира любов до України утворила серед харківської інтелігенції купки й гуртки українських народолюбців. Вони утворювалися серед молоді – учнів вищих і середніх шкіл, особливо університету, і серед суспільства, й значну участь у них приймали професори Харківського університету [4, с. 218].

У джерел формування української модерної нації стояли засновники Кирило-Мефодіївського братства. На поглядах членів Кирило-Мефодіївського братства дещо позначалася програма Товариства об'єднаних слов'ян. Новою тут була ідея месіанізму українського народу. М. Костомаров був переконаний в тому, що за Україною підуть усі слов'янські народи. Однак члени братства порізному дивилися на засоби досягнення цієї мети. Більшість схилилася до шляху реформ і «м'яких» методів. Меншість, насамперед в особі Т. Шевченка, займала радикальні позиції. Розходилися члени братства і стосовно того, що є першочерговим і головним. Для М. Костомарова це були єдність і братерство слов'ян. Т. Шевченко ж палко обстоював соціальне та національне звільнення українського народу. У першій половині XIX ст. в Україні демократизм, глибоку гуманність, народність попередніх поколінь педагогів розвивали українські письменники І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш та ін.

Специфікою культурно-освітнього життя Донбасу став потужний зв'язок з розвитком промисловості, освіта та культура нібито супроводжувала, наздоганяла виробничі потужності. У 1840 р. при Луганському ливарогарматному заводі виникає вчене товариство

гірничих інженерів, яке своїми роботами сприяло розвитку теорії і практики гірничої справи. Його членами було відкрито близько 300 кам'яновугільних і рудних родовищ. Донбас вивчали відомі вчені: І.П. Бардін, Б.І. Бокій, Д.І. Менделєєв, Є.П. Ковалевський, Л.І. Лугутін, О.М. Терпигорєв [8, с. 18].

Потужний розвиток вугільної, металургійної, машинобудівної та інших галузей промисловості, формування Південного гірничо-промислового району стимулював європейський капітал, відтак до підприємств Донбасу поїхали англійські, французькі, бельгійські, німецькі спеціалісти. Нові робочі місця вимагали зростання кваліфікації робітників, певного рівня освіти. На час проведення реформи на території Маріупольщини і Бахмутського повіту діяло 47 початкових шкіл (з них 15 приватних), в яких навчалося 1365 дітей і викладало 60 учителів [9, с. 146, 149, 150]. Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл у підросійській Україні зросла у 12 разів (порівняно з серединою століття), однак вони не задовольняли потреби населення та держави в початковій освіті. Рівень грамотності населення на цей час становив 15–20%. Якість навчання у народних школах була низькою. Найпримітивнішу освіту давали церковнопарафіяльні школи, які в 1900 р. становили 80% від усіх початкових шкіл. Навчання в них і далі обмежувалося читанням, початками арифметики та вивченням молитов.

Відповідно до прийнятого у 1864 р. «Статуту гімназії і прогімназії», встановлювалися класичні та реальні гімназії (замість повітових училищ) — неповні середні навчальні заклади. В Україні гімназії поширювалися повільно, їх було замало, щоб задовольнити потреби навіть половини бажаючих до них вступити. Доступ обмежувався і через високу плату за навчання.

У підросійській Україні в усіх початкових і середніх школах навчали російською мовою за навчальними планами і програмами, що діяли по всій Росії. На розвиток освіти на цих територіях значною мірою впливала русифікаторська політика царизму. Так, у 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр, яким проголошувалося, що ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може. Циркуляр забороняв видавати українською мовою навчальні книги і підручники для шкіл. У 1864 р. У 1876 р. видано Закон про повну заборону української мови не лише у

навчальних закладах, а й у суспільному житті взагалі. Ці рішення свідчили про спроби царату обмежити український рух – так зване хлопоманство, яке плекало українську культуру та займалося впорядкуванням соціальних і економічних відносин. Велике значення мала культурницька праця української інтелігенції.

На початку 1870-х років Київ став культурною столицею України, де скупчувалися інтелектуальні сили. В 1874 році зі «Старої Громади» вийшла ініціатива заснувати українське наукове товариство під назвою «Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства». Воно почало інтенсивну працю над вивченням України, її етнографії, історії, мови, економіки. На Донбасі україно-російське культурне середовище породжувало цікаві прояви і паралелі розвитку. Так, у 80-х рр. XIX ст. у селі Олексіївці Слов'яносербського повіту завідував земською школою Б.Грінченко – український письменник, упорядник «Словаря української мови», публікація якого стала заслугою «Старої Громади», а у 1801 р. у Луганську народився письменник, учений-діалектолог, етнограф, укладач «Толкового словаря живого великоруського языка» В.І.Даль.

За загальним переписом населення Російської імперії 1897 р. у Старобільському повіті грамотних було 10,4%, у Слов'яносербському повіті, де концентрувались підприємства, рівень грамотних був у 4 рази вищий [10, с. 26]. У 1884 р. у Бахмутському повіті грамотних серед чоловіків було 8,44%, а серед жінок 0,35%. У 1887 р. у Маріупольському і Бахмутському повітах налічувалося 320 шкіл (разом з приватними), з яких 115 були церковнопарафіяльними [11, с. 78]. За 15 років у 1913 р. кількість шкіл Донеччини та Приазов'я зросла до 379, де навчалось трохи більше 15 тис. учнів [5, с. 23]. У 1914-1915 рр. на території теперішньої Луганської області було 983 загальноосвітні школи, з них 969 початкових. У школах навчалось 86,7 тис. учнів, працювало 2070 учителів [12, с. 233]. Церковнопарафіяльні школи, земські школи давали початкову освіту, виховували у душі православної церкви і вірності царському престолу. Середня, а тим більш вища освіта залишалися малодоступними. Напередодні Першої світової війни на території Донецької області працювало лише 2 професійні училища – штейгерське у Горлівці і школа десятників у Макіївці.

З середніх навчальних закладів функціонувало 4 комерційних училища (в Юзівці, Горлівці, Бахмуті, Макіївці).

У регіоні було започатковано медичне обслуговування населення. Зокрема, Слов'яносербський повіт було поділено на три лікарські дільниці й утворено 5 фельдшерських пунктів. Мережа медичних закладів постійно зростала, а у 1914 р. мала 66 лікарень, 72 лікарських амбулаторно-поліклінічних і 48 фельдшерсько-акушерських пунктів, у яких працювали 169 лікарів. Населення сучасної Донецької області обслуговувало 34 лікарняних заклади і 157 лікарів [13, с. 221, 223].

На початку ХХ ст. на підприємствах Донбасу формується профспілковий рух, який фінансує пресу, створює бібліотеки. Формуються перші політичні партії, зокрема соціал-демократичного напрямку.

Поступово складається прошарок міської творчої інтелігенції – в Луганську працювали гірничо-комерційний і професійний клуби, клуби були також у Лисичанську та Старобільську, Юзівці, Горлівці, Бахмуті, Макіївці та Маріуполі. У 1901 р. у Бахмуті відкривається приватна музична школа Мерейнес – випускниці Віденської консерваторії. Відомий український композитор М.Д. Леонтович працював учителем залізничної школи у Гришиному.

Питома вага іноземців серед спеціалістів гірничо-металургійної промисловості з вищою та середньою освітою, за даними Ради з'їзду гірничопромисловців, досягла напередодні Першої світової війни 40%. На початку війни їх було мобілізовано до армії, німецьких і австрійських спеціалістів – вислано у східні губернії імперії, а французьких і бельгійських відкликано на батьківщину [14, с. 74–75]. У часи Першої світової війни на багатьох підприємствах Донбасу використовувалася праця мобілізованих на тилі роботи селян з представників національних меншостей із Середньої Азії, найманих робітників з Китаю, Ірану та інших країн, згодом військовополонених і біженців. До Донбасу, ніби до плавильного котла, постійно прибували нові етнічні компоненти. Можливо тому, саме тут, у Горлівському гірничому училищі, навчався поет А.Я. Коц (Данін) – автор російського тексту «Інтернаціоналу».

З остаточним встановленням радянської влади на Донбасі розпочинається ліквідація старої системи освіти, відокремлення

школи від церкви, формування нового апарату управління освітою. Нову систему освіти українські більшовики, які вважали УРСР суверенною національною державою українського народу, будували за російським зразком. У травні 1919 р. було видано «Положення про єдину трудову школу УРСР», в основу якого було покладено чинне в Радянській Росії «Положення про єдину трудову школу». Воно передбачало запровадження безоплатного і спільного навчання дітей обох статей з восьми років; загальноосвітній і політехнічний характер освіти, заборону релігійного виховання; запровадження продуктивної праці дітей. Скасовувалися перевідні та випускні іспити, домашні завдання, п'ятибальна система оцінювання знань.

Хоч українська школа й будувалася згідно з прийнятими на той час єдиними принципами «Про єдність освітньої політики», але система освіти в Україні дещо відрізнялася. Так, якщо в Росії школа була політехнічною, то в Україні всі навчально-виховні заклади, поєднуючись із виробництвом, уже з першої ланки утворювали єдину систему професійної освіти. У Росії єдина трудова школа була дев'ятирічною, в Україні – семирічною; у Росії технікум був підготовчою ланкою до інституту, а в Україні – інститут і технікум вважалися рівноправними вищими навчальними закладами з тією різницею, що технікум випускав вузьких фахівців-інструкторів, а інститут – висококваліфікованих спеціалістів-практиків; на відміну від російської, українська система вилучала зі своєї схеми університети, перетворивши їх у 1920 р. на інститути народної освіти: медичного, фізичного, технічного, агрономічного, педагогічного профілю, які готували спеціалістів вищої кваліфікації. Зокрема, у 1921 в Юзівці відкрито гірничо-механічний технікум, який згодом було реорганізовано у Донецький гірничий інститут (зараз Донецький національний технічний університет), у 1923 р. у Луганську було засновано Державний педагогічний інститут ім. Т.Г.Шевченка. Хоч за навчання в більшості цих інститутів треба було платити, дітей бідних селян і робітників, що становили більшість студентів, від оплати звільняли. Наприкінці 20-х років в інститутах України навчалось майже 40 тис. студентів, з них українці становили 53%, росіяни – 20%, євреї – 22%. Українці переважно зосереджувалися в галузі агрономії та педагогіки, росіяни – в управлінні й точних науках, а євреї – в медицині й торгівлі.

Підготовку вчених в Україні здійснювали академії та різні інститути теоретичного знання. З погляду наукової педагогіки, українська система освіти стояла нижче від російської, однак ці відмінності свідчили про певну незалежність української освітньої політики, вони збереглися до 1930 р.

Поставивши за мету збудувати новий соціально економічний устрій, радянський уряд сприяв створенню нових типів освітніх закладів і підходів у викладанні, що прискорило б розрив із «буржуазним минулим». Радянська педагогіка обстоювала необхідність пов'язувати освіту з прищепленням людині комуністичних цінностей. У школах було запроваджено програми, в яких особливе значення надавалося поєднанню праці й навчання, оволодінню більшовицькою ідеологією.

Складність внутрішньої політики УРСР обумовлювалася тим, що частина керівництва більшовиків в Україні стояла на шовіністичних позиціях. Так, другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь навіть не намагався приховати ворожість до української мови, звичаїв, до українізації взагалі. Він обстоював так звану «теорію боротьби двох культур», з якої випливало, що оскільки російська культура на Україні пов'язана з прогресивним пролетаріатом і містом, у той час як культура українська – з відсталим селянством і селом, то російська культура рано чи пізно перемаже, і обов'язок комуністів полягає в тому, щоб підтримати цей «природний процес» [15, с. 338].

В 1923 р. на XII з'їзді партії було започатковано політику коренізації, український різновид якої вибухнув українізацією – потужним українським відродженням. Українізація мала на меті залучити до соціалістичного будівництва широкі народні маси. Компанія українізації охопила всі галузі життя Радянської України. Найбільший вплив вона справила на освіту. Ставка більшовиків на освіту пояснюється кількома чинниками: з ідеологічної точки зору, щоб слугувати зразком нового ладу, радянське суспільство мало бути освіченим; більше того, освічене населення збільшувало виробничий потенціал і міць держави; і нарешті, освіта надавала чудові можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності. Найбільш вражаючих успіхів було досягнуто в ліквідації неписьменності. Під час революції письменними були близько 40%

міського населення, через 10 років – уже 70%. На селі протягом цього періоду письменність зросла з 15% до понад 50%. Масова освітня компанія велася українською мовою.

Рушійною силою українізації системи освіти став Наркомат Освіти на чолі з Г. Гриньком, О. Шумським, М. Скрипником. Вони домоглися того, що в кульмінаційному для українізації 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% вищих учбових закладів вели навчання виключно українською мовою. 97% українських дітей навчалися рідною мовою. Швидка українізація освіти сприяла зростанню настроїв національного оптимізму.

Відродження переживала україномовна преса, яку жорстко придушував царський режим і для якої перші роки радянської влади не були сприятливими. У 1922 р. з усіх опублікованих в Україні книжок лише 27% виходили українською мовою, українською мовою виходили близько 10 газет, журналів. До 1927 р. українською мовою друкувалася більш як половина книжок, а в 1933 р. з 426 газет республіки 377 виходили українською мовою. Свіжі настрої в розвитку української культури особливо виявилися в літературі. Марксистські письменники пропагували думку, згідно з якою для здійснення своїх завдань революція, крім суспільно-політичної царини, повинна сягнути й у царину культури. Тобто «буржуазне» мистецтво минулого належало замінити новим пролетарським мистецтвом. Щоправда, вони одразу додавали, що «досягти міжнародної єдності пролетарське мистецтво може лише йдучи національними стежками» [15, с. 343]. У липні 1922 р. було організовано кооперативне видавництво «Донбас». В Донецьких газетах і журналах починали свій творчий шлях багато літераторів-початківців, що згодом стали відомим письменниками, серед них В.М. Сосюра, С.І. Погрібний, П.Г. Безпощадний, М. Голодний (М.С. Епштейн), Б.Л. Горбатов. Важливу роль у згуртуванні літераторів Донеччини відіграв журнал «Забой» (з 1932 р. «Литературный Донбасс») та однойменна письменницька організація, в якій працювали Іван Ле, М.Л. Слоніський, Ю.Л. Чорний-Діденко, О.П. Селівановський, Г.М. Баглюк та ін. Усього в Україні в 1920-х рр. діяло понад 40 літературно-художніх організацій.

Крім літературно-художніх в середині 1920-х рр. в Україні існувало 16 різних добровільних товариств і організацій, які

об'єднували людей за інтересами, наприклад: «Техніка - масам», «Геть неписьменність», «Друзі радіо» та ін. За ініціативи відомих краєзнавців М.В. Сибільова та С.М. Одинцової в Донбасі почалися широкі археологічні та етнографічні дослідження. Створені під їхнім керівництвом краєзнавчі музеї у Святогірську і в Ізюмі стали значними науковими установами. Зусиллями В.О. Городцова та П.П. Єфименка тут було організовано видання наукових праць з археології та етнографії.

Резолюція ЦК ВКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (червень 1925), в основу якої були покладені принципи партійності і народності літератури та мистецтва, намітила хід подальших подій в галузі мистецтва, у тому числі й кіно. «В основі змісту радянського фільму повинна лежати ідеологія пролетаріату», іншими словами, в період першої п'ятирічки (1928-1932) кіно мало стати «могутнім засобом комуністичної освіти і агітації, виховання класової свідомості робітників, політичного перевиховання всіх непролетарських верств населення і селянства в першу чергу» [16, с. 160]. Першою радянською звуковою документальною картиною стала «Симфонія Донбасу» (режисер Д. Ветров). «Симфонія Донбасу» представляла собою апофеоз індустріальної праці, здійснюваної робітничим класом у побудові соціалізму. Однак побудова соціалізму пролетаріатом передавалася в історичній перспективі, у процесі зміни державної символіки (на зміну корони з двоголовим орлом – прапор із серпом і молотом; на зміну хреста – п'ятикутна зірка), звукового фону (на зміну церковної служби і дзвону дзвонів – марш і шуми промислового цеху), моделі поведінки персонажів (на зміну молитви і пияцтва – гасла, промови на мітингах, робота); індустріалізація, як фундамент, на якому ґрунтується соціалізм, передавалася на всіх етапах її існування, причому по вертикалі: шахти, завод, домни, що підносяться у небо. Хоча фільм легко поділити на три частини (перша в експериментальному ключі передає зіткнення релігійного і комуністичного побуту, друга – процес виробництва в районі Донбасу, третя – колективізацію), в цілому він був задуманий як триумф симбіозу людини і машини, як гімн праці [17].

Художнє кіно абсолютно справедливо стало «найважливішим із мистецтв». А шахтарі в кіно обов'язково повинні були стати

головними героями праці. Один з довоєнних фільмів називався просто і велично – «Велике життя» і прославляв шахтарську працю. У цьому ж ключі знято фільм «Шахтарі» (1937 р.), який став першою великою роллю в кіно для М. Бернеса.

Політика українізації з боку частини російського населення Донбасу сприймалася негативно. Поширювалися прояви російського великодержавного шовінізму, виникали конфлікти на мовному ґрунті між росіянами та українцями. За даними перепису 1926 р. українці в Донбасі склали 64,1% населення, росіяни – 26,1%. У містах і міських поселеннях росіяни переважали, там було їх 48,1%, українців – 40,6%. У тому ж таки році українці склали 40% від усіх робітників краю [18]. Професійна орієнтація етнічних громад стала однією з причин мовної асиметрії, домінування російської мови. В межах політики коренізації були створені Верхньо-Теплівський, Сорокинський російські національні райони Луганської округи, грецькі Велико-Янисольський, Мангушський, Сарганський райони, Люксембургський німецький район на Донеччині, низка національних селищних та сільських рад [19].

Остаточно змінили етнічну мапу регіону голодомор та колективізація. У тогочасній Донецькій області (включала в себе сучасні Донецьку та Луганську області) від голоду померло до 20% населення, голод забрав життя не менше 400 тис. селян [14, с. 103]. На «звільнені» території переселялися селяни з Росії. Згортання українізації, репресії проти української інтелігенції, переведення навчання у школах на російську мову викладання, обов'язкове вивчення російської мови в школах з 1938 р., русифікація професійної та вищої освіти засвідчили новий курс радянської влади на прискорену остаточну русифікацію.

Індустріалізація країни супроводжувалася ударництвом, новаторством, соціалістичним змаганням, одним із полігонів нової політики став Донбас. Тут виникає так званий стаханівський рух, за ім'ям вибійника шахти «Центральна-Ірміне» О.І. Стаханова, який вирубав за зміну 14 норм. Нова країна вимагала нових форм стимулювання праці окрім матеріальних, відтак і почали виникати псевдоударники для заохочення зростання виробництва шляхом формування певних зразків праці, поведінки. Відомими новаторами стали вибійник шахти «Кочергарка» (Горлівка) М.О. Ізотов

(росіянин з Орловської області), машиніст паровозного депо станції Слов'янськ П. Ф. Кривонос (росіянин з Феодосії), сталевар Маріупольського металургійного заводу М. М. Мазай (народився у козацькій станиці Ольгінська Краснодарського краю, в родині селянина Микити Мазая, вірогідно українець), трактористка Старобешівської МТС П. М. Ангеліна (гречанка). Навіть для сучасного Донбасу ці прізвища мають символічне значення інтернаціонального звучання [20, с. 136].

Зі згортанням українізації період відносної децентралізації в культурі, свободи думки та творчості завершується. Ставляться завдання злиття культур, уніфікації освіти, зниження можливостей освіти мовами національних меншостей. Цей поворот остаточно завершився в 1933 р., коли населенню України було зламано національний хребет не тільки фізично за допомогою голоду, але й пройшов злам духовний. В освіті вводиться єдиноначальність, єдині підручники, навчальні програми. Уніфікується наука, в ЦК КП(б)У створюється спеціальний відділ культури і пропаганди, який бере у свої руки все духовне життя країни. У 1933 р. в ЦК КП(б)У та обкомах партії створюються відділи шкіл. У 1934 р. були ліквідовані всі письменницькі організації, створюється єдина спілка письменників, панівним літературним методом зображення дійсності стає «соціалістичний реалізм».

Відповідно до завдань партії неухильно зростає освітній рівень населення. На початку 1930-х рр. на території України було введено обов'язкове початкове навчання, школою було охоплено в Луганській області 90% сільських дітей і 99,8% дітей у містах. Проводилась робота для ліквідації неписьменності серед дорослого населення. У 1939 р. у Донецькій області залишилося 6,6% неписьменних, переважно людей похилого віку.

Пропагандистом стала і мережа культурно-освітніх установ: театрів, клубів, гуртків, бібліотек, хат-читалень, кіноустановок. З 1920 р. у Костянтинівці почав діяти перший на Донбасі театр, у 1924 р. театр «Синя блуза» виник в Артемівську. З 1932 р. у Луганську запрацював театр опери і балету, у Донецьку пересувний музичний театр (зараз Донецький театр опери та балету). У 1935 р. у Луганську було відкрито театр юного глядача, у 1936 р. відкрито Костянтинівський російський драматичний театр імені А. С. Пушкіна,

у 1938 р. в Слов'янську відкрито російський драматичний театр, у 1939 р. у Луганську було створено ще два театри – російський драматичний театр і театр ляльок. Репертуар театрів складали такі п'єси, як «Платон Кречет», «Правда». «Пархоменко», «Кремлівські куранти». Музичне мистецтво «несли в маси» численні хорові колективи, інструментальні та духові оркестри підприємств, палаців культури, клубів. Ще 1925 р. в Артемівську створюється хор «Сурма Донбасу». Започатковується монументальне мистецтво – пам'ятники Артему за проектами І.П. Кавалерідзе. Зрозуміло, що весь мистецький наратив контролювався партійними організаціями, які слідували, громили, боролися, засуджували і чистили ряди будівельників нового суспільного ладу.

Переслідування української інтелігенції продовжувалися і в ході великого терору 1937-38 рр. Серед репресованих педагогів Донбасу за національною ознакою: 217 чол. (48,2%) – українці; 102 чол. (22,7 %) – німці; 49 чол. (10,9%) – греки; 44 чол. (9,8%) – росіяни. Починаючи з 1930-х рр. російська мова витіснила українську й інші мови на периферію мовного простору [21].

До кінця 1940-х років неформальною столицею Донбасу був Харків, який зараз до басейну не входить. Там розташовувалися банк і головна контора Олексія Алчевського, Союз гірничопромисловців Півдня Росії (глава Н. Дітмар), синдикат «Продвугілля», потім в СРСР трести «Донбассуголь», «Донбасантрацит», «Донноженерго», Міністерство вугільної промисловості УРСР. Також у Харкові розташовувалися ДонВУ і гірський інститут (до 1962 року), які готували фахівців для шахт Донецького басейну.

Повоєнне відновлення Донбасу, зростання і удосконалення виробництва вимагало підготовки нового покоління спеціалістів. За досить короткий відрізок часу створено систему професійно-технічної освіти, яка була широко розгалужена і зорієнтована на забезпечення робочою силою підприємств Донбасу. У 1954 р. заснований Слов'янський педагогічний інститут, переведений з Білої Церкви до Горлівки педагогічний інститут іноземних мов. 28 травня 1965 відкрито Донецький державний університет.

У післявоєнні роки в Донбасі створено мережу науково-дослідних установ, наближених до виробничої бази, робота яких сприяла розвитку промисловості краю. До складу АН УРСР поряд з

Київським, Дніпропетровським, Харківським, Південним (з центром в Одесі) і Західним (з центром у Львові) увійшов Донецьк. Наукові центри разом об'єднували понад 80 науково-дослідних установ. У них працювали понад 80 тис. науковців. Донецький науковий центр АН УРСР був створений у грудні 1965 р. Крім наукових установ АН УРСР, у Донбасі діяла широка мережа галузевих та вузівських науково-дослідних організацій і підрозділів: кафедр, проблемних лабораторій, науково-дослідних інститутів, секторів тощо. Вже на початку 1970 р. в 76 науково-дослідних закладах, вузах і на промислових підприємствах Донецької області працювало понад 10 тис. наукових працівників.

Відродилось і розвивалось професійне мистецтво. З 1944 на Луганщині працював Харківський драматичний театр, який перейменовано на Луганський обласний драматичний театр з постійним місцем перебування в Луганську. У грудні 1962 р. український і російський обласні театри об'єднано в один Луганський обласний театр з двома труппами – українською і російською. Пропагувалось та розвивалось музичне мистецтво: при Луганській філармонії було організовано симфонічний оркестр, у Луганську, Северодонецьку відкрито музичні училища, у багатьох містах і селищах – музичні школи. Донбас у музичному плані ідентифікував себе як батьківщина Сергія Прокоф'єва (народився в маєтку Сонцівка Бахмуцького повіту Катеринославської губернії). Продовжували працювати і створювалися нові палаци культури, клуби, гуртки образотворчого мистецтва, колективи художньої самодіяльності, бібліотеки, культосвітні і художні училища, творчі спілки – обласні Донецьке та Луганське відділення Спілки письменників, Спілки журналістів тощо.

Розвиток отримала музейна справа. Було відкрито музей «Молодої гвардії» у Краснодоні, Луганський художній музей ім. Артема, у 1961 р. у Донецьку відкрито планетарій. 5 вересня 1956 р. розпочало роботу Донецьке телебачення. Весь освітньо-культурний, науковий потенціал регіону був спрямований на виховання людини нового комуністичного суспільства.

Формуванню регіональної самосвідомості сприяло панування у радянській літературі й кіномистецтві своєрідного міфу про робітничий клас, про пролетарський Донбас. Культурний герой у

цьому міфі приходиться у Донбас, щоб пережити друге народження, перевтілитися у героїчній праці й набути нове соціально значиме «Я». Така «нова людина» виявлялася здатною на найвеличніший подвиг. Цей міф Донбасу дістав найяскравіше втілення у творах Б. Горбатова «Донбас» і «Нескорені», у романі О. Фадеєва «Молода гвардія». З метою полегшення переміщення населення в рамках оргнаборів важливим було створення позитивного образу шахтаря – трудівника, який отримував перспективу побудови власного життя завдяки своїй праці [22, с. 89]. У повоєнні роки шахтарська праця закріплюється як професія і стає одним із індикаторів регіонального самоусвідомлення. Культ «шахтарської робітничої слави» стає ціннісною основою Донбасу. У повоєнні роки на екрани виходять нові художні стрічки, в яких ідеалізується минуле та радянське сьогодення краю («Нескорені», «Донецькі шахтарі», «Вісім днів надії»). Зокрема, фільм «Це було в Донбасі» (інша назва «Батьки і діти») – чорно-білий кінофільм режисера Л.Лукова, що вийшов на екрани в 1945 році. Фільм розповідає про радянську молодь, яка безстрашно билася в роки Великої Вітчизняної війни з фашистськими загарбниками в окупованому німцями Донбасі і продовжує «справу батьків», що у свій час боролися за радянську владу.

Нова культура покликала до життя нові традиції, свята. Свято праці, Свято врожаю, культивування радянського паспорта, обов'язкової військової служби, пошана до ветеранів війни та ветеранів праці, соціалістичне змагання – цеглини творення будівників комунізму. Особливого значення набувала освіта. У 1966 р. у Луганській області з кожної тисячі працюючих 650 мали вищу, середню або неповну середню освіту. Водночас політика «злиття націй», гаслом якої було «відмирання національних мов» – причина того, що в республіці залишилося менше половини шкіл із українською мовою навчання, а в деяких великих містах вони зовсім зникли. Були повністю ліквідовані школи та інші навчальні заклади з національними мовами навчання, а вузи та середні спеціальні навчальні заклади майже повністю перейшли на російську мову. Найбільш русифікованим регіоном України став Донбас. На нього було покладено завдання виховання зразкової радянської людини, формування нової ідентичності, яка й сьогодні залишається редуцією у значній частині мешканців краю. Наприклад, у 1958–1959 навчальному році

кількість учнів українських шкіл у Донецьку склала 0,9 тис. (1,2%), а українці у місті склали 38%, учнів у російськомовних школах було 76,3 тис. (98,8%), у Луганську відповідно 1,5 тис. (6,5%) учнів в українських школах, а українців у місті 44%, учнів у російськомовних школах було 21,7 тис. (93,5%) [23, с. 50]. У 1988-1989 навчальному році школи з українською мовою навчання охоплювали лише 3,2% учнів від загальної кількості дітей шкільного віку, 40% школярів було взагалі звільнено від вивчення української мови. У ВНЗ навчання велося виключно російською мовою. Інформаційний простір обслуговувала російська мова. Українська мова втратила комунікативну привабливість, нею розмовляли лише селяни і «буржуазні націоналісти» [21].

Своєрідним протестом проти цієї політики став рух шістдесятників, які передусім ставили перед собою завдання відродження національної культури і захисту рідної мови, виступали за збереження звичаїв, культурно-історичних пам'яток українського народу тощо. Національно-культурний рух став для багатьох його учасників своєрідним етапом на шляху свідомої боротьби за самовизначення України. У відповідь на це тоталітарний режим застосував репресії. Перша хвиля масових арештів розпочалася наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р., коли в різних містах України були заарештовані понад 20 діячів українського культурного руху, зокрема І. Світличний, уродженець с. Половинки не Старобільського району Луганської області. У 1973 р. був засуджений ще один видатний донеччанин І. Дзюба за «антирадянську» працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» В листопаді 1976 р. в Києві виникає Українська Гельсінська група. Серед ув'язнених дисидентів поетична гордість Донеччини В. Стус, який загинув у таборі. Українська Катакомбна культура, яка існувала в Донецьку в 1950-1960-х роках ХХ ст., була заблокована і винищена колоніальною системою. Тонкий прошарок російської, грецької, єврейської інтелігенції, який залишився в Донецьку, був лише частиною загального імперського духовного дискурсу [24, с. 44].

Підсумовуючи зазначимо, що масштабна індустріалізація та урбанізація радянського періоду сформувала у мешканців Донбасу відчуття певної політико-культурної спільності. Це регіон тісної взаємодії російського та українського народів, його характерною

рисуою став російсько-український культурно-історичний дуалізм, з домішкою інших етнокультурних ферментів. У результаті ще до початку ХХ століття в Донбасі сформувалася особлива багатонаціональна спільнота, основу якої склало російсько-українське населення, а засобом комунікації стала російська мова [25].

Таким чином, до часу проголошення незалежності України у 1991 р. вже оформилася особлива історична, національно-культурна, соціальна та економічна специфіка Донецького краю, була сформована його регіональна самобутність. Донбас підтримав проголошення незалежної України як український регіон зі значною кількістю населення російського етнічного походження, як один з провідних промислових, наукових і культурних центрів колишнього Радянського Союзу. Відповіді на численні питання про сучасні проблеми Донбасу знаходяться саме в історичній спадщині краю.

---

1. Див., наприклад: Наулко В. Развитие межэтнических связей в Украине / В. Наулко. – К., 1975; Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю. В. Иванова // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – М., 1979. – С. 74-91; Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Н. Чижикова. – М., 1988; Бацак Н. І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Н. І. Бацак. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 1999; Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Н. А. Терентьева. – К., 1999. – 352 с.; Малярчук Н. Г. Росіяни в суспільно-політичному, економічному та культурному житті Донбасу на початку проведення політики українізації / Н. Г. Малярчук // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – № 5/6. – С. 93-99; Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 127–135.

2. Попович М. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. – К., 1998. – 728 с.

3. Крип'якевич І.П. Історія України: вид. 2-е, переробл. і доповн. – Львів: Світ, 1992. – 556 с.

4. Багалій. Д.І. Історія Слобідської України / Дмитро Багалій. – Харків, «Дельта», 1990. – С. 193, 218.

5. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – Київ, 1970. – 992 с.
6. Український історичний журнал. – 1969. – №3. – С. 101-105.
7. Кочубей Т. Розвиток освіти на українських землях у II пол. XVII – кін. XVIII ст./ Тетяна Кочубей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2007/2007_2_5.pdf.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – Київ, 1968. – 940 с.
9. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав. – 1864. – 387 с.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 1897 г. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – 254 с.
11. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898. – С. 78.
12. Народное хозяйство Луганской области. Статистический сборник. – Луганск. – 1963. – 263 с.
13. Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник. – Донецк. – 1967. – С. 221, 223.
14. Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки) / Ю.О.Ніколаєць. – К., 2012. – 188 с.
15. Субтельний О. Історія України / Орест Субтельний. – К., 1991. – 512 с.
16. Из материалов Первого Всесоюзного партийного киносовещания при ЦК ВКП (б): КПСС о культуре, просвещении и науке. – Москва. – 1963. – С. 160-162.
17. Ичин К. Пролетариат врасплох: «Симфония Донбасса» Дзиги Вертова / Корнелия Ичин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.utoronto.ca/tsq/22/ichin22.shtml>
18. Русначенко А. Донбас в історії України ХХ століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongress6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm.
19. Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки. Історико-картографічний атлас. – К., 1996. – 104 с.
20. Донбас с высоты свободного полета. – Донецьк, 2003. – 360 с.
21. Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://klich.at.ua/publ/movnij_prostir_donbasu_chi_e_ukrajinska_mova_derzhavnoju/1-1-0-171.
22. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 72-97.
23. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. – Торонто. – 1970. – 246 с.

24. Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: Генезис і тенденції розвитку в умовах суспільної трансформації / Геннадій Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №4. – С.38-51.

25. «Деньги Донбасса – народу Донбасса», или Шахтёрский край снова заговорил о федерации и самоидентификации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odnako.org/blogs/show_21609/.

Олена Кривицька

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО: РИЗИКОВИЙ КОНТЕКСТ ЗА УМОВ ПОЛЯРИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена впливу історичної пам'яті на поляризацію системи цінностей в суспільстві, як наслідок цього процесу – ризику для українського суспільства.

Ключові слова: історична пам'ять, символічний простір, історичний наратив, система цінностей.

Olena Kryvytska Actualization of historical the past: risk context is at terms of polarization of society. The article is devoted influence of historical memory on polarization of the system of values in society, as a result of it risks for Ukrainian society.

Keywords: historical memory, symbolic space, historical narativ, system of values, risks.

Сучасна Україна як європейська держава долає складний шлях поступового відтворення національного міфу, який за словами Я. Грицака, відіграє велику роль у націєтворчому процесі, є ефективним засобом творення колективної ідентичності [2, с. 15]. Особлива роль у цьому неоднозначному процесі належить історичній пам'яті – невід'ємній соціокультурній складовій національної ідентичності.

Очевидно, що історична пам'ять як культурний феномен є неодмінним чинником національної ідентичності. Спільна пам'ять наділяє націю почуттям приналежності до неї. Водночас, наголошує М. Панчук, наявність етнічних, мовно-культурних, релігійних,

політичних ідентичностей «сегментують історичну пам'ять українського соціуму. Пам'ять етнічних груп України зберігає знакові процеси, історичні факти, світоглядні установки» [12, с. 36]. Досвід націтворення свідчить, що подолання кризових явищ у національній ідентичності, конфлікту цінностей, кризи ідеалів, насамперед, пов'язане з актуалізацією історичної пам'яті, її консолідуючих та об'єднавчих властивостей.

В. Масненко звертає увагу на те, що характер і роль зв'язку історичної пам'яті та національної ідентичності в Україні суттєво не відрізняються від загальноєвропейських тенденцій і, з очевидністю, має аналізуватися у широкому контексті загальносвітових тенденцій соціокультурного розвитку [7, с. 49-62]. Культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на винятковість чи універсальність, її пріоритетність полягає у здатності інтегрувати культури всіх національних меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, функціонування якої охоплює всю територію країни, а складові елементи демонструють тісний внутрішній зв'язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищаючи її від фрагментації та дезінтеграції. Така цілісність досягається не через культурну асиміляцію національних меншин, а через їх органічне включення у загальнонаціональний культурний організм. Має рацію М. Степико, коли зазначає, що процес формування української політичної нації потребує «...не «переплавлення» її етнічної різноманітності в одному котлі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства» [15, с. 86]. При цьому інтегруючу функцію виконує саме «культурне ядро» титульного етносу, надаючи тій чи іншій культурі національної визначеності. Проте треба наголосити: історична пам'ять нації не дорівнює етнічній. Так, говорячи про українську історію, Я. Грицак застерігає від її надмірної «етнізації»: «Не можна трактувати її лише як результат дії самих лише українських мас, забуваючи про присутність на українських етнічних землях упродовж всієї історії інших національних груп. ... кожен з цих народів робив свій внесок в «український проект»... Визнання цього факту має надзвичайно

важливе не лише наукове, але й політичне значення: співучасть у такому проєкті в минулому передбачає, що всі, хто проживає на території України, незалежно від національності й політичних уподобань, в майбутньому мають перебрати відповідальність за його результати» [2, с.2 1]. Саме тому, політика пам'яті, яку Л. Нагорна розуміє як процес вибудування «співзвучних настроїв епохи образів минулого», має зміцнити національну ідентичність та унеможливити розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, як «надзвичайно складного феномену суспільної свідомості» [10, с. 182]. Вона має включати «створення позитивного узагальнюючого образу країни і народу» – такого, який потрібен для нормального соціально-психологічного самопочуття поколінь, для згуртованості населення. Зрештою, вона повинна мислитися як «система формування національної ідентичності на засадах загальноновизнаних універсалістських цінностей» [11, с. 118]. За таких умов, дотепно зазначає Г. Касьянов, «... ми позбавимося того, що нам страшно заважає зараз з нашою історією – це її етнічної ексклюзивності». У контексті зі сказаним, Ю. Зерній наголошує, і етнічні українці, і представники національних меншин мають «привласнити» українську історію, відчуті пов'язаність з нею себе і своїх предків. Для цього такі ключові історичні сюжети, як, наприклад, трагедія Бабиного Яру чи депортації кримських татар мають стати «місцями пам'яті» всієї нації, органічною частиною українського історичного нарративу. Серед сучасних новацій те, що доля закордонного українства, його величезні заслуги перед Україною також мають стати частиною національної пам'яті. Саме за такої моделі історична пам'ять поліетнічної політичної нації набуватиме цілісності і здатності продукувати спільну національну ідентичність, прийнятну та привабливу для всіх громадян [4, с. 90-99].

Таким чином, саме спільність історичної долі й національного почуття, яка ґрунтується на спільній історичній пам'яті, є головним чинником формування нації, свідомого вибору своєї національності. Ураховуючи це, і політика, і культура пам'яті мають бути зорієнтовані на досягнення спільності та компліментарності в оцінках минулого. Але при цьому не можна нехтувати тим, що цілісність пам'яті досягається не через уніфікацію індивідуальних уявлень про історичне минуле, оскільки вони завжди зберігатимуть множинність.

Як переконливо доводить Л. Нагорна, ідентифікуюча роль колективної пам'яті полягає в її здатності підпорядкувати множинність уявлень єдиній логіці національного історичного наративу. Більше того, колективна пам'ять не може бути дискретною, гетерогенною чи альтернативною, так би мовити, розпадатися на окремі історії про минуле. Національний міф, який легітимізує прагнення етноспільноти на державність, культурну окремішність, високий політичний статус, завжди базується на стереотипізації і нетерпимий до будь-яких альтернатив. Така «безтурботність у поводженні з фактами і забезпечує міфу роль однієї з опор національної ідентичності» [11, с. 186].

Множинний стан колективної пам'яті, який характеризується контраверсійністю в оцінках минулого, неминуче продукує множинну ідентичність. Нація, яка прагне самоутвердження через ідентичність, має опанувати минуле у спільних смислових і ціннісних категоріях, спиратися на «свої» історичні корені, ретельно відокремивши їх від «чужих». У протилежному випадку історична пам'ять нації втрачає консолідуючу потужність і набуває дезінтегруючої сили, перетворюючись на загрозу національній ідентичності [3, с. 44-62]. За Е. Вілсоном, «...українську ідентичність іще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців протягом століть – російської, радянської, польської, угорської тощо» [4, с. 108]. Не варто легковажити обставиною, що колективна пам'ять українців потребує вивільнення від величезного масиву імперсько-радянських стереотипів у сприйнятті історичного минулого, які стримують процес національного самоусвідомлення громадян України. У свідомості українців виявилася міцно закоріненою штучно сконструйована «радянська ідентичність». Впливом її стереотипів пояснюється сакралізація української архаїки, яка провокує недовіру до героїзації історичного минулого України. Більшість наших співвітчизників просто не розуміють, до яких цінностей сьогодні варто повертатися [9, с. 248].

Не слід забувати, що історична пам'ять, виконуючи роль каталізатора національного становлення, справляє потужний вплив на інші маркери національної ідентичності: громадянську лояльність, культурну приналежність, ціннісні орієнтації, толерантність тощо.

Так ідентифікація різних соціальних груп населення України зберігає пам'ять про історичне минуле суспільної свідомості, яка має виразний регіональний вимір. Російський дослідник особливостей національної ідентифікації в Україні А. Міллер вважає, що існують дві українські ідентичності – західноукраїнці та східноукраїнці, які відрізняються за образом минулого, який лежить у їхній основі [8, с. 90-91]. Різний історичний досвід регіонів країни спричинив мислення в «бінарних категоріях» щодо оцінки історичних подій. Як зазначає Л. Нагорна, «ми маємо справу з гострою конкуренцією як мінімум двох взаємовиключних схем бачення минулого, ... закорінених у глибинних пластах локальної ментальності» [11, с. 263].

В умовах несформованого спільного ціннісного простору збільшується розрив між двома типами української ідентичності, які відрізняються стереотипами світосприйняття, відмінними оцінками історичних постатей, непримиренністю до радянського періоду історії України. Безумовно, Донбас і Галичина дають «приблизне уявлення про стан історичної свідомості в регіональному вимірі» [10, с. 171]. Разом із цим аналіз групових ідентичностей мешканців Львова і Донецька (400 респондентів) демонструє суттєві розбіжності у ставленні львів'ян і донеччан, перш за все, до свят. Єдине радянське свято, яке святкується львів'янами (79%) – 8 березня, що безперечно пояснюється меншим ідеологічним забарвленням, – ніж 7 листопада і 1 травня, – та певним тиском феміністичного руху. 3-поміж колишніх радянських свят тільки День Перемоги виявився частково значущим для історичної ідентичності мешканців Львова – 33%. Найбільш визнаними святами у Донецьку є 8 березня (91%,) та День Перемоги (89%), свято Жовтневої революції відзначають лише 30% респондентів.

Традиційні українські свята в опитуванні були марковані в такій послідовності: 9 березня (день народження Т. Шевченка), День матері, 30 червня (проголошення незалежності України у 1941 р.) і 1 листопада (День ЗУНР). Кількість тих, хто святкує традиційні українські свята, у Львові коливається від 68% (День матері) до 18% (30 червня), але перевершує кількість тих, хто відзначає радянські свята (за винятком тільки 9 травня). Водночас у Донецьку кількість тих респондентів, хто святкує традиційні українські свята, є доволі невисокою, коливаючись від 12% до 2%, і не перевершує кількості

симпатиків жодного з радянських свят. Нові українські свята – День незалежності України і День Конституції, у Львові перевершують своєю популярністю навіть традиційні українські свята – 78% і 49% опитаних. Натомість у Донецьку День Конституції є менш популярним, ніж усі радянські свята, а кількість святкуючих День незалежності (44%) випереджає лише день Жовтневої революції (30% респондентів) [18, с. 26-27].

Серед суттєвих відмінностей - ставлення львів'ян і донеччан до історичних постатей. На першому місці серед національних лідерів у Львові був В. Ющенко (24%), Б. Хмельницький (18%) та М. Грушевський (17%), а список «антигероїв» очолює Л. Кучма (30 %) і Й. Сталін (24%). У Донецьку виразним лідером серед героїв (позитивних осіб) є Б.Хмельницький – (30%), а далі йде – В. Янукович (17%). Серед «антигероїв» у Донецьку лідерами є В. Ющенко (23%) і Ю. Тимошенко (19%). Здебільшого на опитування вплинув політичний романтизм «Помаранчевої революції». Доречно зазначити, що серед національних героїв, найпопулярніших у Львові, представників західного регіону було лише двоє – В. Чорновіл і С. Бандера. Натомість у Донецьку серед десяти важливих персоналій – виключно В. Янукович.

Мало точок дотику в регіональному вимірі оцінки історичних подій. Для львів'ян найпозитивніші події пов'язані з періодом здобуття Україною незалежності – проголошення незалежності у 1991 р., прийняття Конституції, «Помаранчева революція». Серед негативного рейтингу найчастіше згадуються події, пов'язані з радянським минулим: революція 1917 року, голодомори (1921, 1932-1933, 1946 рр.), сталінські репресії, перебування у складі СРСР, Чорнобильська аварія. На думку представників західного регіону, ганебними подіями для майбутнього українців є: укладення Переяславської угоди Б. Хмельницьким, Перша і Друга світові війни, у тому ж списку – президентство Л. Кучми і фальсифікації на виборах 2004 р.

Аналіз відповідей респондентів донецького регіону підтверджує наявність стереотипів, ознаки подвійної ідентичності донеччан. На першій сходинці рейтингу (так само, як і у Львові) – проголошення незалежності. Однак наступна подія, що належить до однієї з ключових радянської моделі історичного минулого, – Переяславська угода 1654 р. і возз'єднання з Росією. Крім того, донецький

рейтинг також поєднав між собою події, які можна назвати «історично конфліктуючими» – революцію 1917 р., утворення СРСР та створення УНР, як наслідок національно-визвольної боротьби українців за свою державність у 1918 – 1921 рр. [6, с. 70-75].

Схожу тенденцію засвідчили опитування Інституту соціології НАН України у 2012 р. Найвагомим здобутком українського народу, який заслуговує на те, щоб бути предметом національної гордості, залишається для громадян «Перемога у Великій Вітчизняній війні» – 50%. Далі позначені в порядку спадання вагомості – «Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців» – 40%, «Досягнення українських спортсменів» – 40%, «Помаранчева революція 2004 р.» – 32%, «Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)» – 29%, «Повоєнна відбудова господарства» – 27%, «Проголошення незалежності України у 1991 р.» – 23%, «Історія українського козацтва, Запорозької Січі» – 23%, «Боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл) проти тоталітарного режиму» – 18%, «Трудові досягнення робітників і селян Радянської України П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов та ін.» – 16%, «Історія створення та боротьба УПА» – 6%, «Українська революція 1917 – 1920 років» – 5%. Дослідження, проведене за рік, в основному підтвердило послідовність в ієрархії сприйняття українцями подій власного минулого. Єдиний суттєвий виняток – за рік скоротилося число тих, хто вважав найвагомим здобутком перемогу Помаранчевої революції – з 30 % до 15 % [5, с. 76-93].

Кризисність ідентифікаційних процесів призвела до формування різних систем світосприйняття, спричинила дихотомію історичного знання та створення різних схем історичного процесу. У світлі сказаного особливої ваги набуває той факт, що дві половини України мають різні типи свідомості, а умовні лінії «культурного розмежування» – цивілізаційне підґрунтя. Якщо на Заході населення відає перевагу етнічним традиціям, то на Сході – присутні «модуси втрати й відстороненого негативізму» (формула Л. Нагорної). Ретроаргументи в «українськості – в неукраїнськості» постійно підкріплюються романтизованими або демонізованими рефлексіями історичного минулого. Небезпека полягає в тому, що

суперечності між «двома Українами» мають переважно ідеологічний характер.

Наслідком ціннісно-ідеологічної поляризації України є відмінна позиція щодо пам'ятників минулого, зокрема до радянських. Якщо в центральній Україні домінують «ліквідаційні», то на Сході – «охоронні» настрої (термін Л. Нагорної). Опитування, здійснене у 2011 р., свідчить: 51% – стверджують, що не потрібно демонтувати пам'ятники, 15% – вважають це неактуальним, 12% – схиляються до необхідності демонтування, 11% – погоджуються на демонтаж, 10% – не відповіли [18, с. 27-28]. Респонденти сайту podrobnosti.com.ua (380 осіб) на питання: «У Вашому населеному пункті збираються зносити пам'ятник В. Леніну. Ваша реакція», – відповіли: «Ні, ні в якому разі, якою б не є політика держави, Ленін нікому не заважає» – 6%; «Ні, це наша історія» – 23%; «Так, але разом з ним приберемо і пам'ятник Кобзарю» – 7%; «Так, від нього тільки жахливі спогади про тоталітарний режим» – 12%; «Так, комуністичний режим вцілому і пам'ятник Леніну – це помилка» – 23%; «Мені байдуже» – 12%. За результатами інтернет-опитування (814 осіб) «Який з пам'ятників в Україні, на Ваш погляд, необхідно демонтувати?»: все залишити на своїх місцях – 34%, радянським політичним діячам – 18%, В. Леніну – 16%, С. Бандері – 14%, Катерині II – 7,5%, Р. Шухевичу – 5%, Незалежності у Києві – 3,7% [17].

У світлі сказаного цікаві висновки Ю. Шаповала, що «пересмищення свого минулого залежить від ментальнісного цивілізаційного вибору нації». За ним, «мешканці заходу і центру України, що тяжіють до хліборобської традиції й були століттями частиною Європи, знаходячись у складі Речі Посполитої та Австро-Угорщини, позитивно сприймають заклик до засудження тоталітарних практик комуністичного режиму в ХХ ст. Натомість інша частина України, що була частиною російського ментального простору останніх століть, продовжує тоталітарний час своєї історії сприймати як неминучий, «нормальний» час свого історичного буття» [18, с. 6].

Аналізуючи регіональний зріз історичної пам'яті, М. Панчук підсумовує, що історико-політична сегментація сучасних українських земель впродовж століть обумовила також сегментацію й історичної пам'яті населення як і весь гуманітарний простір [12, с. 359]. Актуалізоване в межах такої матриці минуле вибудовує нові

кордони в просторі історичної пам'яті, що спричиняє додаткову напругу в суспільстві. Не можна не бачити, що історична свідомість українців, яка є «посередником між минулим і майбутнім та інструментом конструювання ідентичностей» (за Л. Нагорною), перебуває у кризовому стані і це потребує з боку держави цілеспрямованої та ефективної політики пам'яті. Причиною такої кризи є існування в суспільній свідомості українців двох принципово відмінних проєкцій історичної пам'яті: національно-демократичної та постколоніально-радянської. Отже, на сучасному етапі державотворення ключовим завданням є формування спільної національної пам'яті для всіх регіонів України.

Існування різних історичних пам'ятей є причиною роз'єднаності й поділу України на два сегменти: української європейської і радянсько-російської євразійської орієнтацій. Наявний дуалізм колективних уявлень про минуле ґрунтується не стільки на територіальному, мовному або етнічному поділах, як, передусім, на ціннісно-сміслових оцінках українського минулого. Варта уваги позиція Л. Зашкільняка, який говорить про «неунікнену дихотомію історичних знань...» [10, с. 168]. Такий дуалізм немовби компенсує втрати, що їх зазнав український етнос упродовж своєї історії. Науковці з Інституту стратегічних досліджень звертають увагу, що відмінні проєкції колективної пам'яті є дезінтегруючим чинником в суспільстві. Зокрема, в «Експертних доповідях про внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку України» зазначається, що «глибинний дуалізм історичної пам'яті громадян України руйнує національну ідентичність, дезінтегрує суспільну свідомість, а відтак стоїть на заваді консолідації українського суспільства». Така полярність поглядів громадян на ключові сторінки національної історії використовується певними політичними силами як знаряддя політичної боротьби, отримує суттєве зовнішнє підживлення [16, с. 172].

Справедливості заради слід нагадати, що Президентом В. Ющенком була ініційована та впроваджувалась принципово нова модель політики пам'яті з виразним націоцентричним напрямом, побудованим на основі відмови від тактики компромісів, поступовому усуненні із символічного простору України рудиментів комуністичної міфотворчості. «Від перших днів президентства, – зазначає М. Рябчук, –

В. Ющенко демонструє новий стандарт державної політики пам'яті, яка вже «не лавірує між «україно-фільським» і «советофільським» проектами» [14, с. 51]. Здійснюються масштабні проекти, спрямовані на відродження та актуалізацію історико-культурної спадщини. Відбувається стрімке переосмислення історичних подій, колективні уявлення про які тривалий час перебували під спудом радянських стереотипів та міфологем. Офіційна репрезентація зазначених подій сприяла реконструкції радянського розуміння історії України, яка поступово ставала україноцентричною.

До того ж апелювання до трагічних сторінок вітчизняної історії допомагало поясненню невіршеності сучасних проблем з боку влади. Адже в такому випадку соціальні проблеми набували національного забарвлення. На офіційному рівні почалося відзначення днів пам'яті жертв політичних репресій, загибелі юнаків-студентів під Крутами, Голодомору, Голокосту, депортації кримських татар та представників інших національностей. Під час президентської каденції В. Ющенка ці теми доповнювались новими героїчними й трагічними датами: 70-та річниця Великого терору в Україні, 300-річчя Батуринаського розгрому, 70-річчя бою на Красному полі та іншими. Були побудовані меморіальні комплекси на місці бою під Крутами, у реконструйованій Батуринаській фортеці, у Биківнянському лісі під Києвом. За аналогами деяких пострадянських країн у 2007 р. в Києві було відкрито Музей радянської окупації.

Домінуючою темою модерної історії України став Голодомор. Дані, отримані під час різних соціологічних моніторинрів, свідчать про те, що майже все населення України визнає Голодомор. Більшість українців (66 %) вважають, що Україна в 1932-1933 рр. була лише частиною «голодних територій СРСР». Майже третина (32%) респондентів вважає, що Голодомор був лише на території України, а 2% громадян України – що Голодомору взагалі не було. Більшість українців (60%) переконані, що Голодомор 1932-33 рр. був геноцидом проти Українського народу, 25% притримуються протилежної думки, ще 14% не визначились [17]. Акцентування оборонної психології, прищеплювання суспільству комплексу жертви не сприяли усвідомленню спільних інтересів. Нажаль, політика пам'яті 2010-2013 років зберігає ознаки неконсолідованості, демонструє відхід від попередніх орієнтирів.

Різні періоди наративу колективної пам'яті відрізняються своєю «комеморативною щільністю»: тоді як одні періоди посідають привілейоване становище в суспільній свідомості, їм присвячується численні пам'ятні урочистості, інші привертають до себе лише незначну увагу або опиняються у повному забутті [12, с. 358]. Наприклад, «війна пам'ятників» – спорудження монументу Катерині II в Одесі, невдалі спроби поставити пам'ятник І. Мазепі у Полтаві та І. Сталіну в Запоріжжі, руйнування і пошкодження пам'ятника В. Леніну («розстріл» пам'ятника В. Леніну в Чернігові в травні 2013 р.) та більшовицьким вождям, демонтаж монументів на честь воїнів Великої Вітчизняної війни в селищах Івано-Франківської області; перейменування міст, вулиць, внесення змін до календарів, замість так званих «червоних» днів календаря введення вагомих дат українського історичного календаря. Це пов'язано з тим, що історична пам'ять спільноти ґрунтується на «місцях пам'яті» і «героях», з якими ця спільнота себе ідентифікує, обумовлює їх ідеалізацію та міфологізацію.

Незважаючи на всі зусилля влади надати більш оптимістичного вигляду оновленим історичним концепціям, трагічність та дегероїзація національного історичного наративу помітно зростає. Така ситуація склалася не лише з огляду на своєрідність національної історії та особливу увагу до неї з боку державних органів: історична тематика стала активно випробовуватися у стратегіях боротьби політичних сил. Партійні діячі застосовують різні форми історичних концепцій, користуються регіональними колективними спогадами, що можуть у певних епізодах суттєво відрізнитися від загальнонаціональної моделі. А це виглядає як пряме паразитування на контрверсійних історичних подіях.

Доводиться констатувати, що концепти історичної пам'яті потрапляють у фокус політичної боротьби. Партії помаранчевого табору акцентують увагу на злочинах комуністичного правління – сталінських репресіях, голодоморах, депортаціях, придушенні дисидентського руху. Натомість представники Партії регіонів, комуністи та інші ліві політсили роблять наголос на злочинах «націоналістів-бандерівців», згадуючи єврейські погроми й екзекуції, знищення польського населення на Волині, акції проти радянських військових, міліції, представників влади й інтелігенції. У такий

спосіб збільшується перелік віктимних сюжетів національної історії, подовжується мартиролог загиблих. Ю. Шаповал досить точно зазначає, що така політизована «філософія віктимності» поглиблює поляризацію українського суспільства і вже тому є вкрай небезпечною для його майбутнього [18].

Регіональні контури віктимних спогадів не обмежуються лише розподілом на Схід і Захід. Історична пам'ять мешканців Закарпаття, Галичини, Волині, Буковини, Криму та інших регіонів України, крім загальнонаціональних наративів, містить значну кількість усталених спогадів про трагічні моменти місцевої історії. З іншого боку, за деяким винятком, ці спогади майже не впливають на формування загальнонаціонального історичного канону. Набагато важливішими є головні регіональні розподіли суспільної пам'яті, що залежать від історичного досвіду перебування певних частин України під владою різних державних утворень, етнічного складу населення. Йдеться про такі сегменти вітчизняної історії, як відносини з росіянами, спадкоємцями історичної пам'яті, про Московське царство, Російську Імперію і певною мірою СРСР. Заради ідеологізованої моделі історичного процесу замовчується факт, що українці й самі виконували роль «історичних кривдників» відносно інших націй. Передусім це стосується україно-польських і, здебільшого, україно-єврейських зв'язків. Для зовнішнього світу визнання Голокосту стало певним тестом на цивілізованість України та, водночас, перепорою на шляху формування безконфліктного героїчно-жертвовного образу національного минулого для «внутрішнього використання».

Актуалізація компонентів історичної пам'яті, здатних сформувати простір суспільної свідомості залежно від політичної кон'юнктури, може зіграти на роз'єднання ціннісно-культурного простору суспільства. На виникнення таких загроз в Україні впливають такі чинники. *По-перше*, актуалізація історії визвольної боротьби Української повстанської армії стала важливим кроком на шляху націоналізації історичної пам'яті українців, домінуючою темою у переосмисленні історії Другої світової війни. Зважаючи на неоднозначну оцінку діяльності ОУН і УПА в суспільстві, тривалий час ця тема оминалася політичним керівництвом держави. У 2005-2009 рр. політична еліта заявила про інтеграцію героїчної

боротьби Української повстанської армії до національного історичного наративу.

З 2007 р. на державному рівні відзначається річниця створення Української повстанської армії (14 жовтня), святкуються ювілеї діячів ОУН і УПА. Подальші наукові дослідження щодо відновлення історичної правди про боротьбу комбатантів УПА проти нацистської окупації і комуністичного терору в Україні створили підґрунтя для «привласнення» українцями героїчного минулого країни. Проблема остаточної легітимізації діяльності УПА і надання відповідного статусу ветеранам цього руху досі залишається невирішеною. Прийняття ініційованого В. Ющенком законопроекту «Про правовий статус учасників боротьби за незалежність України 20-90-х рр. ХХ століття», на нашу думку, могло б зняти цю проблему і визнати учасниками боротьби за українську незалежність вояків УПА, членів ОУН, УГВР, Карпатської Січі та УВО. Разом з тим, реальну небезпеку суспільної стабільності, громадянському миру становить політизація історичного минулого, міфологізація спадщини українських націоналістів, проголошення деяких лідерів ОУН Героями України.

По-друге, подолання етноксклюзивності національної історії є ще однією важливою складовою процесу формування історичної пам'яті. Адже інтеграція історії національних меншин та етнічних груп у загальний контекст національної пам'яті цілком співзвучна із завданням формування української політичної нації. Депортації кримських татар і Голокост – включення цих історичних сюжетів до колективної пам'яті інтегрує минуле національних меншин України до загальнонаціонального наративу.

Третє, не менш важливим чинником є формування колективних уявлень про українсько-єврейські історичні взаємовідносини. Ця тема продовжує зберігати у собі хибні стереотипи та й упередження з обох боків, які можуть бути усунені лише в результаті відвертого суспільного діалогу.

Четверте, сьогодні триває процес оздоровлення символічного простору пам'яті. Рудименти комуністичної доби капіталізують кризовий стан національної пам'яті. Справедливості заради зазначимо, що на початку 2000-х років активізувався процес реформи державних свят, а саме – впровадження нових, суто національних свят:

Дня Соборності України, Дня пам'яті Героїв Круг, Дня хрещення Київської Русі – України. Ці свята виконують важливу функцію спрямування колективної пам'яті у процес консолідації, звільнення символічного простору України від решток комуністичної ідеології.

П'яте, актуалізація ролі церкви в історичній пам'яті є ще одним з важливих напрямів державної політики пам'яті. Після десятиліть атеїстичної політики історія християнства поступово інтегрується в український історичний наратив. Визначальною подією стало святкування 1020-річчя та 1025-річчя Хрещення Київської Русі, які ознаменувалися приїздом до Києва Вселенського Патріарха Варфоломея (у 2008 р. – Авт.), інших церковних ієрархів, офіційним відзначенням Дня Хрещення Київської Русі – України. Це святкування стало кроком на шляху до утвердження в суспільній свідомості україноцентричної візії історії церкви, усвідомленні її особливої ролі у становленні вітчизняної культури та національної ідентичності.

Шосте, триває процес примирення пам'яті в україно-польських відносинах. Україна активно використовує досвід, набутий європейськими країнами у подоланні усталених міфів, що втілюється в розвиток стосунків між українцями і поляками. Сьогодні діалог між Україною та Польщею щодо проблемних питань спільного минулого концентрується переважно навколо діяльності українських національних організацій у міжвоєнній Польщі, історичній оцінці Волинської трагедії і операції «Вісла». Тривалий час каменем спотикання залишалася проблема меморіалу Орлят на Личаківському цвинтарі у Львові. Вона була остаточно вирішена лише у 2005 р. церемонією відкриття польських військових поховань 1918-1920 рр. за участю президентів України і Польщі.

Наступним кроком у справі українсько-польського взаєморозуміння став публічний діалог щодо висвітлення подій Волинської трагедії 1943 р., післявоєнних депортацій і переселень. Відкриття у 2006 р. пам'ятника-меморіалу загиблим українцям у польському селі Павлокома і спільне відзначення роковин операції «Вісла» 1947 р. стали важливими етапами у подоланні українсько-польського антагонізму. Така плідна співпраця відобразила заміщення радянської політики «замовчування» європейською традицією «каяття та прощення». За визначенням Я. Грицака, цей процес

«можна назвати одним з найбільших феноменів Східної і Центральної Європи після занепаду комунізму» [1, с. 4]. Інтеграція України у європейський простір пам'яті стала одним з аспектів зовнішньої політики керівництва держави.

Історична пам'ять в Україні перетворюється на інструмент політичної боротьби і набуває маніпулятивних ознак, оскільки «створюючи уявлене минуле, агенти формування ідентичностей у той чи інший спосіб конструюють бажане для них майбутнє» [10, с. 179]. Інкorporація історичного минулого всіх етнічних груп в український історичний наратив сприятиме формуванню модерної політичної нації. А досягнення єдності в оцінках минулого, подолання дуалізму історичної пам'яті українців – потужний чинник зміцнення національної ідентичності, оскільки «моральним імперативом сучасності є повага до інакшості» [10, с. 198].

Конфлікт між різними типами свідомості породжує явище, яке П. Рікбор вклав у формулу «конфлікт інтерпретацій» [13, с. 330]. Зорієнтованість політики пам'яті на подолання цього конфлікту сприятиме процесу суспільної консолідації, подоланню світоглядного, культурного та політичного розшарування громадян України.

---

1. Грицак Я. Про відповідальність і безвідповідальність українських інтелектуалів / Ярослав Грицак // Форум націй. – 2008. – № 7. – С. 4.

2. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2004. – 344 с.

3. Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? / Т. Джадт // Ab Imperio. – 2004. – №1. – С. 44-72.

4. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності / Юлія Зерній // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 104-115.

5. Касьянов Г. Украина – 1990: «Бои за историю» / Георгій Касьянов // Новое литературное обозрение. – 2007. – № 1. – С. 76-93.

6. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / Антоніна Колодій // Агора. Україна – регіональний вимір. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 69-91.

7. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / Віталій Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49-62.

8. Миллер А. Прошлое и историческая память как факторы формирования дуализма идентичностей в современной Украине / Александр Миллер // Формирования нации и государства в современном мире: сб. науч. трудов / Гл.ред. Ю. Пивоваров. – М.: РАН ИНИОН, 2008. – № 1. – С.83-100.
9. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 2002. – 272 с.
10. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 2011. – 272 с.
11. Нагорна Л. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 2012. – 328 С.
12. Панчук М. Політологічні розвідки / Май Панчук. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 424 с.
13. Рікьор П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / П. Рікьор // Навколо політики. – К., 1993. – С. 323-332.
14. Рябчук Н. Культура памяти и политика забвения / Николай Рябчук // Отечественные записки. – 2007. – № 1. – С. 51.
15. Степико М. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості / М. Степико // Стратегічна панорама. – 2004. – №1. – С. 84-90.
16. Україна в 2011 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь. – К.: НІСД, 2010. – 362 с.
17. Фонд «Демократичні Ініціативи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.dif.org.ua>
18. Шаповал Ю., Чому необхідно переосмислювати минуле? / Ю. Шаповал. – К.: Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2010. – 44 с.

Наталія Кочан

СОЛІДАРИЗУЮЧА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Ефективне виконання державою солідаризуючої функції становить запоруку її легітимності де-факто. Вкрай низький рівень легітимності політико-правових інститутів в очах населення України свідчить про незадовільний рівень забезпечення державою комплексу заходів із виконання солідаризуючої функції. Аналізуються механізми підвищення функціональності української держави.

Ключові слова: суспільна солідарність, солідаризація, функціональність держави, «мінімізація держави».

Natalia Kochan. The Ukrainian State: Making Common Cause. *The Ukrainian state is failing chronically in making necessary minimum of common cause with its citizens as well as within the society. For decades sociological polls give the lowest public opinion ratings to political and legal institutions in the countries. The author focuses on the ways to improve state management's functioning in order to gain legitimacy de facto.*

Kew words: *solidarisation, state functionalism, «minimisation of state».*

Солідарність у соціогуманітарних науках інтерпретується як єдність певної більшої чи меншої спільноти, що спирається на – і водночас продукує – достатній мінімум спільних інтересів, стандартів та моральних настанов, коли члени спільноти поодиноці й разом узяті відчують взаємопов'язаність, співзалежність, співвідповідальність за досягнення важливих для них усіх цілей [12, с. 7–10]. Покладений в основу соціально-економічної політики держави принцип солідарності творить підґрунтя суспільної солідарності. Прикметно, що в західній політології та юриспруденції під солідарністю розуміється «колективна, спільна відповідальність», а солідаризація інтерпретується як «об'єднання заради спільної справи».

Формування солідарного суспільства є процесом двоїстим і неоднозначним. З одного боку, солідарність зростає знизу, з мірою дозрівання у суспільстві усвідомлення необхідності підтримувати баланс різнорідних та відмінних інтересів окремих спільнот/громад з метою узгодженого відстоювання у взаємодії з державою тієї частини інтересів, яка є важливою для них усіх (варіант сучасних західних ліберальних демократій). В основу спільного інтересу зазвичай покладається поняття справедливості, яке інтерпретується згідно з гуманістичною традицією («свобода, рівність, братерство»). Запит з боку суспільства на «справедливу»/соціально орієнтовану державу є тим більшим, чим менш розвиненими у суспільстві є громадські структури-медіатори між державою та соціальними групами, що саме й забезпечують не лише наявність, але й ефективне функціонування каналу двосторонньої комунікації.

В Україні такого каналу комунікації між державою і суспільством не сформовано.

З другого боку, держава завжди залишається зацікавленою стороною у процесі солідаризації суспільства, адже наявність достатньої міри суспільної солідарності – реальної або уявної – *de facto* творить в очах громадян запоруку легітимності як політики, що вона її проводить, так власне й самої держави як владного інституту. Оскільки стабільність і сбалансованість суспільних відносин залишаються необхідною передумовою підтримання соціально-політичного *status-quo*, способу правління і становища владних сил, то прагматичний інтерес будь-якого політичного класу при владі до «солідаризації» суспільства є природним і закономірним, адже йдеться щонайменше про збереження влади (а в українських реаліях про уникнення політичної і навіть кримінальної відповідальності за дії, вчинені за наявності владних повноважень). Позаяк, будь-яка держава як інститут безпосередньо зацікавлена в тому, аби очолити, задати напрями й контролювати процес солідаризації суспільства, адже це уможливило б примноження нею власних виконавчих функцій, а відтак, і обсягів владних повноважень разом з «освоєнням» бюджетних ресурсів.

Механізми солідаризації суспільства «згори» і «знизу» функціонують співвіднесено у часі за принципом єдності та боротьби протилежностей. У різних суспільствах ці механізми мають різне співвідношення та коригуються відмінними системами стримувань і протипаг. Діючи «знизу» й перебираючи на себе певні функції із самоорганізації, самозабезпечення, взаємодопомоги, суспільство (окремі суспільні групи, територіальні громади тощо) об'єктивно обмежує сферу втручання держави, тим самим демократизуючи її. Тоді як солідаризація «згори» передбачає нескінченне – й неефективне – збільшення присутності держави майже в усіх сферах буття суспільства, громад, особи, що паралізує ініціативи «знизу».

Солідаризуюча функція держави знаходить обґрунтування у концепціях «соціальної/солідарної держави» (популярної, але не реалізованої в Україні) та «держави всезагального добробуту» (реалізованої до певної міри в країнах ліберальної демократії, однак її навантаження на економіку ставить під сумнів спроможність останньої й надалі задовольняти споживацькі апетити західних суспільств).

Концепція «соціальної/солідарної держави» передбачає концентрацію в руках держави механізмів проникнення (і контролю) практично в усі сфери публічного і приватного життя під претекстом реалізації гуманістичних гасел «соціальної справедливості», «захисту вразливих верств населення», «суспільного блага», творення «соціально відповідального бізнесу» (корпоративістського солідаризму) тощо. Оскільки така риторика спирається на реальні соціально-економічні проблеми і труднощі, притаманні будь-якому суспільству в процесі його життєдіяльності, то вона знаходить позитивний відгук серед широких мас населення. Проте політика такого роду працює не стільки на розв'язання існуючих проблем, скільки на посилення інституту держави за рахунок суспільства (ускладнює процес його самоорганізації, у т.ч. у політичній площині, та реалізацію суспільних ініціатив) й особи (посилює залежність від держави, творить перешкоди на шляху формування відповідальної, самодостатньої особи й громадянина, вимогливого до ефективного виконання державою необхідного мінімуму функцій).

Концепція «держави всезагального добробуту», яка симптоматично дедалі більше витісняє концепцію «суспільства всезагального добробуту», попри її явний естетизм, все ж уражена ним меншою мірою, ніж концепція «соціальної держави». Поряд із соціал-демократичними та соціалістичними інтерпретаціями, вона має консервативні та ліберально-демократичні відповідники, що наполягають на максимально можливому скороченні функцій держави. Соціалістичні інтерпретації обмежують такі функції соціальною сферою (медична допомога, освіта тощо), визнаючи основним завданням держави здійснення соціально збалансованого перерозподілу суспільних ресурсів задля підтримання соціально-політичної стабільності в суспільстві й державі (І. Валлерстайн) [3, с. 9]. Ліберальні автори традиційно наголошують на «мінімумі держави», повноваження якої мають обмежуватися «функціями захисту усіх громадян від насильства, крадіжок і шахрайств, а також наглядом за дотриманням контрактних зобов'язань» (Р. Нозік) [21, р. 26]. Іншими словами – на «обмеженій державі», «діяльність якої обмежується системою реально гарантованих законодавством основних індивідуальних свобод», серед яких чільне місце посідають економічні свободи (Л. Бальцерович) [1, с. 41–42]; тобто забезпе-

чення основних індивідуальних свобод має передувати функції держави із соціально орієнтованого перерозподілу ресурсів. Консерватор Р. Нісбет доводить згубність практики примноження владних функцій різноманітних державних інституцій (так само як і зростання кількості інституцій) над життям людей, яку він називає «новим деспотизмом». Такого роду розростання держави прикривається благими цілями в ім'я захисту людей праці від експлуатації, вдосконалення системи охорони здоров'я, розвитку освіти, збереження навколишнього середовища тощо, але реально веде до обмеження прав місцевих громад, добровільних об'єднань та політичних партій – засадничих соціальних одиниць, де реалізуються індивідуальні права і свободи [20, р. 3–34].

Серед дослідників немає одностайності стосовно питання оптимального «розміру» держави, на відміну від загального переконання стосовно необхідності обмеження кількості її функцій та жорсткого контролю за недопущенням їхнього примноження, так само як і стосовно визнання факту неунікненності й обов'язковості виконання державою (в діапазоні, як зазначено вище, від соціалістичної до ліберальної парадигми) необхідного мінімуму функцій із забезпечення оптимального – тобто такого, що забезпечує баланс суспільно-політичних та економічних інтересів різних груп населення – рівня суспільної солідарності.

Повною мірою такі висновки стосуються сучасної України, де держава залишається глибоко відчуженою від суспільства, а її вкрай непрозора всюдисутність в усіх сферах економічного, суспільно-політичного життя, а також до великої міри приватного життя унеможлиблює формування і структурування громадянського простору.

За понад двадцять років існування в статусі незалежної держави Україною було втрачено шанс у відносно короткий строк наблизитися до розвинених демократичних країн. Державотворчі зусилля не призвели до створення нової збалансованої системи суспільних відносин, що є похідними від демократизації політичної сфери й лібералізації економічної. Економісти говорять про втрату понад двох десятиліть з точки зору економічного розвитку країни й зростання добробуту населення. Соціологи характеризують цей період як «застійну стабілізацію» (В. Ворона) [4, с. 15]

та «дрейф на узбіччя» (М. Шульга) [18], а в політичній теорії та практиці про Україну дедалі частіше говориться у термінах *failed state* (неспроможна держава).

Індикатором ступеня виконання українською державою солідаризуючої функції виступає рівень довіри населення до ключових гілок влади, який упродовж усіх років незалежності України залишається одним з найнижчих у Європі. Зокрема, довіра до Президента України складала у 1994 році 2.3 бали, а у 2012 р. – 2.2 (за 5-бальною шкалою). Винятком стали роки суспільних сподівань на позитивні зміни, пов'язані з приходом до влади спочатку В. Ющенка (у 2005 р. – 3.4 бали, що впали до 2.5 у 2008 р.), а потім його політичного «антагоніста» – В. Януковича (2010 р. – 2.9, 2012 р. – 2.2 бали). Рівень довіри до Верховної Ради України у 2012 р. впав безпрецедентно низько до 2.0 балів (1994 р. – 2.3, 2005 р. – 2.9 бали). Так само безпрецедентно низькими у 2012 р. виявилися рівні довіри населення до судової та правоохоронної системи – міліції й прокуратури (в усіх трьох випадках по 2.1 бали). Рівень довіри до уряду складав у 2012 р. 2.1 бали (подібно до 1998 р., тоді як в інші роки він був трохи вищим, за винятком зазначених вище пікових років: у 2005 р. – 3.3 бали та 2010 р. – 2.6) [14, с. 558–560; 12, 34–36].

Більшість населення країни живе з переконанням, що 1) провідну роль у житті суспільства упродовж років незалежності відіграє «мафія і злочинний світ» (найбільшу підтримку теза отримала у 2000 р. – 43,1% респондентів, найменшу у 2005 р. – 30,7%, а у 2012 р. – 38,6%. Респондентам пропонувалося відзначити всі відповіді, що підходять із запропонованих 16 опцій) [15, с. 536]; 2) політичні лідери нездатні ефективно керувати країною (у 1994 р. у цьому були переконані 24,7% респондентів, найменше поділяли таке твердження у 2005 р. – 18,0%, найбільше у 2012 р. – 49,1%) [Там само]. 74% населення вимагають рівності усіх громадян перед законом, 46,9% – захищеності від зловживань влади, 27% – свободи слова, поглядів і переконань, 26,3% – можливості контролю з боку громадян за рішеннями влади [13, с. 50].

Перетворення держави з інституту легітимного насильства на апарат свавілля і самозбагачення політичних рантьє, влада сили над силою закону, всевладдя олігархату, під контролем якого опинилася держава, безкарність корупції та злочинності, спричинили

розбіжність між закріпленою в Конституції України характерикою держави як правової і масовим – зверху донизу – нехтуванням правовими нормами [17, с. 5]. Відчуження між державою і суспільством, констатоване дослідниками від перших років незалежності [6, с. 3–4], продовжує зростати й на сьогодні зберігається ситуація певної рівноваги: «верхи» можуть собі дозволити ігнорувати суспільство, оскільки існуючий стан речей їх цілком задовольняє, а «низи» не мають достатньої міри сил аби сконсолідуватися для захисту конституційних прав і свобод.

Найявна глибока і всеохоплююча ступінь відчуження між державою і суспільством становить реальну загрозу перспективі демократичного розвитку України, політична система якої трансформується у делеговану демократію з притаманними останній перманентною кризою легітимності, авторитарністю й запобіжниками ефективного демократичного контролю [12, с. 42].

На цьому тлі поступують негативні процеси в українському суспільстві, що позначається, насамперед, на ціннісній основі так необхідної суспільству солідарності, яка, власне, й цементує соціум. Зокрема, індекс аномійної деморалізованості населення України, – що засвідчує психологічну реакцію людей на соціальну ситуацію, коли стару систему норм і цінностей, що об'єднувала людей у спільноту, зруйновано, а нову не сформовано, – упродовж усіх років незалежності залишається незмінно високим (за шкалою від 0 до 18 балів; у 1992 р. – 13.6 бали, 2012 р. – 13.3 [15, с. 553]). До сьогодні переважна більшість громадян України не може позбутися фрустрації стосовно того, що все те, «у що вірили наші батьки, руйнується» (84,9%) [Там само]. Очевидно, що 1) руйнування як процес на може тривати надто довго і деформації ціннісних та нормативних орієнтирів початкового періоду, що вважався перехідним, перейшли у стагнуючу фазу, законсервовану й хронічну; 2) система новопосталих цінностей і поведінкових стандартів, що її сповідують т. зв. еліти, не відповідає затребуванню суспільством нормам загальнолюдської моралі й працює на подальшу деморалізацію та деградацію як суспільства, так і особи.

На тлі деформованих аксіологічних засад суспільного буття закономірно високим зберігається індекс тривожності, що характеризує рівень психічного здоров'я населення (за шкалою від 20 до 80 балів):

у 1992 р. – 4.5 бали, 2012 р. – 4.6. Інтегральний індекс національної дистанційованості (за шкалою Богардуса) населення України, – що дозволяє вимірювати ступінь етнічної відокремленості та ізоляціонізму, ксенофобських настанов як соціально-психологічних перешкод на шляху розвитку демократичного, відкритого і плюралістичного суспільства, – також має тенденцію до небезпечного зростання (за шкалою від 1 до 7 балів): від 4.4 балів у 1994 р. до 5.2 – у 2012 р. [15, с. 604, 578].

Зафіксовані соціологами тенденції розвитку українського суспільства свідчать про нездатність держави бути виразником інтересів більшості населення. Зокрема, інтегральний індекс соціального самопочуття, що засвідчує достатність суб'єкту різноманітних соціальних благ, за останні десятиліття ніколи не доходив в Україні до середнього значення (середнє значення – 40 балів; у 2012 р. ПСС склав 37.4 бали) [15, с. 592]. За даними Європейського соціального дослідження, у 2011 р. Україна посіла найнижче серед європейських країн місце за оцінкою населенням ефективності соціальної політики держави. Із твердженням про те, що «уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів» «повністю погодилися» 61,6% респондентів (у 2005 р. – 31%), «погодилися» – 23,9% (відповідно 26,6%), вагалися з відповіддю 8% (18,2%), «не погодилися» – 2,2% (10,9%), «зовсім не погодилися» – 1,6% (3,1%) [5, с. 38].

Для держави виходом із ситуації, що склалася, є формування довіри населення до влади як інституту представницької демократії (яким влада ще має стати) шляхом творення якісно оновлених демократичного політичного, ліберального економічного та громадянського суспільного просторів, тобто невідкладного проведення комплексу реформ [9, с. 32–34; 12, с. 31–36], радикальність яких лише зростатиме з мірою зволікання. Проведення такого роду реформ неможливе без достатньо високого рівня довіри до влади, а це означає, що держава не має іншого вибору як починати реформи з себе та новопосталого класу політичних та економічних рантьєнуворішів, аби здобути необхідний кредит суспільної довіри. Зокрема, актуальним є питання припинення практики використання державно-адміністративного ресурсу у приватних, а не загальнодержавних і суспільних інтересах, ліквідації клієнтно-патронажного,

патримоніального характеру політико-економічних відносин [16, с. 156–172], зменшення підпорядкованості держави інтересам олігархату та кланів, запровадження адміністративно-територіальної реформи з переданням чималого обсягу повноважень органам місцевого самоврядування, формування бюрократії на професійній основі, а не в якості агента реалізації інтересів корпоративно-кланових груп з метою здобуття ренти. Першочерговими мають стати кроки, що отримують однозначну підтримку з боку суспільства і засвідчать недеklarативність намірів держави у проведенні реформ, такі, зокрема, як скасування пільг та привілеїв для т. зв. «номенклатури» усіх рівнів, скорочення державного апарату та видатків бюджету на його утримання, прозорість використання бюджетних коштів, подолання системної, всеосяжної корупції, починаючи згори, тощо.

Необхідною передумовою виконання державою солідаризуючої функції є дотримання нею – а не вдавання до маніпулятивної риторики у поєднанні з непрозорими діями, які суперечать задекларованим публічно намірам, – таких засадничих принципів у політико-правовій сфері, як:

— визнання найвищою соціальною цінністю індивідуальних прав і свобод, забезпечення яких має стати головною функцією держави як гаранта Конституції України;

— забезпечення верховенства права і закону – на відміну від пануючого в країні права сили, – насамперед, у питанні суверенності особи, свободи конкуренції, економічного і політичного плюралізму;

— здійснення соціально збалансованого розподілу ресурсів, реформування системи соціального забезпечення та державних гарантій;

— максимально можливе обмеження втручання держави, у тому числі нерегламентоване, в економічне і соціокультурне життя громадян, тобто підтримання балансу між суверенітетом держави і суверенітетом її громадян [8, с. 73–85].

Наступним кроком у виконанні державою солідаризуючої функції має стати комплекс заходів, спрямованих на реалізацію суспільних очікувань у соціально-економічній сфері. Упродовж першої декади 2000-х років у першу десятку (із 20-ти запропонованих до

вибору позицій) життєво важливих цінностей громадян країни входили: 1) міцне здоров'я (у 2009 р. 4.85 бали за 5-бальною шкалою); 2–3) міцна сім'я та благополуччя дітей (відповідно 4.82 та 4.73); 4) матеріальний добробут (4.66); 5) створення в суспільстві рівних можливостей для всіх (4.23); 6) суспільне визнання, повага колег, співгромадян (4.17); 7) сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві (4.16); 8) цікава робота (4.13); 9) відсутність значного соціального розшарування (3.61); 10) підвищення освітнього рівня, інтелектуальний розвиток (3.69) [11, с. 288]. Отож, йдеться про реформування усєї соціально-економічної сфери, що має супроводжувати реформи у сфері політико-правовій.

Легітимація держави в очах населення і здійснення комплексу актуальних реформ відповідає прагненням громадян України незалежно від їх регіональних ідентичностей, ідеологічних поглядів та електоральних уподобань. Реформи в політико-правовій та соціально-економічній сферах створюють необхідні передумови для подальшого реформування позасеконічними методами соціогуманітарного простору задля вироблення, прищеплення та укорінення солідаризуючих суспільство спільних інтересів, цінностей, стандартів, принципів етики.

Основними напрямками реформ у соціогуманітарній сфері, спрямованих на зменшення рівня відчуження між державою і суспільством та солідаризацію останнього, мають стати такі:

— Формування спільної громадянської ідентичності та політичної лояльності до держави.

В Україні надто повільно, але все ж таки зростає частка населення, що ідентифікує себе у громадянських термінах: чи то за територіальною ознакою, чи то власне за громадянством. У цьому процесі до сьогодні вирішальну роль відіграє не цілеспрямована політика держави, а демографічний чинник, зміна поколінь. Локальна ідентифікація населення (як мешканців певного села, району чи міста) зросла в Україні від 24% у 1992 р. до 29,8% у 2012 р. Регіональна ідентифікація (регіону, області чи кількох областей) склала відповідно 6,8% та 7,6%. Частка населення, що ідентифікує себе як громадян держави Україна, у 1992 р. складала 45,6% від загальної кількості опитаних, у 2012 р. – 48,4%. Свого історичного максимуму громадянська ідентифікація сягнула у 2005 році –

році «помаранчевих» завищених суспільних очікувань, коли 54,6% респондентів ідентифікували себе з державою Україна. Однак «пост-помаранчеві» реалії спричинили відчутне падіння рівня громадянської ідентифікації, що від 2006 р. скорочується [15, с. 582].

Низьким залишається й рівень лояльності громадян до держави: у 2012 р. «зовсім не пишалися» і «скоріше не пишалися» фактом наявності українського громадянства 22,0% респондентів, важко відповісти на таке питання виявилось 35,3%, «скоріше пишалися» – 34,9% і «дуже пишалися» – 7,7% від загальної кількості опитаних [15, 644]. Рівень легітимності держави в очах населення віддзеркалює міру їхнього відчуження від держави.

Формування громадянської ідентичності та політичної лояльності передбачає також модернізацію етнополітики держави, яка має бути спрямована на: 1) зниження рівня дистанційованості між етнічними групами в Україні; 2) підтримку тих тенденцій їхнього розвитку, що інтегрують етнічні спільноти до загальноукраїнського суспільно-політичного та економічного контексту, 3) усунення з державотворчого та націєтворчого політичних дискурсів етнізації поняття нації.

Утвердження солідаризуючих суспільство громадянських пріоритетів суспільно-політичного розвитку країни та лояльності до держави неможливе без упорядкування національного теле- та радіоресурсу. Нині український інформаційний простір, з одного боку, наповнений на 85% аудіо- і телепродуктами іноземних держав, з другого, провідні українські медіаресурси знаходяться у приватній власності представників кланово-олігархічних груп і використовуються в групових егоїстичних політичних та економічних інтересах. Тому актуальним є опрацювання, ухвалення й набуття чинності Інформаційного кодексу України та державної програми розвитку телерадіопростору України, що має бути зроблене з урахуванням міжнародного досвіду. Особливої гостроти набуває питання створення громадських засобів інформації, незалежних від приватного бізнесу і втручання держави. Серйозного перегляду і доопрацювання потребують Закон України «Про систему суспільного телебачення і радіомовлення України» та відповідні нормативно-правові акти [9, с. 67].

– Мовна політика

Мовне питання в Україні пронизує усі сфери суспільного життя і його невирішеність як на законодавчому рівні, так і в усіх сферах мовлення, перманентно провокує суспільну напругу. За роки незалежності в країні зросла чисельність тих, хто називає українську мову рідною (з 61,9% у 1992 р. до 66,2% у 2012 р.), і дещо скоротилася чисельність носіїв російської мови як рідної (відповідно з 34,9% до 32,4%). Водночас у 2012 р. мовою спілкування у родині переважно українську назвали 42,9% опитаних, переважно російську – 35,4%, українську і російську – 20,9% [15, с. 579].

Дослідники привертають увагу до факту, що в Україні мовний поділ не збігається з етнічною самоідентифікацією індивідуумів, і вважають за необхідне враховувати цю обставину у проведенні державної мовної політики. Адже спілкуються вдома українською не лише українці, але й, зокрема, 3% росіян, 6% представників інших етнічних груп. За всеукраїнським переписом населення 2001 р. українську мову рідною назвали 71% поляків, 50,4% вірмен, 17,5% білорусів, 17,5% молдаван і 3,9% росіян [23]. Подібною є ситуація з російською мовою, хоча й у значно більших масштабах: вдома спілкуються російською 27% українців і 70% людей, що належать до інших етнічних груп. В Україні існує дуже високий рівень україно-російської двомовності. У 2011 р. 82% дорослого населення країни вільно володіли українською мовою, а 84% – російською. Ті, хто не розуміє українську мову, становлять 1% від опитаних, а ті, хто не розуміє російську – 2%. Такий рівень двомовності є унікальним для європейських країн, адже україно-російський мовний поділ населення не виступає комунікативним бар'єром [19, с. 21–22].

Найявна гострота мовного питання в Україні обумовлюється 1) його інструменталізацією з боку проросійських політичних сил в Україні та зацікавленими силами в Російській Федерації; 2) домінуванням російської мови в культурному, у т. ч. інформаційному, просторі України; 3) правовою неврегульованістю та неточністю у цій сфері, а відтак і 4) відсутністю науково обґрунтованої, цілеспрямованої державної мовної політики з формування ідентичності титульної нації. Не можна не зважати й на психологічний чинник, коли заходи з утвердження української мови в усіх сферах мовлення можуть

сприйматися як дискримінаційні стосовно російської, призвичаєної до свого упривілейованого становища.

Серед основних напрямів державної політики у мовній сфері можуть бути такі: 1) визнання української мови як єдиної державної, обов'язку всіх громадян знати державну мову та необхідності державної підтримки заходів щодо її поширення в усіх сферах суспільного життя; 2) визнання необхідності вивчення й оволодіння українською мовою державними службовцями як невід'ємної кваліфікаційної вимоги для призначення на державні посади; 3) визнання обов'язковості вивчення української мови в усіх освітніх закладах, що мають державну акредитацію, на усій території країни [9, с. 57–58].

– Політика пам'яті.

Офіційна політика формування історичної пам'яті виявилася заручником національного нарративу із запровадженими дилетантами-непрофесіоналами спрощеними моделями між політичними й когнітивними функціями історичного знання, а відтак і між теоретичною і прикладною сферами репрезентації минулого, підпорядкуванням історичного знання легітимаційним політичним завданням.

Офіційна політика пам'яті характеризується відсутністю модернізаційного налаштування й відкритості до методологічного плюралізму, консервацією національного нарративу з притаманними йому обмеженнями: браком тверезої національної самокритики, історіописанням за схемою «своє – чуже», де чуже сприймається як «вороже», віктимністю та селективністю історичного нарративу. Історична ідентичність українського соціуму проявляє себе роздвоєною у баченні минулого, і ця роздвоєність характеризується полярним баченням регіональних версій історії (за кожною з яких стоять певні політичні сили) [12, с. 17–19], а також паралельними національними прочитаннями історії різними суспільними групами (зокрема, в релігійному середовищі), що творить бар'єр на шляху формування основ, які мали б сприяти солідаризації суспільства.

Отож викликом для держави у політиці пам'яті, що працюватиме на інтеграцію соціуму, є 1) визначення стратегії розвитку політики пам'яті шляхом сприяння переходу історичних досліджень

та суспільного дискурсу на теми минулого з рейок національного нарративу на новітні методологічні принципи підходу до історії; 2) недопущення інструменталізації історії в політичних цілях; 3) підтримка академічних досліджень з питань, які неоднозначно сприймаються в українському суспільстві, а також транскордонних історій, що проектуються у сферу сучасних міжнародних відносин України з її державами-сусідами. Реальна внутрішня і зовнішня політика держави має уникати пастки історичного мислення.

– Політика щодо релігії та церкви.

Упродовж усіх років незалежності рівень довіри населення «до церкви і духовенства» зберігається одним з найвищих (понад 3 бали за 5-бальною шкалою; у 2012 р. – 3.3), тоді як членство у релігійних організаціях декларують лише 2,6% респондентів [15, с. 564, 535], а релігійний чинник («участь у релігійному житті») серед ціннісних пріоритетів громадян, про які йшлося вище, посідає передостаннє 19-те місце [11, с. 288]. Це свідчить про 1) виконання релігією переважно компенсаторної функції в суспільстві на тлі стійкої та глибокої недовіри населення до інститутів влади, оскільки її регуляторна функція, яка впливає на поведінку та етичні принципи віруючих, виявляє себе вкрай слабо [2, с. 436–440]; 2) наявність «ножиць» між релігійністю декларованою та інтеріорізованою й практикованою, що уможливує 3) інструменталізацію релігійного чинника політичними та церковно-політичними акторами у боротьбі за доступ до політичного ресурсу або ж збереження такого доступу [7, с. 310–320].

На дезінтеграцію суспільства спрацювала політика держави зі створення «єдиної помісної / національної церкви», що привнесла розділення й протистояння не лише у найчисельніше в країні православне середовище, але й у суспільство в цілому, залучивши до цього поділу різноманітні політичні сили, мобілізувавши частину невіруючого населення, поділивши його на прибічників чи то «національної», чи то «канонічної» церков.

Особливістю релігійного поля України є відсутність релігійної організації, яка могла б однозначно претендувати на роль загальнонаціонального лідера. Якщо на Заході України переважає греко-католицизм (УГКЦ), то на Сході й Півдні, а також у Центрі – православ'я (більшою мірою – УПЦ, меншою – УПЦ-КП).

Релігійний чинник в Україні залишається впливовим у суспільно-політичному житті країни, що вимагає коригування державної політики з метою дотримання конституційного права громадян України на свободу совісті та віросповідання, тобто віруючих і невіруючих; уникнення суспільних конфліктів на ґрунті міжконфесійних протистоянь; недопущення клерикалізації суспільно-політичного простору та політизації релігійного; дотримання світського характеру держави і системи освіти; запобігання проявам нетерпимості та дискримінації на ґрунті релігійних переконань.

Зазначені вище чинники – мова, історична пам'ять, релігія – в сьогоденній Україні не забезпечують ідентифікаційну та солідаризаційну єдність громадян. Політика держави у цих питаннях має визнати різницю між актуальним державним інтересом, що визначається реальними внутрішніми та зовнішніми викликами, і модерним конструктом «мова – релігія – нація – держава», що передбачає гомогенізацію суспільства через нав'язування державою необхідності певного вибору, обмежуючи альтернативи. Багатоманітність має інтерпретуватися як засаднича суспільна цінність, а політика держави обмежуватися підтриманням балансу інтересів різних суспільних груп. Державний інтерес полягає у визначенні нації у політико-громадянських категоріях, формуванні лояльності громадян до держави і вже на цій основі – прищеплення й укорінення ціннісних засад суспільної солідарності, основних норм загальнолюдської моралі.

Українське суспільство – як контрагент держави у процесі солідаризації та чинник противаги її надмірного зростання – залишається вкрай слабо організованим з низьким рівнем структуризації. Попри глибоку недовіру до держави чимала кількість населення продовжує сповідувати етатизм. Імітаційний характер лібералізації економіки призводить до скорочення чисельності – й без того низької – тих, хто вважає за необхідне мінімізувати участь держави в управлінні економікою (6,5% у 2002 р. та 6,1% у 2012 р.), тоді як чисельність ностальгуючих за соціалізмом («плановою економікою на основі повного державного обліку і контролю») – зростає (відповідно 29,3% та 33,4%) за рахунок скорочення підтримки політики поєднання державного управління з ринковими методами

(46,1% та 42%) [15, с. 531]. Суперечливе ставлення до приватної власності дозволяє говорити про нерозуміння більшістю населення важливості функціонування цього підставового інституту ліберальної демократії для суверенізації суспільства, а відтак і демократизації інституту держави. З одного боку, влітку 2007 р. 74% населення вважало, що держава має захищати приватну власність, а, з другого – 70% підтримали ідею реприватизації об'єктів великого бізнесу в Україні [24]. (Соціологічне опитування проведене центром «Соціс» та Інститутом соціології НАН України.)

Політичний та соціально-економічний контекст суттєво перешкоджає розвитку процесу формування запитів особи на самореалізацію та суверенізацію суспільства – основних чинників солідаризації суспільства «знизу». Майже половина населення України вважає, що їхнє життя залежить здебільшого від зовнішніх обставин (16,8%) або ж лише деякою мірою від них самих, але переважно від зовнішніх обставин (32,3%). Лише по 10,2% респондентів відповіли, що їхнє життя залежить здебільшого від них самих або ж більшою мірою від них самих, ніж від зовнішніх обставин [15, с. 583].

З глибокою апатією українці ставляться до різного роду громадських організацій, найрозповсюдженішої та найефективнішої форми солідаризації громадян «знизу». Членство у політичних партіях задекларували у 2012 році 2,2% населення, що зрозуміло, оскільки партії не виконують своєї основної функції бути представниками інтересів суспільних верств, а перетворилися на «політичні ліфти» для найбагатшої частини населення. Членами громадських організацій є 0,6% населення України, а 85,9% не належать до жодної з такого роду організацій [15, с. 535].

Глибока недовіра населення до владно-правових інститутів, соціальний песимізм, депресивні настрої капсулюють індивідуумів на рівні сім'ї та родичів (станом на 2010 р. найвищий рівень довіри – 4.6 бали із 5 можливих), професійного середовища (довіра колегам – 3.5), компенсаторних (церкві та духовенству – 3.5) та абстрактних чинників (співвітчизникам – 3.4), мікрокосму найближчого оточення (сусідам – 3.4) [14, с. 52].

Консервативні ціннісні засади, що домінують в українському суспільстві, також не сприяють солідаризації суспільства. Українцям більше, ніж громадянам інших європейських країн, властиві

цінності «безпеки», «конформності», «влади», «традиції», «збагачення», «досягнення успіху» і менше – цінності «відкритості до змін», «самостійності», «доброзичливості», «гедонізму». Для людей із таким симптомокомплексом властиві обачливість, потреба державного захисту, соціального визнання та збагачення, консерватизм, безініціативність у поєднанні з жагою влади. Такі риси визначають переважно традиціоналістську свідомість, що не притаманна модальному типу сучасної цивілізованої європейської людини [5, с. 116].

У населення України зростає й загострюється запит на ефективну, соціально орієнтовану й демократичну державу, де громадяни почувалися б захищено – політично, економічно, соціально – і яку могли б поважати. Питання, що турбують населення у відносинах з державою, не знаходять розв'язання впродовж десятиліть. З тридцяти проблем, сформульованих соціологами навесні 2003 р., до першої десятки увійшли саме ті, що стосуються відносин між державою та її громадянами: низький рівень зарплат і пенсій, хабарництво та корупція в органах влади, безробіття, зростання злочинності, неможливість отримати якісну медичну допомогу, беззахисність громадян перед свавіллям силових структур, повернення «заморожених» вкладів і коштів, вкрадених «трастами», некомпетентність влади на всіх її щаблях, різке майнове розшарування суспільства [10, с. 3]. (Опитування проведено чотирма соціологічними службами України: Київським міжнародним інститутом соціології, Українським інститутом соціальних досліджень, Центром «Соціальний моніторинг», Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова.)

За умов слабкості українського суспільства як такого й домінування у ньому традиціоналістських цінностей, процес суспільної солідаризації «знизу» на сьогодні виглядає малоімовірним. Солідаризація «згори», за логікою речей, й надалі триватиме за імітаційною моделлю за рахунок пріоритету інтересів держави, яка перетворилася на виразника інтересів кланово-олігархічних груп, над загальнонаціональними, суспільними, спільнотними, особистими. По-суті «солідаризація» такого гатунку працюватиме на підтримання суспільства в дезінтеграційному стані, перманентні соціально-політичну нестабільність й кризи, відсутність легітимності держави в очах населення.

Однак існує, бодай в теорії, оптимістичніший варіант перебігу подій, який передбачає зміни в природі самої влади, нову якість державної політики: відмову від імітаційно-маніпулятивної віртуальної політики й зміни сутності реальної [22], вироблення й реалізацію адекватного внутрішнім викликам національного стратегічного курсу розвитку країни в інтересах більшості населення, тобто реформування політико-правової та економічної системи на засадах демократії і сфери суспільних відносин на засадах соціально орієнтованого розподілу суспільних ресурсів, суверенізації всіх суб'єктів суспільно-політичного та соціально-економічного процесів. Новий політичний курс – похідною від якого виступатиме солідаризація суспільства – потребує від держави політичної волі делегувати чималу кількість функцій, що вона перебрала на себе, не лише на регіональний та локальний рівні самоврядування, але й, що вкрай важливо, – громадянський, тобто волі зробити крок назустріч слабкому суспільству та своїм громадянам, стимулювати процес їхньої суверенізації внаслідок послідовної «мінімізації держави». «Мінімізація держави» буде тим ефективнішою, чим послідовніше вона запроваджуватиме у життя принцип субсидіарності – делегування з нижчих рівнів на вищі лише тих повноважень, які перевищують рівень можливостей та компетенції нижчих. Водночас «мінімізація держави» не означає її самоусунення від проведення актуальних реформ «згори», адже якість державного управління визначається не стільки політичною формою правління, скільки здатністю до опрацювання стратегії та тактики розвитку країни та суспільства в інтересах більшості населення *.

---

1. Бальцерович Л. Навстречу ограниченному государству / Л. Бальцерович. – М.: Новое издательство, 2007.

---

* Зокрема, Р. Нісбет наводить приклад, як саме зусиллями центрального уряду США було спочатку скасовано рабство, а згодом розширено громадянські права чорношкірого населення та інших меншин. Див.: Nisbet Robert A. The New Despotism. – Р. 13–14. Подібно ж загальне виборче право (для чоловіків) у консервативній та абсолютистській Австро-Угорщині було запроваджено «згори» за ініціативи імператора Франца-Йосифа I.

2. Бевзенко Л. Релігійність як фактор регуляції соціальної поведінки / Л. Бевзенко // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2010.

3. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн. – М.: Едиториал УРСС, 2003.

4. Ворона В.М. Побачити себе такими, якими ми є. Передмова / В.М. Ворона // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2 т. Том 1. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011.

5. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011 / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012.

6. Дергачов О., Макєєв С. Три роки української незалежності: тенденції суспільного розвитку / О. Дергачов, С. Макєєв // Політична думка. – 1994. – № 4.

7. Кочан Н. Державотворення і релігійний чинник: український досвід / Н. Кочан // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 5. – С. 310–320.

8. Національний суверенітет України в умовах глобалізації. Національна доповідь / редколегія: Геєць, В.М., Онищенко О.С., Левенець Ю.А. та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011.

9. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Геїця, А.І. Даниленка, М.Г. Жулинського та ін. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – С. 32–34; Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення.

10. Політична реформа 2003: ставлення громадян, їх участь та рівень підтримки // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 3.

11. Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття / А. Ручка // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009.

12. Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення. Аналітична доповідь / за ред. О.М. Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012.

13. Тищенко Ю., Горобчишина С. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. – К., 2010.

14. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2 т. – Т. 2. Результати національних моніторингових опитувань 1992–2011 років. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011.

15. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012.

16. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А.А. Фисун. – Х., 2006.
17. Шемшученко Ю.С. 20 років пошуків і сподівань / Ю.С. Шемшученко // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: Матеріали наук. конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.) / за ред. Ю.С. Шемшученка, упоряд. В.П. Горбатенко, І.О. Кресіна. – К., 2011.
18. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцять лет общественных изменений в Украине / Н.А. Шульга. – К.: ТОВ «Друкарня Бізнес-поліграфія», 2011.
19. Шульга М. Деякі питання українського мультикультуралізму / М. Шульга // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012.
20. Nisbet Robert A. The New Despotism / Robert A. Nisbet // Studies in Social Theory. – 1976. – No. 6. – P. 3–34.
21. Nozick R. Anarchy, State, and Utopia / R. Nozick. – New York: Basic Books, 1974.
22. Wilson A. Virtual Politics. Faking Democracy in the Post-Soviet World / A. Wilson. – New Haven and London, 2005.
23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language>
24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icps.kiev.ua/topics/>

Т.О.Сенюшкіна

ПРОБЛЕМА ДОСЯГНЕННЯ МІЖПОКОЛІННОЇ СОЛІДАРНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті аналізується проблема міжпоколінної солідарності в Україні через призму виявлення спільності символічних цінностей різних вікових когорт. Розглядаються шляхи подолання конфлікту поколінь в соціальному, культурному та політичному просторі.

Ключові слова: солідарність, конфлікт поколінь, символічні цінності, колективна пам'ять, вікові когорти.

The problem of intergenerational solidarity in Ukraine through the prism of identifying common symbolic values of different age cohorts is

analyzed at the article. The ways of resolution of conflict of generations in the social, cultural and political space is investigated.

Key words: *solidarity, conflict of generations, symbolic values, collective memory, the age cohort.*

Розвиток сучасного українського суспільства відбувається під впливом кардинальних змін у політичній, економічній і соціально-культурній сферах, що були розпочаті одночасно з набуттям Україною статусу незалежної держави, розпадом соціалістичної системи і поверненням всіх пострадянських країн до капіталістичної моделі розвитку суспільства. Перехід до нової форми економічного укладу призвів до якісних змін у політичних і соціальних процесах, а також вплинув на трансформацію системи цінностей кількох поколінь. На зміну колективним формам суспільної свідомості, які культивувалися при існуванні соціалістичної системи, прийшла нова форма ціннісної ієрархії індивідуалізму, що є характерною для капіталістичного суспільства і орієнтована на переважно матеріальні стимули діяльності з метою отримання прибутку в умовах ринкових відносин. При цьому різні покоління неоднаковою мірою адаптувалися до нової системи цінностей. Найболісніше адаптація до нових соціальних умов відбулася у людей старшого і середнього віку. Водночас, молоді покоління, соціалізація яких відбувалася вже в період переходу від соціалізму до капіталізму, найбільш органічно вписалися в нову модель економічних і соціальних відносин.

Спільність соціального простору та історичного часу, який переживає сьогодні український народ, має своєрідну рефлексію в дискурсі міжпоколінної солідарності. В ідеальному сенсі проблема солідарності поколінь може бути осмислена за допомогою таких категорій як обов'язок, відповідальність, рівність можливостей, доступ до ресурсів і передача цінностей, як матеріальних, так і духовних. Мова йде про вибудовування принципу взаєморозуміння між поколіннями в нових соціальних умовах: кожне нове покоління має нести свою частку відповідальності за існування і збереження традиційних цінностей, які сьогодні піддаються активній корекції, а також справедливого соціального розподілу ресурсів, що належать усьому суспільству.

Актуальність проблеми міжпоколінної солідарності зумовлена трьома важливими тенденціями, характерними для сучасного етапу розвитку українського суспільства: 1). Зростаючою орієнтацією всіх сфер життя на швидкі і радикальні соціальні зміни; 2). Прагненням до більш справедливого розподілу соціальних ресурсів в контексті взаємин минуле-сьогодення – майбутнє; 3). Змінами у віковому складі українського суспільства, що зумовлені, з одного боку, загальносвітовими тенденціями, з іншого – катастрофічними і непрогнозованими наслідками реформ в економічній і соціальній сфері.

При вивченні проблеми солідарності поколінь основним предметом наукового інтересу є спільність символічних цінностей кожного покоління і на цій основі розробка механізмів формування цінностей, що сприяють подоланню конфлікту між поколіннями в соціальному і політичному просторі, зокрема, таких цінностей, як відповідальність, взаємодопомога, єдині цілі, зацікавленість один в одному. Особливого значення набуває проблема формування спільного уявлення різних поколінь про єдність національних інтересів та формування культурно-символічного простору, в якому важливе місце посідає така суспільна цінність як патріотизм.

На початку XXI століття соціологи зафіксували новий феномен – розрив між поколіннями. Дослідження, які проводилися в різних країнах, показали, що різні покоління живуть сьогодні в різному вимірі простору і часу. Про це, зокрема, говорилося в доповіді італійського соціолога Мартіна Колі, що прозвучала на пленарній сесії 10-ї конференції Європейської соціологічної асоціації «Соціальні відносини в час турбулентності», яка відбулася в Женеві 7-10 вересня 2011 р. Говорячи про конфлікт поколінь у сучасному суспільстві, автор доповіді звернув увагу на різний життєвий досвід поколінь, що вступили в XXI століття з різним культурно-символічним простором колективної пам'яті [1, с. 22].

Специфіка сучасного конфлікту поколінь полягає в тому, що він втрачає традиційну конфігурацію протистояння батьків та дітей з розривом у довжину одного покоління. Конфлікт поколінь сьогодні відбувається не за лінією юнацтво-дорослі, але приймає більш складну форму: юнацтво-середній вік – літні, в результаті чого учасниками конфлікту стають кілька вікових груп. Крім того,

результати соціологічних досліджень останніх років виявили феномен так званої «подовжуваної молодості», який проявляється в більш пізньому переході молодих людей до активної соціальної самореалізації. Поступово подовжується і тривалість соціально активного віку в старшій віковій групі. Демографи фіксують сьогодні такий феномен як старіння населення, який є характерним для більшості країн світу.

Оцінюючи стан сучасної міжпоколінної солідарності в Україні, слід говорити про різні виміри стратифікації життєвого досвіду, що є характерним для основних вікових груп. Специфіка життєвого досвіду формує особливості ціннісних установок, а це, у свою чергу, визначає особливості життєвої стратегії та її проєкції на майбутнє. У колективній свідомості сучасних поколінь в Україні фіксуються найбільш важливі події історії, які не перетинаються в загальному аксіологічному просторі: Друга світова війна, післявоєнні роки і холодна війна, Горбачовська «перестройка» та крах Берлінської стіни, Чорнобиль, розпад СРСР і біполярного світу, формування і становлення незалежної української держави.

Кардинальні соціальні зміни, що відбулися в Україні за порівняно невеликий історичний проміжок, поставили наукове і політичне співтовариство країни перед фактом осмислення проблеми соціального часу та її рефлексії на тему розриву поколінь. Це проблемне поле націлює на дослідження зв'язку між минулим, сьогоденням і майбутнім, а також таких аспектів концепції часу, як історичні розриви і проблеми колективної пам'яті. Для українського суспільства з притаманними йому цивілізаційним розмаїттям та суперечливістю процесу політичної самоідентифікації особистості в контексті міжрегіонального протистояння у культурно-історичному вимірі, мають свою проєкцію, в тому числі й на міжпоколінний діалог.

Результати соціологічних досліджень свідчать про те, що проблема ідентичності населення України має яскраво виражений регіональний характер. У свою чергу, це створює реальні ризики закріплення ментальних відмінностей та їхньої трансляції з покоління в покоління, що сприяє взаємному відчуженню регіонів, яке зберігається не тільки на рівні стереотипів, але й традицій, що формуються під впливом колективної пам'яті поколінь.

Люди звертаються до свого минулого досвіду, розглядаючи його як орієнтир для прийняття рішень в сьогоденні і прогноз на майбутнє. Соціальні інтерпретації проблеми колективної пам'яті відбиваються також і в просторі приватного життя як інтерес до власної передісторії, історії сім'ї протягом кількох поколінь. Індивіди звертаються до пам'яті своєї родини в пошуках «історичних аргументів» для використання їх в якості культурного ресурсу при конструюванні нових ідентичностей [2].

Нерідко суб'єктивне відчуття соціального часу піддається корекції з боку політичних акторів, що використовують конструйовані ідентифікаційні практики у якості культурно-символічного ресурсу для маніпулятивних технологій. Символічний простір соціального часу та колективної пам'яті піддається конструюванню, завдяки чому стає дуже зручним ресурсом для досягнення політичних цілей. Минуле, сьогодення і майбутнє відчувається кожною людиною під впливом особистого досвіду і власної інтерпретації надій та сподівань. Високий рівень розвитку сучасних політичних технологій сприяє активному використанню цього ресурсу в передвиборній боротьбі, а також у діяльності еліт і лідерів, що спрямована на досягнення політичних цілей.

Різне ставлення до минулого, сьогодення та майбутнього - один з чинників, що впливає на формування конфліктного потенціалу у міжпоколінних відносинах. Ця напруженість підсилюється нерівністю можливостей у соціальних відносинах як між поколіннями, так і всередині поколінь, що може призвести до відкритої форми конфліктів і зіткнень. За своєю емоційною насиченістю взаємини поколінь в суспільстві аналогічні відношенню між жінками і чоловіками: дисбаланс відносин має вигляд агресивного тиску з боку старшого покоління і у відповідь латентну невдоволеність з боку молодших поколінь, що може привести з часом до соціального вибуху і протесту, приміром чого є радикальні молодіжні рухи в Європі у 60-х роках.

Водночас, вибудовування відносин між поколіннями, як і будь-яка форма соціальної взаємодії, містить в собі не тільки конфліктний потенціал, а й суттєвий функціональний ресурс позитивних змін, що оновлюють суспільні відносини. Використання цього ресурсу у позитивному сенсі потребує відповідного соціального контролю та конструктивного впливу з боку держави та громадянського суспільства.

Стосовно українського сьогодення подальший неконтрольований розвиток конфліктних відносин між поколіннями може мати вигляд як політичного або культурного конфлікту, так і економічного протистояння з приводу розподілу суспільних економічних ресурсів між когортами, що вступають у трудове життя, працюючими і пенсіонерами. Особливий ряд проблем пов'язаний зі старінням населення України, яке характерне і для інших країн Європи і світу.

Старіння населення – одна з домінуючих тенденцій ХХІ століття. До старіння населення призвели падіння народжуваності і збільшення тривалості життя старших вікових груп. Згідно з даними Фонду Організації Об'єднаних націй в галузі народонаселення, зараз кожна дев'ята людина перебуває у віці 60 років або більше, а вже до 2050 року, згідно з прогнозами, такий вік буде характерний для кожної п'ятої людини в світі. У 1950 році в усьому світі налічувалося 205 мільйонів осіб у віці 60 років і старше. До 2012 року кількість людей старшого віку зросла майже до 810 мільйонів. Згідно з прогнозами, менше, ніж за 10 років вона досягне 1 мільярда, а до 2050 року подвоїться і досягне 2 мільярдів і буде становити 22% населення всього світу. Зараз тільки в Японії люди похилого віку становлять понад 30% населення. Очікується, що до 2050 року 64 країни увійдуть разом з Японією в число країн, в яких люди похилого віку будуть становити більше 30% населення. При цьому кількість людей похилого віку у 2050 році вперше перевищить число дітей молодше 15 років [3, с. 3-7].

Загальносвітові тенденції старіння населення мають для України ще більш трагічні наслідки. Це обумовлено тим, що суспільство поки ще не в змозі подолати системну кризу, найбільш гострим проявом якої можна вважати глибоку демографічну кризу. Це підтверджує аналіз статистичних даних Державного комітету статистики України. Тільки за період з 1990 по 2004 роки населення України скоротилося з 51 млн 556 тис. до 47 млн 442 тис осіб, що говорить про те, що суспільство втратило за ці роки 4 мільйони, а темпи депопуляції в ці роки склали 92,0% [4, с. 8, 10]. На 1 вересня 2012 року згідно з даними Державного комітету статистики в Україні налічувалося 45 млн 559 тис [5], відповідно за 8 років суспільство втратило ще майже 2 мільйони, а в цілому за роки незалежності

населення скоротилося на 6 мільйонів. Для оцінки демографічного збитку, нанесеного Україні за 20 років реформування суспільства, наведемо таке порівняння: 6 мільйонів - це все населення сучасної Данії. Якщо ці демографічні тенденції збережуться в найближчі 30-40 років, до 2050 року населення України становитиме не більше 30 мільйонів чоловік. Аналіз демографічних тенденцій показує також, що в середньостроковій перспективі, на тлі прогресуючого старіння населення України частина молоді у складі населення буде скорочуватися [6, с. 237].

Аналіз динаміки загального старіння населення України також не викликає оптимізму. Якщо в 1959 році людей у віці старше 60 років в Україні нараховувалося 4 млн 387 тис, або 10,5% по відношенню до всього населення республіки, в 1970-му – 6 млн 563 тис, або 13,9%, в 1979-му – 7млн 764 тис, або 15,7%, в 1989-му – 9 млн. 256 тис, або 18%, в 2001-му – 10 млн 323 тис, або 21,4% [4, с. 10]. При цьому чисельність молодих людей в Україні у віці від 14 до 35 років у загальній чисельності населення сьогодні становить 31,9%, що в чисельному вираженні є 14,6 млн чоловік. Це всього лише на 4 млн більше, ніж людей похилого віку. У порівнянні з 1991 роком, кількість молодих людей скоротилася на 1 млн 626 тис. чоловік, що складає більше 10% від їх загальної чисельності [7, с. 6].

Про демографічні диспропорції в Україні свідчить також скорочення частки дітей у загальній структурі населення країни. Внаслідок зниження народжуваності за останні 20 років кількість учнів у школах зменшилась майже в два рази: з 7млн до 4 млн 300 тисяч, у тому числі в сільській місцевості - з 2 млн до 1 млн 400 тисяч [8].

Оскільки чисельність і процентна частка людей старшого віку збільшуються швидше, ніж в будь-якій іншій віковій групі, а кількість дітей скорочується, суспільство виявляється не готовим відповісти на виклики, пов'язані з цим демографічним зрушенням. Ряд питань виникає у сфері трудових ресурсів, пенсійної системи, медичного обслуговування населення, що має свою проекцію на відносини між поколіннями.

Не менш актуальною проблемою можна вважати пізніше дорослішання сучасної української молоді, яке викликане як загальними глобальними тенденціями, так і системною кризою українського суспільства, що спровокувала серйозні трансформації життєвих устано-

вок в молодіжному середовищі. В умовах, коли під впливом політичної трансформації та нових умов ринку кардинально змінюються інституціональні основи суспільства, інертність у виборі важливих траєкторій індивідуального розвитку призводить до невідповідності характерних для того чи іншого етапу життя суб'єктивних життєвих потреб і об'єктивних результатів діяльності [9, с. 518].

Функцію соціального регулятора конфліктних відносин між поколіннями може виконувати культура міжпоколінної солідарності, яка заснована на аксіологічних механізмах діалогу та взаємодії поколінь. Культура солідарності поколінь має свою рефлексію на формування соціального капіталу, завдяки якому формується довіра між поколіннями і відбуваються позитивні зміни у відношенні різних вікових груп щодо розподілу соціальних і економічних ресурсів, політичної влади і культурної спадщини. У свою чергу, це впливає на відчуття єдності поколінь в усвідомленні національних інтересів. Відтак міжпоколінна солідарність може розглядатися як основний чинник запобігання соціальному розколу сучасного українського суспільства і формування дискурсу патріотизму в суспільній свідомості.

Поняття «покоління» має довгу історію, закодовану в алегоричній формі ще в текстах Біблії, і навіть у стародавніх суспільствах люди зверталися до цього феномена при організації соціального порядку [10, с. 125-149].

Теоретичне обґрунтування проблеми масових поколінь вперше з'явилося в роботах К. Манхейма. Його есе з проблем поколінь [11] написано під впливом власного досвіду автора, що належить до «втраченого» покоління, формування життєвого досвіду якого відбувалося після першої світової війни. Проаналізувавши всі попередні філософсько-історичні спроби розгляду поколінь в різних національних традиціях, він заклав основу для подальшого вивчення поколінь як масових соціальних груп.

Аналіз проблеми поколінь у К. Манхейма здійснювався на підставі творчого переосмислення ідей його теоретичних попередників, зокрема, тих, що належать до французької та німецької традицій у трактуванні поколінь.

Французька традиція сформувалася в контексті ідейного впливу позитивізму. Вже в працях Огюста Конта взаємодія поколінь розгляда-

далася як чинник соціальних змін. Позитивістська точка зору виходить з того, що всі форми людських відносин, включаючи культуру, традиції, творчість, з'являються з життям одного покоління і при зміні поколінь можуть істотно змінитися або зникнути зовсім. За Контом, секрети історії майже розкриті та раціонально укладаються в математичні розрахунки довжини поколінь. Розмірковуючи в цьому ж напрямі, Д.Юм підкреслював, що кожне нове покоління раціонально вибирає для себе той тип правління, який його влаштовує найбільшою мірою; тільки послідовність поколінь змушує дотримуватися принципу наступності та орієнтації на звичне.

Романтико-історична традиція, що існувала в рамках німецької школи, розглядає проблематику поколінь як спосіб доказу існування суб'єктивного часу як часу, що відчувається окремим поколінням, завдяки чому і формується якісна визначеність даної історичної епохи. Так, Дільтей вважав, що історичний досвід покоління не піддається вимірюванню, а може бути тільки пережитий сучасниками і зрозумілий дослідником в термінах якісної своєрідності. Розвиваючи ці ідеї, Гайдеггер ввів у науковий обіг феноменологічне поняття «доля покоління» як загальний життєвий світ, готовність до певних соціальних можливостей, зумовленість індивідуальних доль загальними життєвими обставинами.

Обидві традиції – французький позитивізм і німецька романтико-історична традиція були використані Манхеймом при побудовуванні власної соціологічної концепції поколінь. Своє основне завдання Манхейм бачив у тому, щоб показати, яким чином культурні покоління в герменевтичній традиції стають політичними та здійснюють тим самим соціальну динаміку.

В цілому Манхейм підходить до покоління як до чинника соціального оновлення. Більш поглиблено його цікавить сам механізм реалізації (або не реалізації) цього процесу: яким чином подібні умови життя і досвід формують загальну свідомість, загальне почуття причетності до спільності поколінь, під впливом яких і створюються політичні актори.

Манхейм відзначав також внутрішню диференціацію покоління як досвід різних соціальних груп всередині генерації, що володіють різною соціально-культурною локалізацією всередині одного покоління (наприклад, ядро покоління і аутсайтери, протилежні

культурні та політичні союзи усередині нього, ступінь ідентичності з окремими соціальними групами). Однак найважливішим питанням Манхейм вважав для себе розкриття механізму формування поколінської єдності, розуміння витоків солідарності покоління, його «колективної долі».

У сучасній соціології термін «покоління» вживається у двох значеннях: у сфері приватного життя (для вивчення родинних стосунків в рамках сім'ї); в публічній сфері (для вимірювання «кроку» умовних вікових когорт в ході соціальних змін. Методологічною основою для аналізу поняття «покоління» у соціальних науках є дослідження соціальної диференціації великих історичних спільнот щодо еволюційного або історичного розвитку суспільства; загального (національного) генотипу; соціально-історичної специфіки, яка витікає з певної часової локалізації на історичному відрізьку часу [12, с. 8].

Одним з найбільш спірних питань в сучасних дослідженнях поколінь можна вважати визначення кордонів між поколіннями. Більшість дослідників за точку відліку в емпіричних дослідженнях кордонів символічного покоління приймають велику історичну подію чи процес, спільно пережитий генерацією, що залишився в пам'яті даного покоління в якості найважливішого.

При дослідженні класифікації поколінь зазвичай використовуються такі критерії: найважливіші події, стан засобів масової інформації, система соціалізації, соціальні можливості суспільства, біографічні характеристики покоління (життєвий шлях, ціннісні орієнтації, поведінкові зразки, системні характеристики покоління (склад покоління, його культура, поколінські союзи). У країнах Західної Європи при класифікації поколінь дослідники зазвичай виділяють повоєнне (тихе) покоління, «покоління протесту» або ранній «бебі-бум», втрачене покоління, або пізній «бебі-бум», прагматичне, або бездітне покоління (його також називають поколінням Ікс) [13]. Осмислюючи подібні підходи до класифікації поколінь, слід враховувати, що українські дослідження у цій галузі не можуть бути калькою з європейських теорій. Це обумовлено тим, що соціальний досвід поколінь і колективна пам'ять формувалися в нашій країні в принципово інших історичних умовах.

Тим не менш, для повноти аналізу досліджуваної проблеми розглянемо особливості поколінь, які мають відношення до культурно-історичного досвіду західних країн.

Довоєнне покоління – це кластери когорт, народжених в 1910-1929 рр., які відчули на собі економічний спад 1930-х років та Другу світову війну в період формування та соціалізації. Участь у військових діях, досвід масового безробіття та біографічні наслідки військової травми зробили вирішальний вплив на формування даного покоління.

Післявоєнне (тихе) покоління (народжені в 1930-1944 рр.). Ці когорти пережили досвід повоєнної реконструкції і подальший період економічного зростання. Пам'ять про війну для них є не такою трагічною, як для попередньої генерації, оскільки під час війни вони були дітьми. Поряд з цим, у цього покоління не було суттєвих ризиків, пов'язаних з безробіттям, або проблемами отримання освіти.

«Покоління протесту» або ранній «бебі-бум» (когорти, що народилися в 1945-1954 рр.). Представники цього покоління пройшли через молодіжну революцію 1968 р., багато з них брали активну участь в молодіжному русі. Покоління сприйняло постматеріалістичні (небуржуазні) цінності, декларуючи свій особливий стиль життя, специфічну культуру поведінки.

Втрачене покоління, або пізній «бебі-бум» (народжені в 1955-1969 рр.). Ця генерація сформувалася під впливом економічної кризи у країнах Західної Європи в 1975-1985 рр. Як наслідок, покоління досить пізно зайняло свою нішу на ринку праці та пізно отримало фінансову самостійність. Для цього покоління характерна фемінізація соціального дискурсу, в наслідок чого відбулося активне освоєння жінками професійного та освітнього простору.

Прагматичне, або бездітне покоління (західні дослідники його також називають поколінням *Ікс*) (народжені в 1970-1985 рр.). Для цього покоління характерна соціалізація в період економічного зростання та прагматичної економічної орієнтації. Це покоління бездітних в демографічному сенсі [13].

При розгляді зазначених підходів до класифікації поколінь у європейських дослідженнях, слід враховувати, що Європейська інтеграція України також є однією з тем для дискурсу міжпоколінної

солідарності. Прагнення України увійти в Європейський політичний та культурно-інформаційний простір націлює на більш поглиблений порівняльний аналіз проблем у міжпоколінному діалозі на підставі порівняння досвіду України та країн Європи. Поряд з цим, українське суспільство відноситься до типу пострадянських (постсоціалістичних) соціальних систем, що визначає ряд істотних відмінностей в структурі міжпоколінної взаємодії у порівнянні з європейськими країнами. У цьому зв'язку слід звернути особливу увагу на аналіз досліджень проблематики поколінь в соціології пострадянських суспільств.

На підставі підходу до класифікації поколінь російського соціолога Ю.Левади [14] і враховуючи наш власний погляд на часовий період етапу соціалізації поколінь в пострадянських країнах, спробуємо осмислити особливості декількох значущих поколінь. Відзначимо також, що подібна рефлексія може коригуватися залежно від регіонального аспекту, який має велике значення для України. Зокрема, аналіз соціального та історичного досвіду формування як мінімум двох поколінь в західних областях України, які увійшли до складу СРСР в 1939 році, вимагає окремого опису, що не входить в наші завдання.

Революційний перелом (1905-1930 рр.), що включає події Першої світової війни, жовтневої революції 1917 року та громадянської війни. У ці роки сформувалися ідейні і політичні напрямки, ідеологеми, що протистояли один одному на цьому історичному етапі. Відбувається формування пролетарської держави нового типу, актуалізується дискурс класової боротьби в суспільній свідомості, руйнуються традиційні духовні основи суспільства, усувається (шляхом фізичного знищення або еміграції) дворянство і буржуазія, формується новий тип робочого класу, селянства і соціалістичної інтелігенції. Активні учасники (і жертви) цього періоду – люди, що народилися приблизно в 90-і рр. XIX в. Сьогодні це покоління вже практично не є представленим у структурі населення України, однак його вплив на формування колективної історичної пам'яті здійснювалося в процесі формування нині живих старших поколінь (їх діти) і когорт середнього віку (їхні онуки та правнуки).

Сталінська мобілізаційна система 1930-1941 рр. Соціалізація молодого покоління в цей час відбувалася в умовах колективізації селянства і урбанізації, активного розвитку промислового виробництва і соціальної інфраструктури. Ліквідується безграмотність, у більшості населення з'являється можливість отримати освіту, як середню, так і професійно-технічну та вищу. Формується нове покоління радянської інтелігенції. Поряд з цим, певна частина населення постраждала від голоду та репресій.

Військовий і післявоєнний період (1941-1953 рр.). Головна історична подія, що визначила долю цього покоління – це травма, пов'язана з війною і втратою близьких людей в воєнні роки. У післявоєнні роки соціалізація відбувалася в умовах загального оптимізму і швидкого відновлення економіки. Поряд з цим, суспільство опинилося в стані «холодної війни» з оточуючим світом. Не менш важливою подією для формування колективної пам'яті деяких народів можна вважати депортацію, зокрема виселення з Криму кримських татар, вірмен, болгар, греків і німців. Активні учасники та свідки подій цієї епохи – люди, що народилися в 1920-1930 рр.

«Хрущовська Оттепель» 1953-1964 рр. сформувала наступне покоління. Переважно це люди, що народилися в 1930-1940-х роках. Формується покоління, що ввібрало в себе цінності свободи, престижності освіти, поступово поліпшуються соціальні умови життя, вирішується житлова проблема для більшості населення, актуалізується суспільний дискурс, пов'язаний з надіями на майбутнє. Особливу групу даного покоління складають «шестидесятники». Це покоління з групи «нездійснених надій» початку 1960-х рр. перетворюється в групу «протесту» другої половини десятиліття.

«Період застою» 1964-1985 рр. Покоління застою – це люди, що народилися з середини 1940-х до кінця 1960-х. В кількісному співвідношенні це найбільша група у складі сучасного дорослого населення (39%). Соціалізація відбувалася в досить стабільному суспільстві, як з точки зору економічних умов, так і з точки зору соціальних можливостей. Поряд з цим, формувалися групи з протестними орієнтаціями, які знаходили вираження у громадських діях різного типу: ліберальних, дисидентських, національних, релігійних та ін.

У роки «перестройки» і реформ (1985-1999 рр.) в активне життя увійшло нове покоління, – це когорти, що народилися в кінці 1960-х рр. Зараз це 28% дорослого населення країни [15, с. 7-10]. Це покоління поєднує в собі вплив цінностей «застійного соціалізму» і горбачовської «перестройки», що можна експлікувати, хоча і умовно, на особливості ціннісної системи «шестидесятників». Адаптація до нових умов ринкової економіки відбулася нерівномірно в цьому поколінні, при цьому велике значення мали стратегії індивідуального вибору, закладені у сімейних стосунках.

Пореформене покоління 2000-2012 рр. До цієї групи відносяться молоді люди, народжені в 1990-і рр. Це покоління демонструє найбільший розрив з іншими віковими групами. Це викликано тим, що їх формування відбувалося в умовах суперечливого становлення нового типу суспільних відносин, економічних витрат, пов'язаних з впровадженням приватної власності і ринкових відносин, а також більшим у порівнянні з попередніми поколіннями входженням в контекст впливу глобальної культури та інформаційного суспільства.

Узагальнюючи теоретичні міркування на тему поколінь в сучасному українському суспільстві, слід підкреслити, що поколінський дискурс має реальний соціальний зміст і рефлексію на проблему трансформації конфліктних відносин «минулої» і «сьогоднішньої» системи цінностей і їх впливу на політичну поведінку декількох нині живучих генерацій українського суспільства, включаючи людей старшого віку (радянські покоління), середні (покоління розлому) і юні когорти (постреформені покоління).

Згідно зі статистичними і соціологічними даними, представники середніх поколінь мають сьогодні найвищі доходи і рівень життя серед всіх вікових груп [16]. Більша частина представників цього покоління адаптувалася до нових умов, які спричинили економічні і соціальні реформи, що відбуваються протягом останніх 20 років. Крім того, в силу вікового циклу ця когорта має стійкі позиції на ринку праці, активно бере участь у виробництві, має стабільний сімейний статус.

Найбільш проблемною віковою групою сьогодні можна вважати молодь у віці до 35 років. В умовах глибокої економічної та демографічної кризи, яку переживає сьогодні українське суспільство,

проблеми, які є характерними для цього покоління в більшості країн світу, у нас набувають специфічних рис. Зокрема, спостерігаються несприятливі демографічні тенденції. Період економічних і політичних перетворень в країні, формування нового укладу економіки призвели до різкого падіння рівня життя більшості населення, виявили гострі соціальні проблеми, зокрема, різке зниження народжуваності. Відтак чисельність молодих людей в Україні у віці від 14 до 35 років до 2011 року (у порівнянні з 1991-м) зменшилася на 10%. Сьогодні частина цієї вікової групи в загальній чисельності населення становить 31,9%, що в чисельному вираженні складає 14,6 млн. чоловік [7, с. 6]. Згідно з демографічними прогнозами, у середньостроковій перспективі, на тлі прогресуючого старіння населення України частина молоді у складі населення буде скорочуватися.

Дослідники виділяють дві групи всередині покоління української молоді. Старша група – це ті, кому сьогодні 30-35 років. Дослідницький інтерес до ролі покоління 30-літніх в сучасному українському суспільстві обумовлений насамперед тим, що представники саме цієї когорти можуть змінити у владній піраміді попередню когорту вже через кілька років. Саме вони визначатимуть політичний клімат українського суспільства найближчим часом.

Якими є соціальні очікування, пов'язані з приходом цієї когорти? Чи можна вважати, що її входження у владу принесе з собою істотні соціальні і культурні зміни?

Для покоління сучасних 30-річних характерна колективна пам'ять, що зафіксувала такі тренди масової свідомості, як «щасливе дитинство радянської епохи». Момент закінчення школи випав на історичний період, який розірвав їхній життєвий шлях на періоди до і після (1985-1990). Це був бурхливий час ломки всіх уявлень і способу життя, час змін і скинення авторитетів, включаючи авторитет батьківського покоління. На початку 1990-х ця когорта в цілому вже закінчила освітній шлях і вступила на шлях професійної зайнятості. В цілому це було перше покоління, яке зіткнулося з різкими змінами на ринку праці і змушене було вибирати нові адаптивні життєві стратегії, деякі вже на старті трудового шляху зіткнулися з безробіттям. Водночас, саме це покоління включало в себе найбільших ентузіастів ринкових і соціальних реформ, їх навіть називали «романтиками реформ» [12, с. 146].

У надрах цієї когорти поступово сформувалися нові поведінкові стратегії, націлені на життєвий успіх, пов'язаний з індивідуальною здатністю використовувати нові можливості, що надаються суспільством в певний соціально-історичний час.

На початку 1990-х найбільш креативна частина представників цієї когорти використовувала нові можливості і змінила позиції на ринку праці – перейшовши з державної сфери в приватну. Однак, як відзначають дослідники, останнім часом ця когорта стала більш критично ставитися до ідеї ринкових відносин в економіці і найбільш помітно повернула у бік актуалізації цінностей минулого. На думку російської дослідниці Л.А.Хахуліної, у старших груп молоді на початку 1990-х були дещо завищені очікування від можливостей економічної реформи. У 2000 році вони наблизилися до середніх по масиву показників схвалення економічних реформ (їх оцінки стали більш традиціоналістськими), тоді як наймолодша група (до 25 років) продемонструвала найбільш реалістичне ставлення до ринкових реформ [17].

Отже, когорта 30-річних, будучи у фазі активного громадського життя і найбільш успішною за своїми соціальними позиціями, в масі своїй не демонструє прихильності до інноваційних або креативних форм поведінки, а, скоріше, виявляє схильність до «озирання назад», на традиційну модель, що домінувала в роки їх «щасливого дитинства». Найімовірніше, це можна пояснити розчаруванням цього покоління в результатах ринкових і соціальних реформ.

Останні 20 років, на протязі яких в Україні проводилися реформи в соціальній, економічній і політичній сферах, призвели до формування вже нових, пореформених поколінь. У зв'язку з цим особливий інтерес представляє група молоді, якій сьогодні 18-25 років. Ця група проходила стадію свого особистісного формування після початку економічних реформ - її представники пішли в школу вже в незалежній Україні, яка разом з демократизацією суспільства взяла курс на пріоритет ліберальних цінностей. Російські соціологи зафіксували в результаті соціологічних опитувань, що сьогодні ця вікова група – найуспішніша частина населення за самооцінками: чим молодша молодіжна когорта, тим більш позитивно її представники оцінюють своє становище [18, с. 261]. Певним чином це є характерним і для української молоді.

Молоді люди краще інших груп населення характеризують різні сфери свого життя: від стосунків у сім'ї до рівня особистої безпеки. Це можна пояснити тим, що молоде покоління краще адаптувалося до сучасного соціально-економічного простору в порівнянні з тими, хто пройшов основні етапи формування власної особистості в радянський період. Для цієї вікової групи також характері більш високий запит на високий соціальний статус та оптимізм щодо майбутнього. Зокрема, 48,1% респондентів цієї вікової групи вважають, що ситуація в Україні до 2020 р. покращиться, а 7,3% упевнені, що вона значно покращиться [19, с. 452].

Подібна позитивність сприйняття майбутнього може інтерпретуватися як наслідок вікових особливостей молодих людей, крім того, обставини, які болісно сприймаються більш старшими поколіннями, розглядаються молоддю як норма. У цьому сенсі можна сказати, що молодь лише частково розділяє почуття й побоювання представників старшого покоління.

Поряд з цим, молодь у віці 18-25 років дещо рідше ніж респонденти з інших вікових груп турбують такі проблеми як вимирання населення (22% проти 30% для інших груп), корупція (35% проти 45-46%) і зниження моралі (11% проти 26-17%), що демонструє відмінності в оцінці різних поколінь того, що відбувається [18, с. 265].

Відтак, молоді люди не просто більш позитивно і оптимістично дивляться на своє життя, але й ще дають оцінку різним її аспектам через призму власної системи цінностей. В цілому можна стверджувати, що молодь має дещо відмінні від решти населення пріоритети в системі цінностей, приміром, більше цінує можливості самовираження і менш схильна до актуалізації моральних імперативів.

Говорячи про молодіжні цінності, слід зазначити, що молодь лише частково розділяє цінності старших поколінь. Серед загальних норм для всіх груп населення – значимість свободи на протипагу матеріальному благополуччю, орієнтація на рівність можливостей на протипагу рівності умов життя і цінність цікавої роботи на протипагу простій максимізації доходів від неї. При цьому інші норми помітно варіюють за своєю поширеністю в залежності від віку. Так, з його збільшенням росте частка прихильників таких цінностей, як наслідок звичайного, прийнятого більшістю в збиток ініціативності, матеріального благополуччя на шкоду свободі, пристосування до ситуації

замість активного відстоювання своїх інтересів, підпорядкування обставинам, а не опертя на власні сили [18, с. 267].

Згідно з даними соціологічних досліджень, в системі цінностей середнього і молодого покоління спостерігаються суперечності за кількома критеріями. Найбільш явні відмінності стосуються оцінки конформізму. Наприклад, серед представників поколінь, що пройшли соціалізацію в роки реформ, чітко домінує переконання, що виділятися серед інших і бути яскравою індивідуальністю краще, ніж жити, як усі. Водночас респонденти старше 35 років переконані, що жити, як усі, краще, ніж виділятися серед інших. До цієї ж групи відноситься і ставлення до можливості самостійного вибору індивідом країни проживання, а також можливості переступити через моральні норми і принципи для досягнення успіху в житті.

Ще більш суперечливою виглядає ціннісна шкала поколінь, пов'язана з орієнтацією на традиції, звичне, прийняте більшістю на протигагу орієнтації на ініціативу, підприємливість, пошук нового. У цій альтернативі молодь у віці до 25 років в більшості своїй обирає орієнтацію на ініціативу і пошук нового, старше покоління – орієнтацію на традиції, звичне, а група 26-35 років розділилася у своїх симпатіях навпіл [18, с. 270]. Адаптуючись до соціальних змін, представники старшого і молодшого поколінь виявляють різні стратегії контролю над обставинами. Якщо молоді покоління більш орієнтовані на «досягнення», то старшим поколінням більш властива стратегія «виживання».

Одним з основних маркерів ціннісних розходжень поколінь можна вважати цінність моральних норм. Більшість молоді (59% у віці 18-25 і 52% у віці 26-35 років) вважає, що сучасний світ жорстокий, а значить, для того, щоб домогтися успіху в житті, іноді доводиться переступати через моральні норми і принципи. При цьому для старшого покоління типовим є протилежне судження. Зокрема, 63% респондентів старших вікових груп згодні з думкою, що краще не домогтися успіху в житті, але не переступити через свої моральні норми і принципи [18, с. 275].

Оскільки практично чверть молоді до 25 років відзначає, що людина повинна прагнути до влади, і можливості впливати на інших, тенденція можливого подальшого ослаблення моральних норм виглядає досить тривожною, а перспектива впливу макіавеллізму на політику і суспільну свідомість видається цілком реальною.

На тлі зниження важливості моральних регуляторів соціологічні дослідження фіксують сьогодні також і наростаючий в уявленні молоді тиск соціального середовища. При цьому молоді покоління, які вступають у свідоме життя, опиняються під пресингом гострих соціальних проблем, які не були характерними для періоду формування середнього та старшого поколінь.

Основна соціальна проблема, з якою сьогодні стикається більшість молодих людей, – це проблема зайнятості, адже молодіжне безробіття – це глобальна тенденція. За даними Міжнародної організації праці (МОП) в 2011 році 81 млн чоловік з 620 млн економічно активних молодих людей у віці до 24 років у всьому світі або 13% цієї вікової групи не мали роботи [20, с. 13].

Безробіття є результатом відсутності попиту на робочу силу на ринку праці і є найгострішою проблемою сучасного суспільства. Існує прямий зв'язок між безробіттям і девіантною поведінкою, зокрема, алкоголізмом, наркоманією і злочинністю. За даними американських соціологів, зростання безробіття на 1% за умови збереження його на цьому ж рівні протягом шестирічного періоду призводить до зростання показників «соціальної патології» наступним чином: загальної смертності на 2%; кількості суїцидів – на 4%; кількості вбивств – на 5,7%; кількості ув'язнених – на 4%; кількості психічно хворих – на 4% [21].

В Україні кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності, за останні двадцять років зменшилося більш ніж на 5 мільйонів: з 25,4 млн – у 1990 році до 20,2 млн в 2010 р. [22, с. 354]. При цьому кількість робочих місць зменшилася з 27 мільйонів до 10 мільйонів [23, с. 244]. Згідно з даними Державного комітету статистики України, в 2010 році зайняте населення у віковій групі від 15 до 70 років склало 58,4% від загальної чисельності цієї вікової групи [22, с. 355].

Як і в більшості країн світу, в Україні найбільше з усіх соціальних груп від безробіття потерпає молодь. Останнім часом процес працевлаштування молодих людей розтягується на роки, що, в свою чергу, провокує збільшення проявів антисоціальної поведінки в молодіжному середовищі. Згідно з даними Державної пенітенціарної служби України, серед усіх засуджених молодих людей у 2010 р. 24,9% до засудження не працювали і не вчилися [7, с. 26].

Фахівці вважають, що поширеність злочинності серед молоді має сталу тенденцію до зростання, а найбільш поширеними видами девіантної поведінки називають комунікативну девіацію, агресію, зловживання психоактивними речовинами, що викликають зміни психічної діяльності та аморальну поведінку.

Показники безробіття корелюють з показниками здоров'я української молоді, які напряму пов'язані з вживанням алкоголю і наркотиків. Наприклад, частота смертей від отруєння молодих українців алкоголем перевищує відповідний показник у країнах ЄС у 16 разів [6, с. 241]. В цілому показники смертності населення у працездатному віці в Україні є одними з найгірших у Європі і поступаються тільки Росії, де ситуація ще більш критична [7, с. 12].

На сьогодні має місце непроста ситуація щодо вживання наркотичних речовин. Так, за даними дослідження Інституту демографії, 9% респондентів віком 15-34 роки мають досвід вживання будь-яких наркотичних речовин протягом життя [7, с. 28]. Реальні масштаби наркотизації населення країни до цього часу залишаються невідомими. За експертними оцінками, загальна кількість осіб з наркотичною залежністю та епізодичних споживачів наркотиків у 5-10 разів більше, ніж офіційно зареєстровано. Наркотизація молоді викликає загрозу демографічній безпеці, оскільки середній вік уражених на наркоманію становить 26 років, тобто є найактивнішим репродуктивним віком [7, с. 28].

Безробіття сприймається сьогодні населенням України як одна з основних загроз особистій безпеці. Зокрема, згідно з даними щорічного моніторингу «Українське суспільство», в 1992-2010 рр. відсоток респондентів, які вважали, що їхні співгромадяни відчують загрозу безробіття, не знижувався нижче половини опитаних і коливався від 54,4% до 88,1% [24, с. 248].

Основна проблема молодіжного сегменту ринку праці пов'язана із низькими стандартами оплати найманої праці. Згідно з даними дослідження «Молодь України», а також останнього перепису населення, серед зайнятої молоді переважають наймані працівники (понад 85%) [6, с. 171]. Найбільш низькі доходи характерні для наймолодшої вікової групи молоді, які підробляють у вільний від навчання час. Соціологічне опитування, проведене Інститутом Горшеніна і тижневиком «Коментарі» у березні 2012 року,

показало, що тільки 49,3% учнівської молоді не підробляє у вільний від навчання час. При цьому 33,7% працюють час від часу, а 14,9% працюють постійно [25].

Ряд проблем характерний також і для молоді, яка вже має вищу освіту. Опитування громадської думки показують, що працюючі молоді люди часто відчують занепокоєння у зв'язку з можливістю втрати роботи [26, с. 80-81]. Так, в результаті дослідження «Молодь України» з'ясувалося, що майже п'ята частина опитаних відчуває невпевненість на нинішньому робочому місці і страх можливої втрати роботи протягом найближчого року [6, с. 243]. При цьому слід зазначити, що серед зайнятої молоді значна частина працює не за фахом, який було отримано в навчальному закладі. Основні причини – дефіцит робочих місць та фінансова неперспективність отриманої спеціальності [6, с. 242].

Сфера зайнятості – це той соціально-економічний простір, де найгостріше проявляються нерівні можливості різних поколінь в їх прагненні зайняти гідну, з їхньої точки зору, професійну нішу. В цілому слід зазначити, що в соціальній політиці і практиці у стабільні періоди розвитку суспільства протистояння поколінь у цій сфері зазвичай не досягає великої гостроти. Проблема вікового протистояння стає більш значущою в періоди різких соціальних трансформацій та економічної кризи.

Дисбаланс у відносинах між поколіннями може приводити до загострення їхніх взаємних відносин, насамперед у економічній сфері як дисбаланс «взаємних боргів» поколінь. Так, в Америці в 1984 р. це призвело до появи суспільства щодо захисту прав молодих – AGE (Americans for Generational Equity). Ця неурядова організація відстоює права і справедливість у відношенні молодих когорт, насамперед в економічній сфері. Йдеться про проблему економічної рівності, захист права на працю та соціальний захист у разі відсутності роботи і, головне, на рівну пенсію в старості. У той же час виникла інша асоціація – AARP (The American Assotiation of Retired Persons), яка відстоює права літніх людей на гідну старість і участь в соціальному житті [27].

Конфлікт поколінь характерний і для сучасної України. Опитування громадської думки фіксують наявність дискримінації за віковою ознакою, яка посилюється формалізацією вікових меж і

конкуренцією вікових груп. Відтак особливого значення набувають сьогодні суспільні ідеї та практики, що культивують почуття єднання поколінь, уявлення про спільність їхніх інтересів, завдяки чому формується культурно-символічний простір, в якому з'являється мотивація соціальних та політичних акторів щодо реальних дій, направлених на подолання соціального розколу між поколіннями.

Найчастіше почуття єдності поколінь виникає з тісних сімейних зв'язків, що створює базу для формування колективних ідентичностей і практик взаємодопомоги. Міжпоколінна солідарність у рамках сім'ї проявляється у формі матеріальної та моральної підтримки представників різних поколінь як обмін матеріальними, фінансовими та культурно-символічними ресурсами між дорослими і дітьми та їх літніми батьками.

Водночас, саме на рівні сімейної самоорганізації часто виявляються міжпоколінські конфлікти. Останнім часом з суто сімейного протистояння вони все більше переносяться в сферу соціальних відносин на макрорівні. Як наслідок, характер взаємин між минулим, сьогоднішнім і майбутнім, ускладнюється як в соціально-культурній, так і в політико-економічній сферах. Це є характерним не тільки для українського суспільства, а й для більшості країн світу.

Необхідність смислової переорієнтації конфліктної складової у взаємовідносинах поколінь стала однією з причин появи нової парадигми в західних дослідженнях міжпоколінної солідарності, зміст якої можна передати наступною посилкою: від «конфлікту - до контракту» [1, с. 22]. У результаті проблема солідарності поколінь в її практичному втіленні отримала одну з інтерпретацій у доктрині взаємного соціального контракту між поколіннями.

Розглянемо основні положення цієї концепції, які вперше були сформульовані Дж. Роулсом в статті «Проблема справедливості між поколіннями» (1971 р.). Основний постулат доктрини взаємного соціального контракту свідчить: «Кожне покоління має не лише зберегти досягнення культури й цивілізації, а також ті законодавчі інститути, які були створені до них, але й передати цей капітал далі в акумульованому вигляді» [28, с. 253]. При цьому мається на увазі не тільки утилітарне розуміння передачі матеріальної спадщини, але і вибудовування принципу взаєморозуміння між поколіннями.

Ключовий елемент доктрини взаємного соціального контракту полягає у співвідношенні взаємних обов'язків і очікувань представників різних поколінь. В якості мікромеханізмів реалізації цієї концепції західні дослідники розглядають сімейну соціалізацію, сімейну підтримку, що включає матеріальну і моральну допомогу членів сім'ї один одному, а також догляд за дітьми і старими членами сім'ї. В якості макромеханізмів розглядаються система освіти, система соціальної політики, соціальний захист населення і медичний догляд за громадянами похилого віку [28, с. 254].

У публічній сфері солідарність поколінь проявляється у формі інституційного договору з приводу політики соціального захисту, який зазвичай називають міжпоколінним контрактом. З одного боку, це контракт між працюючим і непрацюючим населенням, з іншого боку – це контракт між окремими віковими групами, які отримують соціальну допомогу, тобто в контракті виділяються вікові групи, такі як діти, дорослі та літні.

Сімейний контракт поколінь регулює обов'язки та очікування членів сім'ї щодо один до одного за трьома нормативним напрямками: 1) кожне покоління повинно мати можливість успішно виростити наступне покоління, яке, в свою чергу, дасть життя наступним генераціям, б) друге покоління (батьки) ще за життя старшого покоління повинні мати можливість виростити наступне покоління (онуків); 3) старше покоління (діди) в старості має бути шановним; на схилі років, ці люди повинні мати право на допомогу від своїх нащадків, як дітей, так і онуків.

Фактично концепція соціального контракту між поколіннями зводиться до ідеї «боргових зобов'язань» поколінь, яка часто піддається критиці через закладену в ній ідею солідарності як «соціального боргу», що набуває форму економічного «взаєморозрахунку» між старшими і молодшими, але не завжди піддається адекватному матеріальному виразу. Наприклад, як виразити вартість соціалізації наступних поколінь? Інший контраргумент цієї концепції апелює до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, де відсутні статті, які стосуються справедливого розподілу соціальної підтримки з боку держави.

Необхідно вказати на ще один ракурс даного контрактного підходу – проблематику «переписування» традиційних контрактних

відносин між поколіннями в сучасних постіндустріальних суспільствах. Так, наприклад, історичний баланс патерналістських відносин в процесі соціалізації молодших поколінь або передача досвіду в галузі освоєння нових технологій робить досвід «нових» поколінь більш широким, що веде до «переписування» контракту поколінь, побудованого на почутті боргу, насамперед молодших поколінь по відношенню до старших генерацій.

В останні роки в громадському і науковому дискурсі про контракт поколінь з'явився ще один новий аспект: міжпоколінні зобов'язання і борги перед майбутніми поколіннями, тобто тими, хто ще не з'явився на світ. Це насамперед зобов'язання щодо збереження навколишнього середовища і загальної системи прав майбутніх поколінь, включаючи їх екологічні права і право на життя на планеті. Цей ракурс розгляду контракту поколінь знайшов вираження в концепції сталого розвитку (sustainable development) при оцінці будівельних проектів (наприклад, дамб, резервуарів тощо в енергетичній промисловості), який означає, «що розвиток має відповідати потребам сьогодення, але при цьому не порушувати право майбутніх поколінь реалізовувати свої потреби» [29].

Таким чином, розуміння «контракту поколінь» поширюється до включення у нього довготривалих, розведених у часі відносин між сучасним та майбутнім виміром життя. Отже, контракт поколінь набуває віртуальної форми, він розуміється не тільки як «боргові зобов'язання» між сучасними поколіннями, але й як довготривалі стосунки між сучасними і майбутніми поколіннями.

З точки зору контексту міжпоколінських відносин в Україні концепція контракту поколінь, яка сьогодні дуже популярна на Заході, представляється далекою від української реальності. Якщо неписаний «контракт» поколінь в українському контексті існує, то в зовсім іншій конфігурації і з іншими акторами. Такий контракт, на жаль, не має державної основи і не адаптований до сучасних соціально-економічних умов розвитку суспільства. Зокрема, існуюча система соціального захисту людей похилого віку не відповідає новим умовам ринкових відносин, та й у повсякденній масовій свідомості цінність контрактних відносин між людьми не досить велика.

Роль держави в розгляді та виробленні підходів до цієї проблеми зведена до мінімуму. Фактично контракт поколінь як реальна

практика існує хіба що на мікрорівні – у міжпоколінних відносинах всередині сім'ї (де також немає загальноприйнятих нормативних підстав, на яких розподіляються потоки допомоги між поколіннями). В українських умовах контракт поколінь «прописується» і вибудовується в кожній сім'ї по-своєму як спроба власного внутрішньосімейного вирішення проблеми міжпоколінної допомоги й підтримки як на моральному, так і на матеріальному рівні.

Водночас слід зазначити, що міжпоколінські стосунки у сім'ї за останні десятиліття відчули на собі істотні зміни. Так, демографічні процеси і загальне подовження тривалості життя призвели до того, що протягом ХХ в. середньостатистична сім'я з двох чи трьох поколінь стала багатопоколінною (іноді чотири-п'ять поколінь, що живуть одночасно). Це істотно змінює систему взаємних відносин і систему внутрішньосімейних обов'язків між ними. З одного боку, сталося звуження піраміди сімейних зв'язків, але, з іншого боку, її подовження: стало можливим одночасне співіснування прапрабатьків і їх праправнуків.

Для внутрішньосімейних відносин між поколіннями це означає зміну в двох напрямках: ніколи раніше старше покоління не жило так довго і ніколи раніше в історії не народжувалося так мало нащадків, які могли б забезпечити їм гідну старість. Для України подібні тенденції мають власну рефлексію, яка переломлюється в змінах структури демографічного навантаження. Приміром, у 1991 році на 1000 працюючих в нашій країні припадало 409 осіб молодше працездатного віку і 385 – старше працездатного віку. За двадцять років незалежності цей показник зазнав істотних змін з перекосом в бік перевищення частки літніх у загальному числі людей непрацездатного віку: у 2011 році на 1000 працюючих в нашій країні припадало 255 осіб молодше працездатного віку і 411 – старше працездатного віку, тобто на 1 дитину зараз доводиться 1,6 пенсіонерів. При цьому на 1 тисячу працюючих, які сплачують податки, припадає майже одна тисяча пенсіонерів [7, с. 7]. Як наслідок, спостерігається диверсифікація прийнятих міжпоколінних зразків поведінки, а також криза соціокультурних уявлень про вік, у відносинах між поколіннями в сім'ї, формуванні цінностей міжпоколінної солідарності.

Останнім часом з'явилися порушення в загальній схемі внутрішньосімейних стандартів. Зокрема, пізні шлюби і відсунуте у

часі народження першої дитини створюють умови для демографічного розриву між поколіннями, виключають можливість нормального виконання функцій догляду за старіючим прародителями, а також нормальну соціалізацію пізньонароджених дітей своїми літніми батьками.

Водночас звужується коло можливих учасників надання допомоги і підтримки старіючим поколінням, що викликано особливими тенденціями, які є характерними для кінця ХХ в. і початку ХХІ ст. Зокрема, мова йде про добровільну відмову від народження дітей, а також збільшення сімей, які за об'єктивними показниками здоров'я не можуть мати дітей. І нарешті, високий відсоток розлучень серед молодих сімей і людей середнього віку негативно позначається на міжпоколінних зв'язках, звужує можливості для контактів старіючих прабатьків зі своїми дітьми та онуками [27].

Така ситуація впливає на зміну функцій когорт середнього віку, які тепер змушені бути джерелом підтримки у двох напрямках: залежних від них старих батьків, з одного боку, і дітей, що не поспішають дорослішати, – з іншого. Життєвий цикл поколінь середнього віку виявився затиснутим у жорсткі межі надання подвійної допомоги – дітям і батькам. З одного боку, це веде до зміцнення відносин солідарності між представниками різних поколінь в середині сім'ї, з іншого боку, це нерідко провокує конфлікти у сімейних відносинах. Водночас, результати досліджень у різних країнах однозначно свідчать, що, незважаючи на географічну віддаленість і роздільне проживання, солідарність між поколіннями у сім'ях не слабшає, а, навпаки, посилюється [30]. У цьому сенсі можна припустити, що конфлікти на цьому ґрунті виконують конструктивну роль, про яку писав свого часу Л.Козер.

У країнах Західної Європи ідея контракту поколінь знайшла своє відображення в сучасних тенденціях соціальної політики: наприклад, змінюється законодавство щодо пенсійної системи та молодіжної політики. У більшості країн світу протягом останніх десятиліть роль і значущість соціальної політики збільшилася. Зокрема, в більшості європейських країн сьогодні соціальна політика спрямована на врегулювання «тимчасових» інтересів і потреб різних вікових груп. Відтак соціальна політика в країнах Європи починає грати роль системного фактора, що визначає рівень збалансованості

елементів суспільної системи. У зв'язку з цим у західній науці вже з'явилося нове поняття «Хронос-політика» [31, с. 5-21].

Аналіз суспільно-політичного дискурсу в Україні, пов'язаного з вирішенням проблеми міжпоколінної солідарності, показує, що комплексного підходу до цієї проблеми на рівні держави поки що не вироблено. Об'єктом соціальної політики виступають різні вікові групи, зокрема, діти, молодь, покоління середнього віку та літні люди. За роки незалежності в Україні проведена значна робота щодо формування і реалізації соціальної політики. Поряд з цим слід звернути увагу на деякі проблемні аспекти в цій сфері.

Зокрема, пріоритети, закладені в схему розробки та реалізації державної соціальної політики, не завжди відповідають реаліям міжпоколінних відносин у суспільстві. Нерідко державні програми, заходи, націлені на вирішення проблем різних поколінь, не відповідають запитам основних вікових груп. Крім того, слід враховувати, що фінансова та економічна криза останніх років загострила соціальні проблеми, які позначаються на взаєминах поколінь, розширюють простір відчуження між батьками і дітьми, а також старшими членами родини, сформованими в інших соціально-історичних умовах.

Особливої уваги вимагає вирішення проблем молодих сімей. Трансформація соціальних відносин і економічна криза вплинули на соціально-економічне становище молодих сімей, які знаходяться сьогодні у складних матеріальних обставинах, потребують державної підтримки. Більшість молодих сімей не мають житла і не впевнені в завтрашньому дні. У цій ситуації необхідно забезпечити молодій сім'ї такі умови її життєдіяльності, при яких вона, спираючись на власний потенціал, отримуючи підтримку з боку держави і суспільства, стане здатною самостійно реалізовувати соціальні функції та репродуктивні установки.

За роки становлення незалежної української держави були сформовані основні організаційні та політико-правові механізми реалізації державної молодіжної політики. За 20 років в Україні було прийнято майже 700 законів та близько 800 підзаконних нормативних актів, які були спрямовані на вирішення молодіжних проблем [7, с. 71]. Основи молодіжної політики в Україні були закладені з прийняттям Верховною Радою України Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні»

(15 грудня 1992 р.) та Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (5 лютого 1993). Базовими для реалізації молодіжної політики також стали такі Закони України: «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1 грудня 1998 р.), «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (21 червня 2001 р.). Українське ювенальне законодавство визнано одним із самих структурованих як на пострадянському просторі, так і в Європі. Поряд із законотворчою діяльністю у цій сфері слід відзначити проведення слухань у Верховній Раді України про становище молоді та підготовку доповіді з цього питання Верховній Раді України та Президенту України. За роки незалежності в Україні парламентські слухання про становище молоді в Україні проводилися десять разів.

Починаючи з 1991 р. в органах виконавчої влади України була сформована система структурних підрозділів, що забезпечують реалізацію державної молодіжної політики. Центральним органом виконавчої влади з питань соціального становлення та розвитку молоді в різні періоди були: Міністерство України у справах молоді та спорту (1990-1996 рр. і 2005 р.), Міністерство України у справах сім'ї та молоді (1996-1999 рр.), Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді (2004-2005 рр.), Державний комітет України у справах сім'ї та молоді (1999 р., 2001-2004 рр.), Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України (2000-2001 рр.), Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту (2001-2011р.). Відповідно до Указу Президента України № 410/2011 від 8 квітня 2011 функції цього відомства були передані Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України. У цьому ж році було прийнято Положення про Державну службу молоді та спорту України, затверджене Указом Президента України від 31 травня 2011 року № 636.

Одним з напрямків молодіжної політики в Україні є вирішення проблем працевлаштування молоді. За даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України в регіонах діють 100 молодіжних центрів праці, з них 20 обласних, 21 районний, 14 міських та 45 студентських секторів працевлаштування у ВНЗ.

Актуальним залишається питання вторинної зайнятості молоді. З цією метою починаючи з 1999 року відновлено діяльність молодіжних трудових загонів. Протягом 2011 р. в Україні діяло 2520 моло-

діжних трудових загонів, у яких взяли участь майже 70 тис. осіб. Регіональними органами праці та зайнятості спільно з молодіжними організаціями в межах компетенції вживаються заходи щодо сприяння тимчасовій зайнятості молоді, в тому числі учнів і студентів у вільний від навчання час. Зокрема, місцевими органами влади за участю державної служби зайнятості організуються громадські роботи, до участі в яких протягом 2011 року було залучено майже 72 тис. молодих людей.

Зараз в Україні функціонує 1888 центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, в яких працює 5390 соціальних працівників. У структурі центрів соціальних служб діють заклади соціального обслуговування: соціальні гуртожитки для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, центри соціально-психологічної допомоги, центри матері та дитини, центри для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді, центри соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями.

Особливий напрямок молодіжної політики пов'язано зі сприянням діяльності громадських молодіжних і дитячих об'єднань. Згідно зі статистичними даними, з кожним роком зростає кількість Всеукраїнських та міжнародних молодіжних та дитячих організацій [32, с. 8]. Розвивається співробітництво державних органів з молодіжним рухом шляхом залучення молодіжних громадських організацій до розробки національних молодіжних програм, до участі в реалізації спільних заходів, до роботи в дорадчих органах, конкурсних комісіях тощо.

Протягом останніх років щорічно майже 100 всеукраїнських громадських молодіжних і дитячих об'єднань співпрацювали з профільним міністерством, подаючи на розгляд конкурсної комісії, яка діє при Міністерстві, пропозиції щодо фінансування майже 300 програм і заходів, спрямованих на вирішення соціальних проблем дітей та молоді.

Попри всю важливість підтримки державою діяльності громадських молодіжних організацій слід підкреслити, що в цілому для української молоді характерна низька ступінь зацікавленості в діяльності молодіжних організацій. Кількість дітей та молоді, які є їх членами, складає 2-3% від загальної чисельності. Це підтверджують дані соціологічних опитувань. Згідно з результатами соціологічного моніторингу, що проводився Державним інститутом розвитку сім'ї

та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень і Центром «Соціальний моніторинг» починаючи з 1992 року, кількість респондентів, які є членами громадських молодіжних організацій, в середньому складала щорічно від 1% до 3% [33, с. 213].

В цілому подібна ситуація характерна і для інших груп населення. Згідно з даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ, за період з 1994 по 2011 рік кількість респондентів, які не належать ні до яких громадських організацій, практично не змінилася – від 82,2% у 1994 р. до 87,0% у 2011 р. При цьому членство в студентських товариствах, молодіжних організаціях скоротилося за досліджуваний період майже в два рази: якщо в 1994 році 1,7% вказали на приналежність до таких організацій, то в 2011 таких респондентів виявилось лише 0,9% [34, с. 22].

У цьому зв'язку виникає необхідність у критичному аналізі пріоритетів і механізмів, закладених в цільових молодіжних програмах. Приміром, у січні 2009 р. Кабінет Міністрів України затвердив Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2009-2015 рр. у якій, при описі шляхів і способів розв'язання проблем у молодіжному середовищі акцентується увага на двох варіантах. Перший – вирішення проблеми за рахунок бюджетних коштів. Другий варіант передбачає відхід від «патерналістської системи державної молодіжної політики та співпрацю з громадськими організаціями». На наш погляд, в умовах, коли більшість молоді не приймає участь у діяльності громадських організацій, не слід перекладати на них обов'язки держави. В умовах низької залученості молоді до громадських об'єднань контроль за витрачанням державних коштів, що виділяються на підтримку громадських об'єднань, ускладнюється і втрачає функції соціального контролю.

В цілому узагальнюючи проблеми і результати молодіжної політики в Україні, можна сказати, що, безумовно, за роки незалежності українською державою проведена велика робота по формуванню та реалізації молодіжної політики, однак вона потребує критичного підходу та об'єктивного аналізу її результативності. Такий висновок можна зробити на підставі аналізу результатів соціологічних опитувань молоді. Зокрема, згідно з даними соціологічних досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, 64% молоді у віці від 14 до 28 років не відчувають підтримки з боку держави [35, с. 38].

Це підтверджується і даними соціологічних опитувань молоді, проведених Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України в рамках Проекту Програми розвитку ООН «Створення безпечного середовища для молоді України». Зокрема, серед молоді 15-23 років, тільки 7% респондентів назвали державну молодіжну політику в Україні ефективною, 27% – скоріше ефективною, тоді як 28% охарактеризували її як швидше неефективну, а 21% респондентів прямо вказали на її неефективність [36, с. 211].

Результати опитування «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації», показали, що державні органи не тільки недостатньо ефективно працюють над вирішенням питань державної молодіжної політики, але й недоступні для отримання необхідної інформації. Лише трохи більше третини молоді (36%) вважає їх доступними, інші переконані, що вони недоступні, при цьому кожен шостий з опитаних (16%) заявив, що державні органи зовсім недоступні для отримання необхідної допомоги [6, с. 217].

Такий стан справ змушує молодих людей при необхідності вирішення своїх проблем звертатися, в першу чергу, до батьків, родичів (так поступають 74% опитаних) або до своїх друзів (38%). В крайньому випадку вони вирішують їх самостійно (40%). І тільки 2% опитаних заявили, що вони в цьому випадку звертаються в державні установи.

Відтак, аналіз проблеми солідарності поколінь в сучасному українському суспільстві дає змогу стверджувати, що дискурс міжпоколінських взаємодій має реальний соціальний зміст і рефлексію на проблему трансформації конфліктних відносин «минулої» і «сьогоднішньої» системи цінностей та їх впливу на політичну поведінку декількох нині живучих генерацій українського суспільства.

Узагальнюючи викладений вище аналіз досліджуваної проблеми сформулюємо **висновки та рекомендації**:

1. Актуалізація проблеми формування міжпоколінної солідарності в Україні викликана глибокою демографічною кризою, що ускладнюється феноменом «розриву поколінь», який фіксується на рівні ціннісної ієрархії різних вікових груп. У цьому зв'язку формування міжпоколінної солідарності може розглядатися як основний чинник балансу стабільності суспільства, його рівноваги і

політичних змін, так само як і збереження традицій й поновлення соціальної системи.

2. Критичне осмислення цієї проблеми на теоретичному і практичному рівні передбачає формування нового напрямку в дослідженнях теми міжпоколінної солідарності, зокрема осмислення новітніх тенденцій, таких як затримка у дорослішанні сучасної молоді і загальне старіння населення. Враховуючи те, що в сучасній соціальній науці спостерігається хронічне відставання теоретичної рефлексії від соціальної динаміки, необхідно посилити евристичну функцію наукових досліджень у цій сфері.

3. Одним з найважливіших завдань сучасних досліджень поколінь можна вважати виявлення спільності символічних цінностей різних вікових груп і на цій основі розробку механізмів формування цінностей, що сприяють подоланню міжпоколінного конфлікту у соціальному, культурному та політичному просторі. Не менш важливе дослідницьке питання полягає в необхідності аналізу міжпоколінних взаємодій на рівні лідерів покоління і масової свідомості кожної з сучасних генерацій.

4. Відмінності в системі цінностей поколінь на сучасному етапі розвитку українського суспільства зумовлені переходом до нової форми економічного укладу, який призвів до якісної зміни політичних і соціальних процесів, в результаті чого нині живучі покоління виявилися різною мірою адаптовані до нової системи цінностей. Найбільш болісно входження до нових соціальних умов відбулося у людей старшого і середнього віку. У той же час, молоді покоління, соціалізація яких прийшла на перехідний період, найбільш органічно вписалися в нову модель економічних і соціальних відносин.

5. Для сучасного молодіжного середовища характерний феномен тривалої молодості, який останнім часом проявляється не тільки в містах, але і в сільській місцевості. Затримка у дорослішанні молоді об'єктивно обумовлена структурними змінами в соціальній системі, крім того, значимість дорослішання знижується в ціннісній ієрархії молоді в результаті формування на рівні масової свідомості привабливості постмодерністського проекту життя і більшої у порівнянні з іншими поколіннями залежності від глобальної інформаційної культури споживацького суспільства.

6. Особливий ряд проблем пов'язаний зі старінням населення України, яке викликане падінням народжуваності та збільшенням тривалості життя старших вікових груп. Ситуація ускладнюється тим, що сучасне українське суспільство виявилось не готовим відповісти на виклики, пов'язані з цим демографічним зрушенням. Ряд питань у зв'язку з цим виникає у сфері трудових ресурсів, суспільних відносин і відносин між поколіннями.

7. Конструктивну роль у врегулюванні конфлікту поколінь в Україні може зіграти формування культури міжпоколінної солідарності, яка ґрунтується на використанні аксіологічних механізмів діалогу та взаємодії поколінь завдяки їх трансляції через систему сімейних цінностей. Цінності культури солідарності поколінь, що формуються в сім'ї і публічній сфері, здатні впливати на формування соціального капіталу, який, у свою чергу, забезпечує баланс традицій та інновацій у галузі перерозподілу соціальних і економічних ресурсів, політичної влади і культурної спадщини.

8. Оскільки однією з головних причин неефективності сучасної державної політики в Україні є невідповідність визначених державою цілей та завдань та реальних механізмів їхнього вирішення, існує необхідність критичного ставлення до оцінки діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування з формування та реалізації державної політики у соціальній сфері, доступності та відкритості системи прийняття управлінських рішень для різних вікових груп та відповідальності різних рівнів влади за те, що відбувається в країні.

9. Система соціальної політики в Україні потребує адаптації до умов сучасних ринкових відносин, що домінують в економіці. Зокрема для здійснення гарантованої медичної допомоги всім віковим групам та гідного соціального захисту людей похилого віку необхідно розробити механізми впровадження індивідуальних рахунків медичного страхування та пенсійного забезпечення, а також страхування від безробіття, яке широко поширене в країнах з розвинутою економікою.

10. Державні програми соціальної підтримки різних вікових груп населення потребують наближення до реальних потреб суспільства. З цією метою необхідно удосконалити систему моніторингу становища молоді та людей похилого віку, а також регу-

лярно здійснювати критичний аналіз існуючих державних програм у цій галузі на предмет їхньої адекватності суспільним запитам та результативності їхнього впровадження.

11. З метою вирішення проблеми безробіття молоді необхідно розробити на державному рівні механізми сприяння соціальної адаптації та підвищенню конкурентоспроможності молоді на ринку праці, удосконалити систему працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, застосовувати економічні стимули, що підвищують зацікавленість підприємств у прийомі на роботу молоді, розвивати і вдосконалювати державні механізми підтримки молодіжного підприємництва та ділової активності молоді.

12. У системі освіти всіх рівнів, а також у діяльності культурно-просвітницьких і неурядових організацій необхідно передбачити заходи, спрямовані на формування культури міжпоколінної солідарності, яка заснована на таких цінностях як патріотизм, збереження духовних традицій, взаємовідповідальність поколінь одне за одного. З цією метою розробити механізми залучення бізнес структур, використання інформаційних ресурсів та соціальних мереж до цієї діяльності.

13. Необхідно підвищити ефективність заходів щодо профілактики асоціальної поведінки населення і формування здорового способу життя в усіх вікових групах. З цією метою слід посилити відповідальність за продаж неповнолітнім тютюнової та алкогольної продукції, зокрема, збільшити штрафи за такі порушення, підвищити адміністративну відповідальність за розпивання алкогольної продукції та куріння у громадських місцях, передусім на території навчальних закладів, ввести обов'язкове тестування учнів шкіл, інших навчальних закладів для визначення на предмет наркотичної, алкогольної та тютюнової залежності. Невідкладним завданням є повна заборона реклами тютюнових та алкогольних виробів, а також сприяння розвитку соціальної реклами, що направлена формування негативного ставлення до паління та вживання алкогольних напоїв і наркотичних речовин.

14. Створити сприятливі умови для розвитку різноманітних видів туризму, який охоплює різні вікові групи, зокрема, наукового, екологічного, культурно-історичного. З цією метою підтримувати діяльність громадських об'єднань у цій сфері, сприяти

доступності індустрії відпочинку і оздоровлення для різних вікових груп.

15. Забезпечити відповідний рівень теоретичних та прикладних досліджень молодіжного середовища, зокрема у галузі виявлення особливостей сучасної соціалізації молоді, здійснення моніторингу соціального становища молодих людей, оцінювання ефективності державної молодіжної політики та її відповідності потребам молоді з урахуванням її диференціації за соціальним статусом, місцем проживання, віковим розподілом.

16. Українцям актуальним завданням є розробка та впровадження механізму, який би забезпечував використання наукових розробок і рекомендацій дослідників в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також моніторинг якості й адекватності цього впровадження.

---

1. Kohli Martin. The generation contract: a social model under pressure // Social relations in Turbulent Times. ESA 10-th Conference. Geneva, 7-10 September 2011. Programme Book. – University of Geneva, 2011. – 308 p. – P. 22.

2. Adam B. Time and Social Theory. – Cambridge: Polity Press, 1994.

3. Старение населения в XXI веке: триумф и вызов. Издание Фонда Организации Объединённых наций в области народонаселения (ЮНФПА). – Нью-Йорк, 2012. – С. 3-7.

4. Population Ageing in Ukraine: Some Demographic, Socioeconomic, and Medicare Issues. UN Population Fund, State Statistics Committee of Ukraine, Institute of Gerontology AMS of Ukraine. – Kyiv, 2005. – 60 p. – P. 8, 10.

5. Чисельність населення на 1 вересня 2012 року та середня чисельність за січень-серпень 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.ukrstat.gov.ua/>

6. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. У.М.Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с. – С. 171, 217, 237, 241, 243.

7. Молодь в умовах становлення Незалежності України (1991-2011 роки): щоріч. доп. Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні/ М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Державний інститут розвитку сімейної та

молодіжної політики; [редкол.: О.В.Белишев (голова) та ін.]. – Київ, 2011. – 276 с. – С. 6, 7, 12, 26, 71.

8. Матеріали парламентських слухань на тему: «Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи». 14 березня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.mon.gov.ua/archive-news](http://www.mon.gov.ua/archive-news).

9. Іващенко К. Дорослішання молоді в умовах трансформації: тенденції змін (1992-2010 рр.) // Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін; за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с. – С. 518-530. – С. 518.

10. Kertzner D. Generation as a sociological problem. Annual review of sociology. – 1983. – Vol. 9. – P. 125-149.

11. Mannheim K. The Problem of Generations // Essays on the Sociology of Knowledge. – London: Routledge and Kegan Paul LTD, 1952.

12. Семёнова В. Социальная динамика поколений: проблема и реальность/ В.В.Семёнова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – С. 8, 146.

13. Becker H. (ed.) Dynamics of Cohort and Generations Research. – Amsterdam: Thesis Publishers, 1992.

14. Див.: Левада Ю. От мнения к пониманию. – М., 2000; Левада Ю.А. Координаты человека. К итогам изучения «человека советского» // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – 2001. – № 1; Левада Ю.А. Поколения XX века: возможности исследования // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – 2001. – № 5. – С. 7-14.

15. Левада Ю.А. Поколения XX века: возможности исследования // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – 2001. – № 5. – С. 7-10.

16. Статистические и социологические данные ежегодного доклада «Программа развития» ООН (ПРООН).

17. Динамика отношения к рыночной экономике (анализ молодых когорт начала и конца 90-х годов) // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – 2001. – № 1.

18. Двадцать лет реформ глазами россиян. Опыт многолетних социологических замеров. Аналитический доклад. – М.: Институт социологии РАН, 2011. – 304 с. – С. 261, 265, 267, 270, 275.

19. Іващенко К. Майбутнє України з погляду поколінь // Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін; за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с. – С. 449-456. – С. 452.

20. Народонаселение мира в 2011 году. Люди и возможности в мире с населением 7 миллиардов. Доклад Отдела информации и внешних

связей ЮНФПА (Фонда Организации Объединённых наций в области народонаселения). – Нью-Йорк, 2012. – 140 с. – С. 13.

21. Современные Соединённые штаты Америки: энцикл. справочник. – М.: Политиздат, 1988.

22. Чепурко Г. Зайнятість населення України: зміни та тенденції // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. – Т.1. Аналітичні матеріали / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011 – 576 с. – С. 354-380. – С. 354, 355.

23. Арсеєнко А., Толстих Н. Безробіття в Україні в умовах глобальної фінансово-економічної кризи // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с. – С. 244.

24. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с. – С. 248.

25. Молодѣжь Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://institute.gorshenin.ua>.

26. Онікієнко В.В., Ткаченко Л.Г. Молодіжний ринок праці України: проблеми та шляхи вирішення. – К.: РВПС НАН України, УІСД, 2003. – С. 80-81.

27. Bengston V.L. Is the “contract between generations” changing? Effects of population aging on obligations and expectations across age groups // Bengston V., Achenbaum W.A. (eds.) The changing contract between generations. – N.Y.: Aldline de Gruyter, 1993.

28. Rawls, J.P. The Problem of Justice Between Generations // A Theory of Justice. – Harvard University Press, 1999. – P. 251-259. – P. 253, 254.

29. Положение Мировой комиссии по развитию и сохранению окружающей среды.

30. Rossi A., Rossi P. Of human bonding, parent-child relations across the life course. – N.Y., 1990.

31. Espring-Andersen G., Sarasa S. The generational conflict reconsidered // Journal of European Social Policy. – 2002. – Vol. 12 (1). – P. 5-21.

32. Громадські організації у 2009 році: Стат. бюл. – К.: Держкомстат України, 2010. – С.8.

33. Про становище молоді в Україні: (Щодо підтримки молоді сім’ї, посилення соц. захисту дітей та молоді у 2001-2006 рр.): Щоріч. Доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / Т.В.Безулік, А.І.Білий, Є.І.Бородін та ін. – К.: Гопак, 2006. – 360 с. – С. 213.

34. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. – Т.2: Таблиці і графіки / За ред. Є.І.Головахи, М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с. – С. 22.

35. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) / Кол. авторів: В.А.Головенько, О.О.Яременко (керівники) та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – С. 38.

36. Молодь в Україні. Дослідження молодіжного сектора: проблеми та перспективи. – К.: Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні, 2006. – С. 211.

Фелікс Левітас

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1939-1945 РР.): БИТВА ЗА ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ

Ця стаття присвячена суперечливим сторінкам Другої світової і Великої Вітчизняної війни. Автор залучив широке коло різноманітних історичних джерел. Публікація пояснює причини існування в Україні різних історичних пам'ятей про війну. У представлених матеріалах об'єктивно показані трагічні події минулого лихоліття, визначено актуальність розробки цієї проблеми для незалежної України.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, історична пам'ять, героїзм і жертвовність українського народу.

Ukraine in World War II (1939-1945): a battle for historical memory. *The article examines contradictory pages of World War II and Great Patriotic War. Taking into consideration a great variety of historical sources and approaches, the author joins modern scientific discourse and makes an attempt to express his opinion, which is based on principles of historicism and scientific objectivity. Saving historical memory about heroic deed and sacrifice of Ukrainian people is an important component of shaping a worldview of youth in independent Ukraine.*

Key words: World War II, Great Patriotic War, historical memory, heroic deed and sacrifice of Ukrainian people

Англійському письменнику Джорджу Оруелу належить слушна думка: хто управляє минулим, той управляє майбутнім; хто управляє сучасним, той управляє минулим. В повній мірі це стосується стану викладання і наукових розвідок з історії України в роки Другої світової війни.

Через 70 років після Перемоги над нацизмом можна констатувати відсутність консенсусу і цілісної національної пам'яті в Україні про минулу війну. Українське суспільство виявилось глибоко розколотим в поглядах і аналізі драматичних історичних подій. Навколо трагічних сторінок 1939-1945 рр. вирують пристрасті, не вщухають політичні баталії, постійно присутня громадянська напруга, особисте протистояння дослідників. Такий стан речей пояснюється наявністю двох найбільш значущих факторів.

По-перше, в тему війни втрутилася велика політика. Політична кон'юнктура, яка не один раз вже змінювала наукові орієнтири за останні роки, традиційно не могла не вплинути на стан історичних розвідок та загальних суспільних настроїв. Фактично повторюється застарілий радянський стереотип: «скорегувати» історію в певну політичну конструкцію. Наявність двох крайнощів – «СРСР боровся за мир і колективну безпеку» чи «Сталін і Гітлер розв'язали Другу світову війну» – визначила сучасний схематизм існуючих історичних наративів. Механічне вторгнення в історію, постійні історичні ревізії не додають позитиву українському суспільству в цілому, негативно впливають на формування патріотичної свідомості молоді, виховують нігілізм, іронію і байдуже ставлення до минулого.

По-друге, в Україні продовжує зберігатися «жива історія», носіями якої є безпосередні учасники подій: бійці, командири, партизани, працівники тилу, вояки ОУН-УПА, штрафбатники, репресовані сталінською системою, в'язні ГУЛАГу, жертви Голодомору 1932-1933 рр. Особисті історії кожного з них – своєрідна мікропам'ять, яка зберігається в сім'ї і передається нащадкам, як правило, з великою кількістю артефактів (документів, світлин, нагород, одягу). Такий матеріал постійно надає історичній пам'яті емоційний фон, живить її, формує світогляд нащадків, дає джерело дослідникам. Враховуючи різні світоглядні орієнтири, історична пам'ять в Україні є альтернативною. Заклики українських політичних діячів до національного примирення, крізь яке вже давно

пройшли учасники Другої світової війни в інших країнах, в Україні виявилось справою занадто складною. Якщо бути об'єктивними, то досить важко побудувати Собор на крові.

До загальнодержавного дискурсу про минулу війну долучаються різноманітні засоби масової інформації. Варто зазначити, що їхня роль в героїко-патріотичному вихованні молоді і збереженні народної пам'яті про подвиг українського народу у розгромі гітлерівського нацизму має бути всебічною і об'єктивною. На жаль, доводиться констатувати, що більшість різноманітних телешоу, ТВ-сенсацій і ТВ-серіалів переповнені тенденційним матеріалом. Вибірково запрошені на ефіри «любителі історії» здебільшого займаються перекрученням і маніпулюють історичними фактами, від яких пересічному глядачеві навіть важко зрозуміти не тільки сутність «дискусії», а й взагалі розібратися, хто брав участь і хто переміг у Другій світовій війні. Враховуючи важливість проблеми збереження історичної пам'яті про війну, не останнє слово мала сказати академічна історична наука в Україні. Адже для цього є всі реальні можливості: відкритість архівів, доступність джерел (за винятком тих, які зберігають державну таємницю), демократизм українського суспільства, плюралізм думок. Але характер наукових студій про минулу трагедію принципово не змінився, залишившись між сталінською школою фальсифікацій та добре розкрученими старими і новими міфами часів «холодної війни» (гіперболізація одних фактів, забуття інших, надуманість третіх). Несподівано великий вплив на сучасну українську пам'ять про війну одержали історико-публіцистичні праці колишнього радянського розвідника В. Резуна-Суворова, які претендують на повну винятковість. У окремих українських політиків і суспільствознавців доробки Резуна-Суворова викликають почуття нездорової ейфорії. Цікаво, що найпотужніший опонент В. Резуна-Суворова – професор Оксфордського університету Г. Городецький – назвав основні військові праці Суворова «нелепими писаннями» і висловив здивування, чому ніхто з прихильників колишнього радянського розвідника-втікача, які в захопленні наслідують його працям, ніколи не замислювались над мотивами їх написання чи використаною джерельною базою [6, с. 4].

Узагальнюючи сучасні українські дискурси про Другу світову – Велику Вітчизняну війну, українські дослідники справедливо вва-

жають, що лінію протистояння окреслили чотири основних питання: 1. Чи дійсно Гітлер і Сталін розв'язали Другу світову війну? 2. У своїй агресії Гітлер тільки в часі випередив Сталіна? 3. Чи можна вважати війну з нацистською Німеччиною для України Великою Вітчизняною? 4. Яке значення для України мала перемога над нацистською Німеччиною та її Союзниками [11, с. 235-236]?

Найбільш поширеною в Україні є схема, побудована за історико-публіцистичними працями В. Суворова-Резуна. У найзагальнішому вигляді вона подається так:

- Сталін намагався здійснити світову революцію, поширити радянський тоталітаризм на Європу, Гітлер мріяв про світове панування.

- Пакт Молотова-Риббентропа відкрив шлях до Другої світової війни; Сталін і Гітлер спільно ділили Європу.

- Радянський Союз і нацистська Німеччина є головними винуватцями трагедії минулої війни з усіма наступними наслідками.

Такий вульгарний підхід до історичної пам'яті зовсім не враховує всю повноту і складність міжнародних відносин 30-х рр. ХХ ст. Адже Сталін і Гітлер зовсім не були поодинокі в глобальному геополітичному просторі. Після завершення Першої світової війни світ жив за міжнародними нормами Версальсько-Вашингтонської системи, основними гарантами якої виступали Великобританія і Франція. Це – по-перше. По-друге, у 30-х рр. ХХ ст. загострився весь комплекс міжнародних протиріч між учасниками Першої світової війни, між переможцями і переможеними, між Німеччиною та її союзниками та країнами колишньої Антанти, між СРСР, країнами Заходу та Японією. Одним із перших, хто авторитетно висловив думку про початок Другої світової війни в 1931 р. агресією Японії проти Китаю був президент США Франклін Рузвельт. Політику, яку Японія проводила проти Китаю та інших країн в Азії, він порівнював з агресією Гітлера і Муссоліні в Європі і Азії. У зверненні до американської нації 9 грудня 1941 р. він підкреслив: «У 1931 р. Японія без попередження вдерлася до Маньчж-Гоу. У 1935 р. Італія без попередження атакувала Ефіопію. У 1939 р. Гітлер без попередження захопив Чехословаччину. Пізніше, у 1939 р. без попередження Гітлер захопив Польщу. У 1940 р. Гітлер без попередження

окупував Норвегію, Данію, Нідерланди, Бельгію і Люксембург. У 1940 р. Німеччина без попередження атакувала Францію та Грецію. Упродовж 1941 р. країни «Осі» без попередження порушили кордони Югославії, підкорили собі Балкани. У цьому ж 1941 р. Гітлер без попередження почав війну з Росією. А тепер Японія без попередження напала на Малаю, Таїланд і Сполучені Штати. Все це ланки одного ланцюга. Тепер ми теж беремо участь у цій війні [27, с. 244-245].

Твердження про те, що Сталін і Гітлер розв'язали Другу світову війну означає повне ігнорування принципів історизму, нерозуміння загальних закономірностей розвитку світу.

В узагальненому вигляді причинами Другої світової війни можна вважати:

- наявність непримиренних геополітичних інтересів основних міжнародних гравців (Німеччина та її союзники, країни-переможці у Першій світовій війні, СРСР);

- бідність і соціальна невлаштованість мільйонів людей в Європі та Азії стала підґрунтям для поширення фашистських і мілітаристських ідей;

- неефективність Ліги Націй, міжнародних інститутів безпеки [1, с. 21].

Чи існували історичні альтернативи протистояння агресії Гітлера та його союзників? Безумовно, так. Це система колективної безпеки за участю Великобританії, Франції, Чехословаччини, Польщі та СРСР в Європі за підтримки Сполучених Штатів Америки. Дослухаємося до думки відомого дослідника історії Другої світової війни У. Ширера: «Німеччина була не готова вести війну проти Чехословаччини, Англії, Франції, не кажучи вже про Росію. Розв'язуючи війну, Німеччина швидко б її прогнала і це б стало кінцем для Гітлера і Третього Рейху». Висновки У. Ширера побудовані на військово-політичних оцінках фахівців кризи навколо Чехословаччини 1938 р. Німецького Генерального штабу [32, с. 450].

Мюнхенська угода (вересень 1938 р.) знищила існуючу систему міжнародного права і, згідно з висловом начальника французького Генерального штабу М. Гамелена, відкрила шлях Гітлеру на Схід [10, с. 151]. Мюнхенський договір став досить серйозною перемогою гітлерівської дипломатії. По-перше, тому що він зруйнував договір колективної безпеки 1935 р. між Францією,

Чехословаччиною та Радянським Союзом, який стояв на перешкоді гітлерівській агресії. По-друге, угода розколола майбутніх можливих союзників по антигітлерівській коаліції (СРСР, Англія, Франція) і породила між лідерами стосунки особистої неприязні і недовіри. По-третє, «умиротворення» Гітлера за рахунок Чехословаччини, спонукало фашистів до нових територіальних претензій. Все зазначене акумулюється у зверненні В. Черчилля до дипломатичної служби Чемберлена напередодні підписання Мюнхенської угоди: «Договір з Гітлером про розподіл Чехословаччини – це дорога до нової європейської війни» [7, с. 396].

Майже через півроку після Мюнхену розпочалась польська криза, яка тепер загрожувала як наполегливим “мюнхенцям”, так і Радянському Союзу. Щоб зрозуміти трагедію великого польського народу, звернемося до кількох історичних ретроспектив. Між фашистською Німеччиною і Польською державою 1934 р. було укладено пакт про ненапад. Фактично польський уряд став першим, який простягнув руку нацистам. Гітлерівська дипломатія уміло підіграла антирадянським настроям, які панували серед Варшавських політиків. Майбутній польсько-німецький альянс підкріплювався готовністю Німеччини віддати Україну Польщі, яка посідала важливе місце в планах Гітлера щодо його кроків до світового панування.

11 серпня 1938 р. Г. Герінг ще раз підкреслив польському послу Ю. Липському, що Німеччина з розумінням ставиться до інтересів Польщі щодо України [10, с. 128]. Гітлерівським політикам вдалося втягнути Польщу (захоплення Тішенської області), як і Угорщину (захоплення Закарпаття), у розподіл Європи, який відбувся після Мюнхенського договору. Справа дійшла до того, що німецький міністр Шахт хвалювато говорив про готовність Німеччини разом з Польщею йти війною проти більшовиків і ділити Україну [5, с. 205]. Фельдмаршал Рунштедт підтверджує, що полонені польські генерали під час вересневої кампанії 1939 р. були здивовані діями Німеччини, адже разом з нею були налаштовані завдати поразки СРСР [3, с. 54].

Готуючись до вторгнення до Польщі, Гітлер розглядав цю країну як територію для майбутньої експлуатації і расових чисток. 17 жовтня він зізнався генералу Кейтелю, що вважає окуповані польські терени плацдармом для майбутнього вторгнення до Росії

[9, с. 416]. Ще до початку переговорів у Москві між Сталіним, Молотовим і Ріббентропом, Гітлер звернувся з промовою до своїх воєначальників: «З самого початку ми повинні мати рішучість воювати із західними державами... Конфлікт з Польщею мав відбутися рано чи пізно. Я вже прийняв таке рішення весною (підкреслено автором), але думав спочатку виступити проти Заходу, а вже потім проти Сходу...» [31, с. 83].

Американський дослідник Г. Городецький аргументовано доводить, що Гітлер був готовий до агресії проти Польщі незалежно від позицій Заходу чи СРСР. У травні 1939 р. у руках Сталіна вже знаходилися плани майбутньої німецької експансії та бажання Третього Рейху розширити свої території за рахунок СРСР. В документах підкреслювалась особлива зацікавленість Німеччини в Україні, зазначалась необхідність проведення в цьому регіоні активних підривних антирадянських дій, які можуть відкрити шлях для майбутньої окупації. «В ідеалі Німеччина буде добиватися анексії України за умов радянського нейтралітету під тиском зрозумілих обставин» [6, с. 58].

Варто зазначити, що в умовах війни, що наближалась, Радянський Союз опинився в повній міжнародній ізоляції. Англія і Франція вже мали відповідні пакти про ненапад з Німеччиною і продовжували умиряти Гітлера. Сусідні Угорщина і Румунія знаходилися на орбіті військово-політичної стратегії Берліну. На Сході (військові конфлікти біля о. Хасан і ріки Халхін Гол) запалювалося полум'я війни з Японією. «Перспектива війни СРСР на два фронти: на Заході і на Сході, підштовхнула Сталіна до активного зближення з Німеччиною», – зазначав у свій час відомий дослідник А. Некрич [20, с. 28]. Для такої заяви він мав досить вагомі аргументи. Адже провал переговорів про створення системи колективної безпеки між СРСР, Англією і Францією фактично залишав СРСР з перспективою опинитися один на один з агресором.

Немає ніяких сумнівів, що пакт Молотова-Ріббентропа був порушенням міжнародного права. От тільки курйоз історії полягає в тому, що напередодні Другої світової війни ніякого міжнародного права не існувало. Ремілітаризація рейнської області Гітлером, «аншлюс» Австрії, загарбання Чехословаччини при мовчазній згоді західних гарантів-миротворців «розчавили» домовленості про до-

тримання міжнародних правових норм взагалі. Можливості Кремля маневрувати між Заходом і Берліном було вичерпано. Трагізм ситуації полягав у тому, що радянському пакту з Гітлером не було альтернативи. Вибір Кремля був невеликим: або домовленість з нацистами, або війна з нацистами. Теоретично, залишався ще один шанс зупинити Гітлера: підписання пакту про взаємодопомогу між Польщею та СРСР. Звичайно, після всіх антирадянських демаршів така ініціатива повинна була належати Варшаві. Але польські керівники, по-перше, вважали Радянський Союз своїм історичним ворогом (кремлівські очільники теж називали Польщу напівфашистською країною. Ф. Л.) [10, с. 100], а по-друге, незважаючи на наполегливі рекомендації певних британській дипломатичних кіл, категорично відмовились від таких варіантів. Керівники тодішньої Польщі поставили на межу Катастрофи власну державу і польський народ [2, с. 37]. Аналізуючи наслідки пакту для СРСР, можна погодитися з думкою, що він не тільки не дав розпочати Гітлеру військову агресію на Схід, а й фактично поховав навіть теоретичну можливість військової угоди «мюнхенських миротворців» (чого так боявся Сталін) з нацистською Німеччиною [18, с. 300]. Загроза війни на два фронти, яка залишалася і після підписання пакту, змушувала сталінську дипломатію, нехтуючи комуністичними ідеологічними принципами, самотійно умироत्वорювати Гітлера. Звідси і наступний договір про «дружбу» з фашистами, спільні паради на теренах зруйнованої Польщі, передача європейських антифашистів з-за мурів НКВС до катівень гестапо. Цинізм, з яким це відбувалося, і сьогодні не може не оборювати суспільну думку. Політичні ігри Сталіна з Гітлером дорого коштували міжнародному престижу і авторитету СРСР. З трибуни позачергової п'ятої сесії Верховної Ради СРСР сталінський нарком В. Молотов проголосив: «Правлячі кола Польщі постійно наголошували на міцності своєї держави і міцності своєї армії. Але достатньо було короткого удару по Польщі спочатку з боку Німеччини, а потім з боку Червоної Армії, щоб нічого не залишилося від потворного дітища Версальського договору, яке існувало за рахунок пригнічення польських національностей» [17, с. 38]. Ці висловлювання Молотова брутальні для честі і гідності польського народу, який у вересні 1939 р. один на один бився з агресором, а

протягом війни прославився масштабним антифашистським рухом Опору та участю в Антигітлерівській коаліції, залишаються на совісті сталінської дипломатії та їх сучасних adeptів. Але ці та інші злочини авторитарної системи ні в якому разі не варто перекладати на радянське суспільство в цілому. Адже сталінізм був його неприродним антиподом, ніж закономірним явищем. На відміну від загравання з Гітлером з боку кремлівського керівництва та напівофіційною забороною критики фашизму, радянське суспільство передвоєнних років залишалося активним носієм антифашистських та інтернаціональних настроїв.

Ще наприкінці 80-х рр., тобто на завершальному етапі перебування, відомий дослідник історії фашизму Д. Проектор висловив думку, яка руйнує сучасні легковажні твердження про «альянс» чи союз двох диктаторів. Радянсько-німецьке зближення мало виключно ситуативний характер. Політичні маневри Сталіна по відношенню до Німеччини повністю відповідали його політико-психологічній схемі – перенести полум'я війни на Захід, де «імперіалісти переб'ють один одного» [24, с. 201]. При всіх неоднозначних оцінках подій Кремль активно вибудовував нові державні кордони СРСР, відсуваючи загрозу війни на Захід, і всіми правдами і не правдами розширював «сім'ю радянських народів». Цікаво, що на підтримку цієї думки висловилася людина, яка вважала себе ворогом СРСР №1 – В. Черчилль. У своїй нобелівській праці «Друга світова війна» він позитивно оцінив кроки СРСР по попередженню просування Гітлера на Схід та створення нових кордонів Радянського Союзу в 1939-1940 рр., які розглядалися як Східний фронт проти Гітлера [31, с. 83, 104].

Серед численних думок і точок зору про початковий період війни: чи випередив Гітлер Сталіна з наступом, преференції повинні належати існуючим історичним документам, їх ретельному аналізу. Напередодні великих світових випробувань Гітлер запевняв Карла Буркхарда, головного Комісара Ліги Націй в Данцигу: «Все, що я роблю, направлено проти Росії. Якщо Захід дуже недалекоглядний і дуже сліпий, щоб зрозуміти це, тоді я буду вимушений домогатися угоди з росіянами, розчавивши Захід, а після цього повернути свою об'єднану міць проти Радянського Союзу» [9, с. 414].

Нацистська стратегія надавала фактору часу великого значення. Успішні дії Вермахту у Франції виявили бажання Гітлера напасти на Радянський Союз ще восени 1940 р. В цьому його всебічно підтримував генерал Гальдер. Його штаб почав військове планування операції проти СРСР ще 3 липня 1940 р., тобто до капітуляції Франції. Після гострих дискусій військових щодо цього плану, лідер нацистів відмовився від такої ідеї [21, с. 10]. 22 липня генерал Браухич після наради у Гітлера наказав Генеральному штабу почати розробку плану нападу на СРСР.

5 серпня генерал Маркс звітував Гальдеру (начальнику Генштабу) про завершену оперативно-стратегічну розробку, яка мала назву «Фриц» і передбачала потужний удар по СРСР у напрямку Москви та Києва. В цей день Верховне Головнокомандування Німеччини видало директиву «Ауфбао Ост», яка окреслила широкомасштабний план дій для підготовки нападу на Радянський Союз. Протягом листопада-грудня 1940 р. відбувалися різноманітні уточнення і певні зміни до військових стратегій Вермахту, які були спричинені штабними іграми і змінами військово-політичної ситуації. 5 грудня генерал Гальдер виклав перед Гітлером новий стратегічний план нападу на СРСР, який, на відміну від першого, передбачав три стратегічні напрямки: Москва, Ленінград, Київ. 18 грудня 1940 р. Гітлер затвердив цей план під кодовою назвою «Барбаросса». Остаточна підготовка до агресії мала бути закінчена до 15 травня 1941 р. [8, с. 66-67].

«Бліцкриг» і перемога над Францією викликала певне «запаморочення від успіхів» у Гітлера. Фюрер вимагав нової переможної війни. Для кремлівських керівників, які сподівалися на довгий конфлікт на Заході, це була справжня «шокова терапія». Тепер тема “умиротворення” Гітлера набувала особливого значення.

Було б досить наївно вважати, що сталінське керівництво без уваги спостерігало за зростаючою військовою загрозою, сподіваючись на непорушність пакту і договору про «Дружбу і кордони». Напередодні гітлерівської агресії на Балканах Сталін зустрівся з делегацією югославських військових, і стенографісти зафіксували досить цікаві деталі розмови в кабінеті вождя:

– «А якщо вони нападуть на нас, – гарячкував полковник Савич, – ми будемо битися до останньої людини. І вам, росіянам, теж

доведеться воювати, бажаєте ви цього чи ні. Гітлер сам ніколи не зупиниться. Його треба зупинити.

– Ви маєте рацію, – після короткої паузи відповів йому Сталін, – Гітлер сам не зупиниться. У нього досить далекосяжні плани. Можу вам сказати, що і нас німці залякують, але ми їх не боїмось.

– А чи відомо Вам, пане Сталіне, – запитав Гаврилович, – про чутки, начебто Німеччина збирається напасти в травні на Радянський Союз?

– Нехай спробують, – відповів Сталін, – нерви у нас міцні. Ми не хочемо війни. Тому і заключили пакт з Гітлером про ненапад. Але як він його виконує? Чи знаєте, які сили німці зосередили на наших кордонах?» За цим риторичним питанням Сталін здійснив досить професійний огляд німецьких збройних сил, які знаходились на західних кордонах СРСР. Свою промову Сталін завершив оглядом бойової потужності Радянської Армії, готовності її сухопутних сил, нових зразків танків і літаків [19, с. 126].

Жоден з вищих німецьких військових чинів і полководців ніколи не згадував у своїх мемуарах про плани Сталіна випередити з початком війни Гітлера [15, с. 96-99]. «Звичайно, влітку 1941 р. Сталін не став би воювати з Німеччиною», – підсумовував відомий військовий авторитет і полководець Вермахту Е. Манштейн напередодні «Барбаросси» [16, с. 198]. Переконливі свідчення містяться в секретних дипломатичних документах нацистської Німеччини.

«Накази Сталіна і Тимошенко до дня 1 травня, – підкреслюється в німецькому рапорті №21.1, – показують, що СРСР намагається всіма існуючими засобами уникнути війни».

Документ А 21-66: «Призначення Сталіна на посаду голови Ради Народних Комісарів означає: зосередження виконавчої влади, зміцнення Уряду, бажання продовжувати існуючу закордонну політику і уникнути конфлікту з Німеччиною».

6 червня німецький посол повідомляє з Москви: Всі військові приготування зберігають поміркованість і тому, можна вважати, носять характер оборони (підкреслено автором).

7 червня. Рапорт А 22-65 підтверджує цю думку: «Всі спостереження свідчать, що Сталін і Молотов... роблять все можливе, щоб уникнути конфлікту з Німеччиною».

I, нарешті, 15 червня документ А 22-161 стверджує: «Сталін готовий до крайніх поступок» [13, с. 165].

Серед вищого радянського військового керівництва добре була зрозуміла зростаюча військова небезпека. Саме вона підштовхнула С. Тимошенка, Г. Жукова і А. Василевського до розробки плану привіттивного удару по німецьким військам, які знаходилися на теренах Польщі в стадії концентрації і розгортання. Зазначимо, що цей документ не є сенсаційним, адже був надрукований у виданні «Военно-исторический журнал» ще 1992 р. Сталін категорично відмовився від такого розвитку подій, засудивши військових за дії, які зможуть спровокувати Гітлера на війну. Так, «Сображения по плану стратегического развертывания Вооруженных сил Советского Союза от 15 мая 1941 г.» залишились без підписів і затвердження в єдиному екземплярі і побачили світ через два місяці після розпаду СРСР.

Маршал Г. Жуков теж поспішив «відхреститися» від цього задуму, підкреслюючи в приватному інтерв'ю російському історичу В. Анфілову, що такий план міг би призвести до катастрофи, як під Харковом у 1942 році. Але роздуми Георгія Костянтиновича ставлять під сумнів самі генерали Вермахту. Німеччина просто не мала сил, здатних відбити раптовий удар Червоної Армії. Це визнавав після війни начальник штабу Верховного Головнокомандування Вермахту генерал-фельдмаршал В. Кейтель. Він вважав, що «радянський напад на Німеччину в 1941 р. міг поставити нас у стратегічному і економічному вимірах у виключно критичне становище» [12, с. 143]. До існуючого дискурсу долучаємо переконливі роздуми відомого історика Лоуренса Ріса: «Військові січневі ігри 1941 р. довели, що сили РСЧА на західних кордонах послаблені кадровими чистками 30-х років, були нездатні не те що завдати німцям блискавичного вразливого удару, а навіть організувати активну оборону [26,116]. Трагічні події літа 1941 року повною мірою це підтвердили.

Як бачимо, однозначних оцінок подій не існує. Відповідальність перед історією і майбутнім вимагає нагадати деякі суттєві історичні деталі: міф про 1-й радянський удар і привіттивний, вимушений характер війни з боку Німеччини було народжено у відомстві міністра пропаганди Й. Геббельса, озвучено А. Гітлером

22 червня 1941 р. по берлінському радіо. На це треба звернути увагу всім служителям пера і особливо кіномитцям, які страждають на коротку історичну пам'ять. Повторюючи старі і транслюючи нові міфи про випереджальний, вимушений удар Вермахту, вони повною мірою солідаризуються з очільниками Третього Рейху.

Досить високим залишається градус дискусій про роль і місце України у Другій Світовій і Великій Вітчизняній війні. Аналіз джерел свідчить, що в другій половині 30-х років «українське питання» посідало досить вагоме місце у політичних планах нацистської еліти. Частина політиків і військових вважали, що в «Новій Європі» Україна буде автономною країною і як сателіт Берліну знайде своє місце разом з іншими країнами-сателітами на орбіті інтересів Німеччини. Але особисто для Гітлера і верхівки націонал-соціалістичної партії з цього приводу ніколи не існувало альтернатив. Образ мислення нацистського фіюрера був таким: «Ми візьмемо собі південну частину України, особливо Крим, і зробимо його виключно німецькою колонією. Не буде шкоди в тому, щоб витіснити місцеве населення там, де воно проживає зараз... Сьогодні у нас немає інтересів у збереженні балтійських держав, як і в створенні незалежної України. Я також не прихильник університету в Києві. Краще не вчити їх... Ми будемо забезпечувати українців шарфами, скляними бусами і всім тим, що подобається народам колоній» [29, с.43, 60]. Більшість солдат і офіцерів Вермахту була переконана, що майбутня війна ставить за мету захоплення України, за рахунок якої німці зможуть покращити свій життєвий рівень [25, с. 601]. Попри тоталітарність сталінського СРСР, напередодні війни Україна формально залишилася в певному автономному статусі. У республіці діяли українські партійні, радянські, господарські, правоохоронні органи і громадські організації. Щодо самої УРСР, якій інколи легковажно надають колоніального статусу, зокрема, О. Субтельний, то вона безумовно отримала такі територіально-адміністративні рамки, які не мала з часів козацької України – Гетьманщини [28, с. 337].

У перші роки незалежності України відомий історик М. Коваль справедливо стверджував, що Радянська Україна була своєрідним державницьким утворенням із власним урядом, парламентом,

державною символікою, кордонами, позначеними на географічних картах, з українськими університетами, театрами, Академією наук, пресою тощо. А от втратила свої державницькі ознаки Україна тільки тоді, коли її повністю окупували нацисти [14, с. 112].

Нацистський «новий порядок» – окупація – дорого коштувала Україні – 8,5 млн. жертв (без фронтових втрат. Ф.Л.) [1, с.448].

Дослідниками виявлено понад 350 місць масового знищення населення республіки. Сотні місць позначено на географічних картах України, де знаходилися нацистські концтабори і гетто. Близько 250 населених пунктів України разом з населенням було спалено карателями. Так на терези історії була покладена доля великої європейської нації. Український народ, українське суспільство виявило велику жертовність, мужність і героїзм у боротьбі з нацистською навалюю. Можна погодитися з думкою сучасних істориків про те, що настав час розділити подвиг народу у Великій Вітчизняній війні та сталінський тоталітарний режим. «То не була «радянсько-німецька» чи «російсько-німецька війна», до якої могли залишатися байдужими люди на Землі, – зазначав відомий український філософ М. Попович, – то була справді Вітчизняна війна для всіх народів з різними Вітчизнами, які опиралися прагненню нацистів перетворити їх на гній для «вищої раси». То була війна за визволення від кошмару, який раптом став реальністю на величних просторах цивілізованого світу» [23, с.497].

Війна з нацизмом носила коаліційний характер. Безперечний факт, що війська чотирьох українських фронтів, учасники антифашистського Опору, трудівники тилу були складовою частиною цієї коаліції. Зародженням антигітлерівського союзу умовно можна вважати день 15 червня 1941 р., тобто за тиждень до початку «Барбаросси». Саме в цей день прем'єр В. Черчилль та президент Рузвельт домовилися про підтримку СРСР на випадок гітлерівської агресії. Історія зберегла для сучасників унікальні дипломатичні джерела, які підтверджують готовність країн з різним способом життя спільно боротися проти нацизму. З особистого послання Черчилля Сталіну 8 липня 1941 р.: «Ми всі тут щиро раді, що російські армії чинять такий сильний, сміливий і мужній опір зовсім неспровокованому і безжалісному вторгненню нацистів. Хоробрість і наполегливість радянських солдат і народу викликає загальне захоплення» [21, с. 17]. 10 липня 1941 р. по дипломатичних каналах до Кремля надійшла телеграма президента США Ф. Рузвельта:

«Американський народ із співчуттям і захопленням стежить за мужньою боротьбою, яку зараз веде російський народ з метою самооборони». З особистого послання Ф. Рузвельта Й. Сталіну: «Я не можу передати Вам, наскільки ми всі захоплені героїчною оборонною боротьбою радянських армій... висловлюємо щиро впевненість в тому, що ваші армії врешті-решт розіб'ють Гітлера». Президент США висловив особисту рішучість надати СРСР на цій війні всю можливу матеріальну допомогу [22, с. 7]. З 22 червня 1941 р. змінився не тільки зміст міжнародних відносин, а й характер війни проти нацизму.

З перших кроків незалежності пам'ять про війну була визначена як важлива суспільно-політична складова ідеології держави – «Без визволення України у 1944, без Великої Перемоги у травні 1945 р. не постала б держава, ім'я якій – Україна» [30].

Спроби окремих дослідників роздати історичні індульгенції посібникам нацистів, визнати дивізіоністів СС, абверівців, поліцаїв, власівців, добровільних помічників Вермахту як борців з тоталітаризмом не витримали жодної критики. Не знайшла підтримки в суспільстві концепція «двох зол» для України, яка начебто була тільки територією війни за світове панування між Гітлером і Сталіним. Мав рацію великий О. Довженко, який залишив хвилюючі слова про війну і подвиг народу для сучасників і нащадків: «Ми б'ємося за те, чому немає ціни в світі – за Україну».

Попри всі трагічні і суперечливі сторінки історії, враховуючи велику жертвовність і внесок українців у спільну боротьбу проти нацизму, одразу після Перемоги Україна була гідно представлена у новому міжнародному органі – Організації Об'єднаних Націй. Незважаючи на автономний характер перебування України в складі СРСР, вона здобула досить вагомий авторитет у міжнародному співтоваристві, налагодила широкі економічні, наукові, культурні, громадські зв'язки з багатьма країнами світу. І коли Верховна Рада УРСР 24 серпня 1991 р. проголосила історичний Акт про державну незалежність України, наша країна вже посідала своє законне місце у світовій співдружності народів.

---

1. Балашов А., Рудаков Г. История Великой Отечественной войны (1941-1945) – СПб, Питер, 2005. – 464 с.

2. Бешанов В. Шапками закидаем! От красного Блицкрига до танкового погрома 1941 года. – М., ЭКСМО. – 2010. – 799 с.
3. Блюментрит Г. Фельдмаршал Рунштедт. Войсковые операции и группы армий «Юг» и «Запад». 1939-1945. – М., Центрополиграф. – 286 с.
4. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба сухопутных войск. – М., Олма-Пресс, 2004. – 650 с.
5. Гелен Р. Отдел «Восток». Тайные операции западных спецслужб против СССР. – М., Алгоритм, 2011. – 239 с.
6. Городецкий Г. Миф «Ледокола»: Накануне войны. – М., Прогресс-Академия. – 1995. – 350 с.
7. Громов А. Сталин и Берия. Секретные архивы Кремля. – Х., Книжный клуб. – 638 с.
8. Дашичев В. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. Т.2., М., Наука. – 1973. – 664 с.
9. Джонсон П. Современность. Мир с Двадцатых по Девяностые годы. – М., «Анубис». – 528 с.
10. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937-1939. – Т.1. Ноябрь 1937г. – декабрь 1938г. / М., Политиздат, 1981. – 302 с.
11. Друга світова війна в історичній пам'яті України / Упор. Герасименко Л., Пилявець Р. – Український інститут національної пам'яті. – К., 2010. – 247 с.
12. Исаев А. Первый удар Сталина. – М., Яуза: Эксмо. – 2010. – 352 с.
13. Картье Р. Тайны войны. По материалам Нюрнбергского процесса. Саратов. Поволжская академия государственной службы, 2000. – 208 с.
14. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – Т. 12. – К., Альтернативи. – 1999. – 351 с.
15. Левітас Ф. Напад нацистської Німеччини на СРСР очима генералів Вермахту // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Інститут історії України. – Вип. 6. – К., 2002. – 320 с.
16. Манштейн Э. Утерянные победы. – Смоленск. Русич., 1999. – 669с.
17. Медведев Р. Они окружали Сталина. – М., Политическая литература. – 1990. – 351 с.
18. Нарочницкая Н., Фалин В. Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? – М., Вече. – 2009. – 416 с.
19. Невежин В. Сталин о войне. Застольные речи 1933-1945гг. – М., «Яуза-ЭКСМО». – 2007. – 319 с.
20. Некрич А. 1941, 22 июня. – М., Памятники исторической мысли. – 1995. – 335 с.
21. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. – Т.1. – М., Политиздат. – 1976. – 472 с.

22. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. – Т.2.– М., Политиздат. – 1976. – 327 с.
23. Попович М. Червоне століття. – К., Артес. – 2005. – 888 с.
24. Проэктор Д. Фашизм: путь агрессии и гибели. М., Наука. – 1989. – 584 с.
25. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941р. Документи ГДА СБ України. – К., Кієво-Могилянська академія». – 2009. – 1310 с.
26. Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад: Тайная дипломатия великих держав. – М., Астрель. – 2012. – 574 с.
27. Рузвельт Ф. Беседы у камина. – ИТРК. – М. – 408 с.
28. Субтельний О. Україна: історія. – К., «Либідь», 1991. – 512 с.
29. Тревор-Ропер Хью. Застольные беседы Гитлера. 1941-1944 гг. – М., ЗАО Центрполиграф. – 2004. – 655 с.
30. Урядовий кур'єр. – 1994. – 11 жовтня.
31. Черчилль У. Вторая мировая война. – Ростов-на-Дону, «Феникс». – 1997. – 640 с.
32. Ширер У. Взлет и падение III рейха. – М., ЭКСМО. – 2004. – 1168 с.

Тетяна Бевз

ВСЕУКРАЇНСЬКІ РЕФЕРЕНДУМИ: ІНІЦІАТИВИ І РЕАЛІЇ

У статті розкрито проблему референдумів в Україні. Увага акцентується на формуванні законодавчої бази щодо інституту референдуму. Проаналізовані референдуми, які відбулися в Україні. Досліджено ініціативи скликання референдумів упродовж останніх десятиріч. Особливу увагу звернуто на ініціативи скликання референдумів у 2013 р.

Ключові слова: референдум, інститут референдуму, Україна, закон, законодавча база, народна ініціатива.

Tatiana Bevez National referendum: initiatives and realities. This article deals with the issue of referendums in Ukraine. The author takes into consideration the development of a legislative framework for referendum institute. Referendums that were hold in Ukraine, initiatives

to call referendums over the past decades and especially the initiatives that were in 2013 are analyzed in the article.

Keywords: *referendum, referendum institute, Ukraine, law, legislation, national initiative.*

Інститут референдуму функціонує в Україні порівняно короткий час*. Проте уже накопичено певний досвід підготовки та проведення референдумів як всеукраїнських, так і місцевих, а також сформована певна законодавча база. З липня 1991 р. було прийнято Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Значний проміжок часу референдуми в Україні регулювалися Конституцією України (1996 р.), Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (1991 р.), Законом України «Про місцеве самоврядування» (1997 р.) Законом України «Про Центральну виборчу комісію України» (2004 р.) та низкою інших нормативно-правових актів. Наявні документи містили певні розбіжності.

Так, предметом всеукраїнського референдуму згідно зі ст. 5 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (1991 р.) могли бути питання, пов'язані з реалізацією права Українського народу на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень, тобто міжнародно-правові питання.

---

* У попередні періоди історії України питання референдуму законодавчо не розглядалися. Стаття 5 Конституції СРСР (1977 р.) закріплювала дві форми безпосередньої демократії – всенародне обговорення та всенародне голосування (референдум СРСР). Однак не було розроблено ефективних правових механізмів організації проведення референдумів. Перший закон про референдум був прийнятий у період «перебудови» у Литовській РСР 3 листопада 1989 р. 16 жовтня 1990 р. схожий закон з'явився в РРФСР. Загальносоюзний закон про референдум СРСР було прийнято 3'їздом народних депутатів СРСР 27 грудня 1990 р. 3 липня 1991 р. з'явився Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Формуючи власне законодавство про референдуми, союзні республіки ставили на меті законодавчо закріпити механізми виходу зі складу СРСР та проголошення своєї незалежності, натомість керівництво СРСР намагалося шляхом проведення всесоюзного референдуму перезатвердити оновлену федерацію радянських республік. 17 березня 1991 р. відбувся всесоюзний референдум. Одночасно із всесоюзним референдумом в Україні відбулося «опитування громадської думки» із питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?», яке мало на меті легітимізувати декларації про державний суверенітет.

Натомість, Конституція України не передбачала проведення всеукраїнських референдумів з міжнародно-правових питань.

Предметом всеукраїнського референдуму теоретично можуть бути також прийняття, зміна та скасування законів України та їх окремих положень. Водночас ст. 74 Конституції України обмежує проведення всеукраїнського референдуму щодо законопроектів із питань податків, бюджету та амністії.

Термін «референдум» у різних розділах Конституції України використовується 18 разів, однак окремого визначення та чітко встановленого статусу за своїм наслідком він не має. Конституція України визначала, що виключно всеукраїнський референдум затверджує законопроекти про внесення змін до Розділу I. «Загальні засади», Розділу III. «Вибори. Референдум», Розділу XIII. «Внесення змін до Конституції України» (ст. 156 Конституції України). Конституція України передбачає складну процедуру, що має передувати всеукраїнському референдуму. Подання про зміну зазначених конституційних розділів здійснюється Президентом України або не менш як двома третинами народних депутатів України від конституційного складу парламенту з подальшим прийняттям поданого законопроекту не менш як двома третинами народних депутатів України. Лише при дотриманні такої процедури законопроект про внесення змін до I, III чи XIII розділу Конституції може бути винесений на всеукраїнський референдум.

Залежно від суб'єктів, які наділені правом ініціювати проведення загальнодержавного референдуму, в Україні референдуми поділяються на ініційовані Українським народом (ст. 72 Конституції України): ініційовані Верховною Радою України (ст. 72, п. 2 ст. 85 Конституції України); ініційовані Президентом України (ст. 72, п. 6 ст. 106 Конституції України).

Референдумний процес, у першу чергу, ґрунтується на загальних принципах безпосереднього народовладдя – принципах свободи, справедливості, рівності (єдності прав і обов'язків і взаємної відповідальності держави та особи), гуманізму, демократизму, верховенства права, законності та ін.

Після прийняття Конституції України (1996 р.) у Верховній Раді України було зареєстровано понад 20 проектів закону про

референдуми*. Двічі Верховна Рада України робила спробу прийняти нову редакцію Закону. Перший раз він був прийнятий Парламентом у 1997 р., другий – у 2002 р. Обидва рази цей Закон був повернутий Верховній Раді України Президентом України і не набув чинності.

19 квітня 2011 р. у першому читанні був ухвалений проект закону про місцевий референдум (№7082) і був переданий до

---

* На розгляд Верховної Ради України вносилося ряд пропозицій щодо вдосконалення законодавства про місцеві референдуми. Зокрема, слід виділити такі законопроекти: проект Закону України «Про місцеві референдуми та інші форми безпосереднього волевиявлення територіальної громади» (реєстр. № 1261 від 22.07.1998 р., народні депутати О. Жовтіс, Р. Безсмертний); проект Закону України «Про референдуми в Україні» (реєстр. №4073 від 23.09.1999 р., народні депутати Ю. Тимошенко, О. Турчинов); проект Закону України «Про референдуми Автономної Республіки Крим, місцеві референдуми та інші форми безпосереднього волевиявлення територіальної громади» (реєстр. №4179 від 31.08.2000 р., народний депутат Р. Безсмертний); проект Закону України «Про порядок автоматичного підрахунку голосів громадян України під час проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, а також при проведенні всеукраїнського та місцевих референдумів» (реєстр. №6338 від 12.01.2001 р., народний депутат О. Ржавський); проект Закону України «Про референдуми Автономної Республіки Крим, місцеві референдуми та інші форми безпосереднього волевиявлення територіальної громади» (реєстр. №938 від 14.05.2002 р., народний депутат Р. Безсмертний); проект Закону України «Виборчий кодекс» (реєстр. №2174 від 10.09.2002 р., народний депутат Є. Жовтяк); проект Закону України «Про внесення змін і доповнень до деяких законів України (про додаткові гарантії забезпечення прав інвалідів по зору та слуху на участь їх у виборах і референдумах)» (реєстр. №8434 від 10.11.2005 р., народні депутати В. Слаута, Т. Чорновіл); проект Закону України «Про місцевий референдум» (реєстр. №1154 від 17.07.2006 р., народні депутати О. Турчинов, А. Портнов); проект Закону України «Про внесення доповнень до Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (щодо принципів участі громадян у референдумах)» (реєстр. №3180 від 15.02.2007, народний депутат Л. Бірюк); проект Закону України «Про місцевий референдум» (реєстр. №2004 від 05.02.2008 р., народні депутати А. Портнов, О. Лавринович, В. Пилипенко, С. Подгорний); проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми (щодо найменування і перейменування населених пунктів і районів)» (реєстр. №2693 від 24.06.2008 р., народний депутат О. Доній); проект Закону України «Про територіальну організацію виборів і референдумів в Україні» (реєстр. №2630 від 11.06.2008 р., народні депутати Ю. Ключовський, С. Подгорний).

Комітету з питань державного будівництва та місцевого самоврядування для підготовки до другого читання*.

Указом Президента України від 24 березня 2012 р. №212/2012 затверджена «Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», серед завдань якої зокрема передбачалося «удосконалення процедур проведення місцевих референдумів», а прийняття відповідного закону включено до Плану першочергових заходів. Натомість, 6 листопада 2012 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про всеукраїнський референдум»**. Президент України В. Янукович 27 листопада 2012 р. його підписав. Новий Закон призвів до втрати чинності попереднього Закону України «Про всеукраїнські та місцеві референдуми» 1991 р., який

---

* Лабораторія законодавчих ініціатив разом з партнерами та за підтримки і сприяння Фонду «Східна Європа» у рамках проекту «Об'єднуємося заради реформ» (UNITER), який виконує «Раст в Україні» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), започаткували проект «Реформа інституту місцевого референдуму: участь громадян в урядуванні», у результаті якого будуть підготовлені Зведені рекомендації до законопроекту №7082 «Про місцевий референдум». Ці рекомендації виробляються з урахуванням міжнародних документів (Кодексу належних практик й експертної оцінки законопроекту №7082, підготовленої фахівцями Директорату демократичних інститутів Генерального директорату з питань демократії та політичних справ Ради Європи) та зауважень Головного науково-експертного управління (ГНЕУ) Апарату Верховної Ради України. Крім того, в різних регіонах України проводяться експертні опитування та фокус-групи, які мають на меті залучити громадянське суспільство до процесу підготовки закону про місцеві референдуми. Регіональними партнерами в цій роботі виступили «Центр Політичного Аналізу та Виборчого Консалтингу» (Луцьк), «Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень» (Чернігів), Донецька та Херсонська організації Комітету виборців України. Вироблені рекомендації будуть передані до парламентського Комітету з питань державного будівництва та місцевого самоврядування до другого читання законопроекту №7082.

** «Референдумний» закон приймали з грубими порушеннями процедури. Зокрема, на голосування було неправомірно поставлено редакцію законопроекту про референдум в першому читанні - без урахування вже прийнятих у другому читанні поправок, з голосуванням картками відсутніх парламентарів. Рішення про ухвалення законопроекту прийнято без попереднього постатейного обговорення проекту та взагалі будь-якого його обговорення депутатами в залі, без розгляду поправок та пропозицій. Голосування відбувалося картками відсутніх парламентарів (за даними письмової реєстрації, 70 з тих, які начебто проголосували, насправді були відсутні того дня).

було прийнято до ухвалення Конституції України 1996 р. і який суттєво розходився з багатьма її положеннями. Новий Закон дозволяє в обхід парламенту ухвалювати та відмінити закони, правити Конституцію та приймати новий Основний Закон. Його результати є остаточними та не потребують додаткового затвердження.

Згідно з новим Законом предметом всеукраїнського референдуму може бути як ухвалення повністю нової редакції Конституції України, так і внесення суттєвих змін до чинного Основного Закону. Референдумом можна також скасовувати, домагатися втрати чинності чи визнавати нечинним закон про внесення змін до Конституції України. У цей же спосіб можна ухвалювати і скасовувати звичайні закони України, вносити зміни до цих законів (крім законів про податки, бюджет та амністію). Закон дозволяє вирішувати на всеукраїнському референдумі будь-які питання, за винятком тих, стосовно яких референдум не допускається за Конституцією України. Крім того, референдумом можна буде скасовувати будь-які внесені парламентом раніше конституційні поправки (за винятком процесуально коректних змін до розділів I, III, XIII Конституції, які передбачають використання референдуму в автоматичному режимі).

Стаття 17 чинного Закону про референдум вимагає вносити зміни до Основного Закону не менш, як двома третинами парламенту (чого, власне, вимагає і сам Основний Закон). Референдум може ці зміни лише «затвердити».

Для проведення референдуму потрібні три мільйони підписів. Зібрати їх необхідно не менше ніж у двох третинах областей, і в кожній області має бути подано не менше ста тисяч підписів громадян. Також потрібна ініціативна група в кількості не менше двох тисяч осіб. Згідно із чинним Законом, ініціативна група з проведення референдуму повинна пройти реєстрацію в Центральній виборчій комісії.

Водночас новий закон фактично скасував право громадян України брати участь у місцевих референдумах. Оскільки, Розділ III чинної Конституції не передбачає такого інституту демократії, як місцевий референдум (такий тип референдуму передбачається лише ст. 138 Конституції України щодо предметів відання Автономної Республіки Крим). Ухвалений Закон не забо-

роняє Верховній Раді України прийняти ще один – окремий закон про місцеві референдуми.

З лютого 2013 р. ЦВК регулярно ухвалювала постанови щодо організації та проведення референдуму. 1 квітня 2013 р. було затверджено постанову, яка встановлювала форми подань кандидатур до складу окружних та дільничних комісій з всеукраїнського референдуму.

Новоприйнятий закон викликав багато протиріч стосовно як його змісту, так і процесу прийняття. Невдовзі представники фракції «БЮТ – «Батьківщина» М. Томенко та С. Сас зареєстрували проект постанови «Про скасування рішення ВР про прийняття як закону проекту закону України «Про всеукраїнський референдум», аргументуючи це тим, що під час розгляду законопроекту № 6278 сталося грубе порушення Конституції та Регламенту Верховної Ради України щодо законодавчої процедури.

Партії ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» та Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» звернулися до Вищого адміністративного суду з позовом про оскарження ухвалення минулим скликанням Верховної Ради України Закону «Про всеукраїнський референдум». До боротьби із суперечливим законом включилися і громадські організації, які у березні 2012 р. утворили коаліцію «За чесний референдум». Створена коаліція організувала інформаційно-просвітницьку кампанію щодо одіозних моментів закону в десятках міст України.

Негативно висловлювалися стосовно закону вітчизняні та зарубіжні політики. Зокрема, Голова Конституційної асамблеї, перший Президент України (1991–1994 рр.) Л. Кравчук зазначив, що Закон «Про всеукраїнський референдум» прийнятий з порушенням Конституції і вимагає доопрацювання [1]. Ще більш категоричним був секретар Європейської комісії за демократію через право Т. Маркерт, який констатував, що прийнятий з подачі української влади закон про референдум є надзвичайно небезпечним для стабільності України [2]. Член Венеціанської комісії П. Пачолай поінформував, що вписана у законі норма – ухвалювати зміни до Конституції на всенародному референдумі – не передбачена чинним Основним Законом України [3].

Посол США Дж. Теффт у своєму виступі теж зазначив, що закон про референдум повинен враховувати норми чинної Конституції країни і наголосив, що «референдум повинен повністю відповідати парламентським процесуальним правилам і нормам, а саме проведення референдуму повинно бути відкритим і не перетворюватися на предмет маніпуляцій» [3].

Водночас експерти пропонують владі та опозиції підготувати й ухвалити єдиний Виборчий кодекс, ухвалити нову редакцію закону про всеукраїнський референдум тощо. Фахівці пропонують закріпити у законі про референдум дієву систему оскарження його результатів. «Громадські організації, які у своїй статутній діяльності розглядають питання, пов'язані з процесом референдуму або із забезпеченням виборчих прав громадян, мають отримати право здійснювати спостереження за референдумом. Для цього існує інститут громадських спостерігачів» [3].

Водночас є підстави непокоїтися, що закон про референдум та окремі положення виборчого закону у нинішньому вигляді можуть підірвати конституційний лад держави й унеможливити підписання Україною угоди про асоціацію з ЄС.

Закон про всеукраїнський референдум потребує змін, які мають напрацювати спільно влада, опозиція і громадськість. Ж. Усенко-Чорна зазначила, що «хотілось би, щоб цей закон було змінено з урахуванням зауважень, які були висловлені у тому числі представниками громадянського суспільства і представниками міжнародної спільноти» [3]. Натомість, чинний на той час Міністр юстиції О. Лавринович висловив упевненість, що внесення змін до чинної Конституції на референдумі відповідає її положенням [3].

У липні 2013 р. у Парламенті зареєстровано проект нової редакції Закону «Про всеукраїнський референдум». Автори цього законопроекту – група народних депутатів від Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» – В. Кличко, В. Ковальчук, В. Карпунцов, Р. Павленко та В. Чумак – стверджують, що їхній проект «концептуально новий». Головною «фішкою» його є пропозиція скасувати можливість виносити на всеукраїнський референдум текст нової Конституції України та зміни до Основного Закону без участі Верховної Ради України.

Це, на думку розробників, є гарантією від зміни конституційного ладу в неконституційний спосіб [4].

Певною альтернативою парламентського Закону «Про референдум» та ініціативі всеукраїнської громадської організації «Український вибір» називають і референдум-online [5].

Аналіз змісту нормативно-правових актів, що регламентують процес підготовки і проведення референдуму, показує недосконалість цілого ряду їх положень, невирішеність в них певних організаційно-правових аспектів, недостатню розробку механізму виконання його рішень, відповідальності за їх невиконання.

Перший всеукраїнський референдум 1991 р. мав своїм предметом міжнародно-правову проблематику – легітимізацію незалежності України. Його проведення було призначене Верховною Радою Української РСР на підставі Закону Української РСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». У день проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. було також оголошено про проведення всеукраїнського референдуму, який мав би підтвердити волю всіх громадян країни про створення нової держави.

11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла постанову 1660–12 «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України».

Результати першого всеукраїнського референдуми були переконливими – 90,3% громадян Української РСР підтвердили чинність Акта проголошення незалежності України. У референдумі взяли участь 31 891 742 особи – 84,18% населення України. З них 28 804 071 особа (90,32%) проголосувала «за». У Західному регіоні «за» проголосувало 97% виборців, у Центральному – 95%, у Південному – 84% і у Східному – 85%. Незалежність найбільше підтримали – на Тернопільщині (98,7%), а найменше – у Криму, однак це було більше половини голосів виборців – 54,2% [6]. На основі результатів всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., Україна першою з колишніх радянських республік заявила, що вважає стосовно себе Договір про утворення СРСР 1922 р. недійсним і недіючим. Завдяки результатам референдуму відбувся легітимний вихід України зі складу радянської федерації.

Спроби провести всеукраїнський референдум у 1992, 1993, 1996 та 1998 рр. виявилися марними. У 1993 р. Президент Л. Кравчук

ініціював випуск майнових облігацій для отримання зовнішніх кредитів під заставу майна підприємств України. Ця ініціатива спричинила ініціативу Верховної Ради України про проведення всеукраїнський референдум про довіру (недовіру) Президентів України та Верховній Раді України. Було прийнято Постанову «Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довір'я (недовір'я) Президенту, Верховній Раді України» від 17 червня 1993 р. Однак, ініціатива реалізована не була. Політична криза була розв'язана внаслідок призначення дострокових виборів до Верховної Ради України (на березень 1994 р.) та Президента України (на липень 1994 р.).

Протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади, а також суперечки навколо Основного Закону спричинили нову спробу скликання референдуму. 26 червня 1996 р. Президент України видав Указ «Про проведення всеукраїнського референдуму з питання нової Конституції України». Всеукраїнський референдум був призначений на 25 вересня 1996 р. Указ суперечив вимогам чинного законодавства.

Реалізувати його не було можливості. Оскільки 28 червня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила Конституцію України і в той самий день прийняла Постанову «Про Указ Президента України «Про проведення всеукраїнського референдуму з питання прийняття нової Конституції України». У Постанові пропонувалося Президенту відкликати Указ. Уже 1 липня 1996 р. Л. Кучма підписав Указ «Про визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента України від 26 червня 1996 року». Чергова ініціатива скликання референдуму втратила силу.

Наступний всеукраїнський референдум за народною ініціативою було проведено майже через десять років у 2000 р. 11 січня 2000 р. Верховна Рада України прийняла Закон (№1365-XIV), яким було запроваджено заборону на проведення будь-яких референдумів у зв'язку зі «скрутним соціально-економічним становищем у державі та відсутністю необхідної правової бази» для організації референдуму. Президент відмовився підписати цей закон і повернув його у парламент, мотивуючи це тим, що право на референдум є суверенним правом народу України, яке не можна обмежувати.

Натомість, 15 січня 2000 р. Президент України видав Указ «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою». Цей Указ передбачав проведення референдуму 16 квітня 2000 р.

Шість питань було поставлено до народу на референдумі, мета якого – внесення змін до Конституції України. Незважаючи на чисельні песимістичні прогнози, 16 квітня 2000 р. відбулося голосування з питань, винесених на всеукраїнський референдум, участь у якому взяли 29 728 575 виборців (81,15%) з 36 629 926 громадян, що були включені до списку громадян України, які мали право голосу на всеукраїнському референдумі. Усі питання референдуму отримали підтримку виборців: за питання про додаткові підстави для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України проголосувало 84,69% громадян України, що взяли участь у голосуванні; за обмеження депутатської недоторканості – 89%; за зменшення конституційного складу парламенту з 450 до 300 народних депутатів України – 89,91%; за необхідність формування двопалатного парламенту в Україні – 81,68%.

Базуючись на результатах референдуму, Президент України вніс на розгляд Верховної Ради України проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою». Верховна Рада України Постановою від 13 липня 2000 р. №1867–III попередньо схвалила законопроект і ухвалила прийняти його на шостій сесії Верховної Ради України III скликання у вересні 2000 р. Незважаючи на свій намір, Верховна Рада України імплементувала лише положення про надання Президенту України права розпуску Верховної Ради України, у разі якщо упродовж місяця вона не сформує парламентську більшість або упродовж трьох місяців не затвердить представлений Кабінетом Міністрів України Державний бюджет. Інші ж три, схвалені переважною більшістю голосів громадян України, пропозиції про внесення змін до Конституції України Верховною Радою України III скликання були проігноровані. Результати цього всеукраїнського референдуму так і не були реалізованими.

Відповідно до ч. 6. п. 3 Рішення Конституційного Суду України у справі про всеукраїнський референдум за народною ініціативою від 27 березня 2000 р. воля народу, що буде виявлена на всеукраїнському референдумі, проголошеному Президентом України за народною ініціативою, не може мати дорадчого характеру.

У проект зведеного висновку, підготовленого секретаріатом Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанської

комісії) відзначалося, по-перше, що референдум не може безпосередньо змінювати Конституцію; по-друге видавалося надзвичайно проблематичним питання, чи консультативний референдум за народною ініціативою взагалі може мати місце; по-третє, саме Конституційний Суд України мав вирішити, чи в Україні взагалі існують правові підстави для проведення референдумів на цій стадії імплементації Конституції; по-четверте, одне з питань, винесених на референдум, було однозначно неконституційним, інші ж питання були надзвичайно проблематичними та/або неясними [7]. У зв'язку із цим, констатовалося, що загалом схвалення пропозицій, винесених на референдум, зруйнує баланс повноважень Президента і Парламенту [7]. Внести зміни міг тільки Парламент. Проте корпоративна солідарність депутатів виявилася сильнішою за страх перед Банковою. Імплементація результатів референдуму затяглася на півроку. А потім вибухнув «касетний скандал», і всім стало не до результатів референдуму.

У 2006 р. зусиллями зацікавлених партій було організовано і зібрано понад 4 мільйони підписів щодо референдуму з питання ролі НАТО для України. Однак далі підписів справа не пішла. У 2009 р. громадяни виступили з ініціативою референдуму щодо НАТО та Єдиного економічного простору, однак Президент В. Ющенко відмовився оголошувати референдум.

У 2011 р. Комуністична партія України обіцяла влаштувати референдум, на який, поряд із низкою популістських соціальних питань, обіцяла винести питання про державний статус російської мови та вступ до Митного союзу. Але нічого так і не відбулося.

Рекламні щити всеукраїнського громадського руху «Український вибір» В. Медведчука, який виступав з різко антиєвропейською та «проєвразійською» риторикою у 2012 р. заповнили українські міста, донедавна рекламували референдум як шлях до багатства і процвітання країни. Але віднедавна вони змінили текст: тепер вони агітують за Митний союз. Вступ до цього утворення, стверджують агітплакати, повинен принести українцям щастя і можливість – а відбутися це має через референдум.

Після прийняття нового закону про референдум уже в грудні 2012 р. КПУ заявили про наміри ініціювати референдум про вступ України до Митного союзу у березні 2013 р. Політологи вважають,

що «референдум – це універсальна технологія розкручення президентської кампанії Симоненка» [8]. Варто зазначити, що лідер комуністів заявив, що готовий до співпраці з «Українським вибором» В. Медведчука. Разом з тим, комуністи зіткнулися з формальними труднощами, які заважали офіційно дати старт процедурі збору підписів за референдум. Оскільки ЦВК не затвердила зразки документів, необхідних для того, щоб цю процедуру можна було розпочати. Уже на початку серпня 2013 р. усі необхідні постанови на виконання закону про всеукраїнський референдум ЦВК були прийняті, і у вересні комісія готова була розглянути документи комуністів. Збір ініціативної групи КПУ щодо референдуму про зовнішньополітичний вибір країни заплановано було провести у Києві 8 вересня 2013 р.

На нашу думку, перш ніж агітувати за референдум, необхідно враховувати громадську думку. За результатами соціологічних досліджень вона є дещо парадоксальною, оскільки українці підтримують і вступ до Митного Союзу, і євроінтеграцію. Зокрема, євроінтеграцію готові підтримати 59% громадян, які вже визначилися зі своїми симпатіями. За повернення в «русскій мір» проголосували б 57,5% громадян [9]. Дещо інші дані дають дослідження фонду «Демократичні ініціативи» спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, які проводилися з 21 по 24 грудня 2012 р. У відповідь на питання «Як Ви вважаєте, чи треба Україні вступати у такі міжнародні організації?» 48% відповіло, що Україні слід вступити до Європейського Союзу; 40% – Україні слід вступити до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном [8]. Дослідження Київського міжнародного інституту соціології, які були проведені з 23 лютого по 11 березня 2013 р., на питання: «Якби найближчої неділі відбувався референдум про те, до кого приєднатися Україні – до ЄС чи союзної держави Росії і Білорусі, то як би ви вчинили?» отримали наступні відповіді: 38,4% проголосували б за вступ України в союзну державу Росії й Білорусі; 37,9% проголосували б за членство в ЄС; 11% не брали б участі у такому референдумі; 12% – не визначилися зі своєю позицією з цього питання [8].

На початку січня 2013 р. питання всеукраїнського референдуму отримало новий розвиток. Комуністи заявили про намір

поцікавитися думкою співгромадян щодо вступу до Митного союзу. Натомість, П. Порошенко переконував, що більшість населення України поділяє політичний вибір на користь європейської інтеграції [10]. Опозиціонери планували через референдум домогтися звільнення Ю. Тимошенко. Та й мовна тематика цілком придатна була для організації плебісциту. Зокрема, Спікер Парламенту В. Рибак пропонував винести на розгляд референдуму мовне питання [11], яке стало притчею після прийняття скандального мовного закону. Квітнева парламентська криза підсилила актуальність теми референдуму. Лідер фракції Партії регіонів О. Ефремов назвав референдум про долю Верховної Ради України – єдиним законним виходом з парламентської кризи [12]. Спікер В. Рибак вихід із парламентської кризи вбачав або у саморозпуску Верховної Ради України або у проведенні референдуму про довіру Парламенту. На початку квітня по всій Україні обласні державні адміністрації почали отримувати офіційні листи від влади з підготовки до проведення референдуму. Лідер опозиції О. Тягнибок висловив припущення, що влада хоче провести референдум у серпні, під час «мертвого» політичного сезону і таким чином «змінити всю систему влади в Україні і процедуру проведення виборів» [13].

До маніпулювання явищем «народна ініціатива» вдалася влада. 19 березня 2013 р. понад 70 організацій волонтерів, інвалідів, ветеранів та багатодітних сімей, що входять до міського проекту «Єдина соціальна мережа»*, на своїй конференції ухвалили резолюцію з вимогою до Президента розпустити Парламент. У разі не виконання цієї вимоги, автори звернення ініціювали б всеукраїнський референдум. На нього планувалося винесено чотири питання, а саме:

- обмеження кількості депутатів Верховної Ради України до трьохсот;

---

* Ініціатором референдуму стала «Єдина соціальна мережа» – об'єднання громадських організацій при Харківській міськраді. Склад об'єднання вражає своєю строкатістю: до «ЕСМ», зокрема, входять єврейський благодійний фонд «Хесед Шааре-Тіква», організація «Творча співдружність Sensus», організація «Міжнародна жіноча громада», газета «В ім'я життя», «Центр управління кар'єрою» і навіть така екзотика, як організація «Товариство Амазонок». Але ініціатива щодо звернення до Президента, як зазначено на сайті «ЕСМ», йде від міської організації інвалідів «Кревіта».

- запровадження двопалатного парламенту;
- скасування депутатської недоторканності;
- перехід на цілковито мажоритарну систему парламентських виборів**.

На думку голови Комітету виборців України О. Черненка, «харківська резолюція» схожа радше на «пробний камінь», який влада закидає до інформаційного простору, аби оцінити реакцію суспільства та, у разі потреби, відпрацювати механізм для запуску референдуму [14].

Представники херсонських громадських організацій, які, за інформацією місцевих ЗМІ, підтримали ініціативу харківських колег, теж не змогли роз'яснити ситуацію. До речі, їхній перелік виглядає не менш строкатим. Так, за зміну політичної системи України виступили Всеукраїнське товариство політв'язнів та репресованих, місцева «Організація солдатських матерів України», Ліга ділових та професійних жінок, фонд «Міжнародне партнерство» та інші.

Питання референдуму знову було порушене наприкінці літа. 30 серпня 2013 р. Президент запропонував українцям самостійно вибрати між Митним союзом і Європейським Союзом. Комуністи ініціювали проведення референдуму на підтримку Митного союзу. Представники опозиції вважали питання референдуму не актуальним. На думку політологів, жодних референдумів в Україні чекати не варто, принаймні, до 2015 р. Адже процедура підписання угоди з ЄС не вимагає проведення референдуму. Україна поки ще не вступає в Євросоюз. Референдум буде необхідний після того, як Україна проведе переговори і подасть заявку на вступ до ЄС. До того часу всі розмови про референдум – не більше ніж маніпуляція свідомістю людей і, можливо, спроба нівелювати заяви членів Комуністичної партії України, які заявляють про проведення референдуму на предмет вступу до Митного союзу [15].

6 вересня 2013 р. з'явилася інформація, відповідно до якої рейтинговим сайтам, газетам, а також телеканалам заборонили

** Частина цих пропозицій повторює питання загальнонаціонального референдуму, що відбувся в квітні 2000 р. Той референдум формально теж пройшов «за народною ініціативою», але насправді його ініціювала адміністрація президента Л. Кучми, а реальним виконавцем був фонд «Соціальний захист» О. Волкова.

будь-яким способом торкатися теми проведення референдуму в країні, а якщо і згадувати про це, то виключно в негативному ключі [16].

26 вересня 2013 р. Окружний адміністративний суд заборонив Комуністичній партії України проводити збори 8 і 29 вересня. 2 жовтня Окружний адміністративний суд знову заборонив ЦВК направляти свого представника на збори комуністів, які заплановані на 6 і 9 жовтня. До ЦВК надійшли заяви від КПУ про проведення 21 зборів громадян з організації проведення референдуму. 8 жовтня Центрвиборчком знову відмовив у реєстрації ініціативній групі КПУ з проведення референдуму щодо вступу України до Митного союзу.

Таким чином, у незалежній Україні домінувала ініціатива скликання всеукраїнського референдуму владою, яка маскувалася під народну ініціативу. Маніпулювання народною ініціативою було використано і під час проведення всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. На нашу думку, із двох, проведених в Україні всеукраїнських референдумів тільки референдум 1 грудня 1991 р. відбувся без значних порушень, а його результати були втілені у життя. Референдум 2000 р. починаючи від так званої народної ініціативи і завершуючи не реалізованими рішеннями, мав суттєві недоліки. Ініціативи скликання референдумів залишилися нереалізованими.

---

1. Закон про референдум прийнятий з порушенням Конституції – Кравчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_zakon-pro-referendum-prijnyatij-z-porushennyam-konstituciji-kravchuk/503519>Gazeta.ua

2. Європа розкритикувала український закон про референдум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_evropa-rozkritikovala-ukrajinskij-zakon-pro-referendum/504040>Gazeta.ua

3. «Вибори у серпні – це можливість для маніпуляцій» – Кличко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25023300.html>

4. Голос України. – 2013. – 23 липня.

5. Збітнев Юрій. Референдум online – парадигма нової етики менеджменту держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://hvylya.org/analytics/society/referendum-online-paradigma-novoyi-etiki-menedzhmentu-derzhavi.html>

6. Референдум за Незалежність 1 грудня 1991-го. Агітація і бюлетені [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/12/1/102150/>

7. Конституційний референдум в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=977918836>

8. Червоненко В. Референдум від КПУ: атака зі Сходу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/08/130812_referendum_kpu_vc.shtml

9. Михельсон О., Леліч М. За атинародно ініціативою: в Україні готують референдуми про «царство Януковича» і вступ до «русского міра» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/75009>

10. Порошенко уверен: референдум подтвердит европейский выбор Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2013/01/25/063335-19.html>

11. Рыбак заговорил о языковом референдуме. 2 января 2013 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2013/01/02/233554-13.html>

12. Ефремов считает референдум единственным выходом из парламентского кризиса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavred.info/politika/efremov-schitaet-referendum-edinstvennym-vyhodom-iz-parlamentskogo-krizisa-247279.html>

13. Тягнибок заявил, что власть готовит украинцев к референдуму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavred.info/politika/tyagnibok-zayavil-chto-vlast-gotovit-ukraincev-k-referendumu-247365.html>

14. Хоменко С. Референдум як бомба сповільненої дії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/03/130320_referendum_closer_sx.shtml

15. Между Европейским и Таможенным союзами. Янукович согласен на референдум, оппозиция – против 4.09.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbnews.com.ua/ru/tema/98612/>

16. Дорошенко Д. Влада заборонила висвітлювати тему референдуму в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uaonline.com.ua/povnyu_68086.html

Марія Кармазіна

ПИТАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇНИ У ПРОГРАМАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

У статті аналізуються програми політичних партій на предмет висвітлення у них питань науково-технічної модернізації країни. Особлива увага приділяється аналізу позиції парламентських партій.

Ключові слова: програма партії, науково-технічна модернізація країни, українські політичні партії.

Згідно зі статтею 7 Закону України «Про політичні партії в Україні» (2001) політичні партії повинні мати програму. Програма політичної партії є викладом цілей та завдань цієї партії, а також шляхів їх досягнення [1]. Утім аналіз програм загалом і проблеми науково-технічної модернізації країни у програмах політичних партій зокрема є досить непростим завданням, що зумовлюється, щонайменше, двома групами чинників.

По-перше, доступ до програмних документів політичних партій (на 1 жовтня 2013 р. Мінюстом України зареєстровано 202 партій) *є утрудненим, а то й просто неможливим.* Причини такого стану речей полягають у тому, що:

– переважна більшість партій створюється і функціонує в Україні не заради відстоювання суспільних інтересів, але інтересів певних груп, кланів, клік, а тому, не маючи зацікавленості у широкій соціальній базі, потреби (для реалізації своїх цілей) у підтримці населення, вони жодним чином не оприлюднюють свої програмні документи. Тож піддавати аналізу просто нема чого;

– Міністерство юстиції України, будучи органом, який легітимізує діяльність політичних партій, відмовляє у доступі до програмних документів діючих партій з метою наукового аналізу, обмежуючи науковий пошук доступом до документів лише тих партій, які припинили функціонування (у чому автор переконалася особисто, працюючи у поточному архіві Мінюсту у першій половині 2011 р.)

Серед 202 чинних політичних партій є ті, які були легалізовані зовсім недавно – упродовж січня – серпня 2013 р. Згідно із Законом «Про політичні партії в Україні» (стаття 11) ці партії «протягом шести місяців з дня реєстрації» мають забезпечити «утворення та реєстрацію в порядку, встановленому цим Законом, своїх обласних, міських, районних організацій у більшості областей України, містах Києві, Севастополі та в Автономній Республіці Крим». Здавалось би, що для створення мережі первинних організацій, партія має прагнути до максимального поширення своїх ідей і забезпечення умов для знайомства населення зі своїми програмними документами. Утім цього не відбувається, оскільки партії не лише не зорієнтовані на суспільство, а й не налаштовані на будь-яку форму діалогу із суспільством. Відтак, уже на етапі створення і реєстрації обласних, міських, районних осередків вони по-своєму розплачуються за «байдужість до суспільства»: практика останніх років свідчить, що, здолавши етап реєстрації Міністром України, політичні сили упродовж року припиняють існування і вилучаються Міністром із Єдиного реєстру громадських формувань саме через те, що їм не вдалося заручитися підтримкою на місцях і створити мережу своїх первинних організацій*. Можна припустити, що партії все ж не доцільно приховувати партійну програму, не докласти зусиль до розповсюдження своїх ціннісних орієнтирів, базових ідей та стратегічних цілей. Таким чином, програми і цих – нових – партій залишаються недоступними*.

По-друге, аналіз доступних програм політичних партій на предмет висвітлення в них питання науково-технічної модернізації країни обмежений, з огляду на якість самих програм:

---

* Мною підраховано, що, приміром, у 2011 р. із 16 зареєстрованих Міністром України політичних партій упродовж 2012 р. припинили свою діяльність 3 – Політична партія «Відродження та розвиток», Політична партія «Українська партія респонсизму», Партія «Сам за себе». Свої життєві колізії пережила і Політична партія «Робітнича партія України», зареєстрована 7 листопада 2011 р.: на початку січня 2013 запис про її реєстрацію було анульовано, 10 липня 2013 р. – поновлено. У 2013 р. із «Єдиного реєстру громадських формувань» зникла політична партія «РЕНЕСАНС» (зареєстрована 23 січня 2012 р.)

* Так, не вдалося віднайти програми жодної із 13 партій, які були зареєстровані Міністром України впродовж 2012 – вересня 2013 р. і внесені до «Єдиного реєстру громадських формувань».

– доступними – опублікованими (на паперових носіях) – програмами є переважно застарілі, а не нові, їхні редакції, аналіз яких дозволяє говорити про ставлення тієї чи іншої партії до питання науково-технічної модернізації країни лише у контексті історичної ретроспективи, але, зрозуміло, позбавляє підстав для аналізу і висновків щодо підходів партії до питання на сучасному етапі;

– на функціонуючих офіційних сайтах політичних партій (а такі сайти має незначна кількість партій) програми, як базовий для партії документ, або взагалі не представлені (розміщуються лише партійні статuti, як наприклад, на сайті Партії регіонів) [2], або подаються тексти передвиборчих програм (тих партій, які брали, участь в останніх виборах до Верховної Ради України у 2012 р., як, наприклад, згадана Партія регіонів, на сайті якої розміщено документ за назвою «Від стабільності до добробуту. Передвиборна програма Партії регіонів»).

Говорячи *про якість програм*, варто звернути увагу на те, що у більшості випадків партійні підходи до питання науково-технічної модернізації країни неможливо виокремити і проаналізувати, оскільки тексти партійних програм мінімізовані. У таких коротких документах партія у *дуже загальному вигляді торкається зазначеного питання*. Суть її підходів до проблеми концентрується у кількох загальних реченнях (що може свідчити, з-поміж іншого, про просту некомпетентність партійних ідеологів у питаннях реформування країни на засадах інновацій).

Вищеперераховані обставини по-своєму зумовили відбір партійних програм для вивчення: у статті запропоновано аналіз програм партій, які стали переможцями парламентських виборів 2012 р.: Партії регіонів**, Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» (далі – ВО «Батьківщина»), Комуністичної партії України (КПУ), Всеукраїнського об'єднання «Свобода» (ВО «Свобода») і Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» (УДАР).

** Написання усіх назв партій – згідно із їх написанням у «Єдиному реєстрі громадських формувань», розміщеному на сайті Мінюсту України (Державної реєстраційної служби України), (див.: Політичні партії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.drсу.gov.ua/party>)

Партійна програма Партії регіонів

Особливістю програми Партії регіонів [3] є те, що:

– жодна із 7 частин Програми (серед яких: 1. Принципи, завдання та мета; 2. Зміцнення засад демократичного розвитку; 3. Пріоритети економічного розвитку; 4. Пріоритети соціального розвитку; 5. Освіта, культура і духовність; 6. Міжнародна безпека; 7. Україна – рівноправний і надійний міжнародний партнер) безпосередньо не присвячена проблемам розвитку науки, науково-технічній модернізації країни;

– у Програмі взагалі не зустрічається словосполучення «науково-технічна модернізація країни», як і просто «модернізація країни» чи «науково-технічний(і)» потенціал, розвиток, можливості і тощо.

Натомість на основі проведеного контент-аналізу тексту Програми виявлено *спорадичне вживання* словосполучень;

- «наука» / «наука і освіта» / «освіта і наука» – 9 випадків;
- «науково-освітня система» / «система освіти і науки» – 2 випадки;
- «наукові й освітні установи / заклади» / «науково-освітні програми» – 3 випадки;
- «науково-технологічний потенціал» – 1 випадок;
- «науково-технічна політика» – 1 випадок;
- «науково-технічне оновлення» – 1 випадок;
- «наукоємні конкурентоспроможні технології» – 1 випадок;
- «наукоємна конкурентоспроможна продукція у промисловому виробництві» / «експорт наукоємної промислової продукції» – 2 випадки;
- «наукові парки» – 1 випадок;
- «модернізація національної економіки» / «модернізація оборонно-промислового комплексу країни» / «модернізація системи озброєнь і військової техніки» – 3 випадки.

Аналіз контекстів вживання вищевказаних слів і словосполучень, дозволяє твердити наступне.

По-перше, Партія регіонів декларує:

розуміння того, що «освіта і наука є не тільки традиційними сферами виховання людини і турботи про суспільство, але й сфе-

рою формування людського капіталу, який відіграє стратегічну роль у конкурентоспроможності економіки України»;

готовність «взяти на себе відповідальність за створення в країні гнучкої, спрямованої на потреби людини, суспільства і економіки, відкритої для інновацій науково-освітньої системи».

По-друге, Партія регіонів заявляє про:

необхідність націленості науково-освітньої системи на виховання нового покоління «політиків і управлінців для територіальних громад, бізнесу, суспільства, охорони здоров'я, науки і мистецтва»; «відміни» бюрократичного контролю «над наукою та освітою»; перетворення Міністерства освіти і науки в єдиний державний орган управління, який «створює сприятливі умови для розвитку науки і освіти в Україні, стає надійним партнером для самостійних наукових й освітніх установ усіх форм власності», а в «інших питаннях сфера науки і вищої освіти має регулюватися угодами між самими вузами».

Крім того, у тексті Програми зустрічаються словосполучення, зміст яких, можна твердити, *передбачає* «модернізацію» країни. Серед цих словосполучень є такі як: «соціально-економічний розвиток країни, всіх регіонів», «технологія творення», «ефективний розвиток усього суспільства», «розкриття людського потенціалу», «економічний розвиток», «еволюційний розвиток країни», «зростання конкурентоспроможності країни», «стабільний і збалансований розвиток», «динамічний розвиток регіонів», «розвиток людини», «розв'язання актуальних соціально-економічних та екологічних проблем регіонів», «подолання депресивного стану територій», «розбудова сучасної економічно розвиненої соціально орієнтованої держави», «реальне підвищення добробуту» тощо. У загальному контексті Програми вони сприймаються швидше не як «структури стратегії», але як загальні міркування щодо напрямку руху.

По-третє, Партія регіонів констатує, що:

«залучення до європейської системи освіти й науки (до Болонського процесу. – *М. К.*), до міжнародних дослідницьких проєктів сприятиме швидшому економічному розвитку нашої країни»;

«у співробітництві держави й університетів особливу роль повинні відігравати національні й регіональні фонди розвитку науки і освіти»;

По-четверте, Партія регіонів «пропонує»:

«зміну моделі фінансування науки, культури та освіти, перерозподіл коштів на користь регіональних і місцевих бюджетів у цих галузях»:

«запровадження крім системи фондів підтримки науки та мистецтва механізму підтримки цілеспрямованих національних і регіональних програм у сфері науки, мистецтва, освіти, книговидання та кіно з метою розвитку нових перспективних напрямів, які будуть платформами стратегічного розвитку регіонів і країни у цілому та створять сучасну інфраструктуру культурних, освітніх і наукових закладів».

По-п'яте, партія «домагатиметься» / «реалізуватиме» / «забезпечить»:

– в інтересах національних ФПГ – «непорушних гарантій власності й відмови від практики реприватизації»; створення «законодавчих умов», які «унеможливлять рейдерство як системний фактор»; державного сприяння суб'єктам господарювання у виході на міжнародні ринки і забезпечення захисту інтересів українських корпорацій за кордоном»; удосконалення антимонопольного законодавства;

– в аграрній політиці – «забезпечення розвитку високо-ефективного, прибуткового сільськогосподарського виробництва та розв'язання на цій основі проблем соціальної інфраструктури села»; завершення земельної реформи; реалізації розробленої партією стратегії розвитку села; створення електронного загальнодержавного кадастру землі; проведення моніторингу земельних ресурсів; розбудова інфраструктури аграрного ринку;

– у транспортній політиці – розробку й прийняття Національної транспортної стратегії, розбудову міжнародних транспортних коридорів, удосконалення мережі транспортного сполучення тощо;

– у сфері соціального розвитку – контроль за процесом створення в Україні дієвої тривірневої пенсійної системи, запровадження дієвого контролю за своєчасним здійсненням виплати пенсій і соціальної допомоги, створення умов для реалізації страхових принципів у пенсійному забезпеченні тощо.

Вищевикладене дозволяє твердити:

1. Відсутність у Програмі партії окремого розділу, присвяченого науці, науковому розвитку, як і поодинокі згадки про науку,

свідчить, що *галузь науки не є серед стратегічних пріоритетів*, які вимагатимуть першочергової уваги з боку правлячої партії. Програмі *бракує системного погляду на розвиток науки в державі*. Розвиток науки (судячи з тексту Програми) має розвиватися тільки у контексті з освітою. *Ідеологи партії не усвідомлюють, що наука є самодостатнім феноменом і може/повинна мати можливість розвиватися без обов'язкового зв'язку з іншими сферами*. Програма акцентує увагу на прикладному аспекті науки, *уникаючи констатації необхідності розвитку фундаментальної науки*, яку можна розглядати як одну із підвалин безпеки держави, якщо безпеку розуміти широко, а не зводити її тільки до «оформлення державних кордонів» і не вбачати її лише у збройних конфліктах і міжетнічному протистоянні, що «відбуваються у безпосередній близькості до кордонів нашої держави», зазіханні «з боку іноземних держав на природні ресурси, що знаходяться на території України», нелегальній міграції, міжнародних терористичних організаціях, транскордонному розповсюдженні екологічного забруднення і захворювань, як це має місце в Програмі.

2. Нерозуміння значення науки зумовлює й той факт, що в тексті Програми Партії регіонів немає жодної вказівки на необхідність «розвитку» чи «розв'язання актуальних соціально-економічних та екологічних проблем регіонів» з урахуванням наукових досягнень або з опорою на наукові досягнення, за рахунок впровадження новітніх технологій тощо. Спорадичні випадки вживання поняття «науково-технічне оновлення» чи «наукоємні конкурентоспроможні технології», як і «наукоємна конкурентоспроможна продукція у промисловому виробництві» / «експорт наукоємної промислової продукції» у тексті Програми сприймаються як *випадкові словесні конструкти*, а не як *складові системного бачення*. Впадає в око, однобокість сприйняття конкурентоспроможності (оскільки йдеться лише про «конкурентоспроможну продукцію у промисловому виробництві»). Спрошене сприйняття конкурентоспроможності держави по-своєму свідчить або про те, що розробники насправді не надавали Програмі великого значення (у функціонуванні партії), а тому документ і не виписаний, як годилось би, або керівники й ідеологи партії мають слабку уяву про те, що таке конкурентоспроможність держави.

Абстрактні поняття «технологія творення», «оволодіння сучасними знаннями» чи «розкриття людського потенціалу» у контексті загальних заяв («ми виступаємо за...») і пропозицій («ми пропонуємо», «обстоюємо»), як і її нинішня відсутність на офіційному сайті партії (а «заміна» її, як вказувалося вище, документом «Від стабільності до добробуту. Передвиборна програма Партії регіонів»), підштовхують до висновку, що Програма – не була «документом для творення», а лише – «для заяв».

3. Показово, що такі терміни, як «домагатиметься» / «реалізуватиме» / «забезпечить» у Програмі використано у випадках, коли йдеться про інтереси ФПГ, аграрну і транспортну політики, пенсійне забезпечення і соціальну допомогу. Це підштовхує мінімум до двох висновків: *по-перше*, вживання саме таких термінів щодо вказаних сфер опосередковано свідчить, що саме вони (а не будь-які інші) викликають зацікавленість правлячої партії і перебувають у центрі її уваги; *по-друге*, що Програма партії виявилася або фактично непридатною до виконання, або вже у час свого «народження» просто не передбачалося (розробниками) її втілення, оскільки в умовах сьогодення про позитивні зрушення у сфері гарантії власності, унеможливлення рейдерства, як і забезпечення високоефективного сільськогосподарського виробництва, не кажучи про соціальне забезпечення, вести мову не доводиться.

4. Характерною ознакою Програми є її своєрідна «позитивність»: у ній, *по-перше*, немає оцінок сучасного стану держави і суспільства; *по-друге*, – не йдеться про «труднощі», «слабкі місця», «недоліки», «проблеми, які вимагають негайного вирішення», «неприпустимість...» тих чи інших явищ (приміром, корупції, рейдерства, непрозорості дій влади, порушення Конституції тощо), про «першочерговість», «нагальність» розв'язання тих чи інших завдань (що характерно, наприклад, для програми комуністів) тощо, як не йдеться і про необхідність щось *системно* «*модернізувати*». Правляча партія *першим рядком* Програми констатує, що вона – «партія народу, стабільного розвитку, історичної перспективи», а далі, власне, «пропонує», «обстоює» *окремі зміни в окремих сферах*.

Таким чином, Програма Партії регіонів не є своєрідною стратегією, але є «непрацюючим» документом, (що по-своєму

підтверджує її кон'юнктурна «заміна» на партійному сайті у 2012 р. документом «Від стабільності до добробуту. Передвиборна програма Партії регіонів»).

Партійна програма Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина»

Прагнення проаналізувати партійну програму та її пошук дозволяють твердити таке:

– на офіційному сайті партії замість партійної програми розміщено **Програму Об'єднаної опозиції «Батьківщина»** «Справедлива держава, чесна влада, гідне життя» [4]. На сайтах міських організацій ВО «Батьківщина» Програма або загалом відсутня (як, наприклад, на сайті міської організації м. Світловодська) [5], або розміщена передвиборча – 2007 року – програма Блоку Юлії Тимошенко «Український прорив» (як на сайті партійної організації м. Львова) [6], або вже новіша – 2012 р. – програма «Справедлива держава...» (як на сайті партійної організації у м. Запоріжжі) [7]. На сайті партійної організації у м. Тернополі вдалося віднайти власне Програму ВО «Батьківщина») [8];

– Програма ВО «Батьківщина» не дає підстав для аналізу позиції партії щодо науково-технічної модернізації країни на сучасному етапі, оскільки більш-менш розлога четверта частина документа під назвою «Економічна стратегія і програма партії на період до 2005 року» (першого етапу перетворень) дає можливість сформуватися конкретним уявленням щодо позиції партії із зазначеного питання тільки за вісім років перед цим – до 2005 р. Завдання другого і третього етапу реформ в країні (без констатації їхніх хронологічних меж) – викладені досить лаконічно – двома реченнями;

– у застарілій (в економічній частині), але чинній Програмі партії відсутній окремий розділ, присвячений розвитку науки, науково-технологічної сфери тощо.

Аналіз інших частин Програми засвідчує, що партія, яка тривалий час позиціонує себе опозиційною силою, яка проголосила себе «всенародною демократичною партією патріотично-реформаторського спрямування» фактично не має програми науково-технологічного оновлення країни.

Контент-аналіз тексту Програми свідчить, що свого часу партійні ідеологи задумувалися над питанням «реформування, модернізації та демократизації» країни; стверджували, що «суспільство справедливості й добробуту може бути побудоване в Україні лише через демократизацію, інтелектуалізацію та гуманізацію політичного життя, якісно новий розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, необмежений розвиток ефективного ринкового народного підприємництва». Програма проголошувала, що «ефективні економічні реформи мають покращувати життя людей». Висловлювалася думка, що побудова «нового громадянського суспільства» в Україні можлива «лише шляхом поетапного еволюційного реформування влади, економіки, формування системи нових духовних і моральних цінностей народу». У Програмі побутують такі словосполучення, як «виведення України з глибокої ... економічної... кризи», «економічне зростання», «висока конкурентоспроможність», «відродження економіки», «радикальний прорив у майбутнє», «максимальний розвиток народного підприємництва». Не наука, інновації, а саме, народне підприємництво розглядалося як «локомотивний фактор» економічного відродження. Якщо стратегічним завданням *першого етапу* (до 2005 р.) називалося «відновлення внутрішнього ринку і національного виробництва, створення умов для ефективного інвестування, формування національного капіталу», то головним завданням *другого етапу* реформаторських перетворень проголошувалася необхідність глибоких структурних трансформацій економіки «в напрямі формування економіки постіндустріального, інформаційного типу і в наближення України до середньоєвропейського рівня економічного розвитку»; *третього етапу* – «досягнення такого рівня розвитку продуктивних сил інформаційно-інтелектуального характеру, який створить можливість переходу до рівня повідних розвинутих країн Європи і світу».

Запропоновані заходи трактувалися партійними ідеологами як «нова економічна стратегія». Особливість економічної політики партії визначалась тим, що у ході перетворень варто покладатися на власні ресурси і сили України, на високу потенційну ефективність об'єднаної праці нашого народу. Крім того, у Програмі

констатується, що «суть нової державної економічної політики і стратегії» партія вбачає:

а) у залученні до активної трудової діяльності більшості працездатних громадян»;

б) у «широкому розвитку економічної самодіяльності й підприємництва населення з метою різкого збільшення виробництва конкурентоспроможної продукції і послуг як на великих підприємствах, так і через найефективніші форми малого й середнього бізнесу...»;

в) у захисті вітчизняного виробника і споживача, що можна забезпечити шляхом ефективного державного і законодавчого регулювання розвитку економіки, шляхом відродження, модернізації й реструктуризації промисловості, реіндустріалізації України на інноваційній технологічній основі.

В Програмі, стверджується, що партія пропонує «нові шляхи, засоби та методи оновлення України, її стабілізації, модернізації, радикального прориву в майбутнє, стрімкого розвитку через реалізацію стратегії інноваційного розвитку на випередження на основі задіяння великого інтелектуального потенціалу нашого суспільства». В іншому – «партія робитиме все необхідне для визначення ефективних шляхів, засобів і методів захисту, відродження і становлення України, її стабілізації й модернізації, радикального прориву в майбутнє, стрімкого розвитку через реалізацію стратегії інноваційного розвитку на випередження, а не вічне наздоганяння інших країн». Таким чином, не ясно, чи партія уже пропонує нові шляхи засоби та методи оновлення, чи тільки робитиме все необхідне для їх визначення.

Вищевикладене дозволяє твердити:

1. Своєрідна відмова партії від Програми (про що по-своєму свідчить факт тривалого неприйняття її нової редакції, непоширеність її тексту для ознайомлення і аналізу, пропозиція на партійному сайті замість Програми останньої передвиборчої програми) підводять до висновку, що Програма партії – програма *ad hoc*. Пропоновані нею стратегії – короткотермінові, які допомагають політичній силі досягати якихось результатів на короткому часовому відрізку.

2. Формулювання, вжиті в документі щодо науково-технологічного реформування країни, носять загальний характер. Їхня суку-

пність не вибудовується у логічну стратегію реформ, що дозволяє говорити про фактичну відсутність такої стратегії у партії.

3. Загальність формулювань не дає можливості сформуватися чітким уявленням щодо пропонованих партією механізмів, інструментів науково-технологічної модернізації України, визначення позицій партії щодо припустимих тактичних кроків (заходів) на шляху перетворень.

Партійна програма Комуністичної партії України

Особливості *Програми КПУ* [9] є такими:

– у ній відсутній окремий розділ (параграф, частина), присвячений як проблемам науково-технічної модернізації країни, так і проблемам розвитку науки;

– пріоритет Програми – заявити про «своє бачення сучасного світу, про цілі і завдання, які вона [партія. – М. К.] ставить перед собою, шляхи і способи їх досягнення». «Сучасний світ» постає у негативному світлі і, відповідно, характеризується – за допомогою негативно заряджених термінів: «світовому капіталізму вдалося тимчасово взяти реванш», «Україна відкинута у своєму розвитку», «ліквідовано владу трудящих», «відроджено експлуатацію людини людиною» тощо;

– перетворення, що мають відбуватися в Україні, описуються такими термінами, як: «революційне перетворення суспільства на соціалістичних засадах», «боротьба проти правого і лівого опортунізму», «завоювання влади трудящими», «скасування приватної власності», «побудова в Україні соціалізму», «виведення країни з глибокої кризи», «розв'язання гострих соціально-економічних та інших проблем», «реформування всієї системи суспільних відносин», «відновлення у повному обсязі функцій держави», «повернення у загальнонародну власність...» тощо;

– Програма емоційно перевантажена, про що свідчить не лише використання в тексті синтаксичних конструкцій, що є більш придатними для виголошення закликів, формулювання гасел, навішування ярликів, але й вживання емоційно забарвлених термінів: «у годину тяжких випробувань», «ярмо капіталу», «непосильна праця» тощо.

На основі проведеного контент-аналізу тексту Програми виявлено вживання таких словосполучень у певних контекстах;

- «передова наука» (у СРСР) – 1 випадок;
- «підірвано... наукові зв'язки» (з Російською Федерацією) – 1 випадок;
- «наука» (перебуває на «голодному пайку») – 1 випадок;
- «розвиток науки» (вимагає істотного збільшення державних вкладень) – 1 випадок;
- «науково-дослідна робота» (партія надає першорядного значення «забезпеченню вчених гідною заробітною платою й усім необхідним для науково-дослідної роботи») – 1 випадок;
- «модернізація народного господарства» / «здійснення конкретних програм модернізації галузей вітчизняної економіки» (на нинішньому етапі) – 2 випадки;
- «неодмінні умови модернізації» (діяльності КПУ) – 1 випадок.

Вищевикладене, таким чином, дозволяє твердити:

1. Програма комуністів – програма «повернення назад», а не руху вперед, оскільки є зразком «традиційного мислення» комуністів, що оперує застарілими категоріями попереднього століття, передбачає побудову в Україні соціалізму і не враховує глибини і суті змін як у світовій, так і вітчизняній політиці й економіці, зрушень у свідомості основної маси співвітчизників. Програма свідчить про нерозуміння або свідоме ігнорування комуністами нових загроз і викликів, перед якими постає (кожна) держава і суспільство на початку ХХІ століття.

2. Запропоновані в Програмі заходи (встановлення влади трудящих, відновлення державного контролю, культивування ідеї державного патерналізму, перелік орієнтирів для «трудящих», «бідних», «обездолених» та ін.), як і використання емоційно забарвлених термінів, свідчить, що Програма не розрахована на реалізацію, а слугує маніпулятивним інструментом, який має привабити певний контингент громадян (до членства у партії, для голосування за КПУ і її підтримку під час парламентських чи місцевих виборів). «Пропозиція» державного патерналізму (як й інші «соціалістичні пропозиції»), потужна емоційної складова Програми дозволяють говорити не просто про її маніпулятивний потенціал, а про

глибинний деструктивний вплив на свідомість певних суспільних верств у сучасній Україні, оскільки положення (ідеї) Програми не відповідають соціально-політичним, економічним та іншими реаліям сьогодення. Пропонується – міф, ілюзорна можливість повернути в Україну «минуле» – соціалізм.

3. З одного боку, КПУ виказує розуміння занедбаного стану науки в Україні, зубожіння науковців, необхідності модернізації «народного господарства» і закріплює в Програмі *стратегію* досягнення змін у країні, а також *механізм* їх здійснення (що відрізняє програмний документ комуністів від, наприклад, аналогічного документа «регіоналів»), з іншого – з урахуванням глобалізаційних процесів, як і процесів глокалізації, ця стратегія і механізми є утопічними.

Партійна програма Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»

Особливістю програми Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» [10] є те, що:

– Програма – свідчення досить високого інтелектуального потенціалу його розробників, достатнього розуміння ними реального стану речей в Україні та світі, усвідомлення мегатрендів суспільно-політичного, економічного, науково-технічного, культурного розвитку на сучасному етапі функціонування людської цивілізації, розуміння сутності загроз і викликів, що стоять перед людством загалом і кожною окремою державою зокрема (що віддзеркалюється у структурі Програми, постановці завдань, у баченні шляхів їх розв'язання й, зрештою, у термінах, якими описуються сучасні процеси, завдання, можливості, у витлумаченні явищ згідно із викликами часу, наприклад: «конкурентоздатність через конкуренцію»);

– Програма – систематичний «зріз» реального стану українського суспільства, проблем його розвитку, гальм конкурентоспроможності тощо;

– документ пропонує системний підхід до питання подальшого розвитку держави і суспільства (має місце виокремлення існуючих проблем і їхнього «живильного ґрунту», далі – декларація мети, до якої треба прагнути, і, зрештою, – визначення «напрямку головного удару» і пропозиція конкретних дій для досягнення мети),

чітко *виписуючи «больові точки»* української держави і соціуму («культ високих посад, сили та грошей», монополізм, корупція, поляризація між бідними й багатими, нерівність умов для підприємництва, розкрадання, здирництво тощо), пропонуючи *інструменти* («державна як інструмент»), *стратегію* і *тактику* (передбачає «насамперед, змінити ціннісні орієнтири суспільства», «приєднатися до постматеріального світу, в якому домінують цінності самовираження та індивідуальних свобод», «інтегрованість у сучасний розвинений світ» тощо) реформ, обґрунтовуючи *важливість накопичення конкретних капіталів* (ресурсної бази) – соціального, політичного, інтелектуального – для реформування країни, конкретизуючи *механізми змін* («механізм демократії участі», «механізм делегування», «суспільний діалог», «податкові механізми», «градація законів на органічні та звичайні» тощо);

– проблемам розвитку, функціонуванню і значенню науки в країні присвячена одна (із 14) частин Програми – «Освіта, наука та інновації»; питання, присвячені науково-технічній модернізації країни («реформуванню»), так чи інакше висвітлені як у Преамбулі, так і в окремих розділах Програми – «Реформа публічної адміністрації», «Антикорупційна політика», «Економічна політика» тощо. Ідеологи партії продемонстрували розуміння взаємозалежності і взаємообумовленості процесів у державі та суспільстві, обґрунтували можливість ефекту (реальних змін) у результаті забезпечення синергізму дії найрізноманітніших чинників у всіх сферах (від центральної і місцевої влади, громадянського суспільства, гендерних відносин – до сфери економіки, охорони здоров'я, міжнаціональних взаємин, демографії, культури, збереження довкілля), а тому в комплексі заходів «пріоритетом I», як вказано у Преамбулі, є «збалансування і модернізація системи центральної влади»; «пріоритет II – розширення повноважень місцевих громад»; «пріоритет III – економіка рівних можливостей»; «пріоритет IV – верховенство права для захисту суспільних інтересів»; «пріоритет V – створення можливостей для гідного життя та розвитку всіх суспільних груп».

Показово, що в науково-інноваційній сфері партія розглядає як нагальну необхідність «якнайшвидше впровадження першочергових заходів, спрямованих на усунення системних недоліків у функціонуванні науково-технологічного комплексу та забезпечення реалізації інноваційної моделі розвитку України».

Обстоюючи ідею тісного поєднання освітнього, наукового й інноваційного процесів, партія завданням державної політики в науково-технологічній сфері вбачає підтримку «інноваційної активності вітчизняних суб'єктів господарювання на всіх стадіях інноваційного процесу», стимулювання попиту на результати наукових досліджень і розробок, створення сприятливих умов для виробництва інноваційної продукції з високим рівнем доданої вартості. Очікуваним результатом, з точки зору партійних ідеологів, має стати: орієнтація на систему довгострокових технологічних пріоритетів, яка формується із урахуванням глобальних тенденцій, необхідності зміцнювати національну безпеку і забезпечувати сталий розвиток економіки; посилення взаємодії у «трикутнику знань» – освіта, дослідження, інновації – на всіх рівнях (від окремих дослідників, дослідницьких установ та університетів, інвесторів – до малих і великих підприємств); розвиток фінансових механізмів стимулювання впровадження передових науково-технічних розробок, створення умов для залучення приватної ініціативи; функціонування ефективних форм державно-приватного партнерства в науково-технологічній сфері, поєднання важелів державного регулювання і ринкових механізмів, надання більшої свободи дослідникам; активна діяльність системи функціонального представництва консультативних та дорадчих органів при уряді і парламенті з метою формування й обґрунтування стратегічних напрямів науково-технологічного розвитку, забезпечення дієвої комунікації між державою і спільнотою науковців на відкритих, публічних та конкурентних засадах; оптимізація структури органів влади, відповідальних за реалізацію освітянської, наукової, інноваційної та технологічної політики.

Партія акцентує важливість входження України як повноправного суб'єкта до європейського освітнього і наукового простору; наголошує на необхідності доведення наукомісткості валового внутрішнього продукту щонайменше до 2%. Важливим, з погляду «ударівців», є формування системи ефективної координації фундаментальних і прикладних наукових досліджень у різних секторах науки; створення на базі Державного фонду фундаментальних досліджень Національного наукового фонду для фінансування пріоритетних досліджень у сфері точних, природничих та соціогуманітарних наук на конкурсній основі, забезпечення бюджету

Національного наукового фонду в обсягах, не менших 10% від загального обсягу фінансування науки, тощо. Паралельно має відбуватися стимулювання інноваційного розвитку економіки.

Вищевикладене дозволяє зробити такий висновок.

1. Програма «УДАРу» є документом політичної сили, яка здатна виявляти і розуміти реальні процеси, загрози і виклики, перед якими опиняється суспільство і держава і – ширше – світ на початку XXI століття.

2. Партійна програма демонструє систематичне знання і розуміння «ударівцями» суті проблем розвитку української держави і суспільства та пропонує системний підхід до їх розв'язання.

3. Реформування розглядається в контексті взаємопов'язаності усіх сфер і процесів у суспільно-державному організмі.

4. Документ пропонує науково-технічні перетворення з опорою на демократизацію і лібералізацію.

5. Програма видається реальною для втілення (за наявності політичної волі натхненників і реалізаторів реформ).

Партійна програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода»

Особливістю програми Всеукраїнського об'єднання «Свобода» [11] є те, що:

– документ має додаткову назву – «Програма захисту українців», що зумовлює певний кут зору на проблеми, що формулюються, та відповідно, на методи їх розв'язання;

– для досягнення мети (побудови «могутньої Української держави на засадах соціальної та національної справедливості») партія пропонує «план негайних першочергових кроків». Тож Програму власне і варто аналізувати з урахуванням того, що запропоновані 211 «кроків» (саме стільки пунктів виділили ідеологи партії у восьми частинах документа) – «негайні» і «першочергові», а не стратегічний документ на перспективу;

– серед першочергових пріоритетів партії – «докорінне очищення» (влади і суспільства), досягнення економічної незалежності, а також «подолання демографічної кризи та підвищення якості життя», захист «права на Батьківщину» і «захист життєвого простору», «збереження ідентичності та розвиток культури»,

«подолання наслідків окупації», «європейський україноцентризм та сильна держава», «встановлення Конституційного порядку та забезпечення стабільного розвитку». Тобто ключові настанови, пов'язані із змінами і розвитком, концентруються у словах «досягнення незалежності» – «подолання наслідків» – «збереження...» – «захист...» – «встановлення порядку»;

– своєрідним акцентом Програми (частина «Влада і суспільство. Докорінне очищення та справедливий лад») є акцент на необхідності якісного оновлення кадрового потенціалу влади: люстрація, усунення «агентури КДБ» та держслужбовців, які працювали «на керівних посадах в КПРС»; оприлюднення списків «агентів КДБ СРСР, які перебували або перебувають на державній службі в Україні та інших суспільно значущих посадах» і заміна їх молодими фахівцями, які відібрані за принципами патріотизму і професіоналізму; перевірка держслужбовців та кандидатів на виборні посади за допомогою поліграфа на причетність до корупційних дій, співпраці з іноземними спецслужбами та на наявність подвійного громадянства тощо.

Проголошуючи необхідність економічної незалежності, «свободівці» найперше висувають вимогу досягнення енергетичної незалежності країни і підкреслюють важливість розробки й ухвалення цілої низки державних програм – власне програми енергетичної незалежності, розробки родовищ енергоносіїв, розвитку та впровадження альтернативної енергетики, стимулювання енергоощадних технологій. Крім того, в економічному блоці програми вказується на важливість ухвалення Земельного, Податкового кодексів, закону про землі «підвищеної цінності» та передбачається заборона торгівлі землею сільськогосподарського призначення, запровадження кримінальної відповідальності за ерозію ґрунтів «унаслідок людських дій». Серед чільних вимог – ухвалення державної програми розвитку сільськогосподарської техніки, галузевих програм прямих дотацій, розвитку селекції, виробництва посівного матеріалу, засобів захисту рослин племінного тваринництва, садівництва тощо.

Відаючи належне ролі науки в оновленні країни, «свободівці» пропонують запровадити комплексне податкове стимулювання інвестицій у науку, освіту та інновації; зменшення по-

датку з прибутку до 5% на ту частину прибутку підприємств, яку вони спрямовують на технологічне оновлення засобів виробництва згідно з передовими технологіями.

Програма передбачає державний контроль над банківською сферою. Окрема увага приділена питанню розвитку конкурентоспроможних галузей промислової та інноваційної діяльності: харчопереробної, авіа-, судно-, верстато- та машинобудування, ВПК та космічної галузі. При цьому наголошується на необхідності спрямування державної підтримки на високотехнологічні, наукоємні, інноваційні, імпортозамінні та «вертикально інтегровані» галузі.

Як гальма на шляху розвитку країни Програма називає корупцію, «приватні монополії та олігополії» в українській економіці, рейдерство тощо.

Таким чином, Програма ВО «Свобода» свідчить про таке.

1. Партія розробила документ, який має чітку ідеологічну спрямованість і окреслює коло *перших*, необхідних до реалізації кроків (у том числі – у сфері науково-технічної модернізації країни), які б у такій спосіб відмежували державу і суспільство від радянського минулого.

2. Ступінь розуміння глибини і сутності змін у науково-технічній сфері як базовій для реалізації науково-технічного реформування країни є досить поверховим: пропонується ухвалення законів, кодексів, державних програм, але не йдеться про обґрунтування механізму забезпечення реалізації цих актів. Як не йдеться і про механізми й інструменти боротьби з невиконанням законів, корупцією, зловживаннями владою тощо.

***

Підсумовуючи, можна зазначити наступне:

по-перше, програми парламентських політичних партій відображають більший чи менший рівень заангажованості їхніх творців певним комплексом політичних ідей – демократичних, ліберальних, комуністичних, націоналістичних. Залежно від культивування тих чи інших ідеологічних настанов відбувається постановка цілей і завдань партією, пропонуються інструменти змін у суспільстві – від революційних до поетапного реформування;

по-друге, кожна з партій має свій фокус бачення нинішнього стану справ у країні, а відтак програма:

а) або взагалі не фіксує уваги на реальних проблемах суспільства (наприклад, корупції, порушенням законів тощо) і заявляє лише про загальний напрямок руху і необхідність подальших змін (як Програма Партії регіонів);

б) або ж партія згідно зі своїми ідеологічними настановами, нерозумінням, неусвідомленням і, відповідно, несприйняттям реалій початку XXI століття (загроз, викликів, мегатрендів розвитку) кличе назад – до будівництва соціалізму (як це має місце у Програмі КПУ);

в) або, вбачаючи корінь усіх проблем у радянському минулому України, пріоритетним завданням висуває своєрідне завдання, яке передбачає необхідність розквитатися з минулим (як пропонує програма ВО «Свобода»);

по-третє, усі партійні програми (крім документа Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка») мають потужний маніпулятивний заряд, опосередкованим свідченням цього є уникнення називання й обговорення вузьких і проблемних місць українського сьогодення або пропозиції, квінтесенцію яких відображає заклик «Назад – у минуле!», або своєрідна відмова від партійної програми і «вилучення» її із розділу «Програмні документи партії» (на сайтах політичних партій) та її «підміна», згідно із потребою періоду, іншими документами (наприклад, передвиборчою програмою);

по-четверте, кут бачення пріоритетів залежить від реального статусу політичної сили: вона парламентсько-правляча чи парламентсько-опозиційна;

по-п'яте, програми партій яскраво віддзеркалюють ступінь усвідомлення їх розробниками сутності науково-технічної модернізації України:

а) більшість з проаналізованих програм пропонує «точкові», а не системні зміни в науково-технічній сфері країни;

б) часто-густо немає розуміння взаємопов'язаності розвитку різних сфер суспільства (бракує когерентної логіки в підходах до змін, реформ): не можна демократизувати й лібералізувати функціонування однієї галузі, залишаючи незмінними інші суспільні сфери;

в) сподівання на зміни пов'язуються переважно не стільки з розвитком науки, з використанням її здобутків чи запропонованих інновацій, скільки з іншими чинниками, які, у разі приведення їх у дію, майже автоматично мають сприяти розвитку, реформам тощо. Крім того – не враховується людський чинник;

по-шосте, аналіз програм і співставлення «пропонованого» з «реальним» (здійснюваними тією чи іншою партією практичними кроками, поведінкою, політичними діями) свідчить, що між «теоретичними заявками» – програмами – і реальною політичною практикою багато дисонансів, суперечностей, а то й дій, прямо протилежних заявленому (про що говорить поява в сучасному політичному «словнику» таких понять, як «комуністи-капіталісти», «комуно-олігархічна більшість», «православні соціалісти» тощо);

по-сьоме, програми політичних партій багато в чому – фіктивні документи, які розробляються, найперше, для реєстрації політичної сили, для існування формальних підстав для згуртування представників певного суспільного сегменту («трудящих», «національно свідомих», «демократів», «лібералів» тощо) у передвиборчий час, у випадку необхідності суспільної підтримки в ході лобювання інтересів, цінностей («слов'янська єдність», Митний союз та ін.), а не для серйозних суспільних перетворень, зокрема – у сфері науково-технічного реформування країни.

---

1. Про політичні партії в Україні. Закон України від 05.04.2001 №2365-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>

2. О партии.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://partyofregions.ua/about>

3. Програма Партії Регіонів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lvivrada.gov.ua/frakciyi/partija-regioniv/261-programa-partiji-regioniv>

4. Програма Об'єднаної опозиції «Батьківщина» «Справедлива держава, чесна влада, гідне життя». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://byut.com.ua/document.html>

5. [Сайт] Батьківщина, м. Світловодськ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://batkivschina.com/>

6. [Сайт] Львівська Батьківщина. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.batkivshchyna.lviv.ua/batkivschuna/program/index.html>

7. [Сайт] Батьківщина. Сайт Запорізької міської організації політичної партії ВО «Батьківщина». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zpbut.org/>

8. Програма Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://batkivshchyna.te.ua/?page=prog&sub=1>

9. Програма Комуністичної партії України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/programmakpu/?lang=uk>

10. Програма партії [Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://klichko.org.ua/about/programma>

11. Програма ВО «Свобода» (чинна). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/

Галина Зеленько

ОПОЗИЦІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗОВАНА ТА НЕІНСТИТУЦІОНАЛІЗОВАНА: АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

*В Україні протягом усіх років існування державності то-
чаться суперечки щодо сфер компетенції опозиції, оскільки нашої
державі притаманні здебільшого внутрішні конфлікти, в основі
яких протистояння влади та опозиції. У статті проаналізовано
результативність діяльності парламентської опозиції V, VI та VII
скликань, коли її статус було унормовано на рівні закону та коли
унормовано тільки загальні принципи її діяльності на конститу-
ційному рівні. Сформульовано висновки щодо подальшого консти-
туювання статусу парламентської опозиції.*

Ключові слова: парламентська опозиція, парламентська біль-
шість, коабітація, парламент, парламентська коаліція.

**Galina Zelenko. Institutionalized and Noninstitutionalized
Opposition: Analysis of the Affectiveness in Ukraine.** In Ukraine, for
all the years of statehood debatable as to competence of the opposition,
because of our state characterized mainly conflicts in power, based on
the confrontation between the power and the opposition. The results of
the parliamentary opposition the V, VI and VII convocations function,

when its status was normalized by law and when normalized only general principles of its activity at the constitutional level are analyzed in this article. The conclusions for the further status of the constitution of the parliamentary opposition were formulated.

Keywords: *institutionalized opposition, noninstitutionalized opposition, parliament opposition, parliament majority, cohabitation, parliament coalition.*

Галина Зеленко. Опозиция институционализованная и неинституционализованная: анализ эффективности в Украине. *В Украине в течение всех лет существования государственности идут споры относительно сфер компетенции оппозиции, поскольку нашему государству присущи преимущественно внутривластные конфликты, в основе которых противостояние власти и оппозиции. В статье проанализирована результативность деятельности парламентской оппозиции V, VI и VII созывов, когда ее статус был унормирован на уровне закона и когда унормированы только общие принципы ее деятельности на конституционном уровне. В статье сформулированы выводы относительно дальнейшего конституирования статуса парламентской оппозиции.*

Ключевые слова: *институционализованная оппозиция, неинституционализованная оппозиция, парламентская оппозиция, парламентское большинство, коабитация, парламентская коалиция.*

В Україні політичним процесам усіх років незалежності притаманні саме внутрішньовладні (парламентські, урядові, конституційні) політичні кризи, в основі яких протистояння державної влади та опозиції передусім у межах парламенту та між опозицією і главою держави, що спричиняє стагнацію процесів законотворення і відповідно процесів реформування. З огляду на це постає питання ефективності механізмів, які б давали можливість меншості (політичній опозиції), незважаючи на те, що вона є меншістю, брати участь у формуванні політичних рішень, оскільки це є умовою розвитку консоціальної демократії в полісегментних суспільствах на кшталт України. У статті автор ставить за мету проаналізувати специфіку опозиційної діяльності в парламенті України.

Генезис опозиційної діяльності. В Україні оформлення політичної опозиції почалося з легалізації політичного плюралізму в ході горбачовської «перебудови» в кінці 1980-х рр., згодом були легалізовані Народний рух України за перебудову, партії націоналістичного спрямування, виокремилася опозиція всередині Комуністичної партії («група 239» у Верховній Раді Української РСР). Після внесення змін до Конституції Української РСР і легалізації політичного плюралізму політичні партії опозиційного спрямування стали повноправними політичними акторами. Однак інституційні параметри опозиційної діяльності все ще перебувають у процесі формування.

Зауважимо, що в переважній більшості країн (за винятком Португалії) опозиційна діяльність окремими законами не регулюється, оскільки зумовлено традиційним визнанням більшістю прав меншості і сприйняттям останньої як звичного явища, що сприяло еволюції та мирному становленню опозиції (за В.Бірс) [1]. Тобто характер взаємодії держави та опозиції обумовлений насамперед морально-етичними нормами і типом політичної культури. Однак, знайомлячись із політичною практикою молодих демократій, де рівень розвитку політичної культури недостатній, цілком логічним видається більш детальна правова регламентація парламентської опозиційної діяльності, ніж у сталих демократіях (найдосконаліше у Португалії, Польщі, Литві, Чехії). В Україні також робилися спроби врегулювання сфер компетенції парламентської опозиції. Протягом шести скликань Верховної Ради України, було внесено: 1998-2002 рр. – п'ять проектів про опозицію, 2002-2006 рр. – шість проектів, 2006-2007 рр. – три проекти, 2007-2012 рр. – один проект (загалом 15 законопроектів) [2], однак жоден з них не був прийнятий.

Інституціоналізація політичної опозиції в Україні підпорядкована насамперед процесам конституцієтворення, що дає підстави виокремити чотири етапи у її оформленні [3].

I етап (1990-2006 рр.) – діяльність парламентської опозиції обумовлювалася політичними домовленостями із парламентською більшістю: за опозицією закріплювалися посада віце-спікера, посади голів парламентських комітетів, що контролюють діяльність виконавчої та судової гілок влади та впливають на

організацію роботи Верховної Ради України, посади заступників чи секретарів решти парламентських комітетів. Основним об'єктом критики опозиції передусім був глава держави і, відповідно, курс, який він проводить, а вже потім – уряд.

II етап (2006-2007 рр.) – від набрання чинності нової редакції Конституції України, коли де-юре було закріплено інститут «коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України» (парламентська більшість), яка надіялася значними повноваженнями з формування персонального складу Кабінету Міністрів України та де-факто брала на себе політичну відповідальність за його діяльність.

Для III етапу (2007-2010 рр.) характерне закріплення окремих прав парламентської опозиції у виборчому законодавстві. Зокрема, Законом «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» (01.06.2007) було встановлено рівні квоти на представництво парламентської більшості та опозиції в окружних та дільничних виборчих комісіях. Також статус та основні права парламентської опозиції було закріплено у Законі «Про Регламент Верховної Ради України» (19.09.2008).

На IV етапі (з жовтня 2010 р.) відбувається деінституціоналізація парламентської опозиції після рішення Конституційного Суду України від 30.09.2010 № 20-рп/2010 [4], яким відновлено чинність Конституції України в редакції 1996 р., а із Закону «Про регламент Верховної Ради України» виключено Главу 13 «Парламентська опозиція».

Характерною рисою опозиційної діяльності в Україні є невідповідність формальних та фактичних критеріїв, за якими вона визначається, і відповідно змінюваність об'єктів критики політичної опозиції. Так, протягом першого етапу (до реформи 2004 р.) головним об'єктом критики і боротьби опозиції був Президент, який був главою виконавчої влади. На другому і третьому етапах після переходу до парламентської республіки і унормуванням такого суб'єкта політики, як «парламентська коаліція», об'єктом критики опозиції стала саме парламентська коаліція, сформований нею Уряд, а також Президент. У період коабітації («розділене правління» – 2006-2007 рр.) парламентська коаліція була сформована Партією регіонів та Соціалістичною партією України, тоді як Президент В.Ющенко представляв «Нашу Україну» – опозиційну партію.

Тому у цей період через незавершеність конституційної реформи утворилося два центри формування державної політики – парламентська коаліція і Президент, оскільки він зберіг важелі впливу на виконавчу вертикаль. Процес ускладнювався відсутністю механізмів для узгодження розбіжностей між зазначеними політичними акторами, що й спричинило перманентну політичну кризу, яка проявилася насамперед як парламентська із застосуванням нерелевантних форм боротьби (блокування роботи ВРУ, саботаж та ухилення від голосувань, публічні образи тощо).

Однак після відміни 30 вересня 2010 р. Конституційним Судом України Конституційної реформи і поверненням до редакції Конституції 1996 р., коли Президенту України було повернено всю повноту влади, і наступним вилученням із Закону «Про регламент Верховної Ради України» глави 13 «Парламентська опозиція» (притому, що і Президент, і більшість у ВРУ належать до однієї політичної сили, а глава держави має постійну підтримку в парламенті), рівень протистояння між «партією влади» та парламентською опозицією навпаки посилювався.

Наразі загальні рамки опозиційної діяльності в Україні визначені Конституцією України. Зокрема у ст. 15 зазначено, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України; ст. 34 гарантує право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; ст. 36 гарантує, що «ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій» [5]. А інституційна спроможність парламентської опозиції зводиться до такого:

1) можливість заміщення представниками опозиції посад голів та перших заступників голів деяких парламентських комітетів (у парламенті нинішнього скликання опозиція очолила 13 із 29 комітетів Верховної Ради);

2) представництво у керівництві Верховної Ради України (у парламенті нинішнього скликання представник «Свободи» займає посаду заступника Голови ВРУ);

3) право на заяву, запит, звернення до представників виконавчої влади та Президента України;

- 4) право на внесення законопроектів на розгляд парламенту;
- 5) право на доповідь (співповідь) при розгляді Верховної Ради України суспільно значущих проблем;
- 4) право на створення опозиційного (тіньового) Кабінету Міністрів;
- 5) право на виступи у ЗМІ;
- 6) право участі в органах державної влади, які мають контролюючі функції.

Однак найбільшою проблемою України залишається невідповідність політико-правових норм і політичних практик. Тому для оцінки характеру взаємодії держави й опозиції проаналізуємо практику використання нинішньою парламентською опозицією закріплених за нею повноваженнями у порівнянні з тим, коли її повноваження були врегульовано у Законі «Про регламент Верховної Ради України».

Характер взаємодії влади та опозиції в Україні обумовлений як станом нормативно-правового регулювання сфер компетенції правлячої партії та опозиції, так і соціокультурними чинниками – характером політичної культури та політичної свідомості.

Так, у період з вересня 2008 р. по жовтень 2010 р. основні права опозиційного уряду були врегульовані Регламентом. Зокрема, стаття 72 Регламенту встановлювала, що опозиційний уряд здійснює моніторинг діяльності Уряду, а народні депутати – члени опозиційного уряду готують альтернативні пропозиції щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України, проектів загальнодержавних програм та інших законодавчих пропозицій. Однак порівняльний аналіз діяльності парламентської опозиції та її уряду свідчить про неістотну відмінність у їх роботі в залежності від законодавчого закріплення їхнього статусу та прав. Тому що більшість прав опозиційного уряду, закріплених раніше в Регламенті, можуть реалізовуватися через законодавчу ініціативу народних депутатів, що входять до парламентської опозиції. Саме цим інструментом і користувалися опозиційні народні депутати [3].

Результативність функціонування парламентської опозиції начоно демонструє дослідження, проведене фахівцями НІСД. Оцінку ефективності парламентської опозиції здійснено за критеріями, що відображають активність її представників у:

- законотворчій діяльності (кількість внесених законопроектів);

- виробленні альтернативного політичного продукту (кількість внесених/прийнятих альтернативних законопроектів);

- використанні інших парламентських інструментів опозиційної діяльності (кількість ініційованих/утворених тимчасових слідчих комісій; кількість прийнятих парламентом звітів тимчасових слідчих комісій; кількість депутатських запитів).

Упродовж 5-ої сесії VI скликання всіма суб'єктами законодавчої ініціативи було внесено 425 законопроектів, з них депутатами, що входили до фракцій парламентської більшості (НУНС, БЮТ, Блок Литвина) – 253, а депутатами парламентської опозиції (ПР, КПУ) – 125. За час проведення 7-ої сесії VI скликання Президентом, Урядом та народними депутатами було внесено 424 законопроекти, з них депутатами, що входили до фракцій парламентської більшості (ПР, КПУ, Блок Литвина) – 207, а депутатами від опозиції (НУНС, БЮТ) – 204 законопроекти. Тобто кількість внесених законопроектів Главою держави, Урядом та народними депутатами впродовж 5-ої та 7-ої сесії є майже однаковою. Щодо законотворчої активності фракцій залежно від перебування в парламентській більшості чи опозиції, то суттєві зміни відбулися в показниках фракції Партії регіонів (98 законопроектів на 5-ій сесії та 144 – на 7-ій сесії) та фракції НУНС (121 законопроект на 5-ій сесії та 100 – на 7-ій сесії).

Також однією з основних функцій парламентської опозиції є розробка та внесення альтернативних програм та рішень. Упродовж 5-ої сесії опозиційні фракції Партії регіонів та Комуністичної партії України у Верховній Раді України внесли 98 та 27 законопроектів, з яких 9 та 3 були альтернативними. Натомість опозиційними фракціями «Блок Юлії Тимошенко – «Батьківщина» та Блоку «Наша Україна – Народна самооборона» під час 7-ої сесії до парламенту внесено 104 та 100 законопроектів, з яких лише 7 та 13 були альтернативними.

На підставі цього моніторингу можна зробити висновки: інструменти впливу недостатньо мірою використовуються парламентською опозицією ні в період, коли її права були врегульовані законом, ні в період недостатнього нормативно-правового регулювання. Неістотні зміни у співвідношенні внесених і прийнятих законопроектів як парламентською більшістю, так і опозицією відбулися і в Парламенті 7-го скликання.

Таблиця 1.1.

**Про результати розгляду проектів законів
за період сьомого скликання**

(за суб'єктами права законодавчої ініціативи станом на 30.08.2013)

[7]

Суб'єкти права законодавчої ініціативи	Всього розглянуто	Всього внесено законопроектів
Президент України	19	28
Народний депутат України	262	1610
Кабінет Міністрів України	74	270

з них внесені народними депутатами України (в розрізі фракцій)

Фракція ПАРТІЇ РЕГІОНІВ	100	595
Фракція «Батьківщина»	59	487
Фракція Політичної партії «УДАР Віталія Кличка»	18	99
Фракція ВО «Свобода»	13	79
Фракція Компартії України	12	73
Від позафракційних депутатів	25	180
Разом	262	1610

Така ситуація з ухваленням альтернативних законопроектів не завжди пов'язана з відсутністю конструктивного діалогу між більшістю та опозицією. Парадоксально, але парламентська практика показує, що через зміну політичної кон'юнктури окремі законопроекти не підтримуються депутатами-колегами по фракції чи навіть авторами цих законопроектів. Так, із внесених альтернативних законопроектів на 5-ій сесії було відхилено 8, на 7-ій – 4. Натомість прийнято по одному від парламентської більшості та від опозиції. У парламенті нинішнього скликання не було ухвалено рішення про відзнаку річниці з дня народження В.Вернадського з причини того, що воно було внесене представниками опозиції.

Схожа ситуація складається і з результативністю використання опозицією можливостей, передбачених Конституцією України, щодо створення тимчасових слідчих комісій для проведення розслідувань з питань, що становлять суспільний інтерес. В Україні, як засвідчує аналіз проектів постанов про утворення тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України, внесених парламентською опозицією упродовж 5-ої та 7-ої сесій, створення таких комісій здебільшого було направлено на критику правлячих політичних сил. Тому, зважаючи на логіку політичної боротьби, з 10 проектів постанов про утворення тимчасових слідчих комісій парламентом не було схвалено жодного. Водночас з 7 ініційованих опозицією проектів постанов про звіт раніше утворених тимчасових слідчих комісій було прийнято 6 внесених спільно з депутатами парламентської більшості [3]. Подібна «довільність» у створенні тимчасових слідчих комісій пояснюється відсутністю закону, який би унормовував ці прерогативи парламенту, що йде врозріз зі частиною четвертою статті 89 Конституції України. Організація і порядок діяльності тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України має встановлюватися окремим законом. В Україні ж Закон України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» Конституційним Судом України у вересні 2009 р. через порушення процедури набрання ним чинності визнано неконституційним.

Ще одним інструментом парламентської діяльності є депутатські запити до органів держаної влади та їх посадових осіб. Аналіз використання народними депутатами інструмента депутатського

запиту показує, що в Парламенті 5-го скликання цим правом, перебуваючи в опозиції, Партія регіонів скористалася 156 разів, а Комуністична партія – 109 разів, у парламенті 6-го скликання, перебуваючи в опозиції, 111 і 100 відповідно. Тоді як фракція «Блок Юлії Тимошенко – Батьківщина» і Народна самооборона», будучи правлячими, подали запитів відповідно 124 і 137. А перебуваючи в опозиції, 123 і 132 відповідно [7]. Тобто в українських реаліях зміна статусу депутатських фракцій майже не впливає на активність використання народними депутатами інструмента депутатського запиту. Зокрема, статистичні дані свідчать, що депутати Парламенту, незалежно від їх політичної приналежності, однаковою мірою мало користуються цим правом (за винятком комуністів). Це зумовлено формальним характером реагування на запити опозиційних депутатів, свідченням чого є велика кількість повторних запитів у зв'язку з незадоволенням відповіддю на них, а також статусом депутатського запиту, який на відміну від інтерпеляції, не виноситься на обов'язкове обговорення на засідання Парламенту.

Наведені цифри свідчать, що проблема ефективності опозиційної діяльності криється не стільки в нормативно-правовому врегулюванні її статусу, скільки у звичних нормах політичної поведінки, які характеризуються вкрай низьким рівнем політичної культури, професіоналізму депутатів. А це вже оголює проблему ефективності механізмів інкорпорації політичного класу в Україні загалом.

На практиці очевидне недотримання Парламентом конституційних норм. А деінституціоналізація опозиції пояснюється відміною правового статусу парламентської опозиції і парламентської більшості, внаслідок чого відносини між ними формуються з урахуванням політичних домовленостей, які носять здебільшого ситуативний характер. Так, попри те, що представники опозиційних фракцій очолюють 13 з 29 комітетів Верховної Ради України, Комітет з питань бюджету (Є. Геллер (ПР), Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України (В. Макеєнко (ПР), Комітет з питань верховенства права та правосуддя (С. Ківалов (ПР) у Парламенті нинішнього скликання очолюють представники парламентської більшості. Це при тому, що зазвичай у політичній практиці сталих демократій подібні парламентські комітети віддають представникам опозиції.

І тільки Комітет з питань свободи слова та інформації очолює представник опозиції (М. Томенко («Батьківщина»). Такий розподіл парламентських комітетів по суті вилучає опозиційні фракції від формування порядку денного Верховної Ради України.

Також відповідно до Закону «Про Регламент Верховної Ради України» кожної пленарної сесії відводиться час для розгляду питань, підготовлених парламентською опозицією. Проте практика розгляду депутатами у цей день законопроектів свідчить про низьку ефективність такої форми парламентської діяльності. З однієї сторони, парламентська опозиція вказує, що через незначні процедурні неточності Апаратом Верховної Ради до порядку денного щосесії не включаються нагальні, з точки зору опозиції, законопроекти, а ті, що включаються, розглядаються здебільшого за скороченою процедурою та за принципом фракційної приналежності. З іншого боку, парламентська більшість указує на неможливість підтримки більшості законопроектів, внесених парламентською опозицією, через їх недостатню фахову підготовленість.

Наступним інструментом впливу парламентської опозиції є формування опозиційного уряду. Зауважу, що в європейській парламентській практиці опозиційний уряд є механізмом парламентського контролю за діяльністю влади, розробки альтернативної політики, підготовки команди та стратегії для розвитку держави в разі перемоги на виборах. В українському Парламенті практика формування тіньових урядів не є поширеною. Так, у Верховній Раді України нинішнього скликання опозиційний уряд сформовано «Свободою». У Верховній Раді України VI скликання функціонувало два опозиційних уряди: перший було сформовано у грудні 2007 р. фракцією Партії регіонів, а другий – у березні 2010 р. фракцією Блоку Юлії Тимошенко і частиною фракції Блоку «Наша Україна – Народна Самооборона». Також про створення «опозиційного уряду» у Парламенті попередніх скликань заявляли Всеукраїнське об'єднання «Громада» (1997 р.), «Партія регіонів» (2005 р.), БЮТ (2006 р.). При цьому обидва опозиційні уряди діяли певний час як за умов законодавчого унормування свого статусу та прав, так і за відсутності такого унормування [3].

Отже, в Україні при стабілізації роботи Парламенту ставка робиться на саморегуляцію. Це ж стосується і норм депутатської

етики, про недотримання яких свідчать постійні блокування Парламенту і зриви його роботи. Контроль за дотриманням норм етики покладено в основному на Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України (який не є політично незалежним органом), а також головуєчого на засіданні Верховної Ради (у частині дотримання правил етики на засіданнях). Зазначений Комітет покликаний відповідно до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» [8] та Постанови Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України шостого скликання» виконувати контрольні функції у таких сферах відання, що стосуються дотримання норм етики депутатської діяльності: надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт народного депутата України; дострокове припинення повноважень народного депутата України; несумісність депутатського мандата з іншими видами діяльності, дисципліна та дотримання норм депутатської етики [9]. Однак застосування необхідних санкцій у Парламенті є рідкістю, незважаючи на наявні підстави для їх застосування. З огляду на зазначені численні випадки порушення народними депутатами вимог Законів «Про статус народного депутата», «Про Регламент Верховної Ради України» діяльність профільного парламентського комітету щодо запобігання порушенням норм етики є неефективною.

Отже, чинне нормативно-правове регулювання в поєднанні з низькою політичною культурою депутатів не забезпечує конструктивної взаємодії держави та опозиції, про що свідчить політична практика: ряд компетенцій, які традиційно належать до відання опозиції, стають предметом торгів, тому не можуть гарантувати право і можливість опозиційним партіям бути повноцінними політичними акторами, а також сприяють застосуванню нерелевантних форм політичної поведінки. Нормою політичного життя стало порушення прав опозиції і водночас неконвенційні дії опозиції в Парламенті, що неодноразово призводило до тривалих парламентських криз. Яскравий приклад, який засвідчує дисперсність опозиції, коли при розгляді питання про відставку Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко «за» проголосувало 8 народних депутатів від фракції БЮТ. Причому практика голосування всупереч

рішенню власної фракції є звичною. Це свідчить і про слабкість опозиційного лідерства, безвідповідальність опозиції, адже такі розходження в баченні політики партії неприпустимі у повноцінних демократіях.

Проте попри здебільшого деструктивну взаємодію держави і опозиції дані соціологічних досліджень засвідчують розуміння і зацікавленість суспільства у наявності потужної опозиції. На запропоноване твердження: «В Україні влада намагається придушити опозицію, використовуючи будь-які засоби. Чи згодні Ви з цим твердженням?». Відповіді розподілилися таки чином: згоден – 19,8%, скоріше згоден – 35,8%, скоріше не згоден – 23,3%, не згоден – 7,7%, важко відповісти – 13,4%. Тобто, що значна частина респондентів хоч і не остаточно, але схиляється до того, що права опозиції обмежують [10, с. 8]. Водночас громадяни на твердження соціологів: «Чи вважаєте Ви, що опозиція є необхідною для нормальної життєдіяльності суспільства?» висловилися наступним чином: «так» – 59,3%, «ні» і «важко відповісти» - 21,5% та 19,2% відповідно [10, с. 9].

Щодо положення: «Опозиція не має жодних конструктивних програм, вона лише критикує Президента та Уряд, дестабілізуючи ситуацію», опитані висловили свою думку наступним чином: згоден – 15,8%, скоріше згоден – 28,3%, скоріше не згоден – 28,9%, не згоден – 11,0%, важко відповісти – 16,1% [10, с. 11], що свідчить про те, що загалом громадяни України вважають опозицію важливим учасником політичного життя, але водночас є і значний відсоток тих, які вважають її просто «ще однією спробою політиків приходу до влади». Коливається думка респондентів з приводу твердження про відсутність у опозиції конструктивних програм і те, що вона лише критикує діяльність Уряду і Президента.

Висновки. Отже, стосовно політичної опозиції, то: 1) в українському суспільстві сформувалася усталена думка про важливість інституту опозиції для розвитку парламентаризму; 2) наразі парламентська опозиція здебільшого сконцентрована на виконання однієї зі своїх функцій – критиці дій влади, не приділяючи достатньої уваги іншим, не менш важливим, функціям; 3) відсутність затвердженої парламентом Програми діяльності уряду розмиває предмет критики з боку опозиції, що підштовхує її до сумбурних і неправових дій; 4) звуження сфери компетенцій парламентської

опозиції штовхає її до неконвенційних форм діяльності. Водночас фактом є й те, що неконвенційні форми політичної поведінки не характерні для українського суспільства. Так, сила протидії є непропорційною при співставленні із тими загрозами, потенційними та реальними, які виникають у процесі протестних акцій. Про це опосередковано можуть свідчити дані моніторингових досліджень: за своєю тактикою 82% протестів у 2011 р. мали конвенційний характер, 14% – конфронтаційний, 4% – насильницький [11]. Проте неконвенційні практики в Парламенті в цілому знижують рівень довіри до ВРУ. Так, у 2012 р. рівень підтримки населенням діяльності Парламенту становив 4 %, проти 54%, які не підтримують Верховну Раду [12].

Ситуативне (і доволі абсурдне з точки зору ефективності парламентської роботи) врегулювання питання про одноосібне голосування в Парламенті, відповідно до якого – у разі, коли буде помічено, що депутат голосує чужою карткою – голосування має бути припинено – (лютий 2013 р.) не сприяв істотному підвищенню парламентської дисципліни. Зокрема, це визнав Голова Верховної Ради України, який парламентський доробок Парламенту нинішнього скликання назвав «мінімальним і таким, що не може задовольнити суспільство. Верховна Рада України сьомого скликання з початку своєї роботи у грудні 2012 р. прийняла 91 закон. На день завершення другої сесії у комітетах Верховної Ради знаходилися на опрацюванні 1429 законопроектів» [13].

Ураховуючи той факт, що Україна є суспільством, у якому політична опозиція не має традицій ведення здорової, прозорої конкуренції у боротьбі за владу; здебільшого відсутня повага до політичних опонентів, окремих законів про опозицію, за відсутності відповідної політичної та правової культури владної верхівки, не гарантує їх швидку ефективність. Нормалізація опозиційної діяльності в Україні поряд із законодавчим визначенням суб'єктів опозиційної діяльності із закріпленням за ними відповідних прав та обов'язків неможлива без запровадження санкцій та механізмів контролю і відповідальності за порушення депутатської присяги. При цьому унормування прав парламентської опозиції доцільно реалізовувати в межах Законів України «Про статус народного депутата України» та «Про Регламент Верховної Ради України»

без прийняття окремого закону про опозиційну діяльність, оскільки надмірна регламентація парламентської діяльності здатна спричинити колапс влади і призвести до безкінечних судових спорів, що також не сприятиме процесам законотворення.

---

1. Бірс Д. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах / Д. Бірс. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=-txI&a=1429>

2. Совгіря О. Правовий статус парламентської опозиції / О. Совгіря. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 263 с.

3. Нормативне закріплення статусу і прав парламентської опозиції. Аналітична записка. – Київ, НІСД. – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/550/>

4. Рішення Конституційного Суду України [Справа № 1-45/2010] // Київ. – 30 вересня 2010 р. – № 20-рп/2010. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/law2/main.cgi?nreg=v020p710-10>

5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – №30. – С. 141. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%EA/96-%E2%F0>

6. Відповідь Головного організаційного управління (за підписом А.Горового) ВРУ на Web-запит Зеленько Г.І. № 211707 від 28.08.2013 відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації».

7. Держалюк О. Міжнародний досвід функціонування інституту парламентського контролю за діяльністю уряду в контексті українських реалій / О. Держалюк // Україна дипломатична. – К.: – 2010. – Вип. XI. – С. 799-824.

8. Регламент Верховної Ради України від 19.09.2008 р. 547-VI Рішенням Конституційного Суду України від 26.11.2009 р. № 30-рп/2009 визнано таким, що не відповідає Конституції України. З 10.02.2010 р. Регламент Верховної Ради України затверджено Законом України № 1861-VI.

9. Етика депутатської діяльності та інститут дисциплінарної відповідальності народних депутатів України: напрями удосконалення. Аналітична записка. – Київ, НІСД. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1036/>

10. Опозиція в Україні: стан і умови діяльності, відносини з владою, перспективи їх реалізації // Інформаційно-аналітичні матеріали Круглого столу 15 червня 2011 року «Опозиція і влада в Україні: чи є шанс на подолання конфронтації?». – К.: Центр Разумкова. – 2011. – С. 8-11.

11. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2011 р. / За ред. В. Іщенка. – К.: Центр дослідження суспільства, 2012. – С. 19.

12. Інформаційно-аналітичні матеріали «Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування» (робоча версія) до Круглого столу на тему «Україна напередодні парламентських виборів: чи справдяться очікування громадян» 26 вересня 2012 р. – Київ, 2012. – С. 51 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/Przh_Partiiyi_2012_fnl.pdf

13. Рибак В. Політичні тіні... та політичні реальності // Голос України – 2013. – 19 липня // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chairman.rada.gov.ua/news/appearances_publications/articles/70409.html

*Анатолій Круглашов,
Олег Щербатюк*

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРУП ІНТЕРЕСІВ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Стаття присвячена аналізу етнонаціонального аспекту діяльності груп інтересів Чернівецької області. Автори звертають увагу передусім на формальні групи інтересів, серед яких особливе місце посідають національно-культурні товариства. Останні представляють інтереси румунської, молдовської та інших національних меншин краю, популяризують культуру і традиції цих народів. Важливого значення у міжетнічних відносинах регіону набуває проблема подвійного громадянства жителями краю (України та Румунії), що суперечить українському законодавству і в перспективі може призвести до загострення українсько-румунських відносин. На думку авторів, етнічні громадські інституції як виразники відповідних груп інтересів відіграють дедалі більшу роль у суспільно-політичному житті краю.

Ключові слова: групи інтересів, національна меншина, національно-культурні товариства, подвійне громадянство, мовне питання.

Regional aspects of groups of interests activity in Ukraine (on Chernivtsy region example). This article is dedicated to the analysis of some ethnic activities of interests' groups in the Chernivtsi region. First

of all the authors pay attention to the formal groups of interests, especially to national-cultural societies, which are representatives of Romanian, Moldavian and other national minorities, popularize their culture, traditions etc. Special role in interethnic relations in the region attributes with the problem of double citizenship (Ukraine and Romania)/ which contradicts with the Ukrainian law. In perspective this problem can lead to the aggravation of Ukrainian-Romanian relations. Authors stress these ethnic social institutes as representatives of relevant groups of interests play increasing role in the social-political life of the region.

Key words: *groups of interests, national minority, national-cultural society, double citizenship, and language question.*

Проголошення незалежності України у 1991 році та подальша розбудова української державності принесли ряд змін у суспільно-політичне життя країни. Ідеї демократії та політичного плюралізму певною мірою захопили українське суспільство і за роки незалежності в Україні було створено кілька сотень політичних партій та ще більше громадських організацій. За цей час в країні сформувалися різноманітні групи інтересів, частина з яких набула інституційного оформлення, а частина залишилася неформалізованою. Останні постійно взаємодіють між собою, а також із владою, намагаючись різними способами досягнути задоволення власних інтересів.

Категорія «група інтересів» на сучасному етапі розвитку вітчизняної політичної науки залишається малодослідженою українськими вченими. Окремі сучасні українських дослідників звертають увагу на теоретико-методологічні аспекти вивчення цієї проблеми, серед них – В. Биковець, Д.Виговський, В.Гаврилов та деякі інші [1, 8, 11]. Водночас бракує ґрунтовних досліджень етнонаціонального виміру діяльності груп інтересів на регіональному рівні. Виходячи з недостатньої вивченості цієї проблеми, автори визначають метою цієї статті дослідження етнополітичних аспектів діяльності тих груп інтересів, які представляють румунсько-молдовську громаду Чернівецької області. Завдання розвідки полягають у з'ясуванні теоретичного змісту поняття групи інтересів та використанні концептуального потенціалу цього поняття для аналізу етнополітичних відносин на прикладі такого поліетнічного регіону України, як Чернівецька область.

Необхідно відзначити, що чимало сучасних українських дослідників присвятило свою увагу вивченню регіональних особливостей етнополітичного процесу в Україні. Серед них варто назвати І. Зварича, В. Овчаренка та інших [15, 16, 27]. Проблемами задоволення національно-культурних потреб етнічних громад, що проживають на території Чернівецької області, вивченням етнонаціональних відносин традиційно займаються науковці Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, зокрема, І. Г. Буркут [4, 5], В. І. Бурдяк [3], А. М. Круглашов [21, 22, 23], І. М. Мельничук, Н. Ю. Ротар [30], Ю. А. Юрійчук, Н. В. Нечаєва-Юрійчук [25] та ін.

У політичній науці можна знайти різні визначення поняття «групи інтересів». На нашу думку, найбільш повним є визначення, запропоноване «Політологічним енциклопедичним словником», в якому групи інтересів – це об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до ... суспільства в цілому з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей» [Цит. за: 1].

Зауважимо, що у сфері досліджень етнонаціональних відносин та формування вітчизняної загальнодержавної та регіональної етнополітики категорія «групи інтересів» не використовується як науковий інструментарій належним чином, що спонукає як до заповнення цієї прогалини, так і до подальших наукових дискусій щодо евристичного потенціалу розвитку самої цієї категорії та її пізнавальної перспективи в емпіричних дослідженнях.

Здійснюючи аналіз функціонування груп інтересів у Чернівецькій області, необхідно звернути увагу на декілька її принципово важливих особливостей, які впливають на регіональний політичний процес [22]. Перша особливість полягає в тому, що Чернівецька область є найменшою за територією та за кількістю населення, порівняно з іншими областями України. Тому ресурсна база місцевої еліти й груп інтересів, створених нею, є доволі вузькою та обмеженою. Друга особливість краю – це його поліетнічність, яка пов'язана з географічним розташуванням (він знаходиться у смузі проживання трьох державних національних груп – українців, румунів та молдован) та специфікою історичного розвитку (його територія входила до складу різних держав). Саме формування території, а, отже, й кордонів сучасної Чернівецької області від-

бувалося у непростих історичних умовах, що суттєво вплинуло на формування її етнічного складу, ментальність та політичні орієнтації населення. До того ж, як зазначає І. Костащук, у різні етапи історичного розвитку простежувалися зміни у національній структурі населення на користь населення пануючої держави [20].

Третьою особливістю є прикордонний статус регіону, що суттєво позначається на соціально-економічних та геополітичних орієнтаціях як його населення в цілому, так і активних суб'єктів політичного процесу.

Обсяг статті не дозволяє зробити комплексний аналіз усіх груп інтересів Чернівецької області. Зупинимось на тих групах інтересів, діяльність яких пов'язана з найважливішою особливістю регіону – його поліетнічністю, та розглянемо етнонаціональний аспект діяльності груп інтересів Чернівецької області.

Етнонаціональні спільноти Чернівецької області за роки незалежності утворили значну кількість різноманітних груп інтересів, як формального (інституціоналізовані), так і неформального характеру. До формальних груп інтересів на території Чернівецької області можемо віднести 22 національно-культурних товариства, серед яких 13 – румунські [13]. Їхня діяльність спрямована насамперед на задоволення національно-культурних потреб своїх громад. З цією метою товариства здійснюють активну культурну, наукову та іншу діяльність, активно взаємодіють з органами державної влади та самоврядування. Прикладами конструктивної взаємодії етнічних груп інтересів Чернівецької області з державними органами влади стала, зокрема, реалізація Програми підтримки національно-культурних товариств, етнічних громад Чернівецької області та української діаспори на 2007-2009 рр. та Регіональної програми підтримки національно-культурних товариств Чернівецької області та української діаспори на 2010-2012 рр. (далі – Регіональна програма). Так, у 2009 р. за фінансової підтримки Чернівецької обласної ради румунськими національно-культурними товариствами було проведено ряд заходів, у тому числі, мітинги-панахиди жертвам тоталітарного режиму (Товариство «Голгофа»), літературно-мистецьке свято «Емінісчіана», традиційне свято румунської мови «Лімбаноастре чя ромине» (Товариство румунської культури ім. М. Емінінеску), науково-практична конференція лікарів Закарпатської,

Одеської, Чернівецької областей України та Молдови і Румунії (Медичне товариство «Ісідор Бодя»), європейські дні молоді в Чернівцях (Ліга румунської молоді «Жунімя») тощо. Щодо культурних потреб молдовської громади, то за сприяння обласної влади була проведена науково-практична конференція, присвячена 650-річчю заснування Молдовської держави (Міжрайонне Товариство молдовської культури Буковини). Всього з обласного бюджету на підтримку діяльності румунських і молдовських національно-культурних товариств було виділено 39728 грн., що складає понад 50% всього фінансування програми у 2009 році [17].

У 2010 році державна підтримка діяльності національно-культурних товариств дещо збільшилась. За даними звіту про виконання Регіональної програми за 2010 рік, румунські національно-культурні товариства області отримали фінансову підтримку у розмірі 51091 грн. з 97566 грн., виділених на її реалізацію. Допомогу отримали 5 румунських товариств – Товариство «Голгофа», Товариство румунської культури імені М. Емінеску, Медичне товариство «Ісідор Бодя», Ліга румунської молоді «Жунімя» та Буковинський мистецький центр відродження та сприяння розвитку румунської традиційної культури. Культурні потреби молдовської громади були підтримані через Міжрайонне товариство молдавської культури Буковини, яке отримало 2000 грн. [18].

Співпраця з органами державної влади та місцевого самоврядування є одним із механізмів захисту прав румунської та молдовської громади краю національно-культурними товариствами як групами інтересів зазначених національних груп у Чернівецькій області.

Повноцінна реалізація представників національних меншин неможлива без збереження і розвитку ними власних культур. Органами державної влади України на виконання Закону України «Про національні меншини», Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, Європейської хартії національних мов або мов меншин та інших законодавчих актів здійснено ряд заходів, покликаних повною мірою забезпечити освітні та культурні права представників національних громад, що проживають на території держави. На нашу думку, Чернівецька область може виступати позитивним прикладом для інших регіонів України щодо

забезпечення освітніх, інформаційних, релігійних та культурних потреб національних меншин, зокрема румунської та молдовської.

У матеріалах ЗМІ та науковій літературі проблема забезпечення освітніх та інформаційних прав румунської та молдовської громад краю висвітлена досить повно [13, 14, 25, 26]. Зазначимо лише, що у системі освіти області врахована можливість вивчення історії, культури, звичаїв і традицій свого народу та рідного краю румуномовним населенням Буковини. В області функціонують 47 ДНЗ із румунською та 5 ДНЗ з румунською та українською мовами навчання і виховання. При школах Герцаївського району організовано 26 груп дітей дошкільного віку для підготовки до навчання у 1 класі. Румуномовна група з 20 дітей функціонує при ДНЗ № 1 м. Чернівці. Регулярно здаються в експлуатацію та ремонтуються об'єкти освіти румуномовних районів [30; 160].

Навчаються румунською мовою та вивчають румунську мову, літературу, історію, культуру, звичаї, традиції румунів і молдаван понад 18 тис. учнів, поглиблено вивчають румунську словесність майже 400 учнів.

Очевидно, що кількість загальноосвітніх навчальних закладів із румунською мовою викладання разом зі школами, в яких викладання ведеться українською та румунською мовами у цілому відповідає загальному відсотку румунського і молдовського населення Чернівецької області і повністю покриває потреби національної громади у здобутті освіти рідною мовою. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території області румуни склали 12,5% населення (114,6 тис. осіб), а молдовани 7,3% (67,2 тис. осіб). Зважаючи на той факт, що мовні та культурні традиції молдаван і румунів мають багато спільного, можна говорити про перетворення Буковини на бікультурний (біетнічний) регіон, де 75% складає українська (титольна) група і близько 20% налічує румунсько-молдовська спільнота [10]. Внаслідок вищезазначеного, у Головному управлінні освіти і науки Чернівецької ОДА не зареєстровано жодного звернення батьків щодо дискримінації їхніх дітей у загальноосвітніх навчальних закладах області за мовною ознакою [13].

На нашу думку, наведені факти свідчать про високий рівень задоволення освітніх потреб румунської громади області, активну

взаємодію між владою та румунською і молдовською громадами краю, про впливовість самої громади, представленій як в органах місцевого самоврядування, так і у Верховній Раді України депутатами румунського та молдавського походження, зокрема депутатом ВР України кількох скликань І.Попеску.

В інформаційному просторі області румунсько-молдовська громада представлена 12 друкованими періодичними виданнями, які фінансуються з державного та районних бюджетів. У складі Чернівецької обласної держтелерадіокомпанії працює Творче об'єднання телерадіопрограм румунською мовою. Обсяг передач румунською мовою Чернівецької обласної держтелерадіокомпанії складає: на радіо 25 % від загального (230 годин щорічно), на телебаченні – 20% від власного мовлення (426 годин щорічно) [26; 90]. Щодо забезпечення інформаційних потреб румунської та молдовської громад рідною мовою, упродовж останніх років спостерігається тенденція до збільшення телевізійного мовлення румунською мовою. Якщо раніше телевізійні та радіопрोगрами продукувала лише Чернівецька обласна державна телерадіокомпанія, то сьогодні телевізійні програми, у тому числі новини, румунською мовою представляє і МТРК «Чернівці». Збільшення обсягу мовлення румунською мовою на різних регіональних телевізійних каналах пов'язане, насамперед, з розумінням керівництва цих каналів необхідності врахування інформаційних потреб такого великого сегменту глядачів, як румуномовне населення, їхнім прагненням збільшити свою аудиторію, підвищити рейтинг каналу тощо. Зазначене, на нашу думку, є результатом активної позиції як сусідньої Румунії, яка постійно нагадує про необхідність дотримання Україною прав національних меншин, румунських національно-культурних товариств, які активно виступають на захист інформаційних та інших потреб своїх співвітчизників [Див.: 6, 30].

Оскільки національно-культурні товариства об'єднують громадян зі спільними інтересами, їхня діяльність не лише визначається цими інтересами, але й покликана популяризувати, пропагувати, лобювати їх серед широкого загалу та представників влади. На думку авторів, різноманітні аматорські колективи, створені при національно-культурних товариствах не лише забезпечують право цих громад на збереження власних звичаїв та

культури, реалізацію творчого потенціалу, але й виконують роль популяризаторів національно-культурних традицій румунського народу. Найбільш відомими серед них є румунські танцювальні ансамблі «Мерцішор» та «Ізвораш», оркестри румунської музики «Мугурел» та «Плай». Хор «Драгош Воде», який діє при Товаристві румунської культури ім. М. Емінеску, носить почесне звання «народний аматорський колектив» [14]. У 2008 р. два аматорських колективи з румуномовних сіл області отримали звання «народний» фольклорні колективи «Царанкуца» Будинку культури с.Сучевени та «Калинонька» Будинку культури с.Черепківка Глибоцького району [13]. Останнє, на нашу думку, засвідчує не лише визнання художньої майстерності колективів та їх певної популярності, але й прагнення влади забезпечити належний рівень задоволення національно-культурних потреб румунської громади краю, налагодити конструктивну співпрацю.

Румунські національно-культурні товариства беруть активну участь не лише в культурному житті краю, але й у політичному. Особливо яскраво це проявилось в ході останніх президентських виборів 2010 р. Незважаючи на зовнішню монолітність, румунська громада краю розділилась у ході президентської кампанії. Так, нинішнього Президента В. Януковича активно підтримала Румунська спільнота України, яку очолює депутат ВР України, член ПР І. Попеску. Наприкінці 2009 року відповідальний секретар спільноти А. Божеску разом із представниками угорської меншини підписала з кандидатом у Президенти В. Януковичем Угоду про співпрацю [2].

Разом з тим, перед другим туром Ю. Тимошенко підтримав Конгрес румунів України, який відбувся у Чернівцях і в роботі якого взяли участь понад 300 делегатів із Чернівецької та Закарпатської областей, у тому числі представники Товариства румунської культури ім. М. Емінеску, молодіжної організації «Жунімя» та товариства жертв сталінських репресій «Голгофа» [2]. За межами статті залишається завдання аналізу виборчих симпатій громадян України румунського походження. Але при цьому необхідно відзначити, що найбільш активним у суспільно-політичному житті України з точки зору представництва національних інтересів румунської громади є вищезгаданий Іван Попеску. Він народився у с. Нижні Петрівці Сторожинецького району Чернівецької області,

отримав вищу освіту в Чернівецькому університеті і неодноразово обирався народним депутатом України. У своїй політичній, громадській та науковій діяльності І. Попеску постійно наголошує на необхідності забезпечення прав національних меншин в Україні, власне, позиціонує себе як лідер румунської громади України й головний політичний представник та лобіст її інтересів.

Ураховуючи той факт, що І. Попеску відомий як «борець за права румун» [Цит. за: 7], вважаємо за доцільне принаймні частково розкрити його бачення прав національних меншин в Україні (зокрема, румунської в Чернівецькій області). У своєму виступі на тему «Міжнародні зобов'язання України в галузі забезпечення прав національних груп» на Установчому з'їзді Міжнародного Форуму України, який відбувся 5-6 лютого 2000 року в Києві І. Попеску наголосив, що оскільки Україна є членом Ради Європи та інших міжнародних структур, вона рано чи пізно змушена буде законодавчо забезпечити всі міжнародно визначені права національних меншин, що проживають на її території, у тому числі «право на автономію з передачею меншинам права управляти своїми внутрішніми справами, принаймні у сфері культури, виховання, освіти, релігії... та важелів оподаткування (на рівні територіальної автономії, можливої тільки при компактному проживанні меншин)...». «Робота у цьому напрямку залежить у першу чергу від самих національних меншин, оскільки «незатребуване право не може вважатися як порушене право». Таким чином, реалізація законодавчо закріплених прав прямо залежить і від «активності самих національних меншин, від здатності їх лідерів об'єднатись заради етномайбутнього кожної національної групи» [29]. Оскільки у переважній більшості представники румунських національно-культурних товариств не піднімають цю тему і не актуалізують питання автономії, можна припустити, що позиція І. Попеску відображає інтереси лише частини румунської громади краю, яка, на нашу думку, зумовлена незадоволенням її соціально-економічних потреб. Останнє, на жаль, стосується всього українського суспільства і зумовлене загальними тенденціями економічного розвитку держави. Як наслідок, найбільш мобільна частина суспільства намагається віднайти кращу долю за межами України. Представники румунської меншини не є винятком. Більше того,

вони мають навіть певні переваги перед українцями, оскільки упродовж останніх декількох років Бухарест запровадив систему спрощеного набуття румунського громадянства румунами, які проживають зокрема на території Чернівецької області. Незважаючи на те, що українське законодавство забороняє подвійне громадянство, лише за самими скромними оцінками понад 50 тисяч українських громадян уже мають два паспорти – український та румунський [12]. Абсолютна більшість із них – громадяни України румунського походження. На думку колишнього депутата ВР України Г. Манчуленка, така ситуація ускладнюється відсутністю належного реагування з боку української влади. Політик переконаний, що цю практику припинити буде досить складно, оскільки «практично всі румунські партії, представлені в парламенті, у своїх програмах містять норму про відновлення великої Румунії в кордонах 40-го року. Йдеться про те, що нинішня Чернівецька область України мала б відійти до Румунії, Молдова мала б відійти до Румунії, Одещина мала б відійти до Румунії і деякі ще...» [30]. У такому контексті дещо по-іншому виглядає і мовне питання, яке найбільш яскраво представлене в політичних дискусіях щодо навчання представників національних меншин рідною мовою. Так, на думку окремих регіональних національно-культурних діячів, антиконституційним є наказ №461 Міністерства освіти України щодо запровадження у школах з навчанням мовами нацменшин викладання окремих предметів українською мовою. У грудні 2008 року представник румунської спільноти Василь Терицану оприлюднив відкритий лист до Президента України, Прем'єр-міністра, Голови ВРУ, Уповноваженого ВРУ з прав людини щодо проекту Концепції реалізації державної мовної політики, в якому, на думку представників національних громад, порушуються їх конституційні права. Звернення підписали керівники Румунської спільноти України, Всеукраїнської Ради російських співвітчизників, Всеукраїнської ради Демократичної спілки угорців України [31]. У своїх виступах в регіональних ЗМІ В. Терицану неодноразово наголошував на тому, що цей наказ, як і деякі інші закони, прийняті українською владою, «негативно відбилися на житті нашої національної меншини» [24].

Однак подібний підхід не може вважатися спільним для всіх представників румунської спільноти краю. Так, на думку депутата обласної ради Лівіу Русу, «треба уникати крайньої лівої чи правої точки зору. Потрібно дотримуватись чинного законодавства, і якщо Конституція гарантує права, то треба вимагати задоволення своїх прав та інтересів. І ні в якому випадку не допускати самоізоляції» [24]. Питання мови та набуття румунського громадянства взаємопов'язані з точки зору окремих румунських політиків, які проголошують своєю метою «відновлення великої Румунії в кордонах 40-го року» [30]. Так, на думку українського дипломата і науковця М. Шевченка, «аналіз румуно-українських відносин дає можливість стверджувати, що румунська сторона прагнула шляхом організаційного, ресурсного та інформаційно-пропагандистського забезпечення створювати передумови для постановки в майбутньому питання стосовно територіальних змін» [33]. І видача паспортів громадян Румунії в Україні може вважатися одним із кроків подібного курсу румунської влади. Саме тому українська влада повинна виробити чітку позицію в цьому питанні, оскільки воно актуальне не лише для Буковини, але й, наприклад, для Закарпаття.

З іншого боку, для переважної більшості румунів в Україні отримання румунського паспорта означає вільний виїзд до Європи, можливість покращення свого економічного становища. Економічна криза в Україні, світова фінансова криза поставили багатьох людей, незалежно від їх національності, у складне економічне становище. Саме тому для багатьох жителів України, незалежно від їхнього походження, можливість отримання паспорта країни-члена ЄС – це можливість отримання високої зарплатні, фінансовий добробут тощо. При цьому переважна більшість не задумується над тим, що у правовому полі – це порушення чинного українського законодавства. Тут на першому місці стоять економічні інтереси окремої родини і, оскільки Українська держава не забезпечує належний економічний рівень своїх громадян, вони змушені дбати про свій добробут самі, при цьому часом порушуючи закон. Проте, як зазначив у своєму інтерв'ю І. Попеску, «на рівні Європи поняття громадянства та національності є тотожними... І коли вони мають на увазі громадянство, то кажуть – національність». Відповідно, «якщо критична маса таких людей буде доходити до мільйона і

більше, то країні потрібно буде це питання якось вирішувати...» Одним із прикладів вирішення подібної проблеми І. Попеску називає Молдову, в якій було прийнято рішення дозволити подвійне громадянство [28]. Питання подвійного громадянства залишається одним з найбільш болючих не лише для Чернівецької області, але й України в цілому, однак це тема для окремого дослідження. Водночас позиція лідера румунської спільноти України певною мірою свідчить про політичну активність та політичний інтерес певної частини румунської спільноти щодо легалізації подвійного громадянства, з чого можна спрогнозувати нарощування її зусиль щодо лобіювання прийняття такого рішення у Верховній Раді України за сприятливих обставин для такої ініціативи.

Таким чином, сьогодні в діяльності національно-культурних товариств беруть безпосередню й активну участь сотні, а епізодично й тисячі людей. Саме вони у більшості випадків займаються безпосередньою організаційною роботою із забезпечення прав національних меншин у сфері освіти, культури, інформації і навіть релігії. Національно-культурні товариства як усталені, структуровані та інституціоналізовані групи інтересів етнічних громад виконують позитивну роль у політичному процесі. Вони забезпечують необхідний для формування та розвитку демократії плюралізм думок, отримують шанс впливу на ухвалення політичних рішень без участі в ресурсно-витратних видах політичної діяльності (вибори, системи представництва). Виконуючи посередницькі функції між державою і громадянським суспільством, групи інтересів забезпечують не тільки реалізацію своїх власних інтересів, а й формують лояльність з боку окремих соціальних груп.

Оскільки найбільш характерною особливістю Чернівецької області науковці визначають її поліетнічність, тому що на території краю проживає близько 80 різних національностей, важливо визначити дійсний зміст та динаміку розвитку цієї риси регіону. Визначальним фактом є те, що 95% населення краю становлять представники лише трьох націй – українців, румунів та молдован. Зважаючи на певну національно-культурну спорідненість румунів і молдован, іноді їх розглядають як одну етнічну спільноту, що викладає заперечення або дискусію з боку противників такого ототожнення.

Тим не менше, в етнODEMOграфічних реаліях початку ХХІ сторіччя мова може йти (з певними застереженнями) про перехід від моделі регіональної полікультурності до бікультурності Буковини.

Розглядаючи групи інтересів Чернівецької області в етнонаціональному аспекті, відзначимо, що доволі потужними й дієвими в регіоні є групи інтересів румунсько-молдовської спільноти, насамперед їх національно-культурні товариства, органи місцевого самоврядування в місцях їх компактного проживання, окремі заклади освіти та культури, засоби масової інформації, релігійні організації тощо. Наразі рівень задоволеності національно-культурних потреб румунсько-молдовської спільноти свідчить як про роботу груп інтересів цієї спільноти, так і про достатньо толерантну етнонаціональну політику з боку державної влади України.

Водночас міжетнічні стосунки в регіоні далекі від ідеальних, зокрема періодично загострюються питання участі етнічних спільнот та їх представників у політичному житті країни, актуалізується проблема подвійного громадянства, часом виринає питання територіальної автономії тощо. Політика центральних і регіональних органів влади головним чином носить реактивний характер, вона залишається інерційною за своєї природою й все же однобічно й вибірково направлена на часткове урахування запитів окремих етнічних груп (національних меншин). При цьому відкритим залишається як її стратегічна спрямованість, так і питання про належну захищеність інтересів української етнонаціональної більшості та діалогу організованих груп інтересів із відповідними структурами румунської та молдавської громад краю. У зв'язку із цим актуальними залишаються системні зусилля, спрямовані на збереження атмосфери міжетнічної толерантності та протидії загрозам міжнаціональної напруги. На нашу думку, у подальшому роль та активність етнічних громадських інституцій, як виразників відповідних груп інтересів, лише зростатиме, отже, збільшується необхідність ґрунтовних наукових досліджень їх діяльності та впливів на регіональному та загальнонаціональному рівнях.

---

1. Биковець В. Групи інтересів у політиці: досвід типологізації / В.Биковець // Віче. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.viche.info/journal/440

2. Буковинські румуни і молдовани люблять Януковича лише на 5 тисяч голосів більше, ніж Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://buknews.cv.ua/2010/03/02/17700/>

3. Бурдяк В.І. Етнонаціональні чинники політичних відносин в Україні, Румунії, Молдові у процесі демократизації / В.Бурдяк // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: Зб. наук. праць. – Чернівці: Букрек, 2006. – С.172-184.

4. Буркут І. Динаміка міжетнічних відносин у Чернівецькій області на сучасному етапі (за матеріалами соціологічних опитувань та періодичної петиції 2002-2003 рр.) / І.Буркут // Буковинський журнал. – 2001. - №1. – С. 87-97.

5. Буркут І. Проблеми етнічної толерантності у поліетнічному середовищі (на прикладі євро регіону «Верхній Прут») / І.Буркут // Євро-регіони: потенціал міжетнічної гармонізації: Зб. наук. праць. – Чернівці: Букрек, 2004. – С. 191-208.

6. Василюва В.А. Становище національних меншин та етнополітичний аспект українсько-румунських відносин 90-х рр. ХХ ст. / В.Василюва. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvnu/istor/2010_1/R1/Vasylova.pdf

7. Верховная Рада VII созыва: Кто есть кто: Попеску Иван Васильевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vybory2012.comments.ua/rada/person/Popesku-Ivan-Vasilovich>

8. Виговський Д. Групи інтересів як центр політичного впливу на внутрішньодержавному рівні / Д.Виговський // Вісник Львівського університету. Філософські науки. 2008. Випуск 11. – С. 202–211. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.google.ru/#hl=ru&xhr=t&q=Виговський+Дмитро&sr=17&prq=виговський%20д&pf=p&scient=psy&newwindow=1&source=hp&aq=f&aqi=&aql=&oq=Виговський+Дмитро&pbx=1&fp=ffe32ff4a2eb45d1&biw=1280&bih=640>

9. Виговський Д. Суть лобізму як категорії політичної науки / Д.Виговський // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Випуск 20. 2008. – С. 42–48. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.google.ru/#scient=psy&hl=ru&newwindow=1&source=hp&q=Виговський+Д.+Суть+лобизму+&aq=&aqi=&aql=&oq=&pbx=1&fp=ffe32ff4a2eb45d1&biw=1280&bih=640>

10. Всеукраїнський перепис 2001 року // Державний комітет статистики України: Офіційний сайт. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

11. Гаврилов В.П. «Групи інтересів» і захист суспільних інтересів (на прикладі США та України) / В.П.Гаврилов // Наукові записки. Том 45. Політичні науки. 2005. – С. 77–82. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.google.ru/#sclient=psy&hl=ru&newwindow=1&biw=1280&bih=640&source=hp&q=Гаврилов+В.П.+»Групи+інтересів»+&aq=&aql=&oq=&pbx=1&fp=ffe32ff4a2eb45d1>

12. Данько Д. Втеча до Румунії / Д.Данько // Тиждень. - №27(192). – 30 червня 2011. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/25552/>

13. Довідка щодо забезпечення прав національних спільнот на Буковині (Чернівецька обласна державна адміністрація) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://culturelandshaft.wordpress.com/этносъ-буковины/справка/>

14. Етнічні громади Чернівецької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://buktolerance.com.ua/?page_id=182

15. Зварич І. Вплив регіоналізм на політизацію етнічності / І.Зварич // Політичний менеджмент. – Випуск 16. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=25&c=675>

16. Зварич І. Регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні / І.Зварич. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1278/>

17. Звіт про виконання Програми підтримки національно-культурних товариств, етнічних громад Чернівецької області та української діаспори на 2007-2009 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oblrada.cv.ua/documents/6010/ЗВІТ%20etno.pdf>

18. Звіт про виконання Регіональної програм підтримки національно-культурних товариств Чернівецької області та української діаспори на 2010-2012 роки за 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oblrada.cv.ua/.../9889/додаток%2075.doc>

19. Золотарёва Е.В. Группы интересов в политике / Е.В.Золотарёва // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – №1. – С. 63-75.

20. Костащук І. До питання про етапи формування національного складу населення Чернівецької області / І.Костащук // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – 2004. – Випуск 2 (10). – С. 76-81. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukr-tur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/antropos/dopytproetap.htm>

21. Круглашов А.М. Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції / А.Круглашов // Політичний менеджмент. – №2. – 2004. – С. 47-67.

22. Круглашов А., Гуйтор М. Особливості політичного процесу в Чернівецькій області // Регіональний вимір політичного процесу в Україні у 2007 році: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (Львів, 10 листопада 2007 року) / Укл. Романюк А.С., Сkochиляс Л.С., Шиманова О.В. – Львів: Генеза-ЦПД, 2007. – 132 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://postua.info/news.php?nid=16>

23. Круглашов А.М. Міжетнічні відносини в Чернівецькій області: приховані небезпеки / А.Круглашов // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – Випуск 2. – К., 2004. – С.174-193.

24. Лівіу Русу: Румунський уряд фактично купив єдину в країні Спілку українців... (Стенограма програми «Суть речей» на станції ФМ від 25 березня 2010 року). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=6176>

25. Нечаєва-Юрійчук Н.В. Забезпечення прав національних меншин як фактор регіональної стабільності та безпеки (на прикладі Північної Буковини) // Історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: Збірник наукових праць. – Чернівці, Букрек, 2009. – Т.ІІІ. – С. 405-414.

26. Нечаєва-Юрійчук Н., Юрійчук Ю. Проблеми формування міжетнічної толерантності на поліетнічних територіях / Н.Нечаєва-Юрійчук, Ю.Юрійчук // Довідник міжетнічної толерантності / упоряд. Н. Ю. Ротар; за ред. А. М. Круглашова. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. – С. 69-94.

27. Овчаренко В. Регіональні особливості розвитку етнополітичних процесів в Україні (1991-2010) / В.Овчаренко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Eine/2012_37/37_15.pdf

28. Онишків Ю. Іван Попеску: Спрощена процедура отримання румунського громадянства не позначиться на українцях / Ю.Онишків. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua.glavred.info/archive/2009/05/15/102705-8.html>

29. Попеску І. В. Міжнародні зобов'язання України в галузі забезпечення прав національних груп / І.Попеску. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rdu-old.narod.ru/forum.html>

30. Ротар Н., Мельничук І. Результати моніторингу діяльності органів влади щодо формування збалансованих міжетнічних відносин та виконання регіональних програм / Н. Ротар, І. Мельничук // Довідник міжетнічної толерантності / упоряд. Н. Ю. Ротар; за ред. А. М. Круглашова. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. – С. 151-172.

31. Українці масово отримують румунські паспорти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine/2010/06/100630_romania_passport_ak.shtml?print=1

32. Чернівецькі румуни не хочуть вчити історію та математику українською мовою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2008/12/23/163351>

33. Шевченко М. Національне питання в українсько-румунських відносинах новітнього періоду / М.Шевченко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.univ.kiev.ua/ethnology/journal/ethnic_history_28/28_17.pdf

Мирослав Беззуб'як

ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ Й ІНДИВІДУАЛЬНА СВОБОДА: НАЦІОНАЛІЗМ та ІНДИВІДУАЛІЗМ

Статтю присвячено розгляду специфіки політичного управління під кутом зору співвідношення націоналізму й індивідуалізму. Робиться наголос на колективістському характерові й спрямуванні політико-адміністративної практики та соціальному походженні й детермінованості індивідуальної свободи. Наведено та проаналізовано основні аргументи, що впливають з ідеологічного дискурсу протиставлення цінностей «національного колективізму» та «індивідуальної свободи».

Ключові слова: нація, націоналізм, індивідуалізм, свобода, політичне управління

Bezzubjak M. Political management and individual freedom: nationalism vs. individualism. *The article deals with that aspects of political management and political authority functioning, which are defined by correlation between nationalism and individualism. Collectivistic nature of political management and social origin of individual freedom are emphasized. Main arguments which derived from ideological contradiction between value of national collectivism and value of individual freedom are formulated and analyzed.*

Key words: nation, nationalism, individualism, freedom, political management

Політичне управління – справа колективістська, як і власне політика, котра стає окремою системою винятково в комплексних

(складно-структурованих) соціумах. Це управління здійснюється правлячими суспільними групами в інтересах або ж всупереч інтересам, решти суспільних груп. Особистість видатного політика чи державного діяча лише виражає або ж приховує певний груповий (групові) інтерес (інтереси). Мабуть, на цьому найвищому рівні взаємовідносин людини і суспільства особливою очевидною є всепоглинаюча підпорядкованість індивідуального колективному, адже навіть найвизначніші якості найвидатнішого політика переважно покликані представляти суспільні інтереси, постаючи їх уособленням. Тому й не можуть бути цілковито вільними: батько народу чи його слуга; раб натовпу чи раб владних амбіцій; володар дум чи людей.

Парадоксально, але найбільше можливостей бути вільним та відстояти свою індивідуальність має звичайний громадянин, котрий не обтяжений владними повноваженнями й високими посадами. І саме в середовищі цих громадян свобода визріває, культивується, зберігається. Натомість, елітаризм, що робить вільними меншу частину суспільства, заперечує свободу як універсальну якість, котра або належить всім, або не належить нікому, оскільки й сам цей елітаризм є намаганням меншини набути виняткових статусних прав [1, с. 140–144].

В елітаристських соціумах більшість жертвує своєю свободою на користь меншості, й загальна свобода — згасає; в егалітаристських соціумах правляча меншість жертвує свободою на користь більшості й загальна свобода — процвітає. Подібно, в елітаристських суспільствах лише представники еліти особистісно індивідуалізуються, натомість решта залишається знеособленою масою; в егалітаристських суспільствах — представники управлінської верстви знеособлюються, перетворюючись на уособлення більшості, представляючи її своїми, хай і найвидатнішими, якостями, постаючи персоніфікацією загалу. Тому й демократія є найбільш придатною формою політичної організації саме для егалітарних суспільств, адже вона передбачає регулярну зміну правлячої верхівки, що й рятує її представників від знеособлення, втрати індивідуальності, нівелювання особистості під впливом політичної діяльності.

Політична діяльність і політичне управління, як її найвищий прояв, зорієнтована на впорядкування, умиротворення, добробут суспільств [2, с. 40]. Однак реалізація цих ціннісних орієнтирів ускладнюється комплексним характером самих соціумів. Суспільство є складною будовою з різних суспільних груп та особистостей — будовою поліструктурною, що компонується безліччю відмінних один від одного елементів. Все це робить суспільне життя вкрай конфліктогенним, породжуючи потребу в політиці, як одній із соціальних систем, та політичному управлінні, як одній із форм соціальної діяльності, що мають справу передусім з конфліктами та їх подоланням [3, с. 16]. Уникнення конфлікту та досягнення миру в суспільстві й між суспільствами постає головною метою політики й політичного управління. Тож і політичні відносини передбачають перманентний пошук засад консенсусу та створення умов для соціальної солідарності, а політичне управління спрямоване на утвердження цього консенсусу та розширення базису лояльності. На сьогодні саме спільні національна належність, національна ідентичність, національна державність забезпечують найкращі передумови для якнайширшого політичного консенсусу, лояльності, солідарності [4, с. 53].

Від початку минулого століття й до сьогодні націоналізм був і залишається об'єктом жорсткої критики та предметом ненависті. У новітній історії навряд чи знайдеться ще одне таке явище, яке викликало б стільки заперечень і острахів. Можливо, в цьому плані націоналізм навіть «перевершив» тоталітаризм, адже тоталітарні суспільства вже відійшли в минуле, а націоналізм все ще продовжують критикувати. Виник навіть окремий жанр наукової й публіцистичної літератури, що спеціалізується винятково на критиці націоналістів шляхом протиставлення їх «вузької» політичної свідомості й «обмеженої» політичної культури різноманітним «світлим ідеалам». Незважаючи на те, що більшість цих ідеалів або футуристично-утопічні, або реакційно-утопічні, сама критика виявилась доволі дієвою, і сьогодні термін «націоналізм» набув переважно негативних конотацій.

Ідеологічним опудалом націоналізму встигли покористуватись всі: від кривавих тоталітарних диктаторів до «високих» інтелектуалів-космополітів [5, с. 14]. У багатьох країнах світу звину-

вачення в націоналізмові є фактичним звинуваченням у злочинній діяльності, а націоналіст став ототожнюватися з політичним злочинцем. Власне закидів не так і багато, точніше, їх аж три: якась особлива конфліктогенність націоналізму; заперечення націоналізмом загальнолюдських, тобто універсальних, цінностей; придушення індивідуальності та її жорстке підпорядкування інтересам і цінностям нації.

Стосовно першого закиду слід зауважити, що вся історія людства є історією конфліктів, а структура більшості соціумів відображає ті кризові ситуації, через які вони пройшли в процесі своєї історичної еволюції. Через те й націоналізм може вважатися лише одним з багатьох джерел конфліктів. Однак, призводячи до виникнення одних конфліктних ситуацій, він фактично усуває інші. Зокрема, націоналізм, зруйнувавши континентальні та колоніальні імперії, автоматично усунув ті конфліктогенні фактори, що передбачались існуванням цих форм політичної організації. Крім того, він відіграв ключову роль в руйнації тоталітарних систем (принаймні у Східній Європі), що відзначалися особливою репресивною конфліктогенністю як всередині, так і назовні (в міжнародних відносинах).

Націоналізм часто звинувачують у нехтуванні та запереченні загальнолюдських (універсальних) цінностей. Проте і цей аргумент серйозно «кульгає». Візьмімо хоча б той самоочевидний факт, що кожна людина має певну національну ідентичність, а тому й невідомо, з яких таких емпірей віщають всі ці критики націоналізму. Можливо, вони у такий спосіб прагнуть приховати свою відданість якомусь конкретному націоналізму. Можливо, йдеться про елементарний культурний снобізм та елітаризм, коли націоналізм приписується масам, а собі залишається надлюдська соціоонтологічна позиція і якісь особливі права віщати від імені людства як такого. Можливо, маємо зразок «війни ідентичностей», коли під прикриттям критики націоналізму прагнуть утвердити якісь інші ідентичності – класові, релігійно-цивілізаційні, расові, імперські тощо. Сучасний світ є національно герметичним («наповненим»), і в ньому просто не існує людей без певної національної належності. Тому той, хто критикує один націоналізм, просто автоматично утверджує інший. У багатьох випадках те, що йменують націоналізмом насправді є

порушенням його базових норм і цінностей, тобто чимось протилежним. Досить згадати окремі прояви імперіалізму, які часто-густо приховуються за націоналістичною риторикою.

Ідея «людства» є абстрактним конструктом та шляхетною цінністю, оскільки реальне людство — це сукупність етносів, націй, класів, релігійних та расових спільнот і решти форм колективної організації. Та й власне сама ця ідея належить європейцям, котрі водночас і творці, і перші практики націоналізму. Причому, тут немає жодної суперечності, оскільки загальнолюдське виявляє себе через національне, а найвидатніші витвори генію окремих націй належать всьому людству. Нарешті, слід зауважити, що в багатьох випадках протистояння націоналізму й універсалізму є протистоянням прогресивного гуманізму і релігійного мракобісся. Більшість релігійних фанатиків і решти фундаменталістів прагнуть віщати не від імені окремих націй, а від імені наднаціональних релігійних спільнот або ж навіть цілого людства. Варто згадати, що останні найгучніші терористичні акти були здійснені в ім'я релігійних, а не національних ідеалів, а в багатьох куточках світу лише світський націоналізм та похідна від нього національна держава протистоять реакційному релігійному фундаменталізму. Націоналізм уже став невід'ємною частиною історії людства та людських суспільств. Тому й відкинути його, якщо це взагалі можливо, означає повернути людство у «темні віки» релігійного мракобісся, насильницького елітаризму, антигуманної кастовості.

Одним з найпоширеніших аргументів проти націоналізму є аргумент щодо поглинення нацією індивіда. У рамках цієї аргументації громадянин постає позбавленим індивідуальних ознак атомом якоїсь всепоглинаючої і всеосяжної національної цілісності — молекулою «національного організму». На думку критиків націоналізму, внаслідок його впливу, особистість втрачає свою багатогранність та індивідуальні особливості — вона припиняє бути суб'єктом політичного вибору, а замість неї цей вибір робиться національною колективністю. У такий спосіб ці критики намагаються довести, що справжня свобода мало сумісна з належністю до нації. Проте національне суспільство є одним з багатьох типів суспільств і національна ідентичність є лише однією з багатьох ідентичностей. Подібне можна стверджувати і про класову та будь-яку

іншу групову належність. Так само можна говорити, що причетність до нижчих класів обмежує людську свободу, адже вона так мало сумісна з бідністю. Належність до певних професійних груп також позбавляє людину певної частки свободи вибору, оскільки деякі вчинки мало сумісні з професійною етикою та специфікою роду занять. Достатньо лише згадати етичні вимоги, що висуваються професійною корпорацією і суспільством до лікарів, суддів чи правоохоронців.

Проблематика співвідношення індивідуалізму та націоналізму є окремим відображенням ширшої проблематики співвідношення людини і суспільства. Вже навіть на первинному антропологічному рівні людина постає істотою суспільною, котра неспроможна існувати поза соціумом, тому й людську свободу слід уявляти не якоюсь метафізичною сутністю, а формою самореалізації людського створіння в суспільстві. Будь-яка соціальна належність, у тому числі й національна, передбачає набір меж, встановленням яких соціум захищає свою цілісність від внутрішньої та зовнішньої агресії. Причому зі зростанням складності суспільства та його середовища, зростає й кількість цих меж. Однак ніхто не візьметься стверджувати, що в процесі соціальної еволюції обсяг людської свободи зменшується. Навпаки — він зростає.

Разом з кожним сегментом, що додається до суспільного життя, внаслідок його еволюційного поступу, виникає ще одна умова для забезпечення людської свободи, адже в складніших суспільствах і можливостей для вибору більше. Тому й націоналізм примножує свободу, а не обмежує її. Отримавши національну ідентичність і національну належність, людина політична отримує ще одну можливість для самореалізації, а її особистість ще одну грань. Людська свобода є позитивною якістю, вона передбачає включення, а не виключення. Тож, чим більше ідентифікуючих ознак отримує особистість від суспільства, тим вільнішою вона є. Багато в чому, свобода тотожна індивідуалізму, тому коли людину позбавити національності, як однієї з індивідуалізуючих ознак, то й свободу її буде обмежено. Інакше кажучи, заперечення національності в собі та собі подібних є запереченням свободи. Бути вільним – означає інтегрувати у свою особистість всі ті обмеження, що накладаються суспільством та реалізувати їх у своїй соціальній поведінці.

Комплексні суспільства й багатомірні ідентичності є реальністю нашого часу і саме вони забезпечують вищий ступінь свободи. Критика націоналізму в багатьох випадках є запереченням однієї з його базових цінностей – рівності. Тобто, ті, хто критикують націоналізм, є послідовними елітаристами. Звідси й прагнення критикувати націоналізм за його масовість. Одним з найзручніших аргументів у цій критиці є протиставлення індивіда нації, хоча національна належність є однією з індивідуалізуючих ознак, яка сприяє виокремленню й оформленню особистості, а не її розчиненню в національній колективності.

Загалом, варто вирізняти три базові аргументи, спрямовані на компрометацію націоналізму як такого, що заперечує індивідуалізм та індивідуальність. Всі ці аргументи лише частково раціональні й мають на меті пропагандистський ефект, тобто мобілізацію негативних емоцій шляхом наведення відповідної аргументації. Доцільно говорити про три основні аргументи: аргумент «родинності», аргумент «армії», аргумент «натовпу».

Перший аргумент може визначатися як «сімейно-родинний». У його рамках нація представляється такою собі «єдиною родиною». Відповідно, належність до цієї родини викликає сентиментальні почуття причетності до великої національної сім'ї, в ім'я якої слід жертвувати і життям, і особистістю. Таким чином, націоналісти зображуються трайбалістами, а сам націоналізм новітньою версією трайбалізму. В очах цих критиків, «чуття єдиної родини» є всепоглинаючим та антиіндивідуальним, тобто поглинаючим особистість.

Другий аргумент може бути визначеним як військово-уніфікуючий. У рамках цієї антинаціоналістичної аргументації нація зображується, свого роду, армією, що зорієнтована на протистояння зі своїми ворогами, тобто такими ж «національними арміями». Зрозуміло, що коли йдеться про армійську організацію, то фактор особистісної індивідуальності зводиться до мінімуму, а кожен член національного суспільства постає простим солдатом. Таким чином, гуманізм протиставляється «солдафонству», а нація виставляється як цілком раціональний, уніфікуючий, отже деіндивідуалізуючий механізм.

Третій пропагандистський аргумент, спрямований проти націоналізму, може визначатися як аргумент «стадності» чи «натовпу». У рамках цієї аргументації, нація змальовується такою собі

озлобленою щодо всіх інших націй та етносів сукупністю знеособлених індивідів, що у своїй поведінці керуються примітивними колективістськими інстинктами. Таким чином, національна спільнота зображується зграєю, і це в кращому випадку, а в гіршому – простим натовпом.

Усі ті закиди, які адресуються націоналізму, стосуються соціальності як такої – базових засад відносин людини і суспільства. Будь-яка соціальна якість, тобто властивість суспільних відносин, має як негативні, так і позитивні прояви й може оцінюватись по-різному. У політиці неприпустимі однозначні оцінки, безапеляційні вердикти та остаточні діагнози. Відповідно, закиди в бік націоналізму також позначені двоїстістю. Людині соціальній властиво прагнути належності до тісних і морально щільних спільнот. Причому не обов'язково, аби ці спільноти були національними. Так само людина соціальна прагне порядку, боячись тих викликів та несподіванок, які містить у собі майбутнє. Мало хто захоче жити в суспільстві, де відсутні гарантії стабільного існування, а кожен наступний день соціального буття відрізняється від попереднього. Нарешті, вже суто антропологічно, людина є соціальним створінням, тобто їй від моменту зародження властивий колективізм, який у негативній конотації цілком може плумачитись як «інстинкт натовпу».

Історична еволюція людської особистості полягає у її поступовому виокремленні із соціуму. Йдеться саме про еволюційне виокремлення, тобто таке, що не порушує основних соціальних зв'язків. Фактично існує дві небезпечні ситуації — людина цілковито розчинається у соціумі, втрачаючи свою особистісну індивідуальність, і людина цілковито відокремлюється від соціуму (атомізується), втрачаючи свої суспільні обов'язки, а отже й суспільні права. Тому критика націоналізму з позицій індивідуалізму доволі часто виглядає критикою соціальності як такої.

Суспільство надає кожному окремому своєму члену більший або менший обсяг індивідуальної свободи і цей обсяг залежить від тих історичних обставин, у яких це суспільство перебуває. У цьому плані національне суспільство не може вважатися якимось винятком – воно функціонує за тих умов, які створила його попередня історія. Парадокс свободи якраз у тому й полягає, що бути вільною людина може лише в суспільстві, а не на одинці з природою чи іншими людськими

спільнотами. Та й особистістю вона стає завдяки соціуму, адже критерій «особистісності» винятково соціальні.

Націоналізм створив новий тип суспільств, у яких ірраціональні елементи етнонаціональної солідарності поєднуються з раціональними елементами національно-державної організації. Таким чином, виник новий тип політичної єдності, що за своєю дієвістю значно переважив попередні типи політичної єдності. Йдеться про суспільства і державності масової участі. Національний, тобто витворений націоналізмом, тип політичної організації відверто протистоїть елітаристським політичним формам. Безперечно, що суспільство і держава, в існування яких зацікавлені всі громадяни, виявлять більшу стійкість до зовнішніх і внутрішніх викликів, ніж суспільств і державності, що створені для обраних. Тож і національний егалітаризм відверто протистоїть елітаризму. Однак сам цей елітаризм може набувати різних форм. Йдеться або про домінуючі олігархічні групи в рамках окремих соціумів, або ж про групи націй та їх держав (глобальні олігархії), що прагнуть домінувати в рамках суспільства міжнародного.

Сучасне політичне управління неможливо здійснювати без урахування як фактору національної колективності, так і фактору індивідуальної свободи. Причому між цими двома факторами існує безпосередній зв'язок, адже вільною людиною може бути лише в рамках вільної нації і вільної держави, тобто в рамках вільного національно-державного суспільства. Існує й протилежна думка, яка протиставляє національну свободу свободі індивідуальній. Проте ця думка походить з тих національних держав і національних суспільств, які вже давно самореалізувалися в історії і, здобувши статус «історичних народів», переважно належать до домінуючих держав та націй.

Слід мати на увазі, що не існує абстрактно вільних націй і абстрактно вільних людей. Свобода має конкретно-історичні параметри. Крім того, політичний мігрант, навіть здобувши всі громадянські права, навряд чи почуватиме себе цілковито вільним в інонаціональному середовищі, про що свідчать різноманітні етнічні конфлікти, які розколюють навіть найрозвиненіші держави світу. Індивідуальна свобода – це комплексна соціальна якість, та мало хто почуватиме себе цілковито вільним, отримавши певні громадянські права і не реалізувавши своїх національних прагнень.

Сьогоднішня Україна перебуває у недовершеному політичному стані. В ній однаково залишаються нереалізованими ні право нації, ні право народу, ні право людини. Нинішнє українське суспільство вкотре підтверджує вже досить давню істину: «між свободою нації та свободою людини існує безпосередній зв'язок». Повноцінне національне суспільство є суспільством егалітарним, тобто суспільством рівних. Так само індивідуальна свобода передбачає рівність як свою базисну передумову. Розшаровані й поляризовані олігархічні соціуми свідчать, що справа свободи і справа націоналізму залишаються недовершеними, а самі ці суспільства перебувають на тій стадії історичної еволюції, яка не дозволяє увійти до сім'ї вільних народів світу. Причому в цій «сім'ї» триває конкуренція, у якій перемагають лише вільні національні суспільства вільних громадян. Зазвичай, стати на бік націоналізму заважають лише дві речі – елітаризм, тобто прихована чи відверта зневага до співгромадян; або ж відданість націоналізму інших національних держав, тобто національне ренегатство.

Сучасне українське суспільство, а особливо його керівні верстви, переповнені «новоспеченими» елітаристами, а також тими, хто фактично репрезентує та втілює інтереси інших національних суспільств та держав. Тому й актуальним залишається питання завершення справи націоналізму — створення національного суспільства рівних громадян, ефективної національної держави, яка матиме максимально високий статус у міжнародних відносинах. Політичне управління в розколотих і розшарованих суспільствах не може бути ефективним без зовнішнього втручання й підтримки. Позбавлені такого донорства і спонсорства, ці суспільства та їх держави або розпадаються, або реструктуруються (суспільство перероджується, а держава перезасновується).

Націоналізм дає надію на здійснення оптимістичної (перезаснування національної держави) історичної альтернативи. Однак в Україні втілення цієї альтернативи потребує тепер вже революційних зусиль (національної революції). Оптимістичний сценарій історичного розвитку української державності може залишитись нереалізованим через інонаціональні руйнівні впливи, антинаціональну руйнівну пропаганду, руйнівне національне ренегатство. Власне, національна держава, чи скоріше її форма, продовжуватиме своє існування, подібно згаслим зіркам чи охололим планетам. Проте подібне існування буде емоційно

жалюгідним, культурно ущербним, морально неповноцінним, економічно злидненим та політично залежним. Тому й наріжне питання сучасної політичної практики та політичного управління в Україні має двоїсте формулювання: або перезавантаження національної держави і набуття нею нової якості, або ж перезаснування цієї держави.

1. Валлерстайн И. Конфликт классов в капиталистической мир-экономике / И. Валлерстайн // Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Этьен Балибар, Иммануил Валлерстайн ; [пер. с фр. А. Кефал, П. Хицкий ; под ред. О. Никифорова, П. Хицкого]. — М. : Логос, 2004. — С. 135–147.

2. Кононенко С. Форми політологічного розуміння міжнародних відносин / Сергій Кононенко. — К. : НАН України, Ін-т всесвітньої історії, 2012. — 899 с.

3. Бадью А. Мета/Политика : Можно ли мыслить политику? Краткий трактат по метаполитике / Ален Бадью ; [пер. с фр. Б. Скуратов, К. Голубович] ; [общ. ред. пер. О. Никифоров]. — М. : Логос, 2005. — 240 с.

4. Смит Э. Д. Национализм и модернизм : критический обзор современных теорий и национализма / Энтони Смит ; [пер. с англ. А. В. Смирнова и др.]. — М. : Практика, 2004. — 458, [1] с.

5. Гібернау М. Ідентичність націй / Монтсерат Гібернау ; [пер. П. Тарашук]. — К. : Темпора, 2012. — 304 с.

Аліса Толстокурова

ЗНАЧЕННЯ ПИТАНЬ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ СЕРЕД ПРОГРАМНИХ ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ¹

Робота присвячена аналізу значення питань, пов'язаних з політикою і менеджментом у галузі міграційних процесів (трудової міграції, діаспори, еміграції та імміграції, закордонного українства) у риторичі і діяльності основних політичних сил України.

¹ Матеріали зібрані у ході підготовки пояснювальної записки № 12/41 для проекту «CARIM-East» Центру Міграційної політики Інституту Європейського університету, Флоренція, Італія, 2012.

Ключові слова: міграційна політика, політичні партії України
Alissa V. Tosltokorova. The Significance of Migration Policy and Management Among the Programic Priorities of the Ukrainian Political Parties. The paper is aimed at the analysis of the significance of issues in the area of migration policy and management (labour migration, diaspora, emigration and immigration, Ukrainians abroad) in the rhetoric and activities of key political movements in Ukraine.

Key words: migration policy, political parties in Ukraine

За визнанням українських політиків, на рівні парламенту тема міграції в Україні актуалізувалася під час «помаранчової революції» 2004 року, «тому що під час голосування раптом виявилось, що частина громадян, які є в списках виборців, насправді в Україні не проживають. І суспільство (дехто з жахом для себе, дехто з подивом) довідалося, що в країні не вистачає декількох мільйонів громадян, і що цих мільйонів дуже багато» [1]. Дійсно, питання міграційної політики є дискусійними в українському парламенті, оскільки мають особливе значення для формування загальної національної ідентичності.

Теоретично, політичні партії України, що входять до складу Верховної Ради (ВР), відіграють важливу роль у формуванні державної міграційної політики, тому що відповідно до статті 92 Конституції України принципи регулювання демографічних і міграційних процесів, поряд з питаннями прав корінних народів і національних меншин, расової, національної або релігійної нетерпимості й ворожнечі визначаються Законами України. Тому саме від позицій партій, що входять до складу Парламенту, значною мірою залежить ефективність рішення питань міграційного менеджменту в Україні. Це визначає **основну мету** даної роботи, яка полягає у аналізі значення питань, пов'язаних з політикою у галузі міграційних процесів (трудова міграція, діаспори, еміграція та імміграція, закордонного українства) у діяльності основних політичних сил України.

Позиції політичних партій стосовно проблем міграційної політики

Партія регіонів

Від імені партії був поданий на розгляд Верховної Ради проект закону про внесення змін у деякі законодавчі акти України з

питань міграції, спрямований на створення належних правових заasad для посилення боротьби з нелегальною міграцією, поліпшення керування міграційними процесами, посилення юридичної відповідальності за правопорушення в цій сфері. Однак цей законопроект був відуликаний на доопрацювання. Народними депутатами партії Валерієм Коновалюком і Василем Грицаком було ініційоване дослідження «Стан і перспективи міграційної політики в Україні», спрямоване на оцінку масштабів цієї проблеми й вироблення засобів протистояння негативним наслідкам зростаючого відтоку трудової сили із країни. Результати роботи, проведеної у квітні–травні 2011 р. робочою групою експертів і журналістів, були озвучені на круглому столі «Міграційна політика України: практика реалізації, проблеми й перспективи».

Блок Юлії Тимошенко (БЮТ). *Охоплює Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Українську соціал-демократичну партію, Партію «Реформи й порядок».*

Позиція Блоку з питань міграції є нечіткою й спекулятивною, акцентуючи проблеми становища трудових мігрантів переважно перед виборами з метою залучення симпатій електорату. Депутати блоку подали на розгляд Верховній Раді законопроект про внесення змін у Закон України «Про біженців» щодо вдосконалення процедури надання статусу біженця в Україні. Однак цей законопроект був відкликаний.

Щодо ставлення до питань міграції слід виділити партію «Фронт Змін» Арсенія Яценюка, що входить до блоку «Батьківщина». Становище закордонного українства проголошується одним з пріоритетів її діяльності. Партія ставить за мету впровадження державних програм зі створення робочих місць в Україні та з захисту прав українських трудових мігрантів за кордоном, організацію Національної програми для дітей трудових мігрантів. За підтримки Фонду «Відкрий Україну», очолюваного А. Яценюком, було реалізовано кілька проектів за цією тематикою, опубліковано звіти щодо становища українських трудових мігрантів, організовано конкурси творів для дітей мігрантів. Під час виконання обов'язків Голови Верховної Ради А. Яценюк зареєстрував проект постанови про розроблення Загальнодержавної програми відновлення прав осіб, примусово переселених з місць постійного

проживання, метою якого є встановлення історичної справедливості визнання протиправними репресивних дій органів влади колишнього СРСР стосовно окремих груп населення України на загальнодержавному рівні та розроблення комплексних заходів щодо відновлення порушених прав.

Блок партій «Наша Україна – Народна самооборона» (НУ – НС). політичний альянс, створений для участі у парламентських виборах 2007 р. *Об'єднав 9 партій: Народний союз «Наша Україна», Уперед, Україно!, Народний Рух України, Українська Народна партія, Християнсько-демократична партія, Громадянська партія «Пора», Партія захисників Батьківщини, Європейська партія України, Українська Республіканська партія «Собор».*

У програмах більшості партій блоку чільне місце належать проблемам національних меншостей. Проблемами закордонного українства особливо опікується Народний Рух України, який приділяє увагу тісним та постійним взаєминам з українцями, що мешкають в інших державах світу. Рух виступав за розробку науково обгрунтованої довгострокової державної програми, спрямованої на допомогу українцям, що живуть за межами України, на забезпечення їхніх національно-культурних потреб та сприяння їхньому поверненню на рідну землю. Програма Руху наголошує, що його політика націлена на те, щоб гарантувати, що кількість іноземців не буде перевищувати можливості українського ринку праці, системи освіти та регіонального ринку житла. Нелегальній міграції пропонується активно протистояти та приборкувати її усіма засобами правової держави.

На питання наслідків нелегальної міграції звертають увагу члени Української Народної партії, враховуючи те, що в умовах глобалізації дедалі більше іноземців перебуває в нашій країні. У Програмі УНП зазначається, що зв'язок, спілкування, діалог, взаємовигідне співробітництво в різноманітних напрямках суспільного життя громадян України з українським зарубіжжям – основа взаємостосунків українців у світі. Взаємозв'язки з закордонними українцями повинні стати складовою частиною загальнонаціональної політики, а вони самі мають виступати представниками і провідниками інтересів України за кордоном.

Громадянська партія «Пора» пріоритетом зовнішньої політики визначає захист інтересів та соціальних прав громадян України за кордоном, надання дієвого захисту громадянам України, що стали жертвами порушень прав людини та кримінальних злочинів за кордоном. Партія виступає за завершення процесу оформлення державних кордонів із сусідніми державами, розвиток їх інфраструктури з метою протидії нелегальній міграції.

Блок Литвина. *Включає дві політичні сили – Народну й Трудову партії.*

Блок Литвина вважається фахівцями однієї з політичних сил, що реально приділяє увагу питанням міграційних процесів, хоча й переважно на декларативному рівні, не пропонуючи будь-яких конкретних кроків або дійових заходів для їхнього врегулювання. Народна партія акцентує увагу в основному на проблемі наслідків нелегальної міграції в Україну, підкреслюючи у своїй програмі, що в здійсненні міграційної політики держава зобов'язана відстоювати в першу чергу інтереси українських громадян і запобігати нелегальному в'їзду громадян інших держав. У той же час підкреслюється, що, застосовуючи квоту на імміграцію, держава повинна виходити не тільки з погроз, які несе масова імміграція, але й з тих насущних проблем, які виникають перед нею. Депутати Блоку зареєстрували проект закону про внесення змін у Закон України «Про імміграцію» (щодо зняття квот на імміграцію для окремих категорій) і є співавторами законопроекту «Про основи державної міграційної політики України» (2008).

Після парламентських виборів 2012 р. у Верховній Раді здобуло місця Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (до 2004 р. – Соціал-Національна партія України), яке має у своїй програмі спеціальний розділ, присвячений питанням громадянства і міграції, права на Батьківщину та захист життєвого простору. ВОС виступає за ухвалення нового закону про громадянство, заборону подвійного громадянства, заборону усиновлення українських дітей чужинцями, пропонує суворі антиімміграційні заходи. Також декларує наміри сприяти масовому поверненню в Україну етнічних українців; забезпечити пільгові умови повернення на Батьківщину українців та їхніх нащадків, народжених за кордоном; укласти двосторонні угоди про легалізацію заробітчан-українців; здійснювати державний захист українців за кордоном і наполягає на здійсненні державного захисту українців за кордоном усіма можливими засобами.

Висновки

Як свідчить аналіз, питання міграції у риторичі основних політичних сил України багато в чому мають спекулятивний характер і активізуються головним чином під час виборчих кампаній, використовуючись політиками для мобілізації власного електорату. У цьому контексті мігранти стають об'єктом маніпуляцій і «політичних ігор» між парламентськими силами, що конкурують між собою [2]. Загалом, такі важливі аспекти сфери міграційної політики й менеджменту, як проблеми забезпечення прав української діаспори, приплив іммігрантів і виїзд українців за межі держави, становище національних меншостей в Україні й трудових мігрантів за кордоном, перебувають на периферії інтересів у роботі політичних партій і їхньої парламентської діяльності протягом усієї історії діяльності української законодавчої влади за період державної незалежності.

Хоча політичні партії, що входять до Верховної Ради, наділені повноваженнями і несуть відповідальність за визначення державної політики у галузі міграційних питань, на практиці пріоритети й завдання врегулювання міграційних процесів і забезпечення прав національних меншин, відбиті в програмних документах партій, у поточній діяльності парламентських політичних сил посідають досить обмежене місце. Крім того, якість законопроектів, що подаються на розгляд народними депутатами від імені різних політичних сил, є досить низькою і найчастіше ігнорує положення чинної Конституції. Позиції партій, що поєднуються в блоки, мають істотні розходження в розумінні проблем міграції й принципів міграційної політики й не завжди узгоджуються між собою. При цьому питання, пов'язані з міграційними процесами, як правило, подаються не стільки як такі, що мають самостійне значення, а скоріше як один з компонентів «етнонаціональної політики», поряд із проблемами мовної політики й двомовності, поліетнічності, становища національних меншин і міжетнічної толерантності тощо. З цих причин, за визнанням експертів, міграційній політиці України властиві фрагментарність і суперечливість. Хоча ціль побудувати в Україні цивілізовану європейську державу й поєднує представників різних політичних сил, даючи можливість приймати необхідні закони й приєднуватися до важливих міжнародних домовленостей, все ж рудименти автаркичного мислення поряд з об'єктивними еконо-

мічними й політичними труднощами, відсутністю досвіду й належного розуміння значимості міграційних питань зумовлюють серйозні недоліки в реальній практиці [3]. Причину такої ситуації дослідники вбачають у тому, що зі здобуттям державної незалежності значна частина політичних партій стала формуватися не стільки як інститути, що представляють інтереси суспільства в органах влади, скільки як форма легітимації окремих груп еліти (бізнесової, бюрократичної, політичної) і надання їм публічності, можливості входження у Верховну Раду для виконання лобістської діяльності [4].

---

1. Восьмий форум німецько-українського громадянського суспільства «Київські діалоги: Міграція як європейський виклик на прикладі України», 29 лютого, 2012 року, Берлін. Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ustream.tv/recorded/20779556>

2. Bilan, Y., Lapshyna, I. Vdovtsova, S., Vollmer, B. Justification of selection of regions. Eumagine project. – Oxford: Centre on Migration, Policy and Society, 2010.

3. Малиновська О. Міграційна політика України: Стан і перспективи розвитку. Аналітична доповідь / О. Малиновська. – Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2010.

4. Топалова С.О. Політичні партії як суб'єкти державної влади в Україні / С.О. Топалова // Актуальні проблеми державного управління. Зб. наук. пр.: У 2 ч. – Харків.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», № 2 (28), ч. 1, 2006. – С. 148 – 156.

Кирило Євсєєв

ПРОЯВИ ТА СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНИХ ОБРАЗІВ

У статті розкриваються прояви та структура політичних образів. Показано: 1) прояви зумовлюються дискурсивним характером політичної комунікації, 2) структура – функцією політичного образу.

Ключові слова: політичний образ, прояви, структура, функції.

Yevseyev K. Manifestations and political structure of images. *The article describes the structure of political expression and images. Displaying: 1) displays predetermined discursive nature of political communication, 2) structure – function of political image.*

Keywords: political image, manifestations, structure, functions.

Звернімося до хрестоматійного прикладу: про життя Сократа ми дізнаємося з двох джерел – текстів Платона та Фуکیدіда. Зіставивши тексти цих двох акторів, філологи дійшли висновки, що запропонована Фуکیدідом трактовка образу Сократа є похідною від трактовки, яку подає Платон. Отже, Сократ – це те, що про Сократа пише Платон. Відтак логічне запитання: а чи був Сократ – чоловік, якого дельфійський оракул назвав «наймудрішим», чим дуже знітив і змусив блукати Афінами в пошуках справді мудрої людини; чи був Сократ, який у віці сімдесяти років постав перед судом, був засуджений до страти, іронічно сприйняв вирок і смерть? Читаючи «Апологію Сократа», ми розуміємо, що Сократ (як фізична особа) таки справді існував. Але читаючи наступні Платонові діалоги, ми не завжди можемо встановити, де закінчуються міркування Сократа й розпочинаються міркування Платона. Тож, чи був Сократ? Якби «Апологія» – текст, який містить усі ознаки «журналістського репортажу», – не дійшла до наших днів, а збереглися тільки наступні твори Платона («Держава», «Учта», «Софіст» тощо), то ми цілком могли б припустити, що Сократ – це лише літературний персонаж, щось на кшталт Заратустри Фрідріха Ніцше. Тож, чи був Сократ? Чи був Заратустра? Відповідь очевидна: не має значення, чи був Сократ, і не має значення, чи був Заратустра; ми маємо справу з *текстом* і лише текст нас цікавить; ми маємо справу з *образами* і лише образи нас цікавлять; а те, що було за цими образами (чи нічого не було), або ж те, наскільки ці образи відповідають прототипам (геть тотожні, чи взагалі не відповідають) – це нас загалом не обходить. Максима: ми маємо справу з образами, аналізуємо тільки образи, надихаємося лише образами, заперечуємо, відкидаємо, приймаємо тощо – винятково образи. Тож, образ – це альфа й омега. Альфа й омега текстів, альфа й омега культурного дискурсу, альфа й омега свідомості, що засвоїла культурний дискурс.

А тепер перейдімо від міркувань про хрестоматійний приклад до міркувань про сучасну політичну культуру, зокрема – інформаційне середовище. Розгорнімо газети та часописи, відкріймо Інтернет-сайти... Що ми бачимо? Ми бачимо слова: «Тимошенко», «Янукович», «Яценюк», «Кличко»... Ми бачимо чимало слів, на-

писаних з великої літери, а тому ми можемо припустити, що ці слова – власні назви речей, а оскільки ці речі живі (знову ж таки, за припущенням), то ці власні назви – імена. Але поставимо ті самі запитання: чи є Тимошенко, Янукович, Яценюк, Кличко та інші? Відповідь, начебто, очевидна. Але переш ніж дати очевидну відповідь варто згадати максимум Рене Декарта: сумнівайся в усьому. Що ми знаємо про осіб, імена яких згадували? Те саме, що знаємо про Сократа чи Заратустру. Тобто, знаємо лише те, що є в текстах – журналістських репортажах, телевізійних повідомленнях, матеріалах на партійних сайтах і т. д. – ми знаємо тексти і лише тексти. Наше знання розпочинається з текстів і в текстах закінчується. Тобто ми можемо дійти своєрідної максими: не має значення чи є Тимошенко, Янукович, Яценюк, Кличко та інші; має значення що є «Тимошенко», «Янукович», «Яценюк», «Кличко» та інші. Є слова, є тексти, є дискурс – і це все, що є, і це все, що має значення, оскільки визначає зміст політичного інформаційного середовища. Тобто, значення особи Тимошенко чи Яценюка – прямує до нуля, значення «Тимошенко» чи «Яценюка» – прямує до всезагальної визначальності. Бо не за Яценюка, як одного із лідерів об'єднаної опозиції, і не за Януковича, як лідера Партії регіонів, голосуватимуть виборці, беручи участь у парламентських виборах. Виборці голосуватимуть за образи «Тимошенко», «Яценюка», «Януковича», «Кличка» та інших. І наразі не йдеться про соліпсизм (у редакції, скажімо Йогана Фіхте). Ідеться лише про визначальність і самодостатність образів, які домінують в інформаційному середовищі, засвоюються реципієнтами (читачами, глядачами, слухачами), а також про те, що лише образи і тільки образи визначають політичний вибір читачів, глядачів, слухачів – виборців. І те, наскільки реальний Яценюк (або будь-яке інше ім'я) відрізняється від дискурсивного «Яценюка» – немає жодного значення, бо волевиявлення виборців визначається саме дискурсивними образами, а не рисами реальної особи. І тому для політичного дискурс-аналізу реальна особа політика – це взагалі зайвий матеріал (якщо такий у принципі існує), котрий лише відволікає від аналізу дискурсивного образу та прогнозування ймовірного впливу цього образу на свідомість і поведінку виборця.

Отже, методологічний висновок: *об'єктом дискурс-аналізу є не політична діяльність, а образ політичної діяльності*, скажімо, Арсенія Яценюка, який транслюється за посередництва ЗМІ.

Цілком зрозуміло, що в інформаційному середовищі будь-якого демократичного суспільства є *декілька образів* того чи іншого політика. Скажімо, є декілька образів «Тимошенка», декілька образів «Луценка», «Януковича» і т. д. Також цілком зрозуміло, що політичні образи змінюються з часом. Різні образи подаються різними ЗМІ. А отже різні образи панують у політичній свідомості тих чи інших соціальних груп. Ці образи можуть бути контрверсійними або ж можуть доповнювати один одного, формуючи своєрідну інформаційну матрицю. Варто також наголосити, що політичні образи різних політиків сув'язні, тобто вони взаємопов'язані. А це означає, що образ «Януковича», який подається ЗМІ, залежить від того, якими подаються образи «Тимошенко», «Яценюка», «Ющенко» та інших, а ті у свою чергу залежать від трансльованого образу «Януковича». Отже, в демократичному суспільстві не існує окремо взятого образу політика. Цей образ лежить в одній матриці з образами інших політиків. І дискурс-аналіз образу політика X об'єктивно вимагає завваження образу політика Y, Z та інших. Ці образи можуть бути вибудованими за «контрастом», тобто формуватися на протиставленнях. А можуть відштовхуватися від своєрідних «порожнин» в образі конкурентного політика. Тобто ці образи можуть лежати в різних дискурсивних площинах. І в цьому випадку конкурентна політична боротьба розгортатиметься як акцентування в суспільній свідомості етико-ціннісного значення певного дискурсу, до якого не вписується конкурентний політик.

Разом із цим відзначимо й наступний фактор, котрий є важливим для розуміння політичних образів, який однак уже виходить за межі дискурс-аналізу, – це фактор свідомості реципієнта. А саме: певний образ, який поширений ЗМІ, завше буде витлумачений і засвоєний реципієнтами інакше, аніж це передбачено творцями образу. Тут визначальну роль відіграють когнітивні структури, властиві реципієнтам, тобто їхня здатність розуміти й інтерпретувати сприйняті ними образи.

Отже, є рація, конкретизуючи висловлене, виокремити такі *три прояви* політичних образів у демократичному суспільстві:

1) наявність *множинних образів одного й того самого політика*. Ці образи, по-перше, суперечать один одному (оскільки поширюються різними джерелами, зацікавленими як в популяризації, так і компрометації певного образу), по-друге, образи існують паралельно, іноді взаємодоповнюючи один одного (оскільки являють собою форми впливу на певну «цільову аудиторію», і це стосується як апологетичних, так і звинувачувальних образів);

2) *сув'язність образів різних політиків – взаємовизначальність образів один щодо одного*. І тому ми не можемо говорити про «зародження» та «становлення» політичних образів (у точному значенні цих понять), ми можемо казати лише про «формування» політичних образів у взаємозв'язку з іншими політичними образами. Політичні образи взаємозумовлюють один одного (на кшталт філософських категорій);

3) *ціннісно-смілова гомогенність або ж екзогенність політичних образів*. образи можуть розгортатися як в одній ціннісно-смісловій площині, так і в різних. Себто, можуть послугуватися однією системою понять та естетичних взірців або ж геть різними. У демократичному суспільстві, в якому наявний «базовий консенсус» (поняття Макса Вебера), політичні образи розгортаються в одній ціннісно-смісловій площині. Натомість у суспільствах, які переживають кризу, політичні образи можуть розгортатися в різних ціннісно-сміслових площинах. Відтак, конкуренція між політичними образами розгортатиметься як досвід поширення певного (вигідного для політичного образу) ціннісно-сміслового дискурсу. І в такому випадку політичний образ уже буде похідним від системи цінностей, які пов'язуються з цим політичним образом. Образ уже не буде явленням певної особи. Образ стане чимось більшим і водночас вужчим. Він стане *символом певної системи цінностей* (уявлення про проект майбутнього, уявлення про минуле – історію, уявлення про належний спосіб життя – етико-моральна система тощо). У цьому сенсі образ політика є «більшим» за його особистість. Але в цьому таки сенсі образ прямуватиме до *знаку* – спрощеного, схематичного позначення системи значень. А тому, як і всякий знак, образ буде меншим, аніж особистість, що стоїть за ним. Такий символічний спосіб прочитання виборцями образу політика, котрий представляє певну

ціннісно-смыслову систему, є *міфологічним* за своєю суттю, оскільки образ – цілком символічне явище – є водночас позначенням конкретної живої людини, і водночас – ця жива людина є уособленням низки суто абстрактних уявлень, які розгортаються як за всією часу (історія – проект майбутнього), так і в просторі (соціальні, економічні та геополітичні перетворення), так і в етико-моральній царині. А така міфологічність неодмінно зумовлює *іраціональність* сприйняття політичного образу, що спричиняє *некритичність* ставлення до образу й особи, яка стоїть за ним. Останній аспект побудови політичних образів є вельми важливим, оскільки саме такий досвід конструювання політичних образів поширений в Україні.

Привернувши увагу до трьох проявів політичних образів, відзначимо також *три чинники*, які неодмінно варто брати до уваги під час аналізу. По-перше, це *чинник часу*. Образи змінюються з часом. Навіть якщо «конструктори» образу не розвивають його відповідно до нових політичних і соціальних умов, то змінюється соціальне прочитання цих формально «статичних» образів.

Відтак ми логічно переходимо до другого чинника – *прочитання образу*, тобто – чинника когнітивної визначеності образу у свідомості певної соціальної групи. Цілком зрозуміло, що слова, мовлені тим чи тим політиком, учинок (дія, бездіяльність тощо) того чи того політика по-різному сприйматимуться представниками різних соціальних груп. «Нам не дано предугадати, як наше слово отзоветься». І поготів, навіть повідомлення, адресоване цільовій аудиторії, може мати не те прочитання, на яке сподіваються його автори, бо будь-яке повідомлення, навіть ретельно вивірене щодо уявлень цільової аудиторії, несе незнищений остаток особистості, яка стоїть за цим повідомленням, себто самого політика.

По-третє, це чинник самої *особистості політика*, яка проектується в певнім політичнім образі. Наразі ми маємо повернутися до початку нашої статті, де ми висловили своєрідну максиму: немає жодного політика, а є лише образ політика. Дуже цікаво на цю тему висловився Мілан Кундера: «Людина – це лише те, що являє собою її образ. Філософи можуть переконувати нас, ніби байдуже, що думає про нас світ, що дійсним є лише те, які ми насправді. Але філософи нічого не тямлять. Оскільки ми живемо з людьми, ми ніщо

інше як те, ким люди нас вважають» [1, с. 553]. Як і будь-яка максима, теза про самодостатність образу має гіперболізований і абстрактний характер, мов геометрична формула. Усі геометричні аксіоми цілком вірогідні на папері, але в реальному житті немає ані точки, ані паралельних, ані інших редукованих умовностей. Це саме стосується й політичних образів. Скажімо, ми можемо без будь-яких «але» говорити про чистий образ Сократа або про чисті образи більшості «персонажів» Плутарха, і це будуть «теореми», які цілком гладко доводитимуться на папері. Але в точці «тут і нині» ми не маємо такої чистоти образу. Образ, звісно, є лише тенденцією, певним вектором, який перетворюється на «ламану» та «хвилясту» в політичному просторі «тут і нині». І прикладів такого остатку, котрий визначається особистістю політика, а відтак і руйнує політичний образ, у якому він постає перед виборцями, ми маємо безліч: це і образ «реформатора» та проповідника європейських цінностей Віктора Ющенка, який не впорався з цим образом; це і образ «фронтовика» Арсенія Яценюка – занадто простий чи навіть примітивний для особистості Арсенія Яценюка; це й образ іще одного «реформатора» та «прагматика» Сергія Тігіпка, який виявився просто непотрібним прагматику Сергію Тігіпку.

Чий образ виявився цілком реалістичним і адекватним особистості, то це образ борця з «помаранчевим хаосом» Віктора Януковича. Проблема лише в тім, що за цим негативним (спрямованим на заперечення) складником не виявилось складника позитивного. «Хаос» подолано, але що далі? А далі порожнеча, бо «дзеркальна» особистість Віктора Януковича спроможна лише на відтворення. Це – принципово *нетворча* особистість. Віктору Януковичу не до снаги ставити цілі й проектувати шляхи їхнього досягнення. Він спроможний лише або повторювати (дзеркалити) російський досвід (у кращому випадку – російський), або повторювати за контрастом (заперечувати) досвід політичних опонентів. І нині в ситуації слабкості політичної опозиції Віктор Янукович нагадає дзеркало, в якому нічого не відображається. Він залишається в колишнім образі борця проти «помаранчевого хаосу». Він залишається в образі, який уже не відповідає часу, ситуації й обов'язкам, які покладаються не на опозиціонера Віктора Януковича, а на Президента Віктора Януковича. Відтак і образ його виявляється цілком архаїчним.

Розберімо виокремлені прояви політичних образів, а також чинники, які позначаються на цих проявах. Згадаймо події не такого вже й далекого минулого – Помаранчевої революції. Протиставлення образів Віктора Ющенка та Віктора Януковича відбувалося не лише за «контрастом», шляхом протиставлення програмових положень, наприклад, української та російської мов, НАТО – Росія (тощо), а й шляхом протиставлення ціннісно-сміслових дискурсів. Зокрема в дискурсі, який представляв Віктор Ющенко, домінуючими виступали два загальні складники: перший умовно можна назвати «європейським», це – повернення України до кола європейських нардів (з усіма відповідними атрибутами – демократія, свобода ЗМІ, толерантність, прозорість політичної влади тощо), другий – «етнічним» (відродження української мови та народних традицій, артикуляція україноцентричного бачення історії тощо). Натомість Віктор Янукович, значною мірою вимушено, був «загнаний» до об'єктивно програшної ціннісно-сміслової ніші радянської архаїки – російська мова, пам'ять про «Велику Вітчизняну війну», дружба з Росією, постійне звертання переважно лише до електорату південного сходу України тощо.

Ці два політичні образи були, як уже зазначалося, вибудовані за «контрастом». Ці політики мусили протиставляти альтернативні програмові положення, хоча, як показав час, між ними є більше подібного, аніж відмінного. Але логіка публічної дискусії вимагала, аби «біле» в інтерпретації одного політика ставало «чорним» в інтерпретації другого. І відповідно про істинний «колір» речі, яка була предметом інтерпретації, взагалі не йшлося. Політична, соціальна й економічна ситуація (тобто – речі) жили своїм життям, а дискурсивні інтерпретації розгорталися за власною логікою. Водночас поряд із цим контрастно-дискурсивним протиставленням розгорталося і протиставлення ціннісно-сміслових. Відповідно й образи обох політиків міфологізувалися – вони підносилися до рівня символів і водночас зводилися до рівня знаків. Тобто відбувалося як ускладнення образів, так і їхнє спрощення. Як це позначилося на прочитанні цих образів-символів – відомо. Це спричинило цілковиту некритичність сприйняття обох образів і відповідно особистостей обох політиків. Для громадської свідомості цінність і Віктора Ющенка, і Віктора Януковича визначалася вже

не їхніми професійними й особистісними якостями (про особистісні якості політиків громадськість завжди має вельми невизначене уявлення), а саме їхнім статусом уособлення ціннісно-сміслових систем. Вони по суті стали символами віри з усіма відповідними наслідками, які спричиняються боротьбою за символи віри – ірраціональність, фанатизм і некритичність. Відтак цілком логічно припустити, що лише завдяки такій мифологізації і Віктор Ющенко, і Віктор Янукович змогли стати президентами. Бо критичне ставлення як до одного, так і до другого цілком унеможливило б такий історичний поворот. Так ми можемо дійти простого й логічного висновку: *мифологізація політичного образу, його прив'язка до системи ціннісно-сміслових координат цілком унеможливорює критичне ставлення громадськості до політичного образу*. Тобто – виводить цей образ з-під раціональної критики. Бо раціональна критика символу віри (зокрема й символу віри політичної) є абсолютно неможливою. Адже символ віри завжди є ірраціональним за своєю суттю. А раціональна критика ірраціональності – нонсенс.

Показово, що це дискурсивне розмежування простежується і дотепер, хоча Віктор Ющенко назавжди відійшов в архів. Бо справа була геть не в безрадісній постаті Президента з Безрадічів. Справа була в об'єктивній соціокультурній розмежованості, що склалася на той час в Україні й зберігається досі. Це протистояння двох векторів розвитку України: 1) європейського, який водночас є й україноцентричним (за трактуванням історії та змістом культури) і 2) архаїчно-радянського (з усіма додатками російської культури в її передусім архаїчно-радянській інтерпретації).

Віктор Ющенко відійшов в архів. Віктор Янукович наполегливо торує шлях у тому ж напрямку. Але дискурсивні розмежування залишаються. Історія наче «використовує» ці постаті, аби потім вчинити з ними, як, зазвичай, чинять з усіма використаними матеріалами.

Наразі цікаво зауважити, що постать Віктора Ющенка, який не впорався із задалегідно визначеною дискурсивною роллю, є комічною – псевдо-месія, псевдо-реформатор, шароварний-євроінтегратор (дошкульні комбінації означень можна помножувати). Натомість постать Віктора Януковича є абсурдно-трагічною. Він (не відаючи того) виконує роль негативного фактора, уособлює,

доводячи до очевидної абсурдності, всі неприйнятні й архаїчні риси соціального та політичного життя, які непридатні для життя, але ще остаточно не відмерли і являють цінність для певних суспільних груп.

Доцільно поставити питання: що зумовлює схильність громадськості сприймати міфологізовані образи, зокрема згаданий потяг до соціально-політичної архаїки? Але відповіді на це питання до снаги лише виокремивши *типологію політичних образів*. Однак розпочинати з типології політичних образів у демократичному суспільстві – означало б ставити історичну логіку з ніг на голову. Саме тому доречно спершу охарактеризувати політичний образ у недемократичному суспільстві, що означає – виокремити *структуру політичного образу*.

Структура політичного образу (іміджу) не тотожна його складникам («характеристикам»). До останніх Георгій Почепцов відносить: 1) особистісні якості політика (рішучість, певна агресивність, привабливість, зовнішній вигляд), 2) організаторські, управлінські якості (компетентність, уміння вести полеміку, участь у процесах прийняття рішення), 3) характеристики, що зближують лідера з електоратом (пересічне походження, простота) тощо [2, с. 228].

Визначити структуру політичного образу ми можемо: поперше, за *функцією*, яка відображається в образі; по-друге, за *джерелом легітимації* політичного образу. Кажучи про функцію політичного лідера в недемократичному суспільстві (а це завжди – вождь, який концентрує не лише державно-політичну, а й ідеологічну, іноді й релігійну владу), то ми бачимо, що ця функція впливає з протиставлення держави-народу-партії певному зовнішньому ворогові, а також його «прислужникам» в країні. Ані сталінізм, ані нацизм були б неможливими без образу зовнішнього ворога. Отже образ вождя завжди постає як *мобілізаційна функція*, як образ особи, котра здатна сконцентрувати зусилля держави-народу-партії для забезпечення зовнішньої безпеки. Які витoki такої потреби в мобілізації? Ця потреба зумовлюється переживанням приниження, яке властиве громадськості в певній історичній ситуації. Це те переживання, яке в психології позначається поняттям «фрустрація». Фрустрація – це переживання неспішності певної значущої діяльності. І наразі потрібно уточнити, що ця діяльність мусить

бути значущою для самооцінки суб'єкта. Тобто неуспішність у діяльності є кризою уявного Я-образу. Й у цій ситуації політичний вождь відкриває можливості для переосмислення кризового Я-образу. Вождь показує, що пережита неуспішність може бути подолана шляхом мобілізації й реалізації або попередніх, або нових цілей. Так вождь виконує і мобілізаційну функцію, і **функцію персоналізації**, бо є прикладом соціально-політичної незламності, нескореності, віри в перемогу, а отже й у реалізацію поставлених цілей, а отже – й в істинність бажаного суспільного Я-образу. Наступне запитання: що дає підстави вождю вірити в те, ніби поставлені цілі будуть реалізовані? Що дає підстави вірити громадянськості, ніби цілі, поставлені цього разу, будуть реалізовані? (Адже самої лише мобілізації замало.) Що дає підстави вірити у вождя? (Адже незламних і нескорених завжди чимало навіть у «зламаних» і «скорених» суспільствах.) Так ми підходимо до вирізнявальної риси будь-якого вождя. І реалізація цієї риси постає як іще одна функція – це **профетична функція**. Будь-який вождь одночасно є й пророком. Він завжди володіє винятковим знанням (певним даром), яке й несе в народ, яким і керується, ведучи народ до певної цілі. У найчистішій формі ця профетична функція була втілена в особі пророка Магомета. Такими вождями-пророками були Савонарола, Жан Кальвін, Мартін Лютер та ін. У секуляризованому суспільстві таку роль виняткового знання виконує не релігія, а – наука. Марксизм – це не привід для дискусії, а – догма, – казав Володимир Ленін. І марксистська теорія виконувала функцію теоретичного обґрунтування, особливого знання, яке партія та її вождь несли в маси. Цілком зрозуміло, що ані основні принципи християнства, ані основні принципи мусульманства, ані основні принципи марксизму (як і будь-якої іншої теорії) не можуть бути осмисленні масами. Ці принципи повинні прийматися «на віру». І віра вождя мусить бути взірцевою.

Отже, є **три функції**, які пов'язуються в суспільній свідомості з образом політичного лідера, наразі – вождя. І від третьої (профетичної) функції ми можемо перейти до іншого складника структури політичного образу – джерела легітимації. З'ясувати джерело легітимації – це означає відповісти на запитання: чому вождь

є вождем? Звідки ми знаємо, що вождь є вождем? Звідки сам вождь знає, що він є вождем?

Ми відкинемо суто психологічний аспект проблеми, як то переконаність особи у власному особливому покликанні, чи роль екстатичних станів, які переживав, наприклад, Магомет. Зауважимо, що *легітимація статусу вождя найбезпосереднішим чином пов'язана із здатністю суб'єкта виконувати профетичну функцію*. Тут так: або суб'єкт здатен нести в маси єдиноправильне вчення – і тоді він є вождем, або не здатен – і тоді він є просто «еретиком» і політичним «екстремістом». Саме *володіння особливим знанням є чинником, який уможливорює легітимацію особи як вождя*. Саме через дискурс знання і відбувається легітимація політичного образу вождя. А те, яке це знання? – релігійне чи наукове (яке так само як і релігія прийняте на віру) – наразі не має принципового значення.

Переходячи до аналізу політичних образів у демократичному суспільстві, логічно можемо висунути таку гіпотезу: структура політичного образу, що в демократичному, що в недемократичному суспільстві буде тотожною. Відмінності простежуватимуться лише у ступені проявленості тих чи інших структурних компонентів. Відзначимо й принципову відмінність між демократичним і недемократичним суспільствами: перше не потребує для реалізації мобілізаційної функції образу зовнішнього та внутрішнього ворога (1); демократичне суспільство може не переживати стан фрустрації, а отже й кризи Я-образу (2). Відповідним чином відбуватимуться й модифікації зазначених функцій. Квазі-мобілізація може оголошуватися задля подолання тих чи інших суспільних негараздів – бідності, безпритульності, кризи, скажімо, медичного обслуговування тощо. Ідея протистояння може переноситися із суто політичної (чи навіть геополітичної) площини в площину економічну (підвищення конкурентоспроможності продукції), спортивну (досягнення спортивного визнання), культурну, освітню тощо. У демократичному суспільстві, яке не переживає фрустрацію, а отже й кризи Я-образу, політичний лідер не мусить уособлювати ідеально-доцільні риси. Навпаки – він має бути тотожним наявному суспільному Я-образу. Звідси й прагнення політиків до максимальної «демократичності», спроби злитися з пересічним об-

разом громадянина. Профетична функція також втрачає власну вираженість і обертається зворотнім вектором до злиття із загально-суспільними судженнями й уявленнями. З естетичного погляду образ політичного лідера в демократичному суспільстві є абсолютно кітчевим. І визначальним фактором, який уможливило панування того чи іншого політичного образу в демократичному суспільстві, наразі є фактор символізації політичної комунікації.

---

1. Кундера М. Невыносимая легкость бытия. Вальс на прощание. Бессмертие: Романы / Пер. с чеш. Н. Шульгиной. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. – 736 с.

2. Почепцов Г.Г. Імідж політичний / Г.Г. Почепцов // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с. – С. 228-229.

Наталія Мельник

НЕБЕЗПЕКИ ПОЛІТИКИ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЛІБЕРАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Політика ідентичності викликає неоднозначну реакцію серед дослідників. На думку одних, їй немає місця ліберальному суспільстві у зв'язку з тим, що вона начебто підриває його засади, стираючи межі між публічною та приватною сферами, акцентуючи увагу на міжгрупових відмінностях та унеможливаючи досягнення консенсусу у суспільстві. У той же час пропоненти політики ідентичності стверджують, що вона є однією з політик, які співіснують з лібералізмом уже декілька століть. Більше того, можливі негативні наслідки не повинні заміщувати собою такі позитивні функції політики ідентичності, як емансипативна, організуюча та захисна.

Ключові слова: політика ідентичності, ідентичність, кооптація, глобалізація, політика відмінності, політика коаліцій, політика визнання.

Nataliya Melnyk. The perils of identity politics in the liberal society. Identity politics has raised ambiguous reactions among scholars. Some of them believe that it does not belong in the liberal society, since it supposedly disrupts its basis by erasing the border between public and private spheres, accentuating intergroup differences and preventing the achievement of consensus in the society. At the same time the proponents of identity politics claim that it is one of the politics that have been coexistent with liberalism for a couple of centuries. Moreover, possible negative outcomes should not replace the positive functions of the identity politics, such as emancipatory, organizational and defensive.

Key words: *identity politics, identity, cooptation, globalization, politics of difference, coalition politics, politics of recognition.*

А. Айзенберг та В. Кімліка у своїй спільній праці «Політика ідентичності в публічній сфері» зазначають, що «останні тридцять років часто описують як еру політики ідентичності, яка характеризується різноманіттям груп, які політизуються та мобілізуються на основі гендеру, раси, етнічності, релігії, сексуальності та автохтонності» [4, с.1]. Однак неможливо проігнорувати той факт, що більшість з вищезгаданих чинників мобілізації не є новими, відповідно, і в політиці ідентичності немає нічого нового. До такого ж висновку приходять і автори, визнаючи, що конфлікти останніх трьох століть засновувались на політичній мобілізації груп ідентичностей з метою висловити свою незгоду з умовами інкорпорації в державу [4, с.1]. Таку точку зору підтримала і Р. Розальдо, яка вказує на рухи за скасування рабства та рух суфражисток, проводячи паралелі з сучасними? Саме тому, на її думку, виправданим буде розмістити витоки політики ідентичності «в рамках дисидентських традицій, що існують в США вже більше двох століть» [9, с.125]. Тим не менше, не все залишилося по-старому. Звичні кордони ідентичності доповнилися новими, які раніше не були настільки резонансними. Поява нових підстав для групової солідарності сигналізує про те, що Р. Розальдо назвала відходом від персональної свідомості до політичної. Такий відхід відбувся у результаті зруйнування характерного ліберальному суспільству розмежування між приватною та публічною сферами, що спричинило політизацію багатьох питань, які раніше не виносилися на загальний розгляд.

Проте таке пояснення далеко не єдине. С. Хардінг погоджується з М. Кастельсом щодо того, що виникнення нових соціальних рухів пов'язано зі зсувом у капіталістичній структурі суспільства, який супроводжується переходом культури, економіки та політики від форм, характерних індустріальному суспільству до таких, які властиві мережевому [5, с.246]. А. Вольфе, І. Клаузен та Ж. Ельштайн також вважають політику ідентичності індикатором більш глибоких якісних змін у характері та культурі демократичних держав, оскільки явним є відхід від політичних альянсів на базі інтересів чи ідеологічних дебатів в бік культури [7, с.1]. Для К. Оффе збільшення числа груп, які формуються на базі спільних ідентичностей, пов'язане в першу чергу з репрезентаційною кризою ліберальної демократії [7, с.111]. Таку ж думку представлено М. Кастельсом у його книзі «Влада ідентичності», кризи демократії та громадянського суспільства в поєднанні з процесами глобалізації та глокалізації створили умови, в яких політика ідентичності та сама ідентичність набувають надзвичайно важливого значення [2, с.1]. Незалежно від того, індикатором яких глибоких змін є оновлений інтерес до політики ідентичності, цей термін переважно використовується для того, щоб підкреслити появу з 1960-го року нових видів соціальної мобілізації, що базуються на різноманітних колективних ідентичностях, які були раніше сховані, пригноблені або ж знехтувані [2, с.2–3].

Проаналізувавши літературу щодо політики ідентичності А. Айзенберг та В. Кімліка, поділили її на дві групи, на праці нормативних філософів та емпіричну літературу. Філософи В. Кімліка, Е. Гутманн, Дж. Туллі та Ч. Тейлор у своїх працях акцентують увагу на тому, що можна назвати «етикою тверджень щодо ідентичності; вони досліджують, яким чином визнання та акомодация ідентичностей співвідноситься з такими принципами, як справедливість, свобода, права людини та демократичне громадянство» [4, с.2]. Як бачимо, в рамках такого підходу дослідники мають на меті співставлення політики ідентичності з реальністю ліберальної держави, визначення того, суперечать вони один одному чи, навпаки, підсилюють. У той же час в емпіричній літературі із соціології, антропології та політичної науки очевидною є спроба дослідити соціальні та політичні процеси, що підтримують політизацію груп ідентичностей [4, с.2–3]. Акцент робиться на ролі еліт в організації

та мобілізації політичних рухів, що базуються на ідентичності. Роль еліт складно недооцінити, оскільки вони мають значний вплив на визначення цілей та тактик рухів [4, с.2–3]. Таку ж позицію зайняв і Дж. Зеллер, наголосивши на тому, що, оскільки маси знаходяться під впливом еліт, той же дискурс еліт відіграє роль формуючого чинника громадської думки, посередником при цьому виступає медіа [12, с.331]. У свою чергу Д. Лейн наголосив на тому, що ідентичності не лише соціально конструюються, але й політично санкціонуються, а це вже належить до підконтрольної елітам сфери, оскільки в їхній владі конструювати, реконструювати та деконструювати колективні ідентичності [8, с.926]. Елітарний вплив особливо відчутний в пост-комуністичних державах, де він здійснюється як на створення інституцій, так і на формування колективної пам'яті [8, с.926–928].

В емпіричній літературі зображення політики ідентичності досить скептичне у зв'язку з тим, що дослідниками на передній план виводяться не потенційні заслуги політики, а її побічні ефекти або ж небезпеки. А. Айзенберг та В. Кімліка виділяють три такі загрози. Перша полягає у порушенні існуючих ієрархій в межах груп, що у свою чергу може спричинити до утисків з боку еліт [4, с.4]. Другий ризик автори назвали ризиком кооптації. У такому випадку відбувається своєрідний торг, під час якого еліти груп можуть піти на поступки державі заради певної винагороди, ставлячи свої інтереси та вигоди понад групові інтереси та потреби [4, с.5]. Останнім небажаним побічним ефектом політики ідентичності є есенціалізм, який в цьому випадку означає стереотипізацію, штучне виділення однієї чи декількох характеристик ідентичності певної групи [4, с.5]. Однак на цьому причини для незадоволення політикою ідентичності не вичерпуються, адже під питанням також знаходиться її спроможність порушити баланс у суспільстві, вплинувши на міжгрупові відносини та спричинивши посилення поляризації. Такі підозри озвучили Д. Міллер та Р. Патнем, які критикують політику ідентичності саме за те, що вона підриває засади демократичної спільноти, змушуючи осіб забувати про те, що їх об'єднує, адже мобілізація відбувається на основі засад, які роз'єднують [4, с.6]. Більше того, представниці фемінізму, для прикладу Дж. Батлер, закидають політиці ідентичності те, що вона вимушує членів груп підлаштовувати

ватися під жорсткі рамки, нехтуючи тими аспектами ідентичності, які не є сумісними з цими рамками [6, с.5]. Ще декілька проблемних моментів у своїй праці виділила С. Хекман, серед них є і абсолютно протилежні. Отже, політика ідентичності може стерти відмінності, або ж спричинити ретрибалізацію, унеможливити колективність, спільну дію та мету [6, с.82]. Такими були аргументи ліберала Ж. Ельштайна, який також не забув відзначити можливий занепад демократії внаслідок провадження такої політики, оскільки без розмежування між публічним та приватним неможлива політична дія [6, с.82].

Акцентуючи увагу на можливих загрозах демократичному суспільству, критики ігнорують її емансипаційний потенціал. Замість того, щоб віддати політиці ідентичності належне, такі дослідники як Д. Міллер та Р. Патнем надають перевагу іншим політикам, що базуються на класових відмінностях, або ж на інтересах [4, с.7]. На їх думку, вищезгадані політики більшою мірою спряють досягненню консенсусу в суспільстві. Однак така позиція далеко не всім видається справедливою. А. Айзенберг та В. Кімліка навіть називають її «нереалістичною та необгрунтованою», оскільки політика ідентичності глибоко вкорінена в демократичне суспільство, марно надіятися на те, що вона кудись дінеться у найближчому майбутньому [4, с.7]. Саме тому набагато доцільнішим було б не продовжувати вказувати пальцем на її недоліки, а шукати способи їх нівелювати. Автори переводять акцент на публічні інститути, на те, яким чином вони відповідають на політику ідентичності, яку роль вони відіграють або ж можуть відігравати у пом'якшенні потенційних негативних ефектів [4, с.9]. На їх думку, політика ідентичності просто одна з множини різноманітних політик, тому і справлятися з її недоліками варто в перевірений спосіб, використовуючи такі демократичні засоби як гласність, підзвітність та переговори [4, с.19].

У політики ідентичності, як і в самої ідентичності, непрости стосунки з лібералізмом, принаймні саме у цьому намагаються переконати своїх читачів її оппоненти. Ідентичності не було місця в ліберальній політиці, оскільки вона належала до приватної сфери, та ще й не узгоджувалася з неформальною ідентичністю раціонального та абстрактного громадянина. На переконання Л. Алкофф, політика ідентичності якраз і виникла напроотивагу «безтілесному індивіду» ліберальної теорії [6, с.4]. У свою чергу С. Хекман

відзначила трансформаційний потенціал політики ідентичності, який був пригнічений тим, що вона була переформатована під параметри лібералізму, що не могло не обмежити її можливості [6, с.58]. Своїм трансформаційним потенціалом політика ідентичності завдячує хоча б тому, що вона може розширити межі політичної сфери через введення до неї нових або ж раніше добре прихованих ідентичностей, а також тому, що вона є індикатором соціальних дисфункцій. Більше того дослідження політики ідентичності забезпечує розуміння того, як працює влада у кожному окремо взятому суспільстві [6, с.58], яким групам населення надається пріоритет при розподілі благ, а які пригноблюються або ж просто ігноруються. Однак ця політика є не лише проявом супротиву проти встановлених порядків та ієрархій, вона також може використовуватися владою з метою фіксації певних ідентичностей. Наприклад, перепис населення, зміст якого полягає у категоризації населення відповідно до групи чинників.

Похідними від політики ідентичності є політика відмінності А. Янг, за допомогою якої автор закликає до відмови від одноманітності на користь плюралізації. На її думку, навіть на основі відмінностей між різними групами консенсус можливий, як і комунікативна демократія Ю. Габермаса [6, с.94]. З таким же оптимістичним настроєм свою політику коаліцій розробила К. Фергюсон, стверджуючи, що деякі люди мають достатньо спільного для того, щоб сказати «ми», що є необхідним для існування будь-якої політики [6, с.97]. А. Хоннет, виступивши на захист політики ідентичності, запропонував політику визнання, яка ґрунтується на твердженні Г. В. Ф. Гегеля про те, що прагнення індивідами інтерсуб'єктного визнання їх ідентичностей з самого початку вбудоване в їх соціальне життя [6, с.92]. Більше того, індивід набуває позитивного відчуття ідентичності лише у тому випадку, коли він навчився розглядати себе з перспективи, що надається суспільством, саме тому воно і повинне забезпечувати індивіда позитивною ідентичністю, інакше його потрібно трансформувати [6, с.92]. Ч. Тейлор, В. Кімліка та Дж. Бенджамін солідарні щодо того, що проблему ідентичності не можна розглядати окремо від проблеми визнання, оскільки воно є первинною людською потребою [6, с.62]. Проте ця потреба не завжди мала таку актуальність. Як слушно зауважив Ч. Тейлор, у домодерних суспільствах ідентичність та

визнання не проблематизувалися, не через те, що не були важливими, а через те, що вони сприймалися як належне, як щось, що існує априорі, оскільки ідентифікація відбувалася на базі соціальних категорій [11, с.34]. У сучасних суспільствах визнання вже не є неконтроверсійним, його потрібно заслужити, цим і пояснюється прагнення індивідів його отримати. На думку автора статті «Політика визнання», дві масштабні зміни унеможливили уникнення проблематизації визнання та ідентичності, а саме колапс соціальних ієрархій та ідеал автентичності, який можна розглумачити як оригінальний спосіб буття кожного індивіда [11, с.26–28].

Як відзначила С. Хекман, участь індивіда в політиці ідентичності полягає у ідентифікації одного аспекту персональної ідентичності з цілями руху [6, с.113]. Така особливість політики надала змогу її критикам апелювати до фіксації ідентичностей, або ж їх звуження, що супроводжує вступ індивіда до певної соціальної групи. Проте зміст політики ідентичності полягає у тому, щоб поставити під сумнів існуючі системи категоризації, або ж те, яким є відношення групи-гегемона до інших. Водночас вона також може використовуватися домінуючими силами з метою організації населення або ж маніпулювання ним. Таким чином, політика ідентичності може водночас і об'єднувати, і розділяти. Тому існує загроза того, що вона може посилити напругу в суспільстві, спричинивши нові антагонізми. Т. Сіберз вважає, що політика ідентичності жодним чином не відрізняється від будь-якої іншої форми репрезентації, оскільки політика завжди передбачає існування коаліцій, членство в яких визначається ідеологічними, культурними, історичними або ж географічними факторами [10, с.27]. Саме тому немає жодних підстав для того, щоб бити на сполох та оголошувати про кінець демократичного ліберального суспільства. Так, як слушно зауважив М. Кенні, політика ідентичності може ставити під питання можливість кооперації та досягнення консенсусу, але, як засвідчує історичний досвід, групова ідентичність та ліберальна демократія є абсолютно сумісними. А. Айзенберг та В. Кімліка, як і багато інших дослідників, визнають, що в політиці ідентичності немає нічого нового, її витоки можна прослідкувати до виникнення сучасної держави. Також немає нічого неочікуваного та особливого у тому, що вона може стати інструментом у

просуванні власних інтересів деякими акторами. Як і будь-яка інша політика, політика ідентичності може супроводжуватися певними негативними наслідками, проте, якщо уникнути їх повністю і не можливо, то можна хоча б їх пом'якшити, посиливши при цьому її емансипативний та організуючий потенціал. Т. Сіберз зауважив, що критики дуже часто асоціюють політику ідентичності винятково з групами меншин, але вона є більш важливою для відображення демократичного суспільства в усій його комплексності, оскільки вона розкриває ту просту істину, що суспільство є плюралістичним, воно вміщує спільноти інтересів, що відображають навіть незначні приналежності та різноманітні точки зору, які необхідно вислухати та взяти до уваги для того, щоб демократичне суспільство продовжило існувати [10, с.10]. Такі дослідники, як Д. Де Кремер, Дж. Едні та М. Бруер спробували довести, яким чином політика ідентичності може гарантувати кооперацію в суспільстві, яка так необхідна в умовах демократії. Вони дійшли до висновку, що добровільна кооперація в групі може забезпечуватися шляхом посилення групових зв'язків на підвищення рівня ідентифікації з групою, в таких умовах індивіди будуть мотивовані надати пріоритет груповому добробуту [3, с.872]. У процесі соціальної ідентифікації відбувається трансформація мотивів. Вона полягає у тому, що зростання важливості певної групи, підштовхує індивідів, які у звичних умовах більше переймаються власними справами, спробувати досягнути позитивних для цієї групи результатів, у такий спосіб самоінтерес на персональному рівні трансформується у самоінтерес на колективному рівні [3, с.873–889]. Саме тому маніпуляція із соціальною ідентифікацією може бути потужним інструментом для підвищення рівня кооперації, така маніпуляція може здійснюватися агентами політичної соціалізації в рамках політики ідентичності.

На захист як політики ідентичності, так і самої ідентичності також виступив і М. Кастельс, визначивши три форми колективних ідентичностей та вказавши на їх потенціал. Першою формою є легітимуюча ідентичність, у межах якої політика ідентичності проводиться домінуючими інституціями задля продовження та раціоналізації їхньої домінації; другою є ідентичність опору, яка генерується тими акторами, які маргіналізуються логікою домінування; третя – проектна ідентичність, за якої соціальні актори на основі

будь-якого доступного їм культурного матеріалу будують нову ідентичність, що саме по собі має потенціал до трансформації загальної соціальної структури [2, с.7–10]. На думку дослідника, легітимуюча ідентичність продукує громадянське суспільство, друга – комуні або ж спільноти, а третя – суб'єкти, які є колективним соціальним актором [2, с.7–10]. Другий тип ідентичності не обов'язково переходить у третій, проте і він здійснює важливу функцію, забезпечуючи виживання групам. Така функція особливо важлива в умовах світових глобалізаційних процесів. М. Кастельс визначив декілька можливих проявів ідентичності опору в сучасних умовах мережевого суспільства. Одним з них є те, що автор «Влади ідентичності» назвав націоналістичним відродженням, яке є реакцією національних держав на виклики епохи глобалізації. У межах такого відродження відбувається реконструкція ідентичності на базі національності, яка посилюється за рахунок протиставлення чужому [2, с.30]. Іншими проявами ідентичності опору в мережевих суспільствах є територіальна та етнічна ідентичності, а також релігійний фундаменталізм.

Згідно з думкою, висловленою А. Айзенберг та В. Кімліка, дослідження політики ідентичності здійснюються у двох напрямках. У рамках першого відбувається пошук відповіді на питання, чи є місце політиці ідентичності в ліберальному суспільстві? У той же час в емпіричній літературі аналізуються процеси, в умовах яких якраз і відбувається політизація груп, що сформувалися на основі ідентичності. В останні три десятиліття відбувається актуалізація політики ідентичності, що пояснюється як занепадом ліберальної системи, так і політизацією приватної сфери. Проте не всі дослідники погоджуються з тим, що представникам лібералізму пора бити на сполох, адже політика ідентичності не є новітнім явищем, вона співіснувала з ліберальним укладом останні три століття. Таким чином, твердження про їх несумісність є невинуватим. Критика політики ідентичності ґрунтується на низці припущень щодо її можливих побічних наслідків. До таких можна віднести порушення балансу у суспільстві, стереотипізація колективних ідентичностей, унеможливлення міжгрупового діалогу, спричинення поляризації. На захист політики ідентичності виступили Д. де Кремер, Дж. Едні, М. Бруер, М. Кастельс та багато інших. На їх думку, вищеперелічені загрози не можуть перекреслити позитивний

потенціал політики, як от виявлення дисфункцій у суспільстві, емансипація та організація населення, трансформація суспільства, а також захист ідентичності в умовах глобалізаційних процесів. У будь-якої політики є можливі негативні наслідки, але варто акцентувати увагу не стільки на їх наявності, а на способах запобігання їм, або ж зменшення їх впливів на суспільство. Похідними від політики ідентичності є політика відмінності, політика коаліцій та політика визнання, запропоновані А. Янг, К. Фергюсон, А. Хонне-том та Ч. Тейлором.

---

1. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: АСТ, 2009. – 284 с.
2. Castells M. The Information Age: Economy, Society, and Culture. Vol. 2. The Power of Identity. – Blackwell, 2004. – 538 p.
3. De Cremer D., Van Vugt M. Social identification effects in social dilemmas: a transformation of motives // *European Journal of Social Psychology*. – No. 29. – 1999. – P. 871–893.
4. Eisenberg A., Kymlicka W. Identity Politics in the Public Realm. – Vancouver: UBC Press, 2011. – 293 p.
5. Harding S. Transformation vs. Resistance Identity Projects: Epistemological Resources for Social Justice Movements. In *Identity Politics Reconsidered*. – New York: Palgrave MacMillan, 2006. – P. 246–264.
6. Hekman S. Private Selves, Public Identities: Reconsidering Identity Politics. – University Park: Penn State Press, 2004. – 159 p.
7. Kenny M. The politics of identity: liberal political theory and the dilemmas of difference. – Polity Press, 2004. – 212 p.
8. Lane D. Identity Formation and Political Elites in the Post-Socialist States // *Europe-Asia Studies*. – Vol. 63. – No. 6. – 2011. – P. 925–934.
9. Rosaldo R. Identity Politics: An Ethnography by a Participant. In *Identity Politics Reconsidered*. – New York: Palgrave MacMillan, 2006. – P. 118–126.
10. Siebers T. Disability Studies and the Future of Identity Politics. In *Identity Politics Reconsidered*. – New York: Palgrave MacMillan, 2006. – P. 10–31.
11. Taylor C. The Politics of Recognition. – P. 25–73. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elplandehiram.org/documentos/JoustingNYC/Politics_of_Recognition.pdf.
12. Zaller J. The Nature and Origins of Mass Opinion. – New York: Cambridge University Press, 1992. – 367 p.

Олег Козерод

ІСЛАМСЬКИЙ ТЕРОРИЗМ ТА ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ЄВРОПИ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

Стаття є комплексним дослідженням, присвяченим боротьбі з ісламським тероризмом та його ідеологією, які загрожують єврейським громадам країн Європейського Союзу. Автор аналізує основні ідеологічні причини, які викликають до появи злочинів та актів тероризму на ґрунті расизму та ненависті до євреїв. Вивчається нормативна база та практичні заходи влади, які стосуються проблем національної безпеки у Європі. У підсумку робиться висновок щодо актуальності подій, пов'язаних із загрозою ісламського тероризму в Європі для сьогоденної ситуації у сфері національної безпеки в країнах Східної Європи та в Україні.

Ключові слова: *тероризм, національна безпека, атаки, анти-семітизм, Європейський Союз*

Kozerod O.V. Islamic Terrorism and Jewish Community of Europe: Key Issues and Challenges. *This is the comprehensive research of the fight with Anti-Jewish ideology of Islamic Terrorism in Europe, considered the most important facts about anti-Terrorism policy of EU. Author analyzes the main trends and results of policies in protecting EU from anti-Jewish terrorist attacks. Author studies regulatory framework and practical measures of power, relating to issues of national security in Europe. Finally conclude on the relevance of events that occurred in EU in relation to the current situation in the area of national security in Eastern Europe and Ukraine.*

Keywords: *Terrorism, National Security, attacks, Anti-Semitism, European Union*

На сьогодні єврейська громада Європи є об'єктом уваги різних ісламських терористичних угруповань, які проповідують ідеї ненависті до представників інших національностей і релігій. В умовах розповсюдженості різноманітних конспірологічних теорій, ідей «всесвітнього іудейського панування» та наявності ісламських проповідників, які активно закликають до розправи над «невірними»),

зокрема представниками єврейської національності, проблема безпеки єврейських об'єктів є однією з найбільш актуальних для сучасного життя країн Європи. Цю проблему обговорюють на рівні керівників зовнішньополітичних відомств, керівників підрозділів по боротьбі з тероризмом країн Європи. Не залишилася осторонь проблеми представники академічних кіл, в багатьох університетах континенту працюють наукові підрозділи та окремі вчені, які займаються вивченням ісламського тероризму. Аналіз загроз та викликів, які існують в цьому аспекті щодо єврейської громади Європи, є однією з важливих дослідницьких проблем сучасної гуманітарної науки.

Метою цієї статті є вивчення на підставі матеріалів європейської преси та нормативних документів, аналізу робіт західної історіографії найбільш актуальних проблем боротьби з ісламським терористичним рухом у Європі та попередження злочинів на ґрунті расової та релігійної ненависті.

Об'єктом нашого дослідження є існуючі на сьогодні загрози щодо єврейської громади Європи з боку ісламського терористичного руху. Предметом дослідження є ставлення європейської громадськості до ситуації навколо ісламського тероризму та безпеки єврейської громади континенту.

Проблема розвитку ісламського терористичного руху та дій «воїнів джихаду» активно дискутується в західній історіографії та стає предметом уваги багатьох європейських форумів, які стосуються проблем безпеки, протидії тероризму та глобальних викликів.

Питанням історії та сучасності антисемітизму, як суспільно-політичного явища, присвятив свою монографію британський дослідник Хаям Маккобі. Історія різновидів антисемітизму, підкреслює автор, повинна бути ще раз переглянута та проаналізована у зв'язку із загостренням конфлікту між Ізраїлем та палестинцями. Маккобі робить спробу розглянути такі актуальні дослідницькі питання, як: «Чому так виходить, що середньовічне упередження щодо євреїв виявилось настільки міцним та потужним?», «У чому полягають корні антирелігійного антисемітизму?», «У чому полягають корні релігійного антисемітизму?», «Чим відрізняються корні християнського й ісламського антисемітизму?» тощо. Усі ці та інші питання, розглядає Маккобі, який досліджує антисемітизм, прослідковуючи його від самого періоду виникнення, та показує,

як він змінився відповідно до реалій сучасного світу, але залишився константним за своєю сутністю [1].

Проблемі мусульманського антисемітизму у Європі присвятив свою роботу професор Рафаель Ізраелі. У своїй монографії «Мусульманський антисемітизм у християнській Європі: елементарний та остаточний антисемітизм» він порівнює ситуацію із боротьбою ірландців та англійців, прослідкував особливості розвитку мусульманського антисемітизму до та після Ліванської операції у 2004 році. Професор ісламських студій Рафаель Ізраелі дійшов досить оригінального висновку про те, що сучасний ісламський антисемітизм є не тільки наслідком арабо-ізраїльського конфлікту, але й наслідком християнського антисемітизму, який існував на ісламських територіях під час панування там західних колоніальних держав. Автор пов'язує хвилі еміграції мусульман до Європи, США та Австралії із зростанням антисемітизму в цих країнах та змішування ісламського антисемітизму із традиційним антисемітизмом, фашизмом, расизмом та ксенофобією, які існували до цього часу на цих територіях [2].

Карикатури та екстремістські твори як важливий чинник у розвитку антисемітизму та антиісламських настроїв у країнах Європи, є об'єктом дослідницької уваги вченого Джоеля Котека. Як підкреслює автор монографії, карикатура є однією з популярних і ефективних засобів комунікації. Загальновідомим є випадок з карикатурою на пророка Моххамеда, яка з'явилася у датській газеті та викликала шквал критики у країнах Близького Сходу. Відомо, що «у відповідь» на публікацію у датській газеті іранське видання оголосило про проведення конкурсу карикатур на тему Голокосту. При тому, що подібні ілюстрації вже давно друкуються у виданнях арабського світу. Так, у вересні 2001 року в ході конференції у Дурбані розповсюджувались такі карикатури, в яких євреї були зображені у вигляді садистів, кровожерів та монстрів, що цікавляться лише грошима та владою. Дослідник проаналізував у своїй роботі більш ніж 400 таких антисемітських карикатур, які він знайшов в арабських і західних засобах масової інформації. Автор зазначає, що керівництво країн Європи повинно враховувати те, що ненависть до євреїв широко пропагується в арабському світі, у тому числі за допомогою засобів масової інформації та предста-

вників релігійних кіл, що може призвести до зростання антиєврейських настроїв у всьому світі. Автор дає пораду порушити це питання на самому високому політичному рівні [3].

Продовжує тему ескалації ісламської ненависті до євреїв книга «Джихад і ненависть до євреїв: ісламізм, нацизм і корні 11 вересня» Маттіаса Кунтцеля, яка вийшла у видавництві «Телос Пресс». Німецький дослідник ставить та вирішує важливу дослідницьке завдання – розібратися у питанні: звідки почалася історія протистояння ісламського та іудейського світу, розквіт якого ми спостерігаємо у сучасний період світової історії. Автор відносить початок антисемітської риторики від 1928 року, коли було засновано «Мусульманське братство», після того розпочалася хвиля антисемітизму по всьому світу. Він показує, як діяльність «Мусульманського братства» та інших ісламістських організацій поступово перетворили Єгипет з країни, де поважають євреїв на країну, де їх активно ненавидять. Автор розглядає історію ісламського антисемітизму до подій 11 вересня 2001 року включно. Він стверджує, що той класичний гітлерівський антисемітизм, який перестав існувати після 1945 року, трансформувався та продовжив свою небезпечну місію, але вже у мусульманському світі. Автор порівнює традиції ненависті до євреїв у ісламському та довоєнному німецькому суспільствах та формулює нове поняття – «ісламофашизм». Він зазначає, що це явище є найбільш небезпечним у сучасному глобальному світі та закликає боротися з ісламським терористичним рухом, який базується на антиєврейських та антизахідних гаслах.

Автор робить спробу оцінити місце антисемітизму в ідеології ісламу та сучасному «джихаді». Він зазначає, що ідеологічно привід для антисемітизму в арабів був – у зв'язку із небажанням євреїв у 7-му віці прийняти пророка Моххамеда. Але процес створення антисемітської системи поглядів відбулося, на думку автора, саме в період 1930–1940-х років, коли свого світового розголосу набув саме німецький фашизм. Тому, підкреслює автор, розуміння процесу протистояння ісламського та єврейського світоглядів у сучасний історичний період неможливо без аналізу поняття «ісламофашизм». Деякі послідовники ісламського джихада як і раніше переконані, що євреї та Америка борються за світове панування і що з ними треба «покінчити» через повне знищення єврейського народу.

Робота отримала гран-прі Лондонського книжного фестивалю та є однією з впливових робіт з історії та ідеології ісламського антисемітизму у сучасному західному суспільстві [4].

Слід зазначити, що вивчення проблеми антисемітизму в сучасному світі залишаються актуальними для англомовної історіографії. Автори досліджують в основному такі напрями антисемітської ідеології, як релігійний та расовий антисемітизм, зосереджують свою увагу на історичних аспектах цього явища, вивченні найбільш злочинного по відношенню до євреїв режиму – німецько-фашистського. Загалом більшість дослідників підкреслюють масштаби цього явища та широкий спектр сучасних антисемітських концепцій, як світського, так і догматичного спрямування. Подальший розвиток англомовної історіографії цієї проблеми буде неподільно пов'язаний із дослідженням спільних рис між фашистською та ісламською антисемітськими концепціями та дослідження нових проявів антисемітизму у Європі та США, а також організація нових моніторингових центрів для аналізу публікацій у пресі та літератури антисемітського спрямування.

Проблема зростання рівня расизму, ксенофобії і антисемітизму є однією з основних проблем сучасної Європи. Незважаючи на всі зусилля міжнародних моніторингових організацій, громадськості та правоохоронних структур подолати, або навіть зменшити масштаби цього явища поки що не вдалося. Рівень антисемітських настроїв у Європейському Союзі постійно зростає і ця тенденція є характерною практично для всіх країн цього політичного об'єднання.

Проблема розвитку «нового антисемітизму» у Європі досліджувалася останнім часом у роботах багатьох західних науковців. Так, зокрема в монографії «Расизм та етнічна дискримінація» Алани Лентін, яка вийшла у Нью-Йорку, постає питання про те, чи були засвоєні сучасним світом основні уроки історії, пов'язані з антисемітизмом, та які заходи можуть ефективно допомогти у боротьбі з цим явищем [5]. Питання расизму в сучасному світі та його вплив на соціально-політичний та культурний розвиток Європи були розглянуті у збірці під редакцією Манфреда Берга та Саймона Вендта, яка вийшла в Оксфорді. Автори порівнюють сучасний європейський расизм з расизмом азіатським, американським та

австралійським та роблять висновок про те, що расизм у Європі дуже добре адаптується до реалій сучасного світу та значно впливає усі верства населення [6].

Слід зазначити, що цього року декілька європейських лідерів зуміли продемонструвати своє відношення до проблеми антисемітизму та ворожого ставлення до членів єврейської громади. Так, нещодавно обраний Президент Франції соціаліст Франсуа Холанд висловив принципову позицію з цього приводу, зокрема позбавив своїм наказом від 20 серпня 2013 р. відомого модельєра Джона Гальяно Ордена Почесного Легіону, який той отримав у 2009 році. Це стало адекватною реакцією на події лютого 2011 року, коли модельєр був затриманий у Парижі поліцією після нанесення антисемітських образ єврейській родині. У підсумку судового процесу Гальяно був засуджений до штрафу в 6 тисяч фунтів, але поніс значні іміджеві збитки, втративши авторитет у світі моди та роботу в будинку моди Dior [7].

Незважаючи на масштабну боротьбу з антисемітизмом у Європі, зокрема у Великій Британії, рівень розповсюдження цього явища останнім часом продовжує зростати. Так кількість антисемітських інцидентів у країні зросла за першу половину 2012 року. Згідно з даними статистики Community Security Trust – організації, що займається захистом єврейських об'єктів на території Сполученого Королівства, – за цей період відбулося 299 антисемітських інцидентів, що на 2 відсотки більше, ніж у минулому році [8].

Велику увагу органи влади Великої Британії приділяють проблемі боротьби з антисемітизмом в мережі інтернет. Так, двоє мешканців Дербишира були заарештовані восени цього року за свою розмову в соціальній мережі Твіттері, яка мала расистський характер та містила антисемітські коментарі на адресу єврейської громади у Манчестері. Цими коментарями 21-річний британець обмінявся зі своїм 20-річним другом у липні, коли вони були на рок-концерті групи Стоун Роузес в Хілтон Парку. Але вже восени обом друзям довелося відповідати в суді за законами про расову та релігійну ненависть [9].

Останнім часом правоохоронні органи Великої Британії звертають особливу увагу на прояви антисемітизму на таких сайтах, як Facebook та Twitter, проводять моніторинг сайтів, які є

найбільш популярними серед широких верств населення. У результаті цієї роботи цього року був заарештований 33-річний мешканець графства Хемпшир, який розповсюджував антисемітські висловлювання у «Твіттері» відносно футболіста клубу «Портсмут» Талі Бен Хаїма. Нещодавно стало відомо, що Бен Хаїм покинув цей футбольний клуб. Він став одним з дев'яти ключових гравців, які змушені були піти, через що наближається фінансовий крах «Портсмута». Користувач соціальної мережі «Твіттер», зокрема, написав: «Таля Бен-Хаїм відмовляється зрушити з місця за його зарплату в 34 тисячі фунтів на тиждень. Чого ви очікуєте? Він єврей...». Поліція знайшла та затримала мешканця міста Ендовер в Гемпширі, який зараз очікує вироку суду [10].

Але незважаючи на те, що усі ці випадки були поодинокими, протягом останнього часу у Великій Британії розкриті резонансні злочини, пов'язані з підготовкою до проведення масштабних терактів на ґрунті антисемітизму. Так, зокрема британська громадській була вражена рівнем фанатичності тільки однією сімейної пари з Манчестера, яка вже на наступний день після свого весілля у серпні 2010 року почала готуватися до проведення теракту біля місцевої синагоги. Романтичний період медового місяця пройшов у молодят за переглядом відео «Аль-Каїди» з кадрами страт «невірних» і вибухами машин на вулицях міст. Сімейна пара – Шаста і Мохаммед Хан познайомилися на ісламському сайті знайомств і через деякий час одружилися. Пара ретельно готувалася до проведення вибуху однієї із синагог Манчестера. Вони купили детонатори, будильник, хлорат натрію та інші вибухові речовини згідно з інструкцією, опублікованою на одному з ісламістських сайтів. Пані Хан розповіла суду, що вони двічі приїжджали до синагоги Прествіча, і сидячи на прилеглий стоянці, спостерігали, як члени єврейської громади йдуть на службу. Її чоловік заявив у цей момент, пославшись на вірш з коранічної літератури, в якому євреї називаються «брудними»: «Ми повинні вбити їх усіх». Пара також неодноразово стежила за місцевими євреями, які в суботу йшли в синагогу на вулицю Нортумберленд стріт, проте все-таки зупинилася на плані вибуху синагоги та офісу Єврейського агенства в Прествічі. На щастя для мешканців Манчестера сімейну пару було затримано та засуджено до декількох років тюрми [11].

Поєднання моніторингу антисемітизму, яке проводиться у співробітництві з поліцією та громадськими організаціями, та чітка робота єдиної охоронної організації у Великій Британії створили єдину систему попередження злочинів, які відбуваються на ґрунті расової ненависті. У Лондоні регулярно проводяться семінари за участю фахівців з проблем ксенофобії, іудаїки, протидії тероризму, на яких розглядаються питання попередження терактів з боку антисемітські налаштованих громадян. Одним з останніх таких заходів стали учбові курси, які пройшли наприкінці листопаду 2013 року під егідою організації Jewish Contribution to an Inclusive Europe (CEJI). Як підкреслив директор JCIE Робін Склафані: «підходи Community Security Trust у боротьби із злочинами, які відбуваються на ґрунті ненависті, знаменують собою “золотий стандарт” для інших країн Європи... Такі організації... дуже далеко просунулися, причому настільки, що подібним організаціям в Східній Європі навіть важко повірити, що вони можуть повторити їх успіх» [12].

Важливою проблемою на сьогодні залишається антисемітизм в університетських кампусах, який став, великою проблемою для певних регіонів Великої Британії, зокрема Шотландії. Наприкінці 2012 року ситуація з антисемітизмом в кампусах університетів Шотландії загострилася до такої міри, що єврейські студенти та аспіранти змушені переривати своє навчання і виїжджати з регіону. Постійні антиізраїльські виступи, пікети, мітинги в університетських кампусах створили, на думку офіційного представника Единбурзького університету, «токсичну атмосферу», в якій важко займатися тільки навчальними проблемами. При цьому, як відзначає видання Jewish chronicle, за останні три роки кількість випадків антисемітизму в кампусах зросла в 5 разів [13].

Проблема розвитку антисемітизму в сучасній Європі є однією з актуальних та водночас недостатньо вивчених у східно-європейській історіографії. Разом з тим, справа профілактики антисемітизму, реєстрації його проявів за допомогою стандартизованих форм, а також політичної підтримки цієї діяльності як з боку держави, так і з боку громадських структур є великим досягненням сучасної Західної Європи. Цей досвід може допомогти східно-європейським партнерам ЄС, зокрема Україні, у побудові власної політики протидії расизму, ксенофобії та антисемітизму.

Проблема підготовки і проведення терактів представниками радикального ісламу на сьогодні є однією з найбільш актуальних проблем сучасної Європи. Однією з основних цілей лідерів та представників сучасного терористичного руху на європейському континенті є єврейські громади. При цьому ісламісти готують теракти як відносно до об'єктів, у яких відбувається масове скупчення єврейського населення, таких як єврейські громадські центри, Посольства Держави Ізраїль, синагоги, так і відносно окремих громадян єврейської національності.

Проблема існуючих загроз з боку ісламістів щодо єврейських громад країн Європи розглядалася багатьма західними дослідниками. Деякі аспекти цієї проблеми були розглянуті американським політологом Вальтером Лакером, який зробив спробу проаналізувати історію антисемітизму від давніх часів до сьогодення та виділити основні характерні риси, які відрізняють європейський та ісламський різновиди цього явища [14].

Оригінальна концепція історії ісламського антисемітизму була репрезентована німецьким дослідником Матіасом Кюнцелем у монографії «Джихад та ненависть до євреїв: ісламізм, нацизм та коріння подій 9/11», яка вийшла в Нью-Йорку у 2008 році та містила аналіз причин ненависті ісламістів до євреїв. Автор вважає, що коріння антисемітизму в середовищі ісламістів треба шукати в подіях, які відбувалися після завершення Голокосту, коли центр світового антисемітизму перемістився з Європи до країн ісламського світу [15].

Слід зазначити, що проблема ісламського радикалізму на сьогодні у більшості європейських країн пов'язана з проблемою зростання рівня загальної злочинності. Однією із серйозних проблем суспільства залишається радикалізація ісламістів, яка знаходиться у європейських в'язницях, покликаних наставляти громадян на шлях виправлення. Так, згідно з даними нової доповіді «Prison Population Statistics», створеного фахівцями Кембріджського Інституту кримінології та представленого 29 липня 2013 р. в Палаті Громад, кількість мусульман, які перебувають в британських в'язницях перевищила у 2012 році 11 тисяч осіб, у той час як у 1997 році їх було лише 3681 осіб. Темпи зростання мусульманського населення в'язниць у 8 разів швидше, ніж у середньому серед представників інших релігій. Дані цієї доповіді показують чітку тенденцію домінування мусульманських засуджених серед ув'язнених. У цілому, якщо мусуль-

манське населення становить 5 відсотків населення Сполученого Королівства, то серед ув'язнених їх – 13 відсотків, порівняно з 6 відсотками у 1997 році [16].

Експерти висловлюють стурбованість тим, що в'язниці Європи можуть стати центрами радикалізації ісламізму і підготовки нових терористів. Так, хоча більшість мусульман у британських в'язницях є іммігрантами з країн Азії, Близького Сходу та Північної Африки, зростає кількість британських громадян, що приймають іслам та долучаються до терористичного руху. За даними доповіді, складеної на замовлення МВС Великобританії, на сьогодні ув'язнені британці знаходяться під тиском з боку ісламістів, і ті приймають іслам в обмін на захист від фізичного насильства. У доповіді «Prison Population Statistics» наведені деякі показові приклади з життя британських в'язниць. Так, у в'язниці Whitmoor Prison в Кембриджширі цього року була створена банда ісламістів, яка намагалася нав'язати свої закони життя в цьому закладі. Тут сьогодні відбувають термін 500 найнебезпечніших злочинців країни, 39 відсотків з яких є мусульманами. Як зокрема наголошується в доповіді: «загроза нападів на ґрунті релігійного фанатизму або екстремістської ідеології вносить додаткові проблеми в атмосферу Whitmoor...Соціальні відносини між ув'язненими стали складними і менш помітними». Вчені попереджають про популярність ідей «Аль-Каїди» і роблять висновок про радикалізацію населення британських в'язниць [16].

Ісламісти пропагандують ідеї расової ненависті та закликають до розправи над «невірними», якими є в першу чергу євреї, не тільки в Європі, а й в інших регіонах світу. Зокрема, під час розслідування справи бостонського терориста Джохара Цорнаєва стало відомо, що він надихався ідеями «єврейського панування у світі», а у нього дома була знайдена книга «Протоколи сіонських мудреців». На сьогодні проблема ненависті до євреїв з боку ісламістів набула глобального масштабу, та небезпека представників єврейської національності підстерігає в будь-якій країні світу. Так, протягом серпня 2013 року відбулося декілька випадків, які стали об'єктом уваги світової громадськості. Ісламісти плеснули кислотою в обличчя двом єврейським дівчатам, які працювали в одній з благодійних організацій на Занзібарі. 18-річні дівчата Кеті Гі і Крісті Трап з Лондона були атаковані в той момент, коли вони про-

гулювалися вулицями Стоун-тауна в історичній частині Занзібару. Дівчат облили кислотою два невідомих ісламісти, які під'їхали до них на мопеді, рідина потрапила на обличчя, шию та руки. Як вважає поліція, причиною нападу став антисемітизм. Дівчата були евакуйовані до Лондону, де їх готують до операцій з пересадки шкіри. Цей випадок став об'єктом уваги більшості світових ЗМІ і викликав хвилю обурення британської громадськості [17].

Як свідчать дані статистики та соціологічних досліджень, небезпечно бути євреєм не тільки на території інших держав, а й у «безпечній» Європі. Так, згідно з останніми статистичними даними, бути євреєм в Шотландії набагато небезпечніше, ніж мусульманином або християнином. Спираючись на цифри, опубліковані урядом Шотландії, за період з квітня 2012 по березень 2013 року було порушено 27 кримінальних справ, пов'язаних з нападами на євреїв. Це майже вдвічі більше, ніж за попередній рік. Справ, пов'язаних з нападами на мусульман, налічувалося 80, при тому, що за останнім переписом населення, мусульман в Шотландії в 7 разів більше, ніж іудеїв. Представник Шотландської Ради єврейських громад (SCoJeC) відзначив, що такі цифри свідчать про наявність «безумовних тенденцій зростання рівня ворожнечі на національному ґрунті», при цьому євреї стикаються з цим явищем в 20 разів частіше, ніж християни, і в кілька разів частіше, ніж мусульмани [18].

На сьогодні важливим питанням, що постає перед представниками спецслужб європейських країн, які займаються боротьбою з терористичними актами, є попередження нападів на єврейські громадські центри. На жаль, якщо ще два-три роки тому достатньо було відслідковувати мережі ісламістів, на сьогодні великою проблемою стали терористи-одинаки, які можуть провести теракт під впливом ідей, які захопили його внаслідок ознайомлення з якоюсь антисемітською літературою. Тому важливою частиною боротьби з ісламістами є моніторинг антисемітизму в інтернеті. Так, за даними равина А.Купера з Центру Симона Візенталя, опублікованому у щотижневому Israel National News, його установа регулярно моніторить більше 15 тисяч сайтів, на яких постійно публікуються расистські, антисемітські та терористичні висловлювання. Як зазначив А.Купер, «різке зростання кількості користувачів інтернету в нинішньому столітті принесло із собою нові способи передачі класичних антисемітських зображень і повідомлень. Терористичні, расистські і ан-

тисемітські сайти з'явилися у великій кількості і часто пов'язані один з одним ... Катастрофічні загрози з боку міжнародного тероризму призвели до великого зсуву у справі оцінки...проблем інтернету ...Є потреба в єдиному підході до цих викликів, який включає в себе дії уряду, правоохоронних органів, спецслужб, громадських організацій та інтернет-спільноти в цілому... Треба розуміти міру небезпеки проблеми і те, що неконтрольований інтернет становить загрозу демократії» [19].

На жаль, загроза ісламського тероризму в майбутньому буде тільки зростати. Радикальні ісламісти все частіше оголошують ворогами людства євреїв – народ Біблії, воюючи з якими, вони хочуть перемогти всю європейську цивілізацію. Військові технології йдуть вперед, зростає добробут жителів країн арабського світу, які можуть собі дозволити купити зброю. Можливо вже через 10–20 років терористичні організації зможуть зібрати стільки зброї масового знищення, щоб створити проблему глобального масштабу. На це потрібно звернути увагу керівництву урядів держав, які мають спільні кордони з Об'єднаною Європою. Так, на сьогодні Україна потребує будівництва з нуля системи запобігання загрози тероризму і злочинів, скоєних на ґрунті расової ненависті та антисемітизму, а також створення державної або приватної структури, яка б відповідала за захист усіх об'єктів єврейської громади в національному масштабі.

---

1. Antisemitism and Modernity: Innovation and Continuity by Hyam Maccoby. – London: Taylor and Francis, 2009. – 196 p.

2. Muslim Anti-Semitism in Christian Europe: Elemental and Residual Anti-Semitism by Raphael Israeli . – Edison: Transaction Publishers, 2009. – 284 p.

3. Cartoons and extremism: Israel and the Jews in Arab and Western media by Joël Kotek. – London: Vallentine Mitchell & Co Ltd, 2009. – 201 p.

4. Jihad and Jew-Hatred: Islamism, Nazism and the Roots of 9/11 by Matthias Kuentzel – New York: Telos Press, Limited, 2009. – 180 p.

5. Lentin Pana Racism and ethnic discrimination. – NY: The Rosen Publishing Group, 2011. – 136 p.

6. Racism in the Modern World. Historical Perspectives on cultural Transfer and Adaptation. Edited by Manfred Berg and Simon Wendt. – Oxford: Berghahn Books, 2011. – 378 p.

7. Francois Hollande took away John Galliano's Legion of Honor// The Cut Magazine. – 2012. 24 August.
8. Anti-Semitism on the rise in the UK// The Commentator. – 2012. – 25 July. – P.9.
9. Антисемита, угрожавшего в Твиттере взорвать офис еврейской газеты Манчестера арестовали в аэропорту// Газета «Достижения» (1927). – 17 серпня 2012. – С. 10.
10. Man charged over Twitter abuse of Ben Haim// The Jewish chronicle. – 2012. – 27 August.
11. Couple from Oldham accused of preparing for acts of terrorism// Daily mail. – 2012. – 5 August. – P.11.
12. Human rights groups in forefront of monitoring and reporting hate crimes in Europe// Jewish chronicle. – 2012. – 29 November. – С.15.
13. Dysch M. University students quit after 'toxic' anti-Semitism in Edinburgh// Jewish chronicle. – 2012. – 6 December. – P.15.
14. The Changing Face of Anti-Semitism: From Ancient Times to the Present by Walter Laqueur. – NY: Oxford University Press, 2006. – 240 p.
15. Jihad and Jew-Hatred. Islamism, Nazism and the Roots of 9/11 by Matthias Küntzel. – NY: Telos Press Publishing, 2007. – 174 p.
16. Исламисты пытаются взять под контроль британские тюрьмы? // Газета «Достижения» (Манчестер). – 2013. – 7 серпня. – С.4.
17. Еврейские девушки из Лондона, работавшие на Занзибаре, были атакованы террористами // Газета «Достижения» (Манчестер). – 2013. – 9 серпня. – С 5.
18. В Шотландии растет антисемитизм // Там само.- 2013. – 1 липня. – С 5.
19. Опыт США: террористы, расисты и антисемиты на контроле у специалистов Центра Визенталя // Газета «Достижения» (Манчестер). – 2012. – 28 червня. – С.3.

Дар'я Гайдай

ІНШИЙ ЯК АЛЬТЕР-ЕГО СЕРБСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті проаналізовано психологічне підґрунтя формування образу Іншого та його значення в конструюванні національної ідентичності. Поняття Іншого внутрішньо притаманне націоналістичній доктрині, адже визначення меж певної спільноти передбачає відмежування від тих, хто до неї не належить.

Народження нового сербського націоналізму у 1980-х роках відбувалось під впливом кількох «значущих інших» та у безпосередньому зв'язку з їхніми націоналістичними дискурсами. У період загострення політичних та економічних відносин у СФРЮ образ Інших став не лише дієвим інструментом мобілізації сербського населення, а й фактором переосмислення сербами змісту своєї ідентичності.

Ключові слова: націоналізм, Інший, ідентичність, Сербія.

Daria Gaidai. Other as an Alter Ego of the Serbian Identity. The article analyzes the psychological basis of «Other» image and the role of others in the construction of national identity. The concept of 'otherness' is inherently present in the nationalist doctrine, since the process of defining community boundaries includes separation from those who does not belong to it. The birth of a new Serbian nationalism in the 1980s proceeded under the influence of several «significant others» and in direct connection with their nationalist discourses. In the period of the acute political and economic relations in SFRY the image of others became not only an effective tool for mobilization of Serbian population, but also a factor in redefining the content of their identity.

Keywords: nationalism, Other, identity, Serbia.

Більшість сучасних західних науковців визнають суб'єктивну та сконструйовану природу національних ідентичностей. В останні два десятиліття з'явилася маса досліджень, ціль котрих – деконструювати та розшифрувати ці ідентичності, щоб виявити відношення, які вони створюють і підтримують. Однак, розглядаючи націю як історично сформований конструкт, дослідники часто обмежуються інструменталістським поясненням поширення націоналізму. Провідну роль у суспільній мобілізації на етнічному підґрунті відводять елітам, котрі, переслідуючи власні політичні та економічні цілі, використовують націоналістичні гасла для зміцнення своєї влади. При цьому оминають питання сприйняття членами суспільства націоналістичної пропаганди. Не достатньо того, щоб еліта ствердила суттєвість етнічних критеріїв і використала їх для мобілізації суспільства, етнічні аргументи мають потрапити на сприятливий ґрунт. Суспільство має бути готовим слідувати за своїми лідерами під гаслами націоналістичної ідеології.

Дослідники націоналізму схильні розглядати національні ідентичності як абсолютні відношення: або група людей має певні спільні риси, які дозволяють визначити їх як націю, або ні. Однак насправді відчуття приналежності до певної нації стає значимим лише коли контрастує з емоціями, котрі представники нації відчувають стосовно Інших. Саме визначення групи людей як певної специфічної спільноти втрачає сенс за відсутності тих, від яких члени групи прагнуть дистанціюватись. Для розкриття цього відношення слід звернутись до напрацювань провідних американських та європейських психологів, котрі досліджували формування образу Іншого, його психологічні підґрунтя та особливості емоційного зв'язку індивідів зі своєю національною спільнотою.

Об'єктом цього дослідження є образ Іншого в сербському інтелектуальному дискурсі 1980-х років. Предметом – стратегії та обставини формування образу Іншого як альтер-его сербської ідентичності.

Більшість дослідників сербського націоналізму 1980-х років відзначають його реакційний характер. Так, головним двигуном націоналістичної риторики у Сербії на початку 1980-х років стало так зване косовське питання. Сербське населення із занепокоєнням спостерігало за демографічними змінами у провінції та зростанням політичного та економічного впливу албанської більшості. Югославська конституція 1974 року фактично урівняла в правах автономний край Косово з Сербією, надавши Косово статус суб'єкта СФРЮ, однак залишила його у складі Сербії. Це «половинчате» рішення не задовольняло ні сербське керівництво, що фактично втрачало вплив у Косово, ні албанську більшість, яка прагнула повноцінного республіканського статусу для провінції. У 1981 році в Косово пройшли масштабних демонстрації, що перерости у зіткнення з поліцією та поклали початок т.зв. косовській інтифаді. Після масових заворушень у Косово, в ході яких албанські націоналісти закликали до виходу зі складу СФРЮ, серби почували себе дуже вразливими, оскільки баланс влади більше не був на їхню користь. Ця тривога знайшла своє вираження у 1986 році у Меморандумі Сербської академії наук і мистецтв, який став маніфестом сербського націоналістичного відродження. У Меморандумі вперше було окреслено проблеми, з якими зіткнулася сербська нація, і

що найголовніше – чітко названі їхні причини. Ідеї, викладені в Меморандумі, як і його походження, перетворюють цей документ на унікальне джерело дослідження коренів націоналістичної ідеології в Сербії.

Оскільки Меморандум займає центральне місце у нашій аргументації, необхідно вказати на кілька суттєвих моментів, пов'язаних з його написанням та публікацією. Як уже було зазначено, члени Сербської академії наук та мистецтв підписали Меморандум у 1986 році. Для підготовки цього документу у травні 1986 року було створено спеціальний комітет з академіків економічного, гуманітарного та юридичного спрямування. Однак 24 вересня щоденна белградська газета «*Vecernje novosti*» (Вечірні новини) опублікувала уривки найбільш гострих частин Меморандуму, робота над яким у той час ще продовжувалась. Керівництво Академії категорично заперечувало свою причетність до оприлюднення Меморандуму. У коментарях до першого офіційного видання (у 1995 році!) члени Академії стверджували, що взагалі не мали наміру оприлюднювати цей документ, оскільки писали його винятково для вищого партійного керівництва. Згідно з їхньою аргументацією, незавершені частини Меморандуму були опубліковані, щоб скомпрометувати весь документ і Академію загалом. Однак ця версія залишає без відповідей чимало запитань. Автори Меморандуму не могли не усвідомлювати, наскільки низькою є ймовірність того, що партійні лідери звернуть увагу на їхній надзвичайно критичний текст, якщо про нього не буде знати громадськість. Крім того, судячи з аргументації членів Академії, доступ до «чернетки» Меморандуму мало обмежене коло осіб, здебільшого автори тексту. Як би там не було, беззаперечним залишається той факт, що ідеї, викладені у Меморандумі, отримали жвавий відгук сербського населення і стали основою політичної програми Слободана Мілошевича.

Психологічні основи формування образу Іншого

Бурхливий інтерес до тематики та проблематики Іншого в західній думці виявився наприкінці ХХ століття і був тісно пов'язаний з ідеями Жака Лакана про самоідентифікацію індивіда через Іншого. Лакан радикально переглянув класичне поняття «суб'єкта». Якщо в рамках картезіанської традиції «суб'єкт» розглядався

як субстанціальна цілісність, як суверенний носій свідомості і ціннісна точка відліку в культурі, то, за Лаканом, сам суб'єкт постає як функція культури [2]. На думку вченого, «Я» людини ніколи не може бути визначене, оскільки вона завжди знаходиться у пошуках самої себе і здатна бути репрезентирована тільки через Іншого, через відносини з іншими людьми.

Структура людської психіки, за Лаканом, є складною взаємодією трьох складових: Уявного, Символічного і Реального. Уявне – це комплекс ілюзорних уявлень індивіда про себе (бажаний образ «Я»), який відіграє важливу роль у його психологічному самозахисті. Символічне – це сфера соціокультурних норм і уявлень, які індивід засвоює для нормального існування в суспільстві, в результаті зустрічі з Іншим. Реальне включає в себе безпосередні життєві функції (потреби та імпульси), які не доступні свідомості індивіда в будь-якій раціональній формі. Між суб'єктом як носієм культурних норм (символічне) і «Я» (уявне) відбувається постійна взаємодія. Для Лакана несвідоме – це мова Іншого, яка постійно редагується уявним.

Будучи спершу філософською концепцією, поняття Іншого як відчуження стало однією з центральних категорій сучасної психології, соціології, економіки та політології. Інший – це не «Я», це той, хто протистоїть мені у ціннісному та світоглядному плані. І разом з тим, Інший є моєю самопроекцією, альтер-его. У галузі соціальних наук поняття Іншого використовується при дослідженні процесів виключення спільнотами тих індивідів, яких вони хочуть підпорядкувати або які нібито не вписуються в суспільство.

Механізмом формування Іншого виступають психологічні стратегії захисту, які допомагають індивіду впоратися з різноманітними негативними переживаннями, залагодити внутрішньо особистий конфлікт та зберегти психологічну стабільність у ситуації, що сприймається як загрозна. Родоначальником концепції психологічного захисту вважається Зігмунд Фрейд, котрий зробив її основою своєї теорії психоаналізу. Особистість за Фрейдом складається з трьох основних підструктур: ід – несвідоме (воно); его – свідоме (я); суперего – несвідоме (над-я). Фрейд визначав захисні механізми «его» як несвідому стратегію, яку використовує індивід для захисту від відкритого висловлювання імпульсів «ід» і

зустрічного тиску з боку «суперего». «Его» реагує на загрозу прориву імпульсів «ід» або блокуючи вираження імпульсів у поведінці, або спотворюючи їх настільки, щоб їхній справжній зміст залишався прихованим. [5, с.88].

Концепція психологічного захисту знайшла широке застосування в психології при аналізі соціальної адаптації. Захисні процеси протікають на несвідомому і підсвідомому психологічних рівнях, а тому погано піддаються рефлексії [3, с.7]. Вони є засобами самообману, тобто спотворюють сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менш загрозливою для індивіда та зняти напругу. Фрейд виділяв сім основних стратегій захисту: витіснення, проєкція, заперечення, заміщення, раціоналізація, зворотна реакція та сублімація. На думку Фрейда, лише остання є конструктивною реакцією, адже передбачає висловлення негативних імпульсів у соціально прийнятний спосіб. Сублімація дозволяє «его» змінити мету або об'єкт імпульсів без стримування їхньої енергії.

У контексті нашого дослідження найбільший інтерес становлять механізми, які відіграють головну роль у конструюванні образу «іншого/ворога»: витіснення (відчуження) та проєкція. Фрейд розглядав витіснення як первинну захисну реакцію, адже це найбільш прямий шлях подолання тривоги. Думки та почуття, пов'язані з травматичною ситуацією, витісняються із свідомості у підсвідомість. Як доводив Фрейд, придушені думки не зникають, а тому індивід змушений докладати чималих психологічних зусиль аби тримати їх під контролем. [5, с.90]. Проєкція передбачає приписування власних негативних думок та дій Іншим. Цей захисний механізм дозволяє людині перекласти провину за власні промахи на когось іншого, знайти такого собі «цапа відбувала». На «проєкції» базуються етнічні і расові стереотипи – видимі результати процесу «іншування».

Для ослаблення тривоги зазвичай використовується не один, а декілька захисних механізмів. Так «заміщення» передбачає переадресацію негативного імпульсу з більш загрозливого об'єкта на менш загрозливий. У рамках «раціоналізації» особа вдається до пошуку псевдопояснень, щоб представити ірраціональну поведінку як цілком розумну та логічну. Спотворення реальності дозволяє особі не лише виправдати свої дії, а й зберегти самооцінку.

Важлива роль у цьому відводиться механізму «заперечення», коли людина просто відмовляється визнавати неприємну для себе подію.

Один із засновників гуманістичної психології Карл Роджерс розглядав захисні механізми як реакцію на т.зв. кризу ідентичності: коли індивід усвідомлює невідповідність між своєю «Я-концепцією» та реальністю. Цей стан дезорганізації індивід сприймає як загрозу і відчуває тривогу. Для збереження цілісності своєї «Я-структури», а отже самоповаги, індивід вдається до таких захисних механізмів, як: спотворення сприйняття та заперечення. Спотворення сприйняття відбувається, коли певне переживання допускається до свідомості, але у формі, яка є сумісною із «Я-концепцією». Щодо заперечення, то, на думку Роджерса, відмова прийняти загрозові переживання навіть у спотвореній формі може призвести до ряду психічних розладів [5, с.392]. Психологи наголошують, що хоча механізми психологічного захисту допомагають людині пережити кризову ситуацію, при частому або ж довготривалому застосуванні вони завдають шкоду психіці людини.

Найвідоміший представник американської гілки екзистенціальної психології Ролло Мей вважав причиною створення «образу ворога» (Іншого) небажання людини відповідати за свої держави. У книзі «Сила невинності» Мей, досліджуючи проблему добра і зла, розвиває концепт Іншого як альтер-его особи, винесеного назовні негативу [1]. Інший у Мея предстає в образі Сфінкса із міфу про Едіпа. Жителі Фів ніяк не можуть звільнитись від чудовиська, що живе за мурами їхнього міста, і змушені приносити йому людські жертви. Лише Едіпу вдається відгадати всі загадки Сфінкса і перемогти його. З точки зору Мея, Едіп досяг успіху, тому що знайшов у собі сили поглянути Сфінксу в обличчя, усвідомити той факт, що насправді чудовисько живе всередині людської душі. Едіп бачив себе у правдивому світлі, тобто усвідомлював свою провину та був готовий прийняти відповідальність. Натомість жителі Фів відмовлялись поглянути правді у вічі і проектували свою провину на Сфінкса за межами міста. Нова етика Мея проголошує, що витоки і доброго, і поганого слід шукати у самій людині, а ціль життя індивіда полягає у боротьбі зі своїм внутрішнім Сфінксом.

Роль Іншого в конструюванні національної ідентичності

Дослідники неодноразово звертали увагу на подібність психологічних реакцій індивіда та великих груп на загрозову ситуацію. Важкі умови життя (економічні проблеми, політичний конфлікт та дезорганізація суспільства) ведуть до пошуку винних, якими в рамках націоналістичної пропаганди виявляються представники інших етнічних груп. Звинувачення Інших дає індивіду/групі важливе у психологічному плані пояснення подій, що відбуваються, і пропонує простий і зрозумілий шлях подолання кризи, зазвичай за рахунок Інших.

Авторитетний американський психіатр Джон Мак дійшов висновку, що ідентифікація індивіда з певною групою виражається в емоційній прив'язаності, до якої він прагне не лише через переваги, що дає членство в групі, а й через страх перед самотнім існуванням та Іншими. «Досвід перебування ззовні, відірваним, підданим остракізму або знехтуванню власною національною групою настільки болісно спустошливий, що група може розраховувати на значний рівень поступливості своїх членів» [6, с.28]. За аргументацією Мака, ідентифікація з певною групою забезпечує задоволення трьох основних потреб індивіда: приналежності (a need for belonging), виживання (a concern about survival) та необхідність відчувати власну значимість та цінність (a need for a sense of worth or value). Ще під час ранньої соціалізації індивіди визнають своє членство у певній групі і починають проводити розрізнення між тими, хто всередині групи («ми»), і тими, хто ззовні («вони»). Рационально чи ні, вони відчувають тривогу та латентний страх стосовно намірів членів інших груп та шукають захисту у власній групі.

Таким чином, «Іншування» (відчуження) – невід'ємна частина конструювання будь-якої ідентичності, що виражається у розмежуванні, виключенні, підозрілості та антагонізмі стосовно членів інших груп. Визначення Інших допомагає внести ясність у власну самоідентифікацію через окреслення групових кордонів та особливостей; іншими словами розрізнити, що є «своїм», а що – «чужим».

Едвард Саїд, чия праця «Орієнталізм» стала поворотним пунктом у дослідженні поняття Іншого, підкреслює змінний та ситуативний характер національної ідентичності й ідентичності Інших. «Конструювання ідентичності – включає в себе й

конструювання своїх протилежностей та «інших», чия актуальність завжди залежить від безперервного процесу витлумачення й перевитлумачення їхніх відмінностей від «нас». Кожна історична доба й кожне суспільство наново створює своїх «інших». Отже, ідентичність «я» або ідентичність «іншого» далека від того, щоби бути чимось статичним, а є насправді досконало опрацьованим історичним процесом, що відбувається як змагання і втягує в себе індивідів та інституції в усіх суспільствах» [4, с.430].

Саїд підкреслює, що конструювання ідентичності, тобто вибір на користь тієї чи іншої версії ідентичності (або її елементу), – це не просто академічне фантазування, а «напружені соціальні змагання», які пов'язані з диспозицією сили та безсилля в кожному суспільстві. У рамках цих змагань вирішуються такі конкретні політичні проблеми, як імміграційні закони, правові норми індивідуальної поведінки, конституювання ортодоксії, характер і зміст освіти і спрямування зовнішньої політики, яка часто має справу з визначенням офіційних ворогів (Інших). Іншування часто пов'язано з демонізацією і дегуманізацією членів чужої групи, що служить виправданням імперіалістської політики відносно цих «неповноцінних» інших.

Італійська дослідниця культурного розмаїття та націоналізму Анна Тріандафіліду стверджує, що у націоналістичних студіях неправомірно применшують значення Іншого у конструюванні та (пере-) осмисленні національних ідентичностей. Тріандафіліду наголошує, що національна ідентичність стає значущою лише у протиставленні з іншими націями. Співвітчизники, за її словами, – це не просто близькі чи досить близькі один одному індивіди, це особи, які є ближчими один одному ніж члену іншої нації [13, с.599-600].

Поняття Іншого внутрішньо притаманне націоналістичній доктрині, яка стверджує існування безлічі націй, однак не дає відповіді на питання, що це за нації і якими є їхні межі. Тому одним з головних завдань націотворення стає визначення меж та характерних рис певної нації відносно її сусідів. Інакше кажучи, національна ідентичність формується у результаті інтерпретації рис притаманних певній спільноті у контексті дій та національної риторики інших спільнот, від яких ця спільнота прагне диференціюватися. Тріандафіліду розширює цю тезу, звертаючи увагу на постійну мінливість національної ідентичності. Інші, відзначає дослідниця,

відіграють центральну роль також у процесі переосмислення національної ідентичності відповідно до нових умов та емоційних/матеріальних потреб членів нації. У період політичних та економічних катаклізмів Інший стає інструментом мобілізації та об'єднання членів групи, а також фактором переосмислення нацією змісту своєї ідентичності. Дослідниця відзначає, що саме у процесі конфронтації з іншою групою відбувається трансформація національної ідентичності через підкреслення її унікальності та вищості над Іншими. Для конкретизації свого аргументу Тріандафіліду вводить поняття «значущих інших», під яким розуміє інші нації та етнічні групи, які сприймаються членами певної нації як загроза їхній самотності, автентичності або незалежності.

«Значущий інший» не обов'язково повинен бути сильнішим чи більшим за націю (назвемо її нація А), на ідентичність якої він впливає через свою «загрозливу» присутність. Головне, щоб члени нації А вірили в те, що цей «значущий інший» (нація Б) загрожує їхньому благополуччю чи навіть існуванню. Отже, «значущим іншим» для нації А може бути національна чи етнічна група (Б), яка претендує на територію або культурний спадок, які члени нації А вважають своїми. Озвучуючи подібні претензії, нація Б фактично ставить під сумнів самотність та унікальність нації А, тобто її право називатись нацією. Соціально-психологічні дослідження групової поведінки показали, що найсильніша конкуренція між групами, які мають чимало спільних характеристик. А тому найчастіше в ролі «значущого іншого» виступає саме культурно близька сусідня група.

Образ Іншого у сербській національній свідомості

Більшість авторів сходяться на тому, що саме претензії косовських албанців стали каталізатором зростання націоналістичних поглядів у Сербії, в першу чергу, серед сербської інтелектуальної еліти [12, с.8]. Однак, що залишається поза увагою дослідників, так це вплив косовського питання (хто буде керувати в Косово?) на зміст націоналістичного дискурсу Сербії. Американський історик Нік Міллер доводить, що післявоєнний сербський націоналізм зароджувався як легітимний та гуманістичний рух дисидентів [11]. На початку 1980-х років із загострення міжнаціональних відносин в Косово та соціально-економічної ситуації у СФРЮ акцент руху почав зміщатися від принципу захисту прав всіх націй у бік

захисту прав лише сербської нації. Сербська преса того часу рясніла оповідями про жахливі умови життя сербів у Косово, через які вони були змушені залишити провінцію. Ці оповіді стали потужною зброєю в руках критиків комуністичного керівництва Сербії, перетворивши вчорашніх дисидентів у захисників нації. Разом з тим однобічні та емоційні розповіді про систематичні утиски та дискримінацію сербів у Косово радикалізували та звузили дискурс націонал-демократичного руху в Сербії.

Меморандум Сербської академії наук і мистецтв, частково опублікований у 1986 році, став своєрідним підсумком п'ятирічних внутрішньо сербських дебатів (щодо ситуації у Косово та СФРЮ загалом). Лейтмотивом Меморандуму стало ствердження катастрофічного становища, в якому опинилася сербська нація з вини інших югославських націй. Автори документа стверджують, що «навесні 1981 року (протести косовських албанців) сербському народу була оголошена відкрита і тотальна війна», а її наслідком став «фізичний, політичний, правовий та культурний геноцид сербського населення у Косово і Метохії».

«Ця війна була заздалегідь ретельно підготовлена під час різних стадій адміністративної, політичної та конституційної реформи... Відкрита війна, яка триває вже майже п'ять років, ведеться з умілим використанням різноманітних методів і тактик, а також активної підтримки різних політичних центрів Югославії. Однак ми досі не дивимось цій війні у вічі і не називаємо її по імені, хоча вона триває довше, ніж вся національно-визвольна війна, яка велась з 6 квітня 1941 року по 9 травня 1945 року», – обурювались сербські академіки [9].

Вони попереджували, що якщо ситуація докорінно не зміниться, через десять років у Косово не буде жодного серба, і «етнічно чисте» Косово – ціль, яку недвозначно проголосили великоалбанські расисти, буде досягнута». «За останні двадцять з гаком років, понад 200 тисяч сербів були змушені залишити провінцію. Справа не лише в тім, що останні із представників сербської нації виїжджають із свої будинків у небачених кількостях, а у тому, що вони, будучи жертвами фізичного, морального і психологічного терору, схоже, готуються остаточно залишити провінцію», – стверджували автори Меморандуму.

Згідно з повоєнним переписом населення (1953 р.) албанці становили 64,9% населення Косово, а серби – 23,5%. Перепис 1971 року зафіксував ріст частки албанського населення провінції до 73,7%. Через десять років албанці становили вже 77,4%, а серби – лише 13,2%. Протягом 1980-х років кількість сербів, що проживали у Косово, продовжувала зменшуватись. Станом на 1991 рік албанці склали 83 % двомільйонного населення Косово, а серби лише – 11% [8, с.127]. Причини виїзду сербів з Косово були предметом багатьох наукових досліджень та журналістських розслідувань у 1980-х роках. Однак надмірна політизація цього і так непростого питання ставала на перешкоді будь-якому більш-менш об'єктивному аналізу. Сербські автори переконували, що головною причиною від'їзду сербів були погрози зі сторони їхніх албанських сусідів та дискримінаційна політика місцевої влади, зокрема при працевлаштуванні. Албанські дослідники стверджували, що сербські жителі найбіднішого краю СФРЮ просто переїжджали у більш успішні та благополучні регіони [7, с.118-120].

Окрім «агресивних албанських націоналістів» сербські академіки також попереджали у Меморандумі про загрозу, яку становлять національному виживанню сербів хорвати та словенці. На їхню думку, лідери двох найрозвинутіших югославських республік протягом десятиліть робили все, щоб тримати найбільшу югославську націю у підлеглому стані. Члени Сербської академії наук звинувачували хорватів і словенців у саботажі економічного зростання Сербії та цілеспрямованому обмеженні її політичного впливу на федеральному рівні. Головним інструментом підпорядкування сербів вони вважали «прищеплення сербському народу почуття історичної провини», яке послабило їхній опір агресивним діям інших націй. На переконання авторів Меморандуму, руйнація югославської єдності розпочалась, коли КПЮ, слідом за Комінтерном, розмежовувала нації СФРЮ на «гнобителів» (сери) та «пригноблених» (всі інші).

Поряд з косовськими албанцями хорвати займали центральне місце в аргументації авторів Меморандуму. Давнє хорватське-сербське суперництво отримало нове дихання, і йшлося не лише про політичну чи економічну сферу, а й культурну. Члени Сербської академії наук звертають увагу на асиміляторські плани Загреба

відносно сербських жителів республіки. На їхнє переконання, «фанатичне завзяття», з яким керівництво Хорватії створює окрему хорватську мову та обмежує культурні права сербів, у довгостроковій перспективі призведе до втрати хорватськими сербами їхньої національної ідентичності.

«Не всі національні групи СФРЮ рівні у своїх права. Наприклад, сербська нація не отримала права мати свою власну державу (в етнічних кордонах – Ред.). Великі групи сербського народу, які живуть на територіях інших республік, на відміну від національних меншин, позбавлені права використовувати свою рідну мову і алфавіт, не можуть створювати свої політичні, культурні організації або розвивати спільні традиції зі своїм «братями» (з Сербії – ред.)», – говорилося у Меморандумі.

Однак справа не лише у страху перед асиміляцією, як може видатися на перший погляд. У зміцненні націоналізму хорват, зокрема через незалежнення мови, автори Меморандуму передчували загрозу національній самобутності Сербії. Найбільш чітко цей страх перед «розірванням культурної спадщини» Сербії виражений у частині Меморандуму, де йдеться про спроби вкрасти у сербської нації її найбільші літературні надбання. Не називаючи «зłodіїв» по імені, члени Сербської академії наук зазначають, що у сербів забирають їхніх найкращих письменників «заради штучного створення нових регіональних літератур» Воєводини, Чорногорії і Боснії та Герцеговини.

«В атмосфері, створеній панівною ідеологією, культурні досягнення сербської нації були відчужені, узурповані або спаплюжені, проігноровані. Сербська мова придушується – і кирилиця поступово зникає. Культурна і духовна цілісність жодної іншої югославської нації не була так жорстоко розтоптана. Нічия інша літературна та художня спадщина не були так пограбовані і розорені як сербська», – стверджували сербські академіки.

У Меморандумі, якому судилося стати ідеологічною основою нового сербського націоналізму, сербська нація нагадує «обложу фортецю», яку атакують зі всіх сторін. Косовські албанці витіснили сербів з їхньої «священної землі», хорвати та словенці позбавили їх політичного та економічного впливу, а сербську культурну спадщину розділили між Чорногорією, Боснією і Воєводиною. Всі ці дії сербські академіки трактували як частини єдиного плану

національних еліт інших югославських республік, які прагнуть зберегти панування над Сербією. Ця теорія змови отримала свій подальший розвиток у численних працях сербських інтелектуалів кінця 1980-х – початку 1990-х років. Як відзначає Міллер, у середині 1980-х років серед лідерів суспільної думки Сербії сформувався консенсус, що сусідні нації загрожують самому існуванню сербської нації. Цей погляд став панівним серед політичної та інтелектуальної еліт Сербії незалежно від їхніх ідеологічних переконань [11].

Найбільш явно у Меморандумі 1986 року окреслено протистояння сербів з албанцями, хорватами та меншою мірою словенцями, які й виступали у ролі «значущих інших». Саме їхня «загрозлива присутність», використовуючи термінологію Тріандафіліду, стимулювала сербську інтелектуальну еліту об'єднати зусилля для етнічної гомогенізації сербської національної свідомості через ствердження існування кровного зв'язку між сербами, реінкарнацію Косовського міфу та звернулись до цінностей Сербської православної церкви. У ХІХ ст. роль чужого у сербській національній свідомості відігравали турки та у більш загальному плані – всі мусульмани. Косовські албанці як послідовники ісламу (пізніше боснійські мусульмани) були вписані в цей орієнтальний дискурс, водночас ожививши його.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що сербський націоналістичний дискурс від початку формувався на основі відчуження. Дихотомія «моя нація» vs «інші» стала ядром колективної ідентичності сербів. Вона надихала націоналістичний дискурс Сербії та водночас обмежувала його рамки: визначала, які історичні факти слід «пам'ятати», а які «забути», встановлювала територіальні та культурні кордони нації [10, с.64]. При цьому Інший у сербському дискурсі розглядався не просто як противник, а як непримиримий ворог. Постійне акцентування уваги мас-медіа на давніх образах та злочинах вело до дегуманізації противника: вчорашні сусіди втрачали своє людське обличчя та отримували зневажливі імена з минулого.

Меморандум Сербської академії наук, безсумнівно, перебільшував рівень асиміляторських та економічних загроз, з якими зіткнулась сербська нація. Однак він не зміг би так збурити сербське суспільство, якби його звинувачення не знаходили хоча б часткового підтвердження у реальності. Слід відмовитись від спрощеного

погляду на розвиток міжнаціональних відносин у СФРЮ в останнє десятиліття її існування, згідно з якими серби несуть якщо не одноосібну, то головну відповідальність за поширення націоналізму. Сербський історик Весна Песіч справедливо відзначає, що сербська етнічна мобілізація не досягла б такого рівня, якби інші народи тодішньої Югославії не проводили у той самий період подібної етнічної мобілізації [12, с.3-4]. За її словами, націоналістичні рухи різних югославських народів підживлювали один одного. Для частини націй сербський Меморандум 1986 року справді став поштовхом до етнічної мобілізації, у той час як для косовських албанців, хорватів та певної мірою словенців він був лише підтвердженням «реальності сербської загрози».

У 1987 році Хорватський національний конгрес опублікував в США свою відповідь на Меморандум Сербської академії наук і мистецтв. Автори цього документа стверджували, що сербський Меморандум є попередженням народам Югославії, що більшість сербських інтелектуалів «як і раніше наполегливо відстоюють ідею Великої Сербії». У свою чергу серби звинуватили хорватів у сербофобії та поширенні серед інших народів Югославії страху перед ідеєю «Великої». Наприкінці 1980-х років хорвати займають центральне місце у сербському націоналістичному дискурсі, на певний час відсунувши у тінь косовську проблему. В умовах загострення боротьби за владу на федеральному рівні хорвати, давні суперники сербів за вплив на Балканах, стали розглядатись як головна загроза виживанню сербському нації. У коментаріях до видання Меморандуму 1995 року члени Сербської академії наук стверджували, що ненависть до сербів є «головним, якщо не єдиним компонентом хорватського націоналізму».

Народження нового сербського націоналізму у 1980-х роках відбувалось під впливом кількох «значущих інших» та у безпосередньому зв'язку з їхніми націоналістичними дискурсами. Дослідження національних нарративів інших югославських націй свідчать, що у них протікали схожі процеси. Процес переосмислення національної ідентичності також в основному відбувався на основі відчуження. Кожна з югославських націй вважала себе жертвою інших та вбачала в їхніх діях реальну загрозу своєму фізичному та культурному існуванню.

Висновки

Концепт ідентичності як самості передбачає наявність у членів певної спільноти ряду спільних рис (мова, релігія тощо). Однак визначення тих рис, які стають головними маркерами національної ідентичності, відбувається у процесі проведення розрізнення «ми» vs «інші» та взаємодії з цим Іншим. Найменші відмінності між представниками різних груп у процесі відчуження абсолютизуються, а у крайніх формах наголошується їхня принципова несумісність. Так, релігійна відмінність між хорватами та сербами була абсолютизована настільки, що для учасників протистояння супротивник був представником іншої цивілізації, незважаючи те, що говорив майже тією ж мовою.

Конструювання колективної ідентичності потребує значущого Іншого, який по суті є альтер-егом певної групи зі знаком мінус. Інший виступає своєрідним дзеркалом для ствердження власного нарцистичного образу, позбавленого негативних рис та сповненого відчуття власної вишості та цінності. Іншими словами, образ Іншого є зібранням негативних характеристик та асоціальних цінностей, від яких члени певної групи прагнуть дистанціюватись. Крім того, Інший відіграє центральну роль у процесах згуртування та мобілізації членів групи. Таким чином Інший виступає психологічним захисним механізмом, який допомагає суспільству справитись з тривогою, почуттям провини та іншими негативними емоціями у період криз. При цьому Інший – це не хтось далекий і незрозумілий, це близький «ворог», у якого з членами групи може бути чимало спільних рис.

Водночас надмірне захоплення риторикою відчуження разом з переконанням у власній непогрішності веде до викривленого сприйняття реальності. Покладаючи на Іншого відповідальність за всі свої негаразди, члени групи відмовляються критично оцінювати власні вчинки та починають мислити виключно категоріями «свій-чужий». Подібний чорно-білий тип мислення не дозволяє членам групи вийти за межі власного націоцентризму і зрозуміти іншу точку зору, а отже прийняти компромісне вирішення конфлікту. Як і у випадку індивідуальної психології, для нації, стурбованої пошуком зовнішніх ворогів, єдина можливість «видужати» – це усвідомити власну хворобу та зрозуміти, ким насправді є Інший.

1. Мэй Р. Сила и невинность. / Р. Мэй. – Москва, 2001.
2. Психология личности: словарь-справочник / под ред. Горностай П.П., Титаренко Т.М., Грабская И.А. – Київ, 2001.
3. Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика / Е.С. Романова, Л.Р. Гребенников – Мытищи, 1996.
4. Саїд Е. Орієнталізм / Е. Саїд – Київ, 2001.
5. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – Санкт-Петербург, 1997.
6. Davis, S. Thomas Revising Group Attachment: Ethnic and National Identity // Political Psychology / S. Davis, – Vol. 20, No.1. – 1999.
7. Dragović-Soso J. Saviours of the Nation? Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism / J. Dragović-Soso – C. Hurst & Co. Publishers, 2002.
8. Eberhardt P. Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku / P. Eberhardt – Lublin, 2005.
9. Mihailovic K., Krestic V. Memorandum of the Serbian Academy of Science and Arts: answers to criticism / K. Mihailovic, V. Krestic – Belgrade, 1995.
10. Mikula M. Nationalism and the Rhetoric of Exclusion // Southeast European Politics / M. Mikula – Vol. 3, No. 1. – June, 2002.
11. Miller N. J. The Nonconformists: Dobrica Ciosici and Micał Popovici Envision Serbia // Slavic Review / N. J. Miller – Vol. 58, No. 3. – Fall, 1999.
12. Pešić V. Ethnic Mobilization in Serbia // MIRICO: Human and Minority Rights in the Life Cycle of Ethnic Conflicts / Pešić V. – March, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступ: <http://www.eurac.eu/en/research/institutes/imr/Documents/SerbiaReportWEB.pdf>
13. Triandafyllidou A. National identity and the 'other' // Ethnic and Racial Studies. – Vol. 21, No.4. – 1998.

Ігор Ткаченко

РОЗВИТОК ВЗАЄМИН УКРАЇНИ ТА ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ЇХ ПЕРСПЕКТИВИ В ХХІ СТОЛІТТІ

У статті подано огляд двосторонніх відносин України та Чеської Республіки після 1991 року. Представлено динаміку й історичну перспективу взаємин двох держав на сучасному етапі у нових геополітичних умовах.

Ключові слова: двосторонні відносини України та Чеської Республіки, динаміка двосторонніх взаємин, проблеми і тенденції їх відносин.

The development of relations between Ukraine and Czech Republic after obtaining the independence and its perspectives in the XXI century. In the article was given a review of bilateral relations of Ukraine and Czech Republic after 1991. The dynamics and historical perspective of relations between two states in the new geopolitical conditions of modern period were shown.

Key words: bilateral relations of Ukraine and Czech, the dynamics of bilateral relations, problems and tendencies of relations between two states.

Сьогодні, коли Україна безпосередньо межує з Європейським Союзом і принаймні на словах демонструє євроінтеграційний курс і прагнення до поглиблення взаємин з об'єднанням, особливого значення у виборі зовнішньополітичних пріоритетів української держави набуває євроінтеграційний досвід її західних сусідів – Польщі, Словаччини, Угорщини та Чехії, які у 2004 році здобули членство в ЄС, до чого прагне і Україна. Зважаючи на географічну близькість, спільність у багатьох аспектах суспільно-політичного розвитку, давні і міцні традиції співжиття в рамках однієї держави (Австро-Угорщини, Російської імперії тощо), їх шлях до побудови демократичного, європейського суспільства є прикладом для наслідування з боку незалежної України.

Питання розвитку українсько-чеського співробітництва, проблематика центральноєвропейського регіону в цілому, незважаючи на досить значний масив публікацій, на сьогодні все ще представлені неналежним чином в українській історіографії [10, 51].

Разом з тим, огляд літератури з проблематики українсько-чеських взаємин свідчить про поступове зростання інтересу дослідників до них. Так, на початку ХХІ ст. в Україні з'являються дисертаційні дослідження, присвячені міждержавним відносинам Чеської Республіки та України кінця ХХ – початку ХХІ ст., серед яких відзначимо роботи В. Федурця [27] та О. Цуп [28]. Українсько-чеський вимір двосторонніх зв'язків досліджують також такі вчені, як С. Віднянський [3], Є. Кіш [10] О. Мотрук [17-18], І. Тодоров [23], П. Черник [29] та ін.

Цілісний аналіз українсько-чеського міждержавного співробітництва представлено в монографії Р. Корсака [14], у праці якого здійснено комплексний аналіз основних складових співробітництва двох країн з часу набуття Україною незалежності до 2005 р.

Крім зазначених праць, важливу роль відіграють публікації, присвячені тематиці дослідження, на сторінках друкованих періодичних видань та мережі Інтернет. Велику кількість публікацій, які репрезентують історичний та сучасний зріз відносин України з Чехією, представлено у публікаціях О. Вагнера [1], О. Гетьманчук [6], О. Ковалю [11; 12], О. Підлущького [20; 21] та ін. на сторінках «Дзеркала тижня», С. Устича в журналі «Політика і час» [25; 26] тощо. Значна кількість статей з багатьох проблемних питань розвитку країн Центрально-Східної Європи в цілому і Чеської Республіки зокрема вміщено у таких фахових наукових вітчизняних виданнях, як «Міжнародні зв'язки України», «Політика і час», «Політична думка», «Історичний журнал». Попри велику кількість публікацій у ЗМІ, наукових збірниках та журналах, слід все ж констатувати, що монографічних досліджень з зазначеної проблематики у вітчизняній науці поки що обмаль.

Що ж стосується джерельної бази, яка розкриває динаміку двосторонніх українсько-чеських відносин після здобуття Україною незалежності, то це, у першу чергу, міжнародно-правові акти двох країн. На сьогодні договірно-правова база чинних міжнародних угод, укладених між Україною та Чеською Республікою, становить близько 90 позицій. Серед найважливіших можна виділити Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою [8], підписаний 26 квітня 1995 р. у Празі, Угода між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій від 2 листопада 1995 р., Протокол між Кабінетом Міністрів України та Урядом ЧР про двосторонні договірні відносини між Україною та Чеською Республікою від 27 лютого 2000 р., Угода про наукове співробітництво між Академією наук Чеської Республіки та Національною академією наук України від 5 жовтня 2000 р., Договір між Україною та Чеською Республікою про соціальне забезпечення від 1 квітня 2003 р. [19], спільна заява міністра закордонних справ України та Міністра закордонних справ Чеської Республіки К. Шварценберга про співробітництво у реалізації

Плану дій Україна – ЄС від 15 січня 2007 р. та багато інших актів, які засвідчують пошуки взаємо-порозуміння та налагодження співробітництва між обома країнами.

З припиненням існування соціалістичного табору, розпадом СРСР для України і Чехословаччини постали нові можливості для самостійного обрання внутрішньої та зовнішньої політики, а відносини проголошених незалежних держав – Чехословаччини та України, набули виразно нового звучання в умовах трансформації кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Чехословаччина у 1989 р., а Україна у 1991 р. відмовилися від побудови соціалістичного суспільства і стали на шлях розвитку демократичної держави із ринковою економікою, проголосивши одним із ключових зовнішньополітичних завдань входження до Європейського Союзу.

На жаль, щодо останнього Україна і тоді ще Чехословаччина мали неоднакові стартові умови та ставлення з боку країн «старої» Європи. На це були різні причини. По-перше, коли в 1989 р. відбулися «оксамитові» революції в країнах Варшавського блоку і впав Берлінський мур, Україна ще була невід’ємною частиною СРСР. У цей же час, на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. в Чехословаччині, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, були розроблені плани та програми ринкової трансформації, в основу якої було покладено шокову терапію, тобто роздержавлення і приватизація одночасно, подолання монополізму та одночасний розвиток конкуренції, лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності і т. д. [13, С. 229]. Україна тоді могла про це тільки мріяти. У той же час, слід підкреслити, що ЄС навіть після розпаду східного блоку і краху СРСР зберіг у своїй практиці дещо модернізоване поняття «залізної завіси», психологічний бар’єр який не дозволяв зачепити те, що за інерцією розглядалося як «природна зона» безпеки і впливу Росії [7, С. 27].

Аби не потрапити до цієї «сірої» зони, країни Центрально-Східної Європи розглядали співробітництво та майбутнє членство у ЄС не лише як інструмент досягнення економічного добробуту та конкурентоспроможності, але і у політичному сенсі. Ініціатива «скоординованого повернення» до Європи була висунута В. Гавелом у польському Сеймі 30 січня 1990 р. Він закликав не втратити історичного шансу для оновлення Середньої Європи, яка за старими геополітичними оцінками знаходилася між сучасною Росією та Європою.

Гавел пропонував створити структури, які б дозволили запустити загальноєвропейські механізми [13, С. 227]. Висловлюючи політичну волю чехословацького народу, В. Гавел, на жаль, не знайшов місця у цій системі для України, яка лише через півроку після його промови відкрила новий історичний етап свого розвитку – 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, у якій, між іншим, зазначалося, що «Україна як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори...» [4, С. 50]. Одним із об'єктів зовнішньої політики незалежної України стала тодішня Чехословаччина як безпосередній географічний сусід молодій державі. Україна обрала європейський шлях, яким пішла Чехія, а разом з нею і інші країни регіону, але перейшла від слів до діла із великим запізненням [9]. Стосунки ж України з Чехословаччиною до «розлучення» чехів і словаків 1 січня 1993 р. можна показати як схему «Україна дивиться з очікуванням на Європу та весь західний світ і, опосередковано, на Чехословаччину, а Чехословаччина дивиться виключно на Захід у політичному й ідеологічному сенсі. Особливо це позначилося у практичному вимірі співробітництва між Україною та Чехією з 1993 р., коли Україна перестала бути прямим географічним сусідом Праги, а «східна політика» останньої концептуально відійшла на другий план порівняно з розвитком відносин з Євросоюзом і запрограмованим ще у 1993 р. входженням до його складу.

Незважаючи на певну відмежованість Чехії від українських політичних проблем та реалій, новітній етап відносин між незалежними Україною та Чеською Республікою (з 1993 р.) характеризується доволі динамічним розвитком співробітництва в політичній, економічній, культурній та науковій сферах, розвитком неформальних людських контактів. Яскравим проявом такої взаємодії можна назвати хоча б той факт, що в 1995 році Україна стала членом Ради Європи під час головування у цій організації та за активної підтримки Чеської Республіки [24].

Загалом 90-і рр. минулого століття позначилися зростанням інтересу України до своїх найближчих європейських сусідів у регіоні Центрально-Східної Європи. Для Чехії стосунки з Україною теж стали неабиякий інтерес. Протягом першої половини 90-х рр. ХХ ст.

Україна та Чехія намагалися налагодити двосторонні взаємини у найрізноманітніших галузях виробництва та культурного співробітництва. Значний потенціал двосторонніх відносин з динамічною у суспільно-політичному і економічному планах Чехією здобув реальне відображення у створенні потужної договірно-правової бази, яка визначила і визначатиме динаміку стосунків двох країн. Понад 90 міжнародних нормативних актів – від державного до галузевого рівня, підписаних між Україною та Чехією у 1993–2012 рр., охоплюють увесь діапазон можливої співпраці у різних суспільних сферах і створюють ґрунтовні правові засади для подальшого міждержавного співробітництва.

Заяви чеської сторони щодо України поки що більше реверанси в наш бік, оскільки Україну і Чехію поєднують не лише багато в чому спільні інтереси, історія і особливості суспільного розвитку, але й також існує ряд проблемних питань, які потребують свого вирішення.

Потрібно розуміти, що сучасні двосторонні відносини між країнами є настільки різноманітними, що на їх загальний характер може вплинути будь-яка дрібниця. Розвиваючи в позитивному балансі політичні та культурні взаємини, але не знайшовши спільної мови в частині економічних, можна ускладнити двосторонні стосунки взагалі [16, С. 169]. До певної міри на сучасних стосунках двох країн позначається те, що, попри підтримку, зокрема, В. Клаусом планів України щодо ЄС чехи поки що не приєдналися до східноєвропейської групи підтримки Києва. Позицію Праги в питанні України можна назвати пасивно-позитивною. Тобто чеські представники воліють не порушувати консенсус ані у випадку, коли Євросоюз приймає рішення, що не відповідає інтересам України, ані тоді, коли йдеться про цілком прийнятний для Києва результат обговорення [6]. У цьому разі варто говорити про рівень політичної довіри до України, який на сьогодні надзвичайно низький. Провина Києва у цьому більш ніж очевидна, і українським політикам є над чим працювати, перш ніж у Празі з'явиться чітке відчуття – «Україні можна довіряти».

Негативний аспект у міждержавні відносини України та Чехії також вносить не вирішене до сих пір питання трудових мігрантів з України. За різними даними, їх у Чехії було від 70 до 200 тис., а точної цифри, мабуть, не знає ніхто. Проблема ця стоїть гостро ще

з 90-х рр. XX ст., однак на сьогодні позитивно не розв'язана. Пов'язана вона була з тим, що багато мешканців західних регіонів України прагнули знайти роботу в цій країні, переважно у сфері будівництва. Більшість з них потрапила до Чехії нелегально. Будучи свідченням надзвичайно складної економічної ситуації в Україні, проблема мігрантів створює напругу і на політичному рівні взаємин. Візовий режим щодо України, введений Чехією у 2000 р. під тиском країн «старої» Європи, теж мав вирішити проблему українських мігрантів. Але яким способом? – Так, наприклад, тодішній міністр внутрішніх справ Чехії активно виступав за введення візового режиму, а міністр справ і соціальної політики усіяко наголошував, що він не хоче, аби вони (українці) тут залишались [16, 172].

Чеський уряд, справді, дивно ставиться до українців – адже вони в Чехії виконували ту роботу, яку не хотіли робити власне чехи, надаючи перевагу роботі в Західній Європі. Повернувшись у зв'язку з кризою додому, вони побачили, що їх місце зайняте емігрантами – українцями. Останні і є тим фактором, який упродовж багатьох років формував ставлення пересічних чехів до українців – так, за даними соціологічних опитувань, проведених у 90-х рр. XX ст., 50 % чехів заявили, що вони ненавидять іноземців, а для старшого покоління слово «Україна» є синонімом слова «мафія» [16, С. 172]. З одного боку, це вияв реального ставлення до України та українців (що не завжди відповідає позиції еліт обох країн), з іншого – явна провина українських кіл, які не виявилися здатними сформуванати позитивний імідж українця в Чехії. Те, що на рівні президентів чи урядових кіл України та Чехії це питання намагаються вирішити позитивно без втрат для обох сторін, свідчить принаймні про розуміння того, що така проблема справді існує в українсько-чеських двосторонніх відносинах.

Інша проблема – це та обставина, наведена раніше, за якої у відносинах Україна – Чехія багато речей потрібно розглядати з погляду членства Чехії у ЄС, внаслідок чого двосторонній формат стосунків неодмінно перетворюється на багатосторонній. Вхідження Чехії до складу ЄС 1 травня 2004 р. цілком змінило геополітичну ситуацію в регіоні Центральної Європи. Фактично це історично новий відлік часу і абсолютно новий формат стосунків України з Чехією відповідно до вимог європейського співтовариства.

Отже, на вільне переміщення товарів і робочої сили між двома країнами неможливо розраховувати принаймні до підписання Україною угоди про безвізовий режим та зону вільної торгівлі з Євросоюзом.

Однак офіційна позиція Праги, особливо її пріоритети, задекларовані в часи головування у ЄС, хоча і є позитивними з огляду на прагнення Української держави, але все ж дають зрозуміти, що з погляду чеської сторони членство України в ЄС видається як віддалена перспектива. З іншого боку, позитивним моментом у двосторонніх відносинах держав на найближчу перспективу є ті пріоритети, які декларував чеський уряд у переддень головування в ЄС – «економіка» (посилення ліберальних реформ), «енергія» (енергетична безпека та посилення конкурентоспроможності), а також «Європа» (посилення трансатлантичних відносин, продовження розширення ЄС, партнерство з країнами Східної Європи).

Разом з тим, перспективи реалізації цих положень у контексті українсько-чеських відносин так і залишилися досить віддаленими. На думку тодішнього міністра закордонних справ Чеської Республіки Карела Шварценберга, говорячи про зближення з країнами Східної Європи, не варто було мати на увазі швидке членство України в ЄС: «До цього ще дуже далеко, боюся, досить далеко. Однак, я гадаю, у наших інтересах зберігати цю перспективу» [22, С. 232–233]. Як можемо пересвідчитися сьогодні, через декілька років після наведених слів К.Шварценберга ситуація з членством України в ЄС не просунулася ані на крок. Таким чином, Чехія у відносинах до свого східного сусіда займає обережну прагматичну позицію, чітко розуміючи усі ті вади, які перешкоджають просуванню української сторони в напрямі європейської інтеграції.

Тим більше, що потроху складається враження, що Європі набридла така нестабільна і така непередбачувана Україна. Сьогодні у ЗМІ можна часто почути про «втому» від України, про те, що у ставленні європейців до неї кредит вичерпано [15]. І це не дивно – навіть більш лояльні чехи починають займати щодо України позицію, що схожа на ту, яку демонструють, наприклад, Франція та Німеччина. Газова криза на початку 2009 р. ще більше підірвала і без того не найкращий імідж України і сформувала образ «ненадійного партнера» щодо неї, її влади та взагалі кожного громадянина.

Щодо Чехії, то на фоні кризової істерії в країні посилюються про-російські настрої, натомість Україна втрачає позиції як непередбачуваний транзитер російського блакитного палива і взагалі ненадійний партнер. До того ж слід мати на увазі, що за західним кордоном України слово «корупція» далеко не в пошані, тоді як Україна і корупція вже практично синоніми і невідомо, що робити і як із цим явищем боротися. «Корупція і мафія супроводжують заробітчанство в Чехії», – ось, мабуть, типовий заголовок про Україну в європейській і чеській пресі. Звичайно, це не 100 % істина, але це той негативний імідж і стереотипи, які українській владі потрібно подолати, будуючи свої стосунки з Чеською Республікою і взагалі цивілізованим світом.

Це – що стосується проблемних питань, які можна і потрібно вирішувати на державному рівні. Але крім них в українсько-чеській практиці існує позитивний (а часом і не дуже) досвід співробітництва в економічній сфері. Як відомо, економіка часто сильніша за політику, тож, незважаючи на проблеми в політичній сфері, реальне життя диктує свої вимоги і керується, в першу чергу, прагматичними інтересами.

Збільшення товарообороту між двома країнами – справа майже 100 % певна – значною мірою цьому сприятиме та обставина, що країни Центральної Європи не мають значного потенціалу розширення торгівлі на Захід. Відповідно, ці країни прагнуть використати потенційну місткість українського ринку, яка достатньо значна. Можна передбачити й активізацію у майбутньому інвестиційного процесу – перенесення низки орієнтованих на експорт виробництв з території Чехії, Словаччини, Угорщини тощо на територію України з метою використання її конкурентних переваг [5, 7] та дешевої робочої сили. У цьому разі для України головним завданням буде створення прозорого та дієвого механізму залучення іноземних інвестицій, оскільки самі ж чехи, говорячи про українську владу, порівнюють її з цибулиною – навіть якщо зняти верхній шар, серцевина залишиться такою, як і була до того [6]. Зазначені обставини визначають природну зацікавленість країн регіону Центрально-Східної Європи у реалізації євроінтеграційної стратегії України, офіційну її підтримку, що створює об'єктивні передумови єврорегіональної інтеграції у цій частині континенту за участю України.

На сьогодні структура чеського експорту в Україну є більш різноманітною. З України Чехія імпортує передусім сировину. Зокрема, більшу частину українського експорту становить залізна руда, титанові руди, алюміній, хімікати, добрива, нафтопродукти, деревина. Натомість у чеському експорті головну роль відіграють високотехнологічні товари. Це, насамперед, комплектуючі до реакторів українських АЕС. Близько 20 % експорту – автомобільна продукція, яка має високий попит в Україні. Значну частину експорту становлять ліки. Алюмінієва фольга, цигарковий папір, чеське виробниче обладнання для електротехнічної промисловості. Машинобудування, легкої промисловості тощо [29, С. 176]. Так чи інакше, компанії «Шкода авто» та «Шкода ядерне машинобудування» вже закріпилися на українському ринку і йти з нього не збираються.

Важливою складовою українсько-чеського співробітництва є реалізація спільних проектів у сфері інвестування та промислової кооперації. Серед таких проектів – участь чеської сторони у модернізації діючих та спорудженні нових українських АЕС, модернізації об'єктів теплоенергетики, співробітництво у вирощуванні, переробці ріпаку та виробництві в Україні біопалива з нього. Для української сторони, у першу чергу для приватних осіб, цікавою є інвестиційна залученість, зокрема, у нерухомість у Чехії, будівельну індустрію і т.д.

Загалом Україна – єдина із країн СНД, з якою в Чехії спостерігається загальна динаміка зростання товарообігу. Цей процес триває вже багато років, а темпи зростання до кризи становили близько 20 % на рік, що є свідченням значного потенціалу українсько-чеських економічних відносин. Підсумовуючи, можна дійти висновку, що українсько-чеський діалог має усі шанси перетворитися в майбутньому на справді ефективне партнерство, однаково вигідне для обох країн.

Оглядаючи динаміку українсько-чеського діалогу, можна припустити, що у загальному розрізі перспективи України в Європі і пошук спільного майбутнього з Чеською Республікою можуть стати реальністю вже у XXI ст. Україні є чого брати приклад у маленькій Чехії – це досвід політичних та економічних реформ, регіональне співробітництво та інвестиційна політика. У взаєминах з нею Україні важливо підтримувати постійний політичний діалог на

найвищому державному рівні, взаємодію міжурядових структур у плані удосконалення співробітництва у транспортно-енергетичній та консульсько-правовій сферах; сприяти активній підтримці Прагою євроінтеграційних прагнень України [2] шляхом реалізації спільних проектів та реальній, неупередженій праці на усіх рівнях.

Про те, що Україна і Чехія мають реальні шанси на справжню регіональну інтеграцію і активну, дієву співпрацю, свідчить існуюча неупереджена дійсність. Для країн Центральної Європи Україна завжди відіграватиме ключову роль через її геополітичне і географічне розташування, а отже, неминучим є співробітництво з нею. Україна є і залишатиметься важливим партнером країн Центральної Європи і зоною інтересів для неї. Реально перешкоджатиме активізації відносин України з тією ж Чехією лише вона сама. Фактично бездіяльність або імітація співпраці на рівні декларацій поступово приведуть до зменшення ролі і геополітичного статусу України як самодостатньої європейської країни з відповідною економічною і політичною вагою та становлення України як реального об'єкта міжнародних відносин [10, С. 8].

У будь-якому разі, ключовим фактором майбутньої співпраці України та Чехії, незважаючи на наявні проблеми та труднощі, є те, що реально об'єднує ці дві європейські країни – спільність поглядів щодо майбутнього Європи. Обидві держави переконані, що шлях благополуччя і добробуту, об'єднання та солідарності на основі загальнолюдських демократичних і правових цінностей – це те, чого прагнуть всі народи об'єднаної Європи, народи України та Чеської Республіки.

---

1. Вагнер О. Українці в Чехії: майже сто років національної історії. / О. Вагнер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/ukrayintsi_v_chehiyi_mayzhe_sto_rokiv_natsionalnoyi_istoriyi.html

2. Відносини з країнами Центральної та Східної Європи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=223270222&cat_id

3. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 pp.). – К., 1994. – 83 с.

4. Віднянський С., Мартинов А. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 41-57.

5. Гальчинський А. Нові можливості євроінтеграційної стратегії України // Політика і час. – 2003. – № 8. – С. 3-11.

6. Гетьманчук О. Україна – Чехія: дружимо поза ЄС // Дзеркало тижня. – 2005. – № 23. – С. 5.

7. Денисюк В. Далекий обрій європейський // Політика і час. – 2001. – № 9. – С. 19-29.

8. Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою // Політика і час. – 1995. – № 6. – С. 74-77.

9. Єлісеєв К. Україна і ЄС: партнерство – асоціація – членство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/ukrayina_i_es_partnerstvo_asotsiatsiya_chlenstvo.html

10. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.

11. Коваль О. Слабка ланка Європи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/slabka_lanka_evropi.html

12. Коваль О. Чехія: мрії збуваються? / О. Коваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/chehiya_mriyi_zbuvayutsya.html

13. Копійка В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. / В. Копійка – К.: Юридична думка, 2005. – 448 с.

14. Корсак Р. Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991-2005 р. / Р.Корсак. – Ужгород: Гранда, 2007. – 208 с.

15. Кредит доверія к Украине в Европе исчерпан. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bigmir.net/print/world_about_us/272946.

16. Мозоль О. Становище українських робітників-нелегалів на чеському ринку праці в контексті розвитку двосторонніх відносин між державами // Київська старовина. – 2005. – № 4. – С. 168-174.

17. Мотрук С. Українська громада в Чехії: історія та сьогодення // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 38-48.

18. Мотрук С. Чехія на шляху євроінтеграції. / С. Мотрук. – Історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 82-93.

19. Перелік чинних міжнародних угод між Україною та Чеською Республікою. – <http://mfa.gov.ua/czechia/ua/publication/print/7369.htm>

20. Підлуцький О. Вацлав Гавел: інтелектуал, який здолав Абсурдистан. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vatslav_gavel_intelektual_yakiy_zdolav_absurdistan.html

21. Підлуцький О. Роман Шпек: Будівлю членства України в Євро-союзі зведено відсотків на 20-25. / О. Підлуцький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/roman_shpek_budivlyu_chlenstva_ukrayini_v_evrosouyuzi_zvedeno_vidsotkiv_na_2025.html

22. Ткаченко В.М. Млосна зваба євроінтеграції / В. М. Ткаченко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – Спецвипуск: Європейська перспектива. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2009. – С. 228-238.

23. Тодоров І. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. / І. Тодоров. Монографія. – Донецьк, 2006. – 268 с.

24. Українсько-чеські відносини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://czechia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-czechia/diplomacy>

25. Устич С. Україна-Чехія: партнерство, спрямоване у перспективу / С. Устич // Політика і час. – 2003. – № 11. – С. 14-23.

26. Устич С. У руслі успішного співробітництва / С. Устич // Політика і час. – 2001. – № 3. – С. 3-8.

27. В. Федурець. Система регулювання зовнішньоекономічних зв'язків у Чеській Республіці: досвід організації для України: Дис. ... канд. екон. наук. 08.02.03/ Ужгородський національний ун-т. / В. Федурець – Ужгород, 2006. – 200 арк.

28. Цуп О. Чеська Республіка і Україна в міждержавних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Автореф. дис. ... к. і. н. 07.00.02/ Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. / О. Цуп. – Львів, 2009. – 20 с.

29. Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. / П. Черник // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 172–179.

Петро Климишин

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ГЕОСТРАТЕГІЇ КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ

Проаналізовано зміни у геополітиці Китайської Народної Республіки (КНР), які відбулися на межі ХХ – ХХІ ст., визначено головний вектор її геополітичного розвитку та основні напрями геостратегічної активності.

Ключові слова: *КНР, геополітика, геостратегія, геополітичний вектор, теллуροкратія, таласократія, Рімленд, енергоресурси, театр воєнних дій.*

Klymyshyn Petro. Key geostrategic vectors of People's Republic of China at the beginning of XXI century. This research paper gives an analysis of People's Republic of China (PRC) geopolitics' shifts at the turn of the XX – XXI centuries, defines PRC's mainstream of geopolitical evolution and guidelines of geostrategical activity.

Key words: *PRC, geopolitics, geostrategy, geostrategic vector, tellurocracy, thalassocracy, Rimland, energy resources, theater of war.*

В умовах формування багатополярного світу значна кількість держав планети пристосовується до нової геополітичної ситуації. Україна також здійснює пошук прагматичного формату відносин із новими центрами сили, серед яких пріоритет належить Китаю. Так, наміри розбудувати стратегічне партнерство з Пекіном Київ задекларував у червні 2011 року, підписавши в рамках візиту в Україну Глави КНР Ху Цзіньтао Спільну декларацію про встановлення і розвиток відносин стратегічного партнерства між Україною та КНР. Водночас утвердження нового формату та рівня взаємодії між країнами на основі зазначеного документу належить до стратегічних цілей та основних завдань політики національної безпеки України [1, п. 4.2.4]. З огляду на це виникає потреба у формуванні системи всебічних знань про КНР, а завдання вивчення геополітики і геостратегії Китаю стає актуальним для державних інститутів України. У свою чергу аналіз геополітичних векторів цієї держави стає виключно актуальним для визначення перспектив українсько-китайського співробітництва.

У вітчизняній літературі роль КНР у глобальній геополітиці найбільш глибоко розкрита у статті В. Самофалова [2]. Проте, автор не розглядає геостратегічну проблематику, роблячи акцент на політиці КНР в інтересах сталого економічного розвитку. Окремі публікації деяких вітчизняних авторів (А. Самсонов, С. Лузянин) присвячені аналізу політики Китаю в Африці та Південно-Східній Азії [3; 4]. Узагальнені дослідження щодо сучасної геостратегії КНР не публікувались. Основні вектори геополітики і геостратегії Китаю досить глибоко розглядаються експертами тих держав, які є його геополітичними суперниками [15–20].

Мета статті – розглянути основні напрями геостратегічної активності КНР на початку XXI ст.

З моменту створення КНР у 1949 році та впродовж другої половини минулого століття країна розвивалася на засадах теллурократії. Її геостратегія носила континентальний характер. Спочатку Китай перебував під впливом СРСР, тобто в лоні євразійської геополітики, пізніше сповідував ідеологію автаркії під гаслом опори на власні сили. У цей період геостратегічна активність КНР обмежувалася її безпосереднім геополітичним оточенням. В її основі лежали інтереси забезпечення безпеки власного простору, хоча і відбувались окремі спроби ревізії суходольних кордонів (прикордонні конфлікти з Індією, В'єтнамом та СРСР) та обережна політика на морі (територіальні претензії лише позначалися). КНР не претендувала на віддалені території, не вважаючи їх зоною власних інтересів [див. 5].

Ізоляціоністський розвиток Китаю був обумовлений економічним відставанням від основних гравців біполярного світу, яке по суті визначало низький рівень розвитку Народної-визвольної армії Китаю (НВАК). Окрім кількісних показників, китайська армія значно відставала від збройних сил СРСР та провідних західних країн. Її завдання носили виключно оборонний характер та обмежувалися протиповітряною обороною території КНР, забезпеченням безпеки кордонів та виключної економічної зони країни на морі, що відображалось у воєнно-доктринальних поглядах китайського керівництва тих часів.

Після зміни орієнтирів геополітичного розвитку КНР, яка ознаменувалася політикою відкритості Китаю зовнішньому світу та супроводжувалася програмою реформ, започаткованих Ден Сяопіном, географія геостратегічних інтересів країни почала поступово розширюватися. Держава значно посилити власні позиції у геоeкономічному просторі Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) та набула статусу регіонального лідера. На межі століть Китай повернув під власну юрисдикцію колишні європейські колонії Гонконг та Макао, вперше випробувавши політику «одна країна – дві системи». Важливість цієї події полягала у зміцненні позицій Пекіну в зоні китайського «рїмленду» (судоходна прибережна смуга) та апробації моделі взаємодії різних економічних систем в інтересах економіко-геополітичного розвитку країни у південно-східному напрямі (можливість політичного протекторату відносно Тайваню

при збереженні його економічної самостійності, покращення відносин зі США, ЄС та Японією).

На сучасному етапі розвитку в геостратегії КНР продовжують займати провідне місце відносини з традиційними геополітичними акторами (Російська Федерація (РФ), США, ЄС). Взаємини КНР з РФ характеризують теллурократичний напрям у геополітиці Китаю. Пекін розглядає РФ як джерело, що забезпечує постачання нафти суходелом та інших необхідних ресурсів, технологій і окремих зразків озброєнь та виступає її союзником у протиріччях зі Заходом, пов'язаних із боротьбою за вплив на Євразійському континенті (наприклад, сирійська криза). Водночас напруженість у відносинах між Китаєм та Росією обумовлена наявністю міждержавних транскордонних проблем, які пов'язані з демографічним та економічним тиском з боку КНР.

Геополітичний розвиток Китаю, зокрема його економічних параметрів, окреслює особливу увагу Пекіну до американського вектору геостратегії. Залежність Китаю від американської національної валюти визначає парадоксальність відносин між країнами: вони є одночасно противниками і союзниками. КНР володіє найбільшими у світі золотовалютними резервами, третина з яких номінована в американських цінних паперах. Взаємозалежність Китаю та США, з одного боку, пов'язана з тим, що Сполучені Штати є основним ринком для китайських товарів, експорт яких Пекін стимулює за рахунок штучного утримання заниженого курсу юаня (що є одним з чинників напруженості у відносинах двох країн), а з іншого – валютні резерви КНР знеціняться, якщо долар втратить статус основної світової резервної валюти. Нині Китай вживає заходів зі зниження такої взаємозалежності: поряд із скороченням вкладів в американські казначейські облігації країна здійснює закупівлю сировини з родовищ, які ще не розробляються. Оскільки масштабні інтервенції на валютному ринку із використанням великої доларової маси (продаж, переведення в іншу валюту чи велика закупівля сировини) можуть призвести до її девальвації, Китай надає кредити під гарантії поставок сировини в довгостроковій перспективі (10-25 років). Це дозволяє запобігти негативним змінам у курсі американського долара і вартості сировини. При цьому реалізацію інфраструктурних проєктів, під які КНР надає кредити,

переважно очолюють китайські компанії. На кінець 2009 року обсяг китайських «кредитів в обмін на сировину» склав приблизно 200 млрд. дол. США. За окремими оцінками, якщо темпи видачі кредитів збережуть вказану динаміку, то до 2015 року Китаю вдасться позбутися доларової залежності [6].

Європейський вектор геостратегії Китаю полягає у зацікавленості в Європі як ринку для китайських товарів та джерелі технологій. Водночас об'єднана Європа у КНР вважається слабкою ланкою у глобальному домінуванні Заходу (насамперед через розшарування інтересів окремих членів ЄС та політичних амбіцій їх лідерів), розкол якого повинен призвести до зміцнення позицій Китаю. На сьогодні Китай вже має великі пакети боргових зобов'язань Іспанії, Італії, Греції, Португалії, Угорщини та інших держав [2]. Можливо, у майбутньому Пекін використає їх як інструмент тиску на Захід.

У геостратегії КНР зберігаються її традиційні вектори. Так, у стратегії стримування конфліктності на південно-західному кордоні Китай дотримується традиційного підходу: сприяє протистоянню між Пакистаном та Індією, у відносинах з Японією КНР займає жорстку позицію щодо територіальних суперечок між ними, вдаючись до демонстрації сили та економічного тиску на Токіо.

На початку XXI ст. активізувалася трансформація КНР з регіональної у глобальну супердержаву, що супроводжується розширенням зон геополітичного впливу в світі та характеризується формуванням нових векторів геостратегії (Африка, Близький Схід, Латинська Америка, полюса Землі). Вказаний процес пов'язаний із динамічним економічним розвитком країни, зростаючими геополітичними амбіціями та воєнним потенціалом. У Китаї вважається, що ефективний контроль (насамперед економічний), який здійснюється протягом тривалого часу над певним стратегічним районом за межами географічних кордонів, може призвести до переносу цих кордонів. Для досягнення вказаної мети КНР використовує стратегію побудови «гармонійного світу» з позиції «м'якої сили» (торгівля, інвестиції, допомога) і «добросусідства», які сприяють отриманню доступу до життєво необхідних ресурсів, технологій та ринків [2].

Нині експансія Китаю, особливо гео економічна, в різних регіонах світу стає все більш відчутною. КНР активно формує свої

зони впливу в районах, багатих на стратегічну сировину, веде боротьбу за нові ринки, що обумовлює перетин інтересів із іншими акторами глобальної геополітики (США, ЄС, РФ, Японія) та викликає напруженість у відносинах між ними і Китаєм.

Так, КНР веде боротьбу за зміцнення позицій в Африці. Зокрема, обсяг торгівлі КНР з країнами Африки у 2011 році склав 166,3 млрд. дол. США, а прями китайські інвестиції – понад 48 млрд. дол. США, які охоплюють 49 країн континенту. Стратегічним партнером та провідником інтересів КНР в Африці стала ПАР. За підсумками 2010 року взаємний обсяг торгівлі двох країн досяг позначки 21 млрд. дол. США, а Китай перетворився на головного імпортера південноафриканських товарів та послуг, випередивши США [7]. Особливий інтерес Китаю на «чорному континенті» викликають природні ресурси. З цієї точки зору важливим перспективним партнером КНР стає Ангола. Так, двома кредитними угодами на розвиток та розбудову інфраструктури КНР надав цій країні позику в розмірі 4 млрд. дол. США, яку Ангола повинна повернути нафтою. Подібні угоди також укладені з іншими африканськими країнами [3].

Зростання впливу Китаю в Африці наштовхується на протистояння країн Заходу, насамперед США. Наприклад, за останні роки Китай вклав у Лівію 18,8 млрд. дол. США, а до початку громадянської війни 2011 року, яку підтримав Північноатлантичний альянс, в країні працювало близько 75 великих китайських компаній. Відповідно зі зміною лівійського режиму Пекін втратив свої позиції. Подібний сценарій відбувся у Судані, куди за останні п'ятнадцять років Китай вклав біля 20 млрд. дол. США. Зокрема, прагнення Пекіну контролювати видобуток нафти країни не відбулося через розкол Судану на дві незалежні держави (Судан і Південний Судан), який всіляко підтримували США [3]. З огляду на вказане, можна припустити, що Китай зацікавлений у власній військовій присутності на континенті та у майбутньому спробує її забезпечити. Нині вже біля 3 тис. китайських миротворців під егідою ООН беруть участь у різних конфліктах в Африці.

Китай виявляє значний інтерес до регіону Латинської Америки. Особливе місце на континенті в геостратегії КНР посідає Бразилія. Вона є важливим партнером для виходу Китаю на латиноамериканський ринок. Пекін зацікавлений у видобутку

корисних копалин на території Бразилії (особливо, у розвідці та добичі нафти на бразильському шельфі). Активно розвивається співпраця двох країн у сфері енергетики (включаючи виробництво біопалива), гірничовидобувної промисловості, авіації, космонавтики та сільського господарства.

КНР займає активну позицію в отриманні доступу до ресурсів латиноамериканських країн та шляхів їх доставки. Так, у 2010 році Китай погодив з Венесуелою умови кредитування розвитку нафтової промисловості останньої на суму 20 млрд. дол. США. Це дозволило КНР отримати доступ до великого нафтового родовища «Хунін-4». Згідно з умовами угоди, китайська нафтова компанія CNPC зможе видобути 36 млн. т важкої нафти і впродовж 25 років постачати її до Китаю [8]. У 2012 році Пекін підписав угоду з Каракасом про спільну розробку одного з найбільших у світі родовищ золота «Лас Крістінас». У 2011 році Китай підтримав наміри Колумбії реалізувати проект будівництва залізниці, яка з'єднає узбережжя Атлантичного та Тихого океанів (альтернатива Панамському каналу). Зміцнюючи позиції на континенті, Китай продовжує виявляти зацікавленість до подібних проектів.

Близький Схід посідає особливе місце у забезпеченні енергетичної безпеки КНР. Доля експорту нафти Китаєм з країн Близького Сходу складає 15% та постійно зростає (за прогнозами, до 2020 року у цьому регіоні Китай здійснюватиме близько 65% нафтових закупівель) [9]. Велике значення на Близькому Сході надається відносинам з Іраном. Останній посідає друге місце у світі за запасами природного газу (16%) та четверте за запасами нафти (9,1%), а КНР є найбільшим імпортером іранської нафти (доля Китаю у 2011 році склала 23% іранського нафтового експорту) [10]. Навіть в умовах економічних санкцій країн Заходу та загрози проведення воєнної інтервенції з боку США та Ізраїлю проти Ірану у зв'язку з підозрою останнього у створенні ядерної зброї Пекін продовжує співпрацю з Тегераном. Китайські інвестиції та торговельна співпраця (особливо імпорт іранської нафти) дозволяють Ірану витримувати тиск Заходу. Вважається, що без китайських інвестицій у сферу добування вуглеводнів до 2015 року Іран не зможе експортувати нафту, яка є основним джерелом доходів країни. Поряд з цим, Пекін розглядає Іран ключовим елементом у

прокладанні геополітичної лінії до Близького Сходу та Закавказзя. Так, китайська сторона вже надала кредит у 300 млн. дол. США на завершення проекту будівництва залізниці Міяне (провінція Юньнань, південний Китай) – Ардебіль (північний схід Ірану), яку планують з'єднати зі залізничними сполученнями Закавказзя [11].

Китай дотримується активної позиції у проектуванні власного впливу в межах своєї західної периферії – у регіоні Центральної Азії (ЦА). Показовим є турне голови КНР Сі Цзіньпіна у вересні 2013 року країнами ЦА (Туркменістан, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан), в рамках якого вперше була оприлюднена китайська стратегія відносно цього регіону. Вона полягає у відродженні Великого шовкового шляху, який забезпечить Китаю гарантоване постачання центральноазійських енергоносіїв та розширить можливості економічної експансії у регіоні. На це вказують домовленості Китаю з країнами ЦА, переважна більшість яких досягнуті в енергетичній сфері та у галузі розвитку транспортної інфраструктури. Лише Угода про будівництво четвертої черги магістрального газопроводу «Туркменістан-Китай» має на меті доведення до 2020 року загального експорту туркменського газу до 65 млрд. куб. м на рік, що перетворює Туркменістан на основного постачальника блакитного палива до КНР [12]. Слід також відзначити, що зі всіма країнами були підписані міждержавні документи про встановлення або поглиблення відносин стратегічного партнерства. Вказане свідчить про значний інтерес КНР до прокладання геополітичних ліній через Центральну Азію у Каспійський регіон та Західну Європу, геополітичного прив'язування центральноазійських країн до Китаю, недопущення посилення позицій на своїх західних кордонах інших глобальних акторів, насамперед РФ та США.

Не без уваги Китаю залишаються Арктика та Антарктика. З огляду на значні потенційні поклади сировини на полюсах Землі, Китай активно досліджує та закріплюється у вказаних регіонах. Влітку 2012 року китайський науково-дослідний криголам «Сюєлун» пройшов першим в історії Китаю Північний морський шлях (розглядається як альтернатива традиційним торговим шляхам на Півдні, а відстань від Шанхаю до Гамбургу є коротшою на 6,4 тис. км). Це була п'ята арктична експедиція для Китаю, в ході якої було підписано договір з Ісландією про створення в Шанхаї наукового

центру з вивчення проблем економіки та екології північних регіонів. Якщо арктичний напрям для КНР є новим, то на протилежному полюсі країна має значні здобутки: проведено 29 антарктичних експедицій та створено три наукових станції «Чанчен», «Чжуншань» і «Куньлунь». Все це свідчить про прагнення Китаю сформувати нові вектори геополітики, орієнтовані на полюси планети [13].

Геостратегічний курс Китаю у розглянутих регіонах дозволяє йому вирішувати одразу декілька завдань: геополітично прив'язувати їх до себе, диверсифікувати джерела постачання стратегічної сировини та зменшувати залежність від інших світових потуг.

Перспективи глобальної експансії Китаю важко оцінити. Можливість його геополітичного росту не обмежується лише територіями, на які Пекін офіційно висуває претензії. Території, які в певний період історії входили до складу Китаю, вважаються втраченими. Їх загальна площа перевищує територію сучасної КНР та складає більше 10 млн. кв. км. Такі території є по всьому периметру країни: М'янма, Лаос, В'єтнам, Непал, Бутан, північ Індії, Таїланд, Малайзія, Сінгапур, Корейський півострів, острови Рюкю, 300 островів Південно-Китайського, Східно-китайського та Жовтого морів, Киргизія, Південний Казахстан, афганська провінція Бадахшан, Монголія, Забайкалля та Південь Далекого Сходу [14]. Відповідно, можна припустити, що вказані напрями переважно співпадають з основними векторами його геостратегії. Разом з тим, враховуючи геофактори, які стримують геополітичний ріст Китаю, перенаселеність території Індії, її економічний потенціал та ядерний статус, небажаність для Пекіну ескалації воєнних загроз на півночі (на сьогодні Росія ще залишається вагомою воєнною силою для КНР), стрімкий розвиток китайської економіки та необхідність її забезпечення сировиною з різних регіонів світового океану, можна стверджувати, що головний вектор геостратегії КНР пролягає на Південному Сході Азійського континенту. Він характеризується відходом Китаю від теллурократичних архетипів на користь формування потужної таласократичної сили.

Розвиток економіки КНР є двигуном пошуку ринків збуту для китайських товарів та водночас зростання попиту на виробничу сировину, що штовхає Пекін на збільшення обсягів та географії торгівлі зі зовнішнім світом. Нині КНР володіє декількома най-

більшими у світі морськими торгівельними компаніями. Обсяг експорту цивільного суднобудівництва у 2010 році склав 124 млрд. дол. США. Це означає, що Китай за три роки збільшив частку на вказаному ринку вдвічі – з 14,4% у 2007 році до 28,4% у 2010 році [2]. Піднесення економіки країни також дозволяє КНР здійснювати значні оборонні видатки, у тому числі на військово-морські сили (ВМС), напрями розвитку яких свідчать про глобальні амбіції Китаю. Зокрема, держава розбудовує військово-морську інфраструктуру передового базування (на о. Хайнань побудовано сучасну військово-морську базу, яка задовольняє потреби прихованого розгортання підводного флоту та базування бойових кораблів, у тому числі авіаносців), створює авіаносний флот (до складу Північного флоту ВМС НВАК введено авіаносець «Ляонін» – колишній авіанесучий крейсер «Варяг», придбаний у 1998 році в Україні), покращує можливості десантних сил (серед іншого з Україною укладено контракт на будівництва 4 десантних кораблів на повітряній подушці класу «Зубр», перший з яких вже надійшов на озброєння ВМС НВАК), зміцнює можливості підводного флоту (вже поставлено на озброєння три нові підводні атомних човнів з балістичними ракетами проекту 094 «Цзінь» та планується побудувати ще п'ять), зміцнюють можливості протиповітряної оборони та бойового потенціалу надводного флоту (поставлено на озброєння ВМС НВАК сучасні есмінці з керованою ракетною зброєю проекту 052С «Луянг II») [15, с. 6–7]. Можна констатувати, що у напрямі реалізації морського вектору геостратегії Китай вже сьогодні має значні здобутки, а за умови його активного продовження КНР може побудувати потужний військово-морський флот, здатний конкурувати зі США на регіональному та глобальному рівнях.

Разом з тим у XXI ст. перетворення Китаю на потужну таласократичну державу наштовхнеться на протистояння з боку США, чие домінування у світовому океані є більш ніж очевидне. Основна боротьба двох держав торкатиметься стратегічних районів базування, насамперед довкола Тайваню і, взагалі, в західній частині Тихого та в Індійському океанах.

Нині Вашингтон вже готовий протистояти домінуванню ВМС НВАК в АТР. Зокрема, адаптовано до нової реальності воєнно-доктринальні положення [див. 16] та посилюється військова

присутність США в регіоні. В рамках розгортання глобальної системи протиракетної оборони (ПРО) США створює потужний сегмент в АТР на морських кордонах Китаю. Згідно з планами Вашингтону, буде розгорнуто ланцюг сучасних радарів раннього попередження про ракетний напад типу «Х-Band», який простягнеться з півночі Японії через її південні острови до Філіппін. Система буде з'єднана з пусковими установками ракет та кораблями ПРО (оснащені радарами та ракетами-перехоплювачами). Разом вони повинні утворити єдину систему, яка буде здатна перехоплювати балістичні ракети (викликають найбільшу стурбованість у воєнно-політичного керівництва США через їх можливості уражати американські авіаносці) [17]. Досягнуто домовленість з Канберрою про базування на північному узбережжі Австралії на постійній основі 2,5 тис. морських піхотинців США [18]. Водночас за заявою міністра оборони США Л. Панетти під час безпекового форуму країн АТР «Діалог Шангрі-Ла» (відбувся у червні 2012 року у Сінгапурі), до 2020 року Сполучені Штати планують розмістити на азіатсько-тихоокеанському театрі воєнних дій до 60% бойових кораблів американських ВМС, включаючи шість авіаносних ударних груп (АУГ) [19]. Вказані дії США та їх союзників можна ототожнити зі стратегією «Анаконди» (стримування експансії у зоні Рімленду), беручи до уваги те, що у разі повного розгортання система ПРО в АТР забезпечить захист тайванського простору.

Враховуючи той факт, що основні торгові потоки Китаю проходять через Ормузьку (головний маршрут постачання вуглеводнів з країн Перської затоки) та Малаккську (найближчий шлях, що сполучає Індійський і Тихий океани) протоки, крім акваторії прилеглих морів КНР боротиметься за домінування в Індійському океані. Там на постійній основі присутні АУГ США, які у випадку загострення воєнно-політичної обстановки у визначених регіонах або відносин із КНР можуть блокувати свободу пересування китайських суден, а отже завдати значних збитків економіці держави.

Сучасний Китай у своїй геостратегії на морі, фактично слідує концепції американського вченого А. Мехена, який вважав, що найбільші перемоги морських держав здобуваються у мирний час та полягають в отриманні стратегічно важливих позицій (через купівлю чи договори з окремими країнами), які важко буде здобути

під час війни. Нині Китай в Індійському океані реалізовує стратегію, відому як «нитка перлин». Вона полягає у створенні на його узбережжі від країн Західної Африки до Південно-Східної Азії портів та пунктів базування флоту вздовж ключових маршрутів пересування китайських нафтотанкерів і торгового флоту з метою забезпечення безпеки постачання енергоносіїв у Китай та його проникнення на ринки країн регіону.

У рамках реалізації Китаєм вказаної стратегії слід відзначити будівництво глибоководного порту Гвадар на південно-західному узбережжі Пакистану, контейнерного порту у Читагонгу (південно-східне узбережжя Бангладеш), глибоководного порту на о. Мадей (М'янма) та модернізацію м'янмських портів Сітуе і К'якупью, угоду із Шрі-Ланкою про надання останній фінансової допомоги на створення зони розвитку «Хамбантота» на південному узбережжі країни, включаючи будівництво контейнерного порту, системи бункеровки та нафтопереробного заводу, домовленості з Джибуті, Кенією, Танзанією щодо використання їх портів як тимчасових пунктів базування та поповнення запасів ВМС НВАК.

Посилення впливу Китаю на морі не може не зачіпати китайсько-японські відносини, які характеризуються антияпонською ідеологією у КНР, піднесенням національної пам'яті китайського народу про період окупації Японією. Тому, можна припустити, що з ростом воєнної могутності Китаю бажання помсти буде зростати. Це може призвести до критичного погіршення китайсько-японських відносин.

Разом з тим розвиток морського вектору геостратегії Китаю вимагає від нього більш дієвої зовнішньої політики. Зокрема, аналітики відзначають зміну щонайменше її чотирьох елементів, сформованих ще за часів Ден Сяопіна [20]. По-перше, перехід від політики невтручання до політики залучення. Це означає – для того, щоб Китаю захистити власні інтереси за межами свого національного простору, йому необхідно відігравати більшу роль у внутрішній політиці інших держав. По-друге, зміна двосторонньої дипломатії на багатосторонню. Нині Пекін змушений брати на себе роль лідера. З цієї позиції багатосторонній формат міждержавних відносин дозволяє КНР реалізовувати власні інтереси в межах регіонів. Китай активно експлуатує такі організації як АТЕС, АСЕАН та ШОС. Багатосторонні відносини Китай використовує в

інтересах формування нового безпекового простору, куди можуть увійти слабші держави. Відповідно це дозволить застерегти їх входженню в ареал інтересів США. Поряд з цим Китай виступає прихильником багатополярної системи світоустрою. У відносинах з потенційними полюсами такого світу КНР ефективно використовує неформальне об'єднання БРІКС (Бразилія, Індія, РФ, КНР, ПАР). По-третє, перехід від реакції на загрози до превентивної політики. В регіонах, де Китай бачив доступ до природних ресурсів, він наштотував на зміни у безпековому середовищі, при цьому не мав жодної можливості реалізувати стратегію протидії (наприклад, поділ Судану і Південного Судану). Нині Китай намагається фокусуватися на потенційних конфліктах, щоб бути готовим самостійно або разом із міжнародною спільнотою не допустити ескалацію нестабільності чи небезпеки. По-четверте, відхід від суворої політики неприєднання до часткових альянсів. Китай не вступає у структури, які можуть бути направлені проти третьої сторони. Це дозволяє йому як проводити незалежну зовнішню політику, так і не вплутуватись у міжнародні суперечки, пов'язані із членством у союзи. Водночас розширення НАТО на Схід, посилення ОДКБ, здобуття Сполученими Штатами нових союзників в АТР, ріст ісламського радикалізму – тенденції, з якими Китаю доводиться зіштовхуватись самостійно. На адекватну протидію цим загрозам у КНР не має ні достатньої воєнної, ні економічної потужності. Тому політика часткових альянсів покликана усунути слабкість китайської держави та водночас уникнути зайвих зобов'язань. Стратегічне партнерство Китаю (навіть з потенційними конкурентами) та зростаюча кількість спільних заходів (військові навчання, боротьба зі стихійними лихами, з міжнародним тероризмом) є частиною обумовленої стратегії. Її сутність полягає не в будівництві конкурентного альянсу, а в протидії можливості такого будівництва альянсів проти Китаю іншою державою, насамперед США.

Аналіз векторів сучасної геостратегії КНР дозволяє визначити такі особливості його геополітики на початку XXI ст.:

– у геополітиці КНР зберігається теллурукратична орієнтованість, яка полягає у її геостратегічній активності на континенті та у розбудові відносин із РФ;

– геополітичний розвиток КНР з кінця ХХ ст., насамперед піднесення її економіки, штовхає Пекін на перетворення Китаю на таласократичну силу. У цьому процесі особливе місце займають традиційні вектори китайської геостратегії щодо США та ЄС, де простежується протиріччя відносин через економічну взаємозалежність та перетин інтересів у різних регіонах світу;

– формування нових векторів геостратегії КНР на Близькому Сході, в Африці та Латинській Америці, на полюсах Землі є свідченням трансформації Китаю з регіональної у глобальну державу.

---

1. Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України» від 12 лютого 2007 року №105 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>

2. Самофалов В. Глобальный вызов Китая // 2000.– №43 (627).– 2 – 8 ноября 2012 г.

3. Самсонов А. Битва Китая и Запада за природные ресурсы Африки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://topwar.ru/7309-bitva-kitaya-i-zapada-za-prirodnye-resursy-afriki.html#comment>

4. Лузянин С. Китай у Південно-Східній Азії: стратегічний «капкан» або ресурс піднесення? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newsradio.com.ua/2013_05_14/Kitaj-u-P-vdenno-Sh-dn-j-Az-strategichnij-kapkan-abo-resurs-p-dnesennja/

5. Нартов Н.А., Наготов В.Н. Геополитика. Учебник для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010.– С. 421–427

6. Китай почав позбуватися долара // Економічна правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/news/4b7423026bf8e/view_print/; Китай знижує обсяги вкладень у цінні папери США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/business/1054639/>

7. Китай, обогнав США, стал крупнейшим импортером товаров из ЮАР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russian.people.com.cn/31518/7575663.html>

8. Китай набивает Венесуелу грощима [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/80/all/2010/04/21/194480/printable>

9. François Lafargue L'appétit monstre de la Chine en énergie finira-t-il par déséquilibrer le Moyen-Orient ? [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://www.atlantico.fr/decryptage/appetit-monstre-chine-en-energie-finira-t-desequilibrer-moyen-orient-francois-lafargue-555591.html>

10. Джулиан Ли, Белова М. Иран – если завтра война, Энергетический центр Московской школы управления «Сколково» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://energy.skolkovo.ru/upload/medialibrary/be9/SEneC_Iran_If_Tomorrow_War_press.pdf

11. Щегловин Ю. Б. Китай–Иран: расширение экономического сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/17-05-12a.htm#top>

12. Туркменистан и Китай построят новый газопровод через Таджикистан и Киргизию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://neftegaz.ru/news/view/113060>

13. «Сюзлун» отправился в Антарктику [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scientificrussia.ru/articles/xuelong-antarctic-trip>

14. Рожинцев А. Четыре стороны мира под одной крышей, или где воевал Китай [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.otechestvo.org.ua/hronika/2004_08/h_9_01.htm

15. Office of the Secretary of Defense, Annual Report to Congress: Military Power of the People’s Republic of China, 2013.– Washington, DC: U.S. Department of Defense, 2013.– P. 6–7

16. Office of the Secretary of Defense Sustaining U.S. Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense.– Washington, DC: U.S. Department of Defense, 2012.– P. 4–5

17. Adam Entous, Julian E. Barnes U.S. Plans New Asia Missile Defenses // The Wall Street Journal [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.wsj.com/article/SB10000872396390444812704577605591629039400.html?mod=WSJ_WSJ_US_News_5

18. Siegel Matt As Part of Pact, U.S. Marines Arrive in Australia, in China’s Strategic Backyard [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nytimes.com/2012/04/05/world/asia/us-marines-arrive-darwin-australia.html?_r=1

19. The China syndrome // The Economist [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.economist.com/node/21556587>

20. Baker Rodger, Zhixing Zhang The Paradox of China’s Naval Strategy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stratfor.com/weekly/paradox-chinas-naval-strategy>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевз Т.А. – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Беззуб'як М.Й. – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Гайдай Д.Ю. – аспірантка Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Горбань Т.Ю. – доктор політичних наук, професор кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Євсєєв К.В. – здобувач Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Зеленько Г.І. – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Калакура О.Я. – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Кармазіна М.С. – доктор політичних наук, професор, зав. відділом соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Климишин П.Ю. – здобувач Військово-дипломатичної академії, магістр військового управління у міжнародних відносинах.

Ковач Л.Л. – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Козерод О.В. – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Кочан Н.І. – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Коцур В.В. – кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Кривицька О.В. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Круглашов А.М. – доктор політичних наук, професор, зав. кафедрою політології та державного управління факультету історії, політології та державного управління ЧНУ ім.Ю.Федьковича

Левітас Ф.Л. – доктор історичних наук, завідувач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти.

Майборода О.М. – доктор історичних наук, виконуючий обов'язки директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Макаренко Н.Ю. – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Мельник Н.Т. – аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Ніколаєць Ю.А. – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Панчук М.І. – доктор історичних наук, професор, зав. відділом національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Рафальський О.О. – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Сенюшкіна Т.О. – доктор наук державного управління, професор кафедри політичних наук і соціології Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Ткаченко І.В. – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Толстокорова А.В. – кандидат мілоських наук, доцент Міжнародної організації «Школа рівних можливостей».

Щербатюк О.В. – асистент кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та державного управління ЧНУ ім.Ю.Федьковича

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Інституту політичних
і етнопонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України*

2013/5(67) (вересень-жовтень)

Підписано до друку 26.11.2013 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. др. арк. 23,5. Обл.-вид. арк. 21,72
Тираж 300 прим. Зам. № 808

Видавець Інститут політичних і етнопонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.